CEMİL MERİÇ

BÜTÜN ESERLERİ 12

Kültürden İrfana

İLETİŞİM YAYINLARI

065499
ARP

İnsan Yayınları, 1986 (1 baskı)

İletişim Yayınları 1874 • Cemil Meriç Bütün Eserleri 12
ISBN-13: 978-975-05-1189-9
© 2013 İletişim Yayıncılık A. Ş.
1. BASKI 2013, İstanbul

DIZI KAPAK TASARIMI Ümit Kıvanç
KAPAK Suat Aysu
UYGULAMA Hüsnü Abbas
DÜZELTI Remzi Abbas
BASKI ve CILT Sena Ofset · SERTIFIKA NO. 12064
Litros Yolu 2. Matbaacılar Sitesi B Blok 6. Kat No. 4NB 7-9-11
Topkapı 34010 İstanbul Tel: 212.613 03 21

İletişim Yayınları · SERTIFIKA NO. 10721
Binbirdirek Meydanı Sokak İletişim Han No. 7 Cağaloğlu 34122 İstanbul
Tel: 212.516 22 60-61-62 • Faks: 212.516 12 58
e-mail: iletisim@iletisim.com.tr • web: www.iletisim.com.tr

CEMİL MERİÇ

Kültürden İrfana

YAYINA HAZIRLAYAN

Mahmut Ali Meriç

iletişim

CEMİL MERİÇ 1916'da Hatay'da doğdu. Ailesi Balkan Savaşı sırasında Yunanistan'dan göçmüştü. Fransız idaresindeki Hatay'da Fransız eğitim sistemi uygulayan Antakya Sultanisi'nde okudu. Tercüme bürosunda çalıştı, ilkokul öğretmenliği ve nahiye müdürlüğü yaptı. 1940'ta İstanbul Üniversitesi'ne girip Fransız Dili ve Edebiyatı öğrenimi gördü. Mükemmel düzeyde Fransızca okuyup yazan Meriç, İngilizceyi anlıyor, Arapçayı, kendi ifadesiyle, "söküyor"du. Elazığ'da (1942-45) ve İstanbul'da (1952-54) Fransızca öğretmenliği yaptı. 1941'den başlayarak *İnsan, Yücel, Gün, Ayın Bibliyografyası* dergilerinde yazmaya başladı. İstanbul Üniversitesi'nde okutmanlık yaptı (1946-63), Sosyoloji Bölümü'nde ders verdi (1963-74). 1955'te, gözlerindeki miyopinin artması sonucu görmez oldu, ama olağanüstü çalışma ve üretme temposu düşmedi. Çeşitli dergilerde yazıları yayımlandı. *Hisar* dergisinde "Fildişi Kuleden" başlığıyla sürekli denemeler yazdı. 1974'te emekli oldu ve yılların birikimini art arda kitaplaştırmaya girişti. 1984'te, önce beyin kanaması, ardından felç geçirdi, 13 Haziran 1987'de vefat etti. İlk telif eseri Balzac üzerine küçük bir incelemeydi. *Hint Edebiyatı* (1964) daha sonra *Bir Dünyanın Eşiğinde* başlığıyla iki kez daha basıldı. *Saint-Simon, İlk Sosyolog İlk Sosyalist,* 1967'de çıktı. 1974'ten sonra yayımlanan kitapları şunlardır: *Bu Ülke* (1974, 5 baskı), *Umrandan Uygarlığa* (1974, 2 baskı), *Mağaradakiler* (1978, 3 baskı), *Kırk Ambar* (1980), *Bir Facianın Hikâyesi* (1981), *Işık Doğudan Gelir* (1984), *Kültürden İrfana* (1985). Balzac'tan yaptığı çevirilerin ilki 1943'te yayımlandı. Fransız edebiyatından yaptığı çevirilerin yanı sıra, Uriel Heyd'in *Ziya Gökalp, Türk Milliyetçiliğinin Temelleri* (1980), Thornton Wilder'ın *Köprüden Düşenler* (1981) ve Maxime Rodinson'un *Batı'yı Büyüleyen İslâm* (1983) adlı eserlerini de Türkçeye kazandırdı. İletişim Yayınları Cemil Meriç'in "Bütün Eserleri"ni toplu halde basarken, daha önce yayımlanmamış üç kitabını daha yayımladı: *Jurnal 1* (1992), *Jurnal 2* (1993), *Sosyoloji Notları ve Konferanslar* (1993). "Bütün Eserleri" dizisinde "gözden geçirilmiş yeni baskı"sı yapılan kitaplar ise şunlardır: *Bu Ülke* (1992), *Bir Dünyanın Eşiğinde* (1994), *Saint-Simon, İlk Sosyolog İlk Sosyalist* (1995), *Umrandan Uygarlığa* (1996), *Mağaradakiler* (1997), *Kırk Ambar 1 - Rümuz-ül Edeb* (1998), *Kırk Ambar 2 - Letçe-t-ül Hakayık* (2006), *Işık Doğudan Gelir* (2008).

İÇİNDEKİLER

Önsöz / Sonsöz *11*

BİRİNCİ BÖLÜM

Kültürden İrfana *31*

Kültür mü İrfan mı? *35*

Batı Kültürden Ne Anlıyor? *41*

1- "KAVRAMLARA VE TANIMLARA ELEŞTİREL BİR BAKIŞ" İÇİNDE KÜLTÜR *42*

Giriş *42*

Kelimenin Tarihçesi *47*

Amerikan Sosyolojisinde Kültür ve Medeniyet Ayrımı *48*

Almanya'da Durum *50*

İngiltere'de ve Başka Ülkelerde "Humanities" Olarak Kültür *54*

Sözlüklerde Bir Gezinti *60*

2- "TOPLUMSAL EYLEM"DE KÜLTÜR, MEDENİYET VE İDEOLOJİ *63*

Dünya Tarihinde *63*

Antropoloji'de ve Sosyoloji'de *64*

Kültür ve Medeniyet ... 65
Kültürün Tarifi ... 67
İdeoloji ve Kültür ... 67
3- BATI, BAŞKA NE ANLIYOR KÜLTÜRDEN? ... 68
4- BİTİRİRKEN ... 69

İdeoloji "Fikriyat" mıdır? ... 73

Sömürgecilik ve Klasik Antropoloji ... 79

Oryantalizm, Sömürgeciliğin Keşif Kolu ... 85

Oryantalizmin Kaynağı ... 97

İKİNCİ BÖLÜM

İslâm Denen Meçhul ... 105

Şehbenderzade Ahmed Hilmi ... 111
Bir Not ... 115

"İslâm'da Tarih ve Müverrihler" ... 119

Bir Gurub ve Bir Tulû' ... 123

Garaudy'den Hammer'e ... 129
İhtida Eden Bir Komünist ... 129
Sihirli Bir Bilgi Adı ... 130
Şarkiyatın Büyük Tâcidarı ... 132
Hatıraların Alacakaranlığında ... 135

Tunuslu Hayrettin'den Celâl Nuri'ye ... 139
İlk Bölüm: Çevre (Muhit) ... 146
İkinci Bölüm: Irk ... 147
Üçüncü Bölüm: Zaman ... 148
Yeni Bir Bölüm: Medeniyet ... 150
İbtidaî (Orijinal) Medeniyet ... 154
Fikrî Hazırlıklar ... 156
Aydınlanmamış Bazı Noktalar: Yenilikler, Eskilikler ... 156
Lisan Bahsi ... 160
Elif-ba (Alfabe) Meselesi ... 164
İrfana Dair ... 165

Edebiyat Hakkında ... 166
Muaşeret (Görgü) Hakkında ... 167
Nüfus ... 168
Biraz İktisadiyat ... 169
Cihan Buhranı ... 170
Aykırı Düşünceler ... 170
Bazı Uygulamalar ... 171
Son Bölüm ... 171
Sonra Bir Lâhika: Lisan Hakkında ... 172
Medeniyet Tâbir ve Mefhumu Hakkında ... 173
Kadîm Yunan Medeniyeti ... 175

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

"Çağların Anıtları" ... 179
1- SİYASÎ VE İÇTİMAÎ İKLİM ... 181
2- POLİTEİZMİN MİRASI ... 185
3- YAHUDİLİĞİN VE HIRİSTİYANLIĞIN ETKİSİ ... 185

"İslâm ve Medeniyeti" ... 191
1- TARİHÎ VESİKALARIN KİFAYETSİZLİĞİ VE TARAFGİRLİĞİ ... 192
2- İSLÂM'IN BASAMAKLARI ... 193
3- BİR MEDENİYETİN DEĞİŞMEZLERİ ... 194
4- İSLÂM'IN DÖRT ÇAĞI ... 196

İslâm Tarihinde Zaman Boyutu ... 199
Kavimlerde Sübjektif Zaman ... 202

Bir Çağa Adını Veren Adam: El Biruni ... 207

İbn Sina Üzerine Bir İki Not ... 217

Le Bon mu, Renan mı? ... 227

İbn Rüşd ve Ortaçağ İslâm Düşüncesi ... 235
Ortaçağ Düşüncesinin Kökleri ... 236

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

İnsanlığın Son Sözü Agnostisizm mi? 243
Ateizm Nedir? 249
Rıza Tevfik ve Stuart Mill 255
Düşünce Hayatımızdan Üç Kesit 259
Bir Tartışma Vesilesiyle 263
İki Düşman Kardeş 269
Peyami'ye Okurken yahut... 273
Doğulu Kalan Tek Müstağrip 279
Hâmid ve Deha 283
Kuğunun Son Şarkısı 285
Bir Halk Edebiyatı Var mıdır? 289
Bizde Roman 293
"Edebiyat-ı Cedide'nin Otopsisi" yahut Kıvılcımlı'ya Dair 307

BEŞİNCİ BÖLÜM

Ali Baba'nın Mağarası 313
Dilimizin En Büyük Lügatnüvisi: Redhouse 319
Edebiyat Kamusları 327
Revak ve Saray 333
Arapça Öğrenmek 337
Osmanlı Arapça Bilir miydi? 341
Dil Kurumu, Dil Akademisi 345
İslâm'dan Önce İran Edebiyatı 351
"Binbir Gece" ile "Mukaddime" 357
Arap Edebiyatı 361

ALTINCI BÖLÜM

"Edebiyat Cumhuriyeti" 367
Abélard ile Heloise 371
Çocuk Edebiyatı 375
Polonya'nın En Büyük Şairi 395
UNESCO 403
Gandi'yi Dinlerken 409
Zora Yok Demek 417

YEDİNCİ BÖLÜM

Fert ve Tarih 423
1- BÜYÜK ADAM'IN MENŞEİ 423
Büyük Adam Uzun Bir Gelişmenin Son Halkası 425
Etkin ve Şuurlu Tek Faktör 430
Büyük Adam ve Sosyal İhtiyaç 434
Ferdin Rolünü Belirleyen, Toplumun Yapısı 438
2- CARLYLE'I TANIYOR MUYUZ? 449
3- TARİH, BÜYÜK ADAMLARIN YAPTIKLARINDAN İBARETTİR 459

SEKİZİNCİ BÖLÜM

Batı'nın Yeniçerileri: Genç Osmanlılar 471
Dava, Bugünü Düne Bağlamaktır 477
İnanmış Aydının Problemleri 485
Kültürün Tek Taşıyıcısı 491

ÖNSÖZ / SONSÖZ

> "Karanlıkları devirmek ve aydınlık bir çağın kapılarını açmak için en mükemmel silah kalem. Sözle, yazıyla kazanılmayacak savaş yok... Kalem sahiplerine düşen ilk vazife, telaş etmemek, öfkelenmemek, kin kışkırtıcısı olmamak. Halkı okumaya, düşünmeye, sevmeye alıştırmak. Bir kılıcın kazandığı zaferi başka bir kılıç yok edebilir. Kalemle yapılan fetihler tarihe mâl olur, tarihe yani ebediyete."
>
> Cemil Meriç, *Kırk Ambar*

Kültürden İrfana ile "Cemil Meriç'in Bütün Eserleri"ni kapsayan on iki ciltlik bir külliyat sona eriyor. Cemil Meriç'in hayattayken yayımlanan dokuz telif eseri var, bunlara iki cilt halinde *Jurnal*'lerini ve bir cilt olarak da *Sosyoloji Notlarını ve Konferansları*'nı ekledik. Jurnallerin yayımlanmasını biz üstlenirken, Ümit Meriç de Cemil Meriç'in sosyoloji derslerinde ve çeşitli konferanslarında almış olduğu notları bir araya getirdi.

Cemil Meriç'in eserlerinin yayına hazırlanması süreci yaklaşık yirmi yıl sürdü. Bu eserlerle ilgili yapmış olduğumuz ve bizim "gözden geçirme, yeniden yapılandırma" olarak nite-

lendirdiğimiz, esas olarak eserler arasında bir atıflar ağı kurma çabası; Meriç'in değişik kitaplarındaki aynı ya da benzer konuları bir araya getirme gayreti; dipnotlarıyla okuyucuyu, Cemil Meriç'in eserlerini yazarken kullandığı kaynaklar hakkında bilgilendirme arzusu; yine dipnotlarıyla yazarın düşüncesinin şekillenmesinde rol oynamış kimi düşünürleri, metin içinde ismi geçen kimi yazarları ve eserlerini tanıtma çalışması olarak tanımlayabileceğimiz bu baskıya hazırlama süreci, elinizdeki bu son eserin yayımlanmasıyla tamamlanmış oluyor. Amacımız, Cemil Meriç'in hem üslubu hem içeriği bakımından benzersiz olan eserlerinin okuyucuyla yeniden buluşmasıydı. Bir başka amacımız da Cemil Meriç'in bizlere sunduğu düşünce evreninden hareketle, onun düşünce ve duygu dünyasını paylaşırken, bu düşüncenin yankılanmaya devam etmesini sağlamak, onu günümüze ve daha da ötesine taşıyarak okuyucunun nasıl zenginleşebileceğini göstermekti.

Bu son eserde de asıl zamanımızı alan dipnotları oldu. Hem bir Cemil Meriç okuruna, üstadın çok iyi bildiği ve herkesin de kendisi gibi bildiğini vehmettiği konularda bilgi vermek, hem de biraz daha ileri giderek, metinlerden hareketle nerelere kanatlanabileceğini göstermek istedik. Cemil Meriç'in yazılarındaki ipuçlarından hareketle çoğalmak ve zenginleşmek o kadar cazip ki, düşüncelerini sürdürmek, aralık bıraktığı kapılardan yepyeni ve bambaşka dünyalara kanatlanmak. Zaten bu tam da Cemil Meriç'in istediği şey, taşıdığı kültür ve irfan meşalesinin elden ele geçmesi, yazılarını okuyanların yola devam etmesi, araştırıcı, sorgulayıcı, çözümleyici bir duruş sergilemeleri. Doğru düşünmeyi öğrenmeleri, karşıt düşünce ve görüşlere açık olmayı, paylaşmayı, hoşgörülü olmayı, sevmeyi öğrenmeleri...

Dipnotlarında fazlaca zaman geçirdik, bu notların zaman zaman hacmi de belki abartılı oldu ama zaten birçok bakım-

dan hâlâ güncel olan Cemil Meriç'in bu kitabının da biraz daha güncellenmesini, kendimizce bir artısı olmasını istedik.

Dipnotlarıyla ilgili bu çalışmanın çok da sistematik olduğunu söyleyemeyiz, yani her yazıya mutlaka bir dipnotu ayrılmadığı gibi her dipnotunun da aynı önemde olmadığı açık. Kaçınılmaz olarak biraz sübjektif davrandık, bazı konulara daha fazla ağırlık verdik. Kimi dipnotları kısaltılabilirdi de kuşkusuz ama ilk halleriyle bırakmayı tercih ettik.

Kültürden İrfana sekiz bölümden oluşuyor. Her bölüm yaklaşık otuz beş, kırk sayfa. Bölümlerin içindeki yazılar ise değişik büyüklükte. Bir, iki sayfa olanların yanında yirmi beş, yirmi altı sayfa olanlar da var. Uzun ya da kısa, kitaptaki her yazı, Cemil Meriç'in engin tecessüsünü, hiç yılmayan araştırmacı yanını bir kez daha gözler önüne seriyor; biz okuyucularını, yılların içinden süzülerek gelen zengin birikimiyle, sınır tanımayan düşüncesinin derinliğiyle, farklılığıyla ve çeşitliliğiyle bir kez daha baş başa bırakıyor.

Külliyatla ilgili yıllardır sürdürdüğümüz bu çalışma sürecini aslında istediğimiz gibi noktalayamadık. Özellikle her kitabın sonunda bir lügatçe olmayışı, yine her kitabın sonuna bir dizin, külliyata da bir genel dizin eklenememiş olması bizce önemli bir eksiklik. Telafi edebilmeyi ya da telafi edilebilmesini diliyoruz.

En büyük temennimiz, Cemil Meriç'in daha çok okunması ve özümsenmesi, düşünme ve araştırma yönteminin benimsenerek eserlerinden hareketle yeni eserler meydana getirilmesi, yeni Cemil Meriç'ler yetişmesi.

* * *

Kitabın başında, belli bir çağın insanı olarak şimdiye kadar kültürün hizmetinde olduğunu, eserlerinin "kültür" cildinin aşağı yukarı tamamlandığını ifade eden Cemil Meriç bundan böyle eserlerinin "irfan" cildine başlamak arzusun-

dadır. Dünya kütüphanelerinin kapılarını yurdunun insanına açmış, Hint ormanlarının uğultusunu edebiyatımıza taşımış, Batı'nın büyük düşünce fatihlerini konuşturmuş yani aslında ayrıntılarla fazla uğraşmıştır. Artık kültürden çok irfana eğilmek, çıktığı bu uzun yolculukta devşirdiği hakikat meyvelerini okuyucusuna sunmak istemektedir.

Meriç'e göre, gerçek kültür bir tutkudur, insana inanıştır, kendini insanlığın kaderinden sorumlu tutuştur. Bir sevgidir kültür, insanın kendi kendini fethidir. Dünya çapında bir hümanizmanın inşasıdır. Bugünü mazi ile zenginleştirmektir. Mazi ve istikbal ile...

İrfan ise düşüncenin bütün kutuplarını kucaklayan bir kelimedir; insanoğlunun has bahçesi, ayırmaz birleştirir. Bu bahçede kinler susar, duvarlar yıkılır, anlaşmazlıklar sona erer. İrfan kendini tanımakla başlar. Kendini tanımak önyargıların köleliğinden kurtulmaktır, önyargıların ve yalanların. Tecessüsü madde dünyasına çivilemeyen, zekâyı zirvelere kanatlandıran uzun ve çileli bir nefis terbiyesi irfan. Kemale açılan kapı, amelle taçlanan ilim. İrfan bir tanrı vergisi, cehitle gelişen bir mevhibe.

Kitabın ilk bölümü, Cemil Meriç'e göre "çok netameli ve hiçbir zaman berrak bir tarife kavuşturulmamış... kaypaklığı, müphemiyeti ve seyyaliyetiyle Avrupa'nın uydurduğu bir mefhum" olan kültüre ayrılmıştır. Kitabın en uzun üç yazısından biri olan bu bölümde Batı'nın kültürden ne anladığını irdeler Cemil Meriç. İki kılavuzu vardır, Amerikalı Kroeber ve Kluckhohn'la Kanadalı Guy Rocher. İki kılavuz ve iki eser: *Kültür, Kavramlara ve Tanımlara Eleştirel bir Bakış* ve *Toplumsal Eylem*.

Sonra sıra ideoloji mefhumuna gelir. İdeoloji hakikatin bütününü kucaklamaz. İdeolojiler sisle karışıktır, ama dumanlı diye ışığı reddedemeyiz. Hiçbir ilim hakikatin bütününü sunmaz, insan ilimlerinin hepsi bir yanıyla ideolojidir.

İdeoloji, yani belli bir medeniyetin, belli bir inancın, belli bir cemaatin müdafaa silahı.

Yığınlar tefekküre her zaman şüpheyle bakmıştır, bilgiyle zırhlanmamış kalabalıklar için aşırıya kaçmayan bir yabancı düşmanlığı emniyetli bir hisardır. Ama ömür boyu hisarda oturulmaz, ideolojiler tehlikelidir amenna ama gelişmemiş beyinler için. Uzak denizlere açılan pusuladan vazgeçemez. Kaosu kozmos yapan insan zekâsı tecrübelerini ideolojilerde sergilemiş; tecrübelerini ve fetihlerini. Eski toplumlar hayatın sırlarını mitoslarla aydınlatmış, çağdaş insanın hırsız feneri ideoloji.

Avrupalının imal ettiği bir bilgi dalı da, hem İslâm düşüncesinin hem de Osmanlının yabancısı olduğu antropolojidir. Çağdaş antropoloji'den çok şeyler öğrenebiliriz belki ama hep ihtiyatlı olmak, iddiaların arkasındaki gerçek maksatları gözden kaçırmamak, Avrupa'nın her ileri sürdüğünü mutlak hakikat saymamak, hatta bunun tersini düşünmek şartıyla. Antropoloji, İslâm dünyasını ciddi olarak ele almamıştır, alamaz da. Fakat çağdaş ilimlerin bütün buluşlarından yararlanmak da İslâm dünyasının yan çizemeyeceği bir görevdir.

Sömürgeciliğin "keşif kolu" olan oryantalizme gelince, oryantalizm, 18. yüzyılın sonundan itibaren Batı'nın üstünlüğünü sürdürme taktiği, Doğu üzerinde otorite kurma çabasıdır. Doğu'yu inceleyen kişi, ister Avrupalı ister Amerikalı olsun, kendi gerçeğinin zorladığı temel kuralların dışına çıkamaz. Oryantalizm coğrafî bir ayırım değil, bir seri çıkarlar toplamıdır.

Belki de bu konuda öncelikle yapılması gereken, oryantalizmin yerine neyin geçebileceğini düşünmektir. Diğer kültürler ve diğer halklar, baskı ve yönetme emeli taşımadan, hür ve bağımsız bir görüş açısı ile nasıl incelenebilir?

Edward Said'in oryantalizmle ilgili kitabı, dokunulmaz bi-

rer hakikat diye yutturulan hain ve sinsi yalanları bir bir deviriyor Cemil Meriç'e göre. Düşünceye çağıran bir düşünce kitabı, aydınlık, öğretici. Uyuşuk zekâları tokatlayarak uyandırmaya çalışıyor. Susan milyonların müdafaanamesi.

Biz de kendimizi Batı'nın imal ettiği çarpıtıcı bir aynadan seyrediyor, daha doğrusu bu aynadaki hayale göre inşa etmeye çalışmıyor muyuz?

* * *

Kitabın İkinci Bölüm'ü, "İslâm Denen Meçhul" yazısıyla başlar. Meriç'e göre kendimizi tanımadan başkalarını nasıl tanıyabiliriz? Avrupa'yı Avrupa'nın istediği kadar tanıdık. Asya, kâşifini bekleyen bir seyyare. İslâmiyet mavi sakalın kırkıncı odası. Tanımıyoruz kendimizi, tanımak da istemiyoruz. Oysa yaşamak istiyorsak dünyadaki yerimizi bilmek zorundayız.

Araftayız, irfanımızı maziye bağlayan köprüleri berhava ettik. Bu fetret döneminde kılavuzumuz ister istemez Avrupa olacak. Fakat Batı yazarlarını büyük bir dikkatle okumak, şuurlu veya şuursuz yalanlarını düzeltmeye çalışmak yapılacak ilk iş.

Nitekim Şehbenderzade Ahmet Hilmi, Abdullah Cevdet'in tercüme ettiği Reinhart Dozy'nin İslâm *Tarihi*'ndeki yanlışları düzeltmek için kaleme sarılmış, iki ciltlik bir *İslâm Tarihi* yazmış. Şarkiyatçıların nasıl hataya düşmek zorunda olduklarını aklî delillerle irfan dünyasına ispat eden, bugün de değerini koruyan nefis bir eser.

Şemsettin Günaltay'ın *İslâm'da Tarih ve Müverrihler* adlı eseri de bu konuda kaleme alınan "en mufassal ve en vâkıfane" eserlerden biri. Zeki Velidi Togan'ın *Tarihte Usül* adlı "nefis araştırması" ile *İslâm'da Tarih ve Müverrihler* birbirini tamamlar. İslâm tarihiyle uğraşanlar için her iki eser de vazgeçilmez birer kılavuz.

Batı'dan da, komşu ülkelerin fikir adamlarından da faydalanmak hem borcumuz hem de vazifemiz. Ama önce kendi insanlarımızı tanımakla mükellefiz.

İşte Ahmet Mithat Efendi, işte Namık Kemal, biri muhteşem bir gurub, diğeri coşkun bir tulû.

İşte Türkçenin ilk büyük sözlüğünü yazan Redhouse, işte İslâm Doğu'nun bütün tarihini, bütün edebiyatını dünyaya tanıtan *Osmanlı Devleti Tarihi* yazarı Hammer. Doğu irfanına yıllarca emek harcayan bu Avrupalıların da kadrini bilmeliyiz.

Tunuslu Hayrettin, geniş tecrübesi olan bir devlet adamı Tanzimat dönemi sonlarında İslâm ülkelerindeki islahatı tespite çalışmış. Çözmek istediği kördüğüm: İslâm kalarak çağdaşlaşmak. Ülkemiz o zamandan beri bu önemli sorunla karşı karşıyadır. Fakat meseleye rasyonel bir cevap getiremedik, çünkü bizden önceki düşüncelerden habersiziz. İntelijansiyamız Amerika'yı hergün yeniden keşfetmeye çalışan bir şaşkınlar kervanı.

Celâl Nuri tarihimizi iyi bilen bir müstağrip, eseri bir asırlık bir davanın bir çeşit fezlekesi. Hayrettin Paşa'nın getirdiği aydınlıkla *Türk İnkılabı*'nın üzerine eğildiği meseleler karşılaştırılmadıkça dertlerimize sürekli bir çözüm bulunamaz.

Celâl Nuri lâyık olduğu yeri bulamamış bir Türk aydınıdır Cemil Meriç'e göre, kişiliğini koruyabilen nadir aydınlardan biri. Cumhuriyet nesli bu inanmış ideoloğuna hep şüpheyle bakmıştır. Oysa Celâl Nuri de inkılapların kaçınılmaz olduğuna inanan bir müstağriptir.

Türk İnkılabı, İkinci Meşrutiyet aydınlarının entelektüel boyutlarını tespit etmek isteyenler için paha biçilmez bir vesika. Meriç de kitabının en uzun ikinci yazısını *Türk İnkılabı*'na ayırır.

Avrupa'yı çok iyi tanıyan, bununla beraber kendini hiçbir cereyana kaptırmamış, eklektik kalmayı tercih etmiş bir dü-

şünür. Metin bir aklıselim, şaşırtıcı bir millî şuur ve münevverin mesuliyetini idrak etmiş bir insanın medenî cesareti. Adeta Cemil Meriç'in entelektüel bir portresi.

* * *

Üçüncü Bölüm'de, üç Avrupalı yazar tarafından kaleme alınmış üç önemli eseri gündeme getirir Meriç. Bu yazarlardan Francesco Gabrieli'nin kaleme aldığı kitap, *Hazret-i Muhammed*'i yedinci asrın anıt kişisi olarak sunar okuyucusuna.

André Miquel'in yazdığı *İslâm ve Medeniyeti*'nde yazar ondört asırlık İslâm tarihini gözden geçirirken, olayları anlatmaktan çok, İslâm'ın kaderine, dolayısıyla insanlığın kaderine ışık tutmak arzusundadır.

Louis Gardet *İslâmın Büyük İnsanları* adlı eserinde okuyucuyu İslâm büyüklerinin portreleriyle dolu bir galeride dolaştırmaktan çok, İslâm âleminde yaşayan çeşitli milletleri, ortak yanlarını ortaya çıkararak incelemektedir. Gardet'ye göre her din bir zihniyet şekillendirir bünyesinde. Ama İslâmiyet diğer dinlerden farklı olarak belli bir siyasî teşkilatlanmadır, bir hayat felsefesidir, bir kurallar bütünüdür... Ülkeler ve çağlar arasındaki farklara rağmen İslâmiyette her zaman İslâm hayatını yönlendiren ve herkes için ortak olan prensiplerden oluşan bir birlik ekseni var olmuştur.

Sonra El Biruni'ye geçer Cemil Meriç, bir çağa adını veren, eserleri 11. yüzyılın entelektüel zirvesini teşkil eden El Biruni'ye. Biruni'nin eseri, o devirde İslâm ilmiyle, İslâmların varisi olduğu kadim ilimlerin birçok kolunu birleştirmek için girişilmiş en başarılı teşebbüstür.

Yunan felsefesi ise, İslâm dünyasının doğusunda İbn Sina'dan daha büyük bir yorumcu bulamamıştır. İbn Sina Yunanlıların büyük bir hayranı olduğu halde Yunan felsefesini daima İslâm perspektifine uydurmaya çalışmıştır.

"Le Bon mu Renan mı?" başlıklı yazısında on dokuzuncu asrın yetiştirdiği "en geniş ufuklu tarihçi ve lisaniyatçılardan biri" olan Ernest Renan'ın *İbn Rüşd ve* İbn *Rüşdcülük* adlı "büyük ve muhteşem" çalışmasına kısaca yer veren Cemil Meriç, bu vesileyle Gustave Le Bon'un *Arap Medeniyeti* adlı eserine de değinir. Yazıda ayrıca Renan'ın "İslamiyet ve Bilim" konulu bir konferansına Cemalettin Efgani'nin verdiği cevapla Namık Kemal'in *Renan Müdafaanamesi* de yer almaktadır...

Bu yazının devamında, İbn Rüşd ve Ortaçağ İslâm düşüncesini ele alan Goffredo Quadri'nin bir eseri aracılığıyla bizleri İbn Rüşd ve *Ortaçağ Avrupa'sındaki Arap felsefesi*'yle buluşturur Cemil Meriç.

* * *

Dördüncü Bölüm, agnostisizm, ateizm gibi kavramları ele alırken bizi, Rıza Tevfik'in *Felsefe Kamusu* ile de tanıştırır. Tamamlanmamış olmasına rağmen *Kamus*, "sığ ve zavallı irfanımızın kâbına erişemeyeceği" bir eserdir. Ateizm maddesi ciltlerle kitap değerinde, dolgun ve doyurucu bir araştırma.

Rıza Tevfik, kimsenin dolaşmayı akıl etmediği, hatta varlığından bile haberdar olmadığı metruk mabetlerde tek başına dolaşan bir nevi büyücü. Dudaklarında işitilmemiş isimler, koltuğunda kalın ciltler, meçhul kaynaklara eğilen bir garip yolcu. Tek kılavuzu var, inzibatsız ve serazad bir merak. Doğu'yu da Batı'yı da değerlendirmek isteyen sonsuz bir tecessüs. Yasak bölge tanımayan hürendiş bir zekâ. Tıpkı Cemil Meriç gibi.

Tevfik Fikret'le Mehmet Akif, iki düşman kardeş. Bu iki düşman kardeşi sevgiyle bağrımıza basmak ve yıkılış çağının kaçınılmaz çelişkilerinden kurtulamadıkları için suçlamak küstahlığına kapılmamak gerekir.

Peyami Safa-Nâzım Hikmet kavgasında da bize düşen bu iki düşman kardeşi günahlarından sıyırarak anlamak ve muhabbetle bağrımıza basmaktır.

Ahmet Mithat Batı'nın tanıtıcısı olduğu halde belki de Doğulu kalan tek müstağrip, İslâma tevcih edilen her tenkit karşısında aşılmaz bir hisar. Nitekim Draper'in kitabındaki iddiaları üç ciltlik eseriyle tuzla buz eden de o.

Sırada Abdülhak Hamid vardır, şiiri, üç kıtaya ferman dinleten bir imparatorluğun sesidir – büyük ırmaklar gibi coşkun ve bulanık. Sonra Yahya Kemal, gök kubbemizde ebediyen yaşayacak bir ses, kuğunun son şarkısı.

Halk Edebiyatı yazısını "Bizde Roman" izler. Bu yazıda, *Türk Romanının Doğuşu* kitabıyla Güzin Dino, *(Gerçekten) Genel bir Edebiyat üzerine Denemeler*'i ile René Etiemble ve bir Türk romanı var mıdır sorusuna cevap arayan Ahmet Hamdi Tanpınar çıkar karşımıza.

Derken Hikmet Kıvılcımlı zuhur eder, "Marksizmin meczubu kesilmiş, kutupluğa özenen meczup bir derviş". Yine de edebiyat-ı cedideyi otopsi masasına yatırmak, bu edebiyatın hastalıklarını, tercümanı olduğu medeniyetin hastalıkları olarak teşhis etmek, bir kelimeyle Batı ile Doğu'nun muhasebesini yapmak çetin bir iştir. Kıvılcımlı yapılması gereken araştırmanın oldukça başarılı bir taslağını sunar. Zaten bu bir polemiktir, Kıvılcımlı da ülkemizin yetiştirdiği en büyük polemikçilerden biri.

* * *

Beşinci Bölüm'ün ilk yazısında, Emile Littré ve *Kamus*'unu ele alır Cemil Meriç. Avrupa irfanı bütün heybeti, bütün diriliği ve canlılığı ile o dört ciltte ziyaretçisini beklemektedir. Littré'yi çevirmek Türk diline ve Türk düşüncesine yapılacak en büyük hizmetlerden biridir. Fikir planında gerçekten Batılılaşmak için böyle bir temele ihtiyacımız var.

Kaldı ki kelimeler vuzuha kavuşmadan, yani dilimiz medenî bir dille karşılaştırılıp mefhumlar yerli yerine oturtulmadan Batı edebiyatının şaheserlerini nasıl tercüme edilebiliriz?

Littré'den Redhouse'a geçiyoruz, "dilimizin en büyük lügatnüvisi", Türkiye'ye ve Türkçeye gönülden dost Redhouse'a.

Bir sonraki yazısında, Fransızcada ve İngilizcede hazırlanmış belli başlı edebiyat ansiklopedilerini ele alır Cemil Meriç, sonra da Muallim Naci'nin *Islahat-ı Edebiye*'sine, Tahirül Mevlevi'nin *Edebiyat Lügati*'ne değinerek Dergâh'ın çıkardığı, "bir ilim abidesi olmasa bile bir iyi niyet ve yorulma bilmeyen bir emek şaheseri" olan *Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi*'ine yer verir kısaca.

İslâm'ı tanımak için ilk adım Arapça öğrenmek belki ama bu ihtiyacı duyan kaç Türk aydını var? Bırakın Arapça öğrenmeyi Osmanlıcadan ne haber? Cemil Meriç'e göre mesele kendi ilmimizi, kendi kültür eserlerimizi okuyup anlamaktır. Osmanlılar hiçbir dönemde Arapça bilmiyorlardı. Hele bugünkü nesillerin böyle bir gayreti göze almaları tam bir hayal.

Aslında bugün içinde bulunduğumuz boşluk maziyi iyi tanımayışımızdan. Bu itibarla her şeyden önce bu konuda bizden öncekilerin neler düşündüğünü, neler tavsiye ettiklerini bilmek, yazdıklarını yeni harflere çevirmek, okumak, okutmak, tartışmak zorundayız.

İran edebiyatına kısa bir giriş, sonra Batı romanının erişemediği bir şahika olan, Doğu insanından çok Batı insanının hayalini kanatlandıran, şuurundaki Doğu imajını besleyen *Binbir Gece*...

* * *

Altıncı Bölüm, bir İspanyol yazarının *Edebiyat Cumhuriyeti* adlı eserini tanıtan bir yazıyla başlar, kitap, bir hiciv ve

mizah şaheseri. Bu cumhuriyet bütün çağların ilim ve sanat adamları ile dolu hayalî bir belde, Sezar savunma, Tacitus dış işleri bakanı, Seutonius müsteşar.

Dokuz yüz yıl arafta beklemiştir Abélard. 11. yüzyılda yaşamış olmasına rağmen, edebiyat tarihinin en önemli eserlerinden biri olan *Abélard ile Héloise'in Mektupları* ancak 19. yüzyılda yayımlanabilmiştir

Çocuk Edebiyatı, çocuk edebiyatını ele alan bir edebiyat tarihi. Kitabın en uzun yazılarından da biri. Her ülkede çocuklar için yazılan ve pazarlanan kitaplar var, ama çocuk edebiyatının sınırları da mahiyeti de tam olarak belli değil aslında. Bu edebiyat asırlar boyu pusulasız yelken açan bir gemi, uğradığı her limandan ganimetler devşirmiş. Bugün artık, yaş, cinsiyet, din, sosyal sınıflar, mazi, hal, istikbal dikkate alınarak şekillenen, dünyanın bütün çocuklarına seslenebilecek bir edebiyat peşinde insanlık.

Polonya'nın en büyük şairi Adam Mickiewicz'den Batı'nın mimarı olduğu bir kuruluşa, UNESCO'ya geçer Meriç, bir deniz kızına benzettiği UNESCO'ya.

Sonra da Gandi'yi ağırlar, birinin hakikat sandığını öteki hata sayabilir, hakikati aramak için karşısındakine şiddet kullanmamak, hasmını sabır ve sempati ile hatadan kurtarmak lazım diyen Gandi'yi. Zafer ıstıraba katlanmasını bilenindir, zora başvuranın değil.

"Evimin dört bir yandan duvarla kuşatılmasını, pencerelerimin kapatılmasını istemem. Her ülkenin kültürü bir bahar rüzgârı gibi serbestçe esebilmeli odamda ama beni önüne katıp götürmemeli. İman bir zindan değildir, tanrının bütün yaratıklarına açıktır bu iman. Ne ırk ayrılığı tanırım ne din ayrılığı ne de renk ayrılığı". Cemil Meriç'i okur gibiyiz.

* * *

Yedinci Bölüm, Fert ve Tarih'e ayrılmış bütünüyle, kitabın en uzun bölümü. Ferdin tarihteki rolü nedir, tarih büyük adamların yaptıklarından mı ibarettir gibi sorulara cevap arayan bir çalışma. Çalışmanın ikinci bölümü Thomas Carlyle'ın *Tarihte Kahraman* adlı eserini ele almaktadır.

Cemil Meriç Herbert Spencer'in bu konudaki düşünceleriyle başlar yazısına. Spencer'e göre büyük adam uzun bir gelişmenin son halkasıdır, yani o toplumu değiştirmeden önce toplumun onu inşa etmesi gerekir. Başardığı değişikliklerin asıl kaynağı da kendisinden önce gelen nesillerdir.

Sydney Hook'a göre de insanlar daima kendilerini kurtaracak birilerini ararlar. Sosyal ve siyasî işler sarpa sarınca kahramana duyulan alaka daha da artar, buhranın sona ereceği ümidi, güçlü ve zeki bir liderin zuhur edeceği ümidinden ayrılmaz... Kahramana bazen kurtarıcı denir, bazen şövalye, bazen peygamber veya sosyal mühendis.

Friedrich Engels'e göre büyük adam sosyal bir ihtiyacın kaçınılmaz cevabıdır... Evet kahramana ihtiyaç vardır ama kahramanın etkili olmasını tayin eden, tarihî kanunlar yahut kahramanın ortaya çıktığı dönemdeki ihtiyaçlardır. Büyük adam yaşadığı zamanın ruhunu veya belli bir kültürün özünü ifade eden bir varlıktır ve insanlığı bu varlık hürriyete kavuşturacaktır.

Georgi Plekhanov için, tarihî olayların akışını asıl şekillendiren genel sebeplerdir. Bu genel sebepler de üretimin ekonomik ve sosyal sürecinin insanlar arasında doğurduğu ilişkiler bütünüdür, üretim güçlerinin gelişmesidir. Büyük adam zamanının ihtiyaçlarına diğer çağdaşlarından daha iyi cevap verecek özelliklere sahip olduğu için büyüktür, kişiliği tarihin akışına yön verdiği için değil.

Thomas Carlyle tarih araştırmalarına biyografiler serpiştiren yazarların aksine tarihi monografilere teksif eder... İlahî tecelli üstün bir seziş halinde imtiyazlı varlıklarda yoğunla-

şır... Kahramanlıkları tabiat üstü bir bilgi ve aksiyon mihrakı ile aralıksız temaslardan gelir. İnsanoğlunun geçmişi bu büyük ilham sahiplerinin saçtığı ışıkla aydınlanır, birbirini takip eden medeniyetlere kendi damgalarını vurmuşlardır bu insanlar... Bunlardan biri de Hazreti Muhammed'dir. Carlyle tarihi ferdî amillerle izah eder, tarih büyük adamların yaptıklarından ibarettir.

* * *

Sekizinci Bölüm'de, bir yazı ile üç röportaj var. Bu bölüm adeta Cemil Meriç'in entelektüel bir vasiyeti niteliğinde.

Cemil Meriç'e göre istikbalimizin üzerinde yükseleceği tek sağlam zemin, tabu tanımayan gerçek bir hürriyettir. Her beşerî düzen kusurludur. Aydın bu kusurları görmez, yani men edilirse ya körü körüne saldırıya geçer yahut köleleşir. Aydın susmaya mahkûm edilirse ısırır veya boğulur. Tenkit hakkının mutlak olmadığı her ülkede alkış bir yalandır; küçülten, sefilleştiren bir yalan.

Bu cihatta zafer kurtuluşun ilk merhalesi. Sonra Batı'yla hesaplaşacağız, kızmadan, aynı haklara sahip, aynı ağırlıkta iki muhatap olarak. Türk insanı büyük bir medeniyetin varisidir. Kendisine sonsuz düşmanlıklar kazandıran bir mazi. Ve bugün tam bir mağlubiyet içindedir... Zaferin biricik şartı fedakârlık. Kavgaların en çetini karşısındayız, kendimizle kavga, haysiyet ve namus kavgası. Hakikat uğrunda bu kadarcık bir tehlikeyi göze alamayanların yaşamaya hakları var mı?

İstikbalimizi kendimize karşı kazanmak zorundayız önce. En büyük tehlike bu tefekkür ataleti, bu zillete rıza, bu gururundan soyunuş. Oysa insanın tek izzeti tefekkür...

Bir başka büyük tehlike de uzun zamandır müptela olduğumuz yobazlık. Bize düşen, dertlerimizi ömür boyu gönüllerinde taşıyan insanlara sevgiyle eğilmek ve hödük idraki-

mize hata gibi gelen kusurları cımbızla ayıklamaya kalkışmamak. Türk insanı, irfandan önce sevgiye ve anlayışa muhtaçtır.

* * *

Görüldüğü gibi Cemil Meriç'in bu eseri de aslında bir kırk ambar, hatta bir ara kitabın ismi olarak da düşünüldüğü gibi bir dağarcık. "Dağarcık'tan" yerine "Kültürden İrfana"nın seçilmesi belki de Meriç'in Batı kültüründen hareketle Doğu'nun irfanına açılma arzu ve gayretinin bir ifadesi.

Bu son eserin baskıya hazırlanması süreciyle ilgili bazı notlarımızı okuyucuyla paylaşmak isteriz: "...Eser babamın hasta olduğu, felçli günlerinde tamamlanmıştı. O, baskıya gidecek dosyanın şekillenmesinde Ümit'in katkılarını, benim metinlerde yaptığım ilaveleri, dipnotlarını, sessizce, biraz da minnet duyarak onaylamış, hastalığının da verdiği duygusallıkla memnuniyetini zaman zaman göz yaşlarıyla ifade etmiş, son eserinin böyle olumsuz şartlarda hazır edildiğini izlemek zorunda kaldığı için çaresizliğine için için üzülmüş, bir yandan da çeşitli yazılarının dergi ve gazete köşelerinde kalmayıp, dosyalarda unutulmayıp gün ışığına çıkmasına memnun olmuştu. Bu eserinde de yine irfandan çok kültüre yer veriyordu Cemil Meriç; eserinin kültür sayfasını kapatıp irfan sayfasını açmak istemesine rağmen, batı düşüncesinden kopamamış, irfana da Batı düşüncesi aracılığıyla uzanmaya çalışmıştı. İslâm düşüncesinden söz ederken de, Osmanlı düşünürlerini incelerken da başlıca kaynakları hemen hep Batı kaynakları olmuştu. Kalemini yönlendiren her zaman rasyonel düşünceydi, İslâm dünyasını keşfetmenin, anlamanın, benimsemenin ve tabii özümsemenin ise ilâhî bir ayrıcalık olduğunu vurgulamıştı hep" (2 Ocak 2013).

Sözlerimize son vermeden önce, külliyatın hazırlanma-

sı sırasında yapmış olduğumuz çeşitli düzenlemeleri zaman zaman sert bir dille de olsa eleştirmiş olanlara teşekkür ediyoruz. Bu düzenlemeleri neden yapma ihtiyacı duyduğumuzu bütün içtenliğimizle okuyucuya aktarmaya çalışmış olmamıza rağmen, birden alevlenen olumsuz tepkilerin, aslında sağlıklı bir dayanağı da olmadığını gördük. Hiçbir eleştirmenin hiç olmazsa bir Cemil Meriç kitabını, Ötüken baskısıyla İletişim baskısını bire bir karşılaştırarak okuduğuna, yani sorumlu bir ilim adamının, objektif bir eleştirmenin yapması gerekeni yaptığına tanık olmadık. Bu durumda da çalakalem yapılan, çoğu birbirini tekrarlayan, üstelik bazıları ilimden ve vicdandan dem vuran genellemeleri yadırgadık, mazruf yerine zarfa takılanları anlamadık.

Biz kendimizi sadece Cemil Meriç'in varisi olarak değil, entelektüel varisi olarak da gördüğümüz için, onunla beraber yıllarca çalışmış olduğumuz için, onun kütüphanesinin içinde yaşamaya devam ettiğimiz için, onun düşüncesini çoğaltarak sürdürmek istediğimiz için bütün eserlerinin baskıya hazırlanması gibi oldukça meşakkatli bir işe giriştik. Bunu Cemil Meriç'e olan bir vefa borcu olarak gördük, baskıya hazırlık çalışmalarını inanarak, severek yürüttük. Tabii ki en iyisini yapamadık ama onun hâlâ güncelliğini koruması, kitaplarının bir çok baskısının yapılarak düşüncesinin yeni kuşaklara ulaşmasını sağladığımıza inanıyoruz. Müsterihiz, kıvançlıyız, gururluyuz.

Bu uzun yolculukta öncelikle bana inanarak desteğini hiç esirgemeyen sevgili eşim Aynur Meriç'e, sonra da bana güvenerek cesaret veren, anlayışını, hoşgörüsünü, sabrını, dostluğunu hiç eksik etmeyen sevgili Nihat Tuna'ya ve İletişim Yayınları'na teşekkürü borç bilirim.

Bir borcum da okuyucuyadır; ona da Cemil Meriç'e sahip çıktığı, bu görece uzun yolculukta bizleri yalnız bırakmadığı, desteklediği için teşekkür ederim.

Tabii ki en büyük teşekkürüm, en büyük teşekkürümüz Cemil Meriç'e, meydana getirdiği o benzersiz esere, bu eser etrafında toplanan, bu eseri yaşatan, sürdüren ve sürdürecek olan herkese.

Teşekkürler Cemil Meriç, benim sevgili babam, teşekkürler sana, hem kendi adıma hem seni anlayıp sevenler adına.

MAHMUT ALI MERIÇ
İstanbul Caddebostan, Mayıs 2013

Birinci Bölüm

Soru – "Kültür", aydınlarımızın çok sık kullandığı anahtar kelimelerden biri. Tarifini rica etsek.

Cevap – Bu işi Amerikalı iki sosyolog yapmış. Kimsenin okumadığı, fakat herkesin zikrettiği ünlü eserlerinde yüz altmış bir tarifi var, kültürün. Her zevke uyan bu tariflerden bir örnek verelim: "Dünyada kültürden daha kaypak mefhum tanımıyorum. Tahlil edemezsiniz, çünkü unsurları sonsuz. Tasvir edemezsiniz, çünkü bir yerde durmaz. Mânâsını kelimelerle belirtmeğe kalkıştınız mı, elinizle havayı tutmuş gibi olursunuz. Bakarsınız ki her yerde hava var, ama avuçlarınız bomboş".

Gerçekten de, kültür, Batı'nın düşünce sefaletini belgeleyen kelimelerden biri: kaypak, karanlık, samimiyetsiz. Tarımdan idmana, balıkçılıktan medeniyete kadar akla gelen ve gelmeyen düzinelerce mânâ. Kelime değil, bukalemun.[1]

1 Bkz. "Kültür ve Ötesi", Cemil Meriç, *Umrandan Uygarlığa* içinde, İletişim Yayınları, İstanbul, 2006, s. 87 vd.

Soru – Kültürün, çağdaş dünyadaki gelişmeleri üzerinde ne düşünüyorsunuz?

Cevap – Kültürün en yüksek düzeye ulaştığı Yeni Dünya'da kültür yok artık, onun yerine karşı-kültür, anti-kültür, hipi-kültür, kültür-sonrası, devrimci kültür var. Amerika'dan gelen salgın bütün Avrupa'ya da yayıldı. Çağımız geleneklere değil, geleneğin kendisine düşman. Hayata bir şey eklemek istemiyor, hayatı alt üst etmek peşinde. Kültür mefhumunu çatlatan bir davranış karşısındayız. Artık "kazanılmış bir bilgiler bütünü" değil, kültür; "her şeyi okuyup, her şeyi unuttuktan sonra kalan" değil. Daha çok bir özlem. Keşfedilmesi, yaratılması gereken bir dünyanın özlemi. Amaç, eski yasaları ve ölçüleri yerle bir etmek. İdeolojiler de, teknik de yeni kuşaklara güvensizlik veriyor. Hepsi de ütopyalara susuz; taze, sıcak, tabiî ütopyalara. Bu isyan Batı'da uzun zamandan beri seyrine alıştığımız bir traji-komedinin devamı; dadaizm, fütürizm, gerçek-üstücülük. Yalnız, çılgınlık şimdi çok daha yoğun, çok daha yaygın, çok daha topyekûn.

Soru – Şu halde Batı'nın birçok çevrelerinde kültür, anarşi demek. Peki kelimenin haysiyetini korumak isteyen Batılılar da yok mu?

Cevap – Olmaz olur mu? İşte Pierre Emmanuel. Fransa'da devrin kültür bakanı André Malraux'ya yazdığı bir mektupta "gerçek kültür, bir tutkudur" diyor, "insana inanıştır, kendini insanlığın kaderinden sorumlu tutuştur. Bir sevgidir kültür. İnsanın kendi kendini fethidir. Dünya çapında bir hümanizmanın inşasıdır. Bugünü mazi ile zenginleştirmektir. Mazi ve istikbal ile. Toplum, kişinin bir ruhu olduğunu unutmuşa benziyor. Kişilere ferman dinleten, iktisadın şuursuz kanunları. İnsanın tek değeri, ürettiği ve tükettiği, kendisi değil. Şehirde yaşamak bir işkence. Önünde iki

kaçış var insanın. Biri televizyona kaçış, öteki gençlerin kaçışı: Terorizm. İnsanın kendi kendine soracağı geliyor: Kültürü kurtarmak için zengin ülkelerin yoksullaşması mı lâzım? Dileriz ki insanlar "kültür"ü benimsesin ve insan tekrar "insanlaşsın".

Soru – Pierre Emmanuel'in özlediği bu "kültür" anlayışı, bizim eski "irfan"ımızı hatırlatmıyor mu, biraz.

Cevap – Nasıl hatırlatmaz? İrfan, düşüncenin bütün kutuplarını kucaklayan bir kelime. İrfan, insanoğlunun has bahçesi. Ayırmaz, birleştirir. Bu bahçede kinler susar, duvarlar yıkılır, anlaşmazlıklar sona erer. İrfan kendini tanımakla başlar. Kendini tanımak, önyargıların köleliğinden kurtulmaktır, önyargıların ve yalanların. Tecessüsü madde dünyasına çivilemeyen, zekâyı zirvelere kanatlandıran, uzun ve çileli bir nefis terbiyesi, irfan. Kemale açılan kapı, amelle taçlanan ilim. İrfan, bir Tanrı vergisi, cehitle gelişen bir mevhibe. Kültür, irfana göre, katı, fakir ve tek buutlu. İrfan, insanı insan yapan vasıfların bütünü. Yani hem ilim, hem iman, hem edeb. Kültür, homo ekonomikusun kanlı fetihlerini gizlemeye yarayan bir şal. İrfan, dinî ve dünyevî diye ikiye ayrılmaz, yani her bütün gibi tecezzi kabul etmez. Pierre Emmanuel'in adını koyamadığı bu ideal, ihtiyar Doğu'nun uzun zamandır aşinası olduğu irfanın ta kendisi. Batı, kültürün vatanıdır. Doğu, irfanın.

Soru – Siz, bir Türk aydını olarak kültürün mü hizmetindesiniz, irfanın mı?

Cevap – Heyhat! Hidayet ilâhî bir lütuf. Ben de belli bir çağın insanı olarak kültürün hizmetinde idim şimdiye kadar. Dünya kütüphanelerinin kapılarını yurdumun insanlarına açmak istedim. Hint ormanlarının uğultusunu taşıdım, edebiyatımıza. Batı'nın büyük düşünce fâtihlerini konuştur-

dum. Eserlerimin "kültür" cildi, aşağı yukarı tamamlandı. Bundan sonra "irfan" cildi başlayacak. Ayrıntılarla fazla uğraştım şimdiye kadar. Artık bu uzun yolculukta devşirebildiğim hakikat meyvalarını takdime çalışacağım okuyucularıma. Kültürden çok irfanla uğraşmak istiyorum.

Soru – Kültür meselelerimiz...

Cevap – Dante'nin Cehennem'ine yeni bir fasıl eklemek istemiyorum. İrfan, Batı entelijansiyasının "Gnoz" (gnose) adını verdiği "ilm-i ledün"dü. Karanlıkları ışığa boğan bir şimşek. Yarı ilham, yarı seziş. Cedlerimiz, ilâhi esrarın heybeti karşısında "Sübhaneke ma arefnake hakka marifetike ya Maruf"[2] diye çarpınıyorlardı. Kültür'e gönül verenler mavera karşısında böyle bir dehşet duymazlar. Ne mutlu bize ki, dilimizi de kaybettik. Tarihimiz mührü çözülmemiş bir masal hazinesi. Ne Batı'yı tanıyoruz, ne Doğu'yu. En az tanıdığımız ise, kendimiziz. Hadis-i Kudsi, "Nefsini bilen, Rabbini bilir" buyurur. Böyle bir bilgiye fert olarak da, cemiyet olarak da, beşeriyet olarak da, en çok şimdi muhtacız.

2 Biz Seni hakkıyla tanıyamadık.

Ziya Gökalp, çağının Avrupa'sında aşırı bir itibar kazanmağa başlayan kültür kelimesiyle karşılaşınca, mefhumu nasıl ifade edebileceğini düşündü. Devrinin Frenkçe lûgatlerine bir göz attı: "kültür", Latince 'cultura'dan geliyordu; 'cultura', colere mastarından. Ekip biçmek demekti colere: toprağı ekip biçmek. Üstat, Âsım'ın Firuzâbâdî tercümesinde, aradığı kelimeyi buldu: *hars*. Bu bedbaht, bu musikisiz kelime İttihad ve Terakki'nin yarı resmî nazariyecisi tarafından ortaya atıldığı için zamâne aydınlarının bütün itirazlarına rağmen uzun zaman yaşayacaktı.

İlk isyan edenlerden biri *Resimli Kitap* yazarlarından Raif Necdet Bey: "bana, *hars*'ın âheng-i telaffuzu pek abûs, pek soğuk ve kaba geliyor. Bu kelimede mânâ cihetiyle de fazla bir ciyâdet ve taravet göremiyorum. Kültür mukabili olarak irfan kelimesini hem lafız, hem mânâ itibariyle daha nefis ve mûnis, daha kuvvetli ve şetaretli buluyorum" (*Hayat-ı Ebediye*, s. 324), diyordu.

Filhakika, "irfan" İkinci Meşrutiyet aydınları için çok sevimli bir kelimedir. Abdullah Cevdet, Ziya Gökalp'in Turan-

cılık davasıyla istihza ederken, "Turan"ın yerine "İrfan"ı koyarak onun meşhur beytini şöyle değiştirir:

Vatan ne Türkiyedir bizlere, ne Türkistan.
Vatan, büyük ve müebbed bir ülkedir: İrfan.

Celâl Nuri, *Türk İnkılâbı* (1926) isimli kitabında, "hars kelime-i muhaddesi 'kültür' mukabili midir?" diye sorduktan sonra, kelimenin Littré lugâtindeki mânâlarını sıralar:

"1- toprak işi... 2- ekilmiş toprak, 3- bir nebatı yetiştirme, 4- mecazî: edebiyat, ulûm, fünûn ve bediîyâtı zer etmek.."

Peki "hars"? Onun da mukabillerini Firuzâbâdî Kamusu'ndan aktarır: "Kesb-i kâr edib mal toplamak; bir kişi dört hatun almak; ifrat ve mübalağa üzere cima eylemek; eşek zekerinin dibi ve kökü; binek hayvanını fazla yormak; tarlaya tohum ekmek..." ve mütaleasını şöyle özetler: "fikrimce, 'kültür'ün Türkçe mukabili 'irfan'dır (Süleyman Nazif ve Faik Âli de böyle düşünmektedir)."

Ama İttihat ve Terakki Fırkası'nın yarı resmî ideoloğu, hiçbir tenkide kulak asmayacak kadar memnundu "müstehcen" buluşundan. Şakirtler de üstadın "hars"ını sakız gibi çiğnediler her zaman. Sonra en iyisini yaptık... kültür Avrupa'da doğmuş bir kelimeydi, olduğu gibi iktibas etmeliydik. Gerçi üstadın, "uydurca"ya gönül vermiş birtakım hayranları, hars'ı *ekin*le karşılamağa niyetlendiler ama o da hars gibi birkaç mevsim kulaklarımızı tırmaladıktan sonra uçup gitti.

Kültür, çok netameli ve hiçbir zaman berrak bir tarife kavuşturulmamış bir mefhumdur. Fransızca sözlüklerde ve denemelerde, "insanı insan yapan bilgilerin bütünü" anlamına gelir. Almanca ve İngilizce eserlerde ağır basan mânâ: sosyal yaşayıştır. Başka bir deyişle kültür, antropologlarla sosyologlar için başkadır, edebiyatçılar için başka. Biz, ke-

limeyi tek bildiğimiz Avrupa dilinden yani Fransızcadan aldık. Daha sonra, Amerikan antropolojisi'ne merak saranlar, mefhumu yeni baştan değerlendirerek dilimizi içinden çıkılmaz açmazlara soktular.

Kısaca kültür, kaypaklığı, müphemiyeti ve seyyaliyetiyle Avrupa'dır. Tarif edilmeyen ve edilemeyen bir kelime. Kâh suda, kâh karada yaşayan bir hilkat garibesi. Alman için başkadır, Fransız için başka. Bazen içtimaî hayatın kendisidir, bazen bir alışkanlıklar, bir kazanılmış hünerler mecmuası.

Demek ki kültür, Avrupa'nın uydurduğu bir mefhumdur. Bu uğursuz kelime, dilimize iki ayrı kaynaktan girmiş: Fransızcadan, Amerikancadan. Fransızca kültürün Türkçe, aşağı yukarı, karşılığı, irfan; Amerikanca kültürün, medeniyet.

Fransız aydınları bu sahte, bu kalıplaşmış kültürden şikâyetçi. Nitekim, Fransızcada kültür, Almancanın ve Amerikancanın taarruzlarına rağmen "ideal" mânâsını korumaktadır.

Tylor'un Almancadan aktardığı "kültür" ise, Amerikan ve İngiliz Antropoloji Mekteplerini fethettikten sonra, bizim sosyal ilimlerimizi de büyülemiş. Bu anlamıyla kültür, aşağı yukarı, medeniyet demek. Medeniyet ne? Cuvillier, *Sosyoloji'nin Elkitabı*'nda, kelimenin yirmi tarifini vermiş.[1]

İslâm bu keşmekeşten asırlarca önce kurtulmuş. Medeniyet ve kültür aynı bütünün iki cephesi. Bütün, tek kelime ile ifade edilmiş: Umran.[2]

İslâm ilimlerinin en büyük kurucusu İbn Haldun, toplumların maddî ve manevî fetihlerini tek kelimeyle ifade et-

---

1 Bkz. bir sonraki yazı: "Batı Kültürden ne anlıyor?"

2 Bkz. "Umran", Cemil Meriç, *Umrandan Uygarlığa* içinde, İletişim Yayınları, s. 147. Umran "amr" kökünden gelir. Amr: bir yerlerde oturmak, biriyle düşüp kalkmak, toprağı işlemek, bir evi tanzim etmek, müreffeh hale getirmek vs. Ömür amr'dan gelir. Muammir: "colon". Müstamir: "colonialiste". Müstamere: sömürge. Mamure: dünyamız vs. Demek ki "umran" çok zengin çağrışımları olan bir kelime. Yerine göre: halk, nüfus, ahali, kültür, medeniyet (C.M).

mişti, Avrupa'nın asırlarca tanımlayamadığı tek ve bölünmez gerçek, tarihin, sosyolojinin, antropolojinin ana konusu: Umran'dı. Tunuslu filozof insanı parçalamıyor, soyumuzun büyük macerasını, ilk duraklarından ele alarak, en girift, en mütekâmil biçimlerine kadar takip ediyordu.

"Tarihin amacı, insanın içtimaî durumunu yani medeniyeti ve bu medeniyetin icabı olan hadiseleri anlatmak", İbn Haldun'a göre. Yazar, daha önce mevcut herhangi bir disipline bağlanmayı reddeder. Çeşitli ilimleri yeni bir metotla ele alır. Onları kaynaklarında yakalar. Tarihe, beşerî ilimlerin ilmî haysiyetini kazandıran bir ihtilâldir bu. İnsanın bütün inkişafını takip eden topyekûn bir ilim olan tarih, ilimlerin temelidir. İbn Haldun'un ilim tasnifine tarihi almayışı bundan.

Eserinin iki anahtar mefhumu; umran ile asabiyet. Umran, geniş mânâsıyla kültür demek: "bilgiyi, inancı, sanatı, ahlâkı, hukuku, âdeti, bir kelime ile, insanın içtimaî bir varlık olarak elde ettiği bütün kabiliyetleri kucaklayan, girift bütün" (Tylor). Başka bir tarifle: "bir kavmin yaptıklarının ve yarattıklarının bütünü, içtimaî ve dinî düzen, âdetler ve inançlar. Biz bunlara daha ilerlemiş bir kavimde rastlarsak, medeniyet adını veriyoruz" (Dixon).

Filhakika, Tunuslu tarihçinin anahtar kelimesi umran, tarihi ve insanı bütün olarak kucaklayan bir kelime, Avrupa'nın hiçbir zaman ve hiçbir kelimesiyle kucaklayamadığı bir bütün. Umran iki şekilde tezahür eder: badiye hayatı, şehir hayatı. İktisadî ve sosyal çağrışımları olan bir tasnif. Bedevilik, umranın ilk merhalesi, kendi kendini aşacak olan bir merhale. Haderiyetin de (şehir hayatı) çeşitli mertebeleri var. Bu inkişafın muharrik kuvveti: Asabiyet.[3]

Çağdaş bir Arap yazarı, Aziz Lahbabi, Umran'ı; "içtimaî

3 Bkz. "Asabiyet", "Kendi Semasında tek Yıldız", Cemil Meriç *a.g.e.*, içinde s. 151-154.

hayat"la karşılayabiliriz diyor, en geniş mânâda içtimaî hayat: "aynı insan topluluğunda maddî, fikrî, ruhî hayatı perçinleyen her şey". İbn Haldun için, temeddün'le umran farklı mefhumlardır. Temeddün: şehir medeniyeti. Umran ise, hem bedevîliği hem haderiliği kucaklayan daha geniş bir mefhum: medeniyet ve kültür.[4]

Arap aydınları da, bedevî umranı ilkel kültür, haderi umranı medeniyet'le karşılamaktadırlar.

Kültür ve medeniyetle ilgili edebiyat, sayfalar dolduracak kadar bereketlidir. Fakat çağımızın büyük tarihçileri, medeniyetle kültürün aynı şey olduğu kanaatinde İbn Haldun'la birleşmektedirler.[5]

4 Lahbabi, Mohamed-Aziz, *Ibn Khaldun, présentation, choix de textes, bibliographie*, Seghers, Paris, 1968.

5 İbn Haldun'un hayatı, düşüncesi ve eserleriyle ilgili daha fazla bilgi için bkz. "Kendi Semasında tek Yıldız", Cemil Meriç, *a.g.e.* içinde, s. 139-163.

BATI KÜLTÜRDEN NE ANLIYOR?

Kültürle medeniyet Batı dillerinin içinden çıkılması en güç iki kavramı. Bu kaypak ve karanlık lafızları aydınlatmak için yıllarca emek harcadık. Yazık ki tam bir başarıya ulaşamadık. Batı dillerinde bu meseleyi inceleyen iki kitap gördük. Birincisi aydınlarımızca uzun zamandır zikredilen fakat okunmuş olduğu çok şüpheli İngilizce bir eser: *Culture, a Critical Review of Concepts and Definitions* (Kültür, Kavramlara ve Tanımlara Eleştirel Bir Bakış). Yazarları: A. L. Kroeber ile Clyde Kluckhohn. İlk baskı: New York, 1952.[1]

1 *Culture, a Critical Review of Concepts and Definitions by A.L. Kroeber and Clyde Kluckhohn,* Vintage Books, Random House, New York, baskı tarihi belirtilmemiş. 1952'de Harvard Üniversitesi, Amerikan Antropoloji ve Etnoloji Müzesi Yayınları arasında çıkmış (New York, 1952). Alfred L. Kroeber (1879-1960), Amerikalı yazar, üniversite hocası, antropolog. Colombia Üniversitesi'nde okudu, aynı üniversitede hoca. California Üniversitesi'nde, 1925-1946 arasında Antropoloji Müzesi müdürü. New Mexico, Mexico, Peru ve Kaliforniya'da antropoloji araştırmalarına katıldı, bu çalışmalarıyla ilgili kitaplar yazdı. Birçok antropoloji, folklor, dilbilim derneğinde başkanlık yaptı. Bilimler Millî Akademisi ve Amerikan Felsefe Derneği üyesi. Eserlerinden bazıları: *Peoples of the Philippines, Anthropology, Hand book of Indians of California, Peruvien Archeology, Anthropology, Configurations of Cultural Growth.* Clyde Kluckhohn (1905-1960), Amerikalı yazar, üniversite hocası, antropolog. Wisconsin'de, Viyana'da, Oxford'da okudu, doktorasını Harvard Üniversitesi'nde ver-

İkincisi, Fransızca yazılmış, müellifi: Guy Rocher. Üç ciltlik bir *Genel Sosyolojiye Giriş*'in ilk cildi: *Action Sociale* (Toplumsal Eylem), Paris 1970.[2] Her iki kitap da aynı konuyu ele almaktadır. Bu bakımdan aynı bilgiler tekrarlanıyor her ikisinde de. Bununla beraber okuyucularımıza eserlerin oldukça geniş birer özetini sunmak istiyoruz.

1- "KAVRAMLARA VE TANIMLARA ELEŞTİREL BİR BAKIŞ" İÇİNDE KÜLTÜR

Giriş

"Antropologlarla sosyologların kullandığı kültür mefhumu, sosyal ilimlerin temel taşlarından biri olmak üzeredir. Stuart Chase'in son zamanlarda ileri sürdüğü bu hüküm, sos-

---

di (1936), aynı üniversitede hoca. 1946'da Antropoloji profesörü. Bazı eserleri: *Mirror of Man, Personality in Nature, Society and Culture.*

2 Guy Rocher, *Introduction à la Sociologie Générale,* 3 cilt. Cilt 1: *L'Action Sociale,* cilt 2: *L'Organisation Sociale,* cilt 3: *Le Changement Social,* Points, Paris, 1970. Guy Rocher (doğumu 1924) Kanadalı sosyolog, yazar, üniversite hocası. Laval Üniversitesi'nde okudu, doktorasını Harvard Üniversitesi'nde verdi. 1950-60 arası Laval Üniversitesi'nde, 1960'tan itibaren de Montreal Üniversitesi Sosyoloji bölümünde profesör. 1979'dan itibaren aynı üniversitede Kamu Hukuku Araştırma Merkezi'nde araştırma görevlisi. *Genel Sosyolojiye Giriş* adlı eseri "kuşkusuz Quebec'te kaleme alınan 20. yüzyılın en önemli sosyoloji eserlerinden biri". Kitap, 1968-1969 yıllarında, 3 cilt halinde Montreal'de yayımlandı, altı dile çevrildi, Kanada Sosyal Bilimler Federasyonu tarafından en iyi kitap ödülünü aldı. Fransa'da yayımladığı Talcott Parsons ve Amerikan sosyolojisi hakkındaki eseri de beş dile çevrildi. Belçika'da, Fransızca yazan Uluslararası Sosyoloji Birliği'nin kurulmasında rol oynadı. Quebec hükümetinin yürütme konseyinin genel sekreteri olarak, önce Kültürel Gelişme müsteşarlığı (1977-1979), sonra da Sosyal Gelişme müsteşarlığı (1981-1983) yaptı. Guy Rocher hocalığa devam etmekte, kaleme aldığı çok sayıda kitabının yanı sıra çeşitli dergilerde makaleler yazmakta, birçok doktora tezi yönetmektedir. Bazı eserleri: *Talcott Parsons et la Sociologie Américaine* (1972), *Québec en Mutation* (1973), *Ecoles de Demain* (1976), *Continuité et Ruptures: Les Sciences Sociales au Québec* (1984), *Le Québec en Jeu: Comprendre les Grands Défis* (1992), *Etudes de Sociologie du Droit et de l'Ethique* (1996), *Si je me souviens bien/As I recall* (1999).

yal ilimlerle uğraşan herkesçe kabul edilmeyecek belki, daha doğrusu birtakım ihtirazî kayıtlarla kabul edilecek. Bununla beraber antropolojik mânâda kültür mefhumunun çağdaş Amerikan düşüncesinin anahtar mefhumlarından biri olduğuna da pek az entelektüel itiraz edecektir.[3] Kelime, açıklayıcı değeri ve uygulanışındaki genellik bakımından fizikte yerçekimi, tıpta hastalık, biolojide tekâmül gibi kategorilere benzetilebilir. Psikiyatristlerle psikologlar, hatta daha sonra, birtakım hukukçu ve iktisatçılar genellemelerine "bizim kültürümüzde" cümleciğini eklemektedir; içlerinden bir şüphe de geçse, mihaniki olarak yazıyorlar bu kelimecikleri. Filozoflar mantık, değerler ve estetik konularında "kültürel boyut" tabirini sık sık kullanıyorlar. Mefhum, toplum bilimleriyle, azınlıklar ve gelişmemiş kavimlerin problemleriyle uğraşan herkesin ortak malzemesi arasına girdi. Tıpta ve beslenmede önemli araştırmalar yapılırken hep kültürden söz ediliyor. Edebiyatçılar, kültür üzerine denemeler ve risaleler yayımlıyorlar boyuna.

Kelimenin ifade ettiği mefhum yeni değil şüphesiz. *Kitab-ı Mukaddes*, Hommer, Hipokrat, Herodot, Çinli bilginler... çeşitli kavimlerin yaşayış tarzlarıyla yakından ilgilenmiş. Boethius, *Felsefenin Sağladığı Teselli* adlı eserinde, kültürün ne kadar izafî olduğunu açık açık söylemiş. "Çeşitli milletlerin töreleri ve kanunları öylesine farklıdır ki bazılarının makbul saydıklarını başkaları kabahat sayar". Descartes'ın *Metot Üzerine Deneme*'sinde mefhumu daha gelişmiş bir biçimde buluruz: *Seyahat ederken bizim gibi yaşamayan insanlar görürüz. Ama bize benzemiyorlar diye ne barbardırlar ne de vahşi. Belki bizim kadar, hatta bizden çok akıllıdırlar. Aynı kişi ömür boyu Çinliler veya yamyamlar arasında*

3 Malinowski'ye göre kültür, bütün sosyal ilimlerin en can alıcı noktasıdır. Ne gariptir ki bu iddia birçok sosyologlar tarafından da benimsenmektedir, hatta antropologlardan daha fazla sosyologlarca (C.M.).

yaşayacağına Fransızlar veya Almanlar arasında yaşamış olsaydı bambaşka olurdu...

Arayan, Pico della Mirandello'da Pascal veya Montesquieu'de, modern antropolojik düşüncenin yaklaşımlarını hatırlatan birçok fikirler bulabilir...

19. yüzyılda temel mefhum, aydınlık ve genel bir biçim altında billurlaşmağa hazırdır. Almanca "Kultur" kelimesinin doğuşunu biraz ilerde anlatacağız. Öte yandan Spencer, antropolojik kültür anlayışını müjdeler ama kendisi kültür kelimesini pek kullanmaz.[4] E. B. Tylor'un *İlkel Kültür*'üyle Walter Bagehot'un *Fizik ve Politika*'sı 1871 ve 1872'de yayımlanır. Bagehot'un "Töre Kalıpları"yla Tylor'un "Culture"ü aşağı yukarı aynı şeydir. Kültür, yavaş yavaş teknik bir tabir olarak yerleşecektir, çünkü kelimenin tarihî çağrışımları vardır ve Tylor kelimenin hudutlarını daha keskin ve daha soyut olarak çizmiştir.

Asrımızda bile kültür, entelektüel çevrelerde, teknik bir tabir olarak, iyiden iyiye yerleştiği halde birçok tanınmış yazar, çok benzer mefhumlar kullanıyorlar da kültür kelimesini kullanmıyorlar. Graham Wallace, antropolojik yayımların hiç de yabancısı değil. Yine de kültür kelimesine itibar etmez kitaplarında. Zaman zaman tarife yanaşmadan "medeniyet" lafzını kullanır (*Büyük Toplum*, 1914; *Sosyal Mirasımız*, 1921). Bununla beraber "Sosyal Miras"dan anladığı, kültürün bazı tariflerine tıpatıp uyar: *Sosyal mirasımız öğretim ve eğitim yoluyla elde ettiğimiz bilgi ve becerilerden ibarettir.*

İçtimaî İlimler Ansiklopedisi yazarları "Savaş ve Yeni Yönelişler" başlıklı makalede, 1930'larda antropoloji mektebi-

4 Spencer'e atfedilen şöyle bir kültür tarifi gördük: "Kültür insanın başarılarının bütünüdür". Ama bu tarifi Spencer'in kitaplarında bulamadık. Umumiyetle kültürü, Matthew Arnold ile diğer İngiliz hümanistleri gibi kullanır Spencer. Mesela: "En geniş anlamıyla kültür, hayatın bütününe hazırlanış demektir" (C.M.).

nin durumunu isabetle belirtirler: *Yirminci asrın ilk on yılında, antropologların nazarî davranışı, kültürün yücelmesi olmuştur. Kelime, edebiyatta ve antropologların şuurunda başka her sözü unutturan bir önem kazandı. Kültür özellikleri, kültür bütünleri, kültür tipleri, kültür merkezleri, kültür alanları, kültür örnekleri, kültür göçleri, kültürel yaklaşımlar, kültür yayılışı...*

Kültürün doğuşu, gelişmesi, ülkeden ülkeye atlayışı, temasları, kaynaşmaları ve üremesi, olgunlaşması ve silinmesi uzun uzadıya anlatılmış bizden önce. Klasik geleneğe uyarak, antropologlar kültürün anatomisini, biyografisini kaleme almışlar. Bir mefhumun tarihini, çeşitli ülkelere ve akademik disiplinlere yayılışını ve daha geniş fikir akımlarının etkisiyle değişikliğe uğramasını izlemek antropolojik bir davranıştır. Çok yönlü bir amaç peşindeyiz. Önce antropologların, sosyologların, psikologların, filozofların vs. yazarların yaptığı tarifleri bir arada sunmak istiyoruz. Böylece son zamanların entelektüel tarihine ait bir meseleye ışık tutmuş olacağız. Sonra da çok önemli bir mefhumun nasıl su yüzüne çıktığını, hangi safhalardan geçerek billurlaştığını belgelemek niyetindeyiz. Nihayet üzerinde birleşilen veya birleşilmeyen tarifleri sergileyerek başka araştırıcılara yardımcı olmak arzusundayız.

Mefhumun seksen yıldan az bir zamandan beri bir isme kavuşmuş olduğu, daha dünlere kadar bu sorunla ilgilenen âlimlerin çok küçük bir yekûn tuttuğu düşünülürse, henüz tam bir anlaşmaya ve tam bir vuzuha varılamamış olmasına şaşılmaz. Çeşitli disiplinleri temsil eden kimselerin farklı kıstaslara dayanması ve değişik nüanslar kullanması kaçınılmaz belki de; hatta öyle olması daha da iyi. Araştırmamız sonunda şu inanca vardık; görüşleri karşılaştırmanın, değişiklikleri tespit etmenin, bir kelimeyle, konunun aydınlık bir dökümünü yapmanın tam zamanıdır artık. Yoksa daha

geniş bir aydınlar tabakası tarafından benimsenmesi beklenen bir aydınlık getireceğine, karışıklığa yol açacaktır.[5] Dahası da var, mefhuma verilen mânâ büyük bir önem taşıyor çünkü zamanımızda psikiyatrik tedavi, azınlık problemleri, az gelişmiş toplumlar, hatta milletlerarası münasebetlerle ilgili bazı yaklaşımlar kültür teorisiyle yakından ilgilidir. Opler doğru söylüyor: *Kültür mefhumunun keşfi ve genelleşmesi, mefhumun çok yönlü tahlillerine ve çeşitli teorilerin kurulmasına yol açtı. Sapıklarla psikolojik bakımdan tedirgin olanlar, çok kere kendi kültürleriyle çatıştıklarına göre, onlara karşı davranışımız ve nasıl bir tedavi izleyeceğimiz, ister istemez, kabul edilen kültür anlayışımızdan etkilenecektir...*

Filhakika, şimdiden birkaç sosyolog, hatta antropolog, zımnî olarak veya açıktan açığa, kültür kavramını, ilmî tartışmalarda kullanılmayacak kadar geniş veya değer hükümlerine bulanmış buldukları için reddetmişlerdir. Alman sosyoloğu Leopald Wiese, "kelime tasvirî sosyolojide asla kullanılmamalıdır" diyor (1939). Lundberg'e göre kavram müphemdir (1939). Chapple ve Coon'un *Antropoloji Prensipleri*'nde kültür kelimesine bile bile yer verilmemiştir. Radcliffe-Brown ile onun etkisi altında kalan bazı İngiliz sosyal antropologları kelimeye iltifat etmemişlerdir.

Birinci bölümde "Kültür" kelimesinin semantik gelişmesi sergilenecek ve "Medeniyet" mefhumuyla münasebetleri hakkında bazı mülahazalar eklenecektir. İkinci bölümdeyse tariflerin listesini takdim edeceğiz. Bu tarifler kavramsal ağırlıkları bakımından sıralanmış iseler de aşağı yukarı kronolojik bir sıra da ihmal edilmemiştir. Her tarif kategorisi-

5 A. Lawrence Lowell'in "hümanist kültür" kavramı için söylediklerini, antropolojik kültür için de tekrarlayamaz mıyız? "Kültürden söz etmek zorunda kaldım, çünkü unsurları sonsuzdur. Tasvir edemezsiniz, çünkü bir yerde durmaz. Mânâsını kelimelerle belirtmeğe kalkıştınız mı elinizde havayı tutmuş gibi olursunuz. Bakarsınız ki her yerde hava var ve avuçlarınız bomboş" (C.M.).

ni, yorumları takip etmektedir. Üçüncü bölümde tarif çerçevesini aşan hükümler verilmektedir. Dördüncü bölüm, genel hüküm."[6]

Kelimenin Tarihçesi[7]

"Kültür kelimesi, bugünkü teknik ve antropolojik anlamıyla İngilizceye Tylor tarafından 1871'de yerleştirilmiştir. Bununla beraber İngiliz ve Amerikan sözlüklerine ancak elli yıl sonra girebilmiştir. Tylor "Medeniyet" kelimesinden hoşlanmıyordu. Bazı tereddütlerden sonra Almancadan kültür kelimesini aldı. Almanya'da kelime, şimdi tartıştığımız mânâda kullanılıyordu. Fransa'da ise modern atropolojik mânâsıyla kültür, genel olarak yerleşmemiştir henüz. İlmî çevrelerde istenmeye istenmeye kullanılmaktadır. Bununla beraber 'kültürel' sıfatı itibar görmektedir. Başka birçok Batı dilleri, İspanyolcayla Rusça da dahil, kültür kelimesini Almanca ve Amerikan İngilizcesinin kullandığı mânâda kullanırlar.

Jan Huizinga şöyle der: *Kültürden ne anlıyoruz? Kelimenin kaynağı Almanya. Hollanda, İskandinavya ve Slav ülkeleri tarafından uzun zamandır benimsendi. İspanya, İtalya ve Amerika'da da öyle. Yalnız Fransa ve İngiltere'de hâlâ mukavemet görüyor. Oysa belli bir mânâda her gün kullanılıyor oralarda. Ama bu iki dilde uluorta medeniyet yerine kullanılmıyor. Bu bir tesadüf değil. Fransızca ve İngilizcenin eski ve zengin bir ilmî lügat hazinesi var. Öteki diller gibi Almancadan kelime almak ihtiyacında değiller.*

Paul Hazard'a göre "Kultur", *Almanca Lugat*'ın (*Ger-*

6 Bu bölüm, Kroeber ve Kluckhohn'un eserinin "Introduction" bölümünden Cemil Meriç'in yapmış olduğu bir özet çeviridir (s. 3-8). Metin içindeki alıntıları, orijinal metinde olduğu gibi, italik olarak vermeyi tercih ettik.

7 *A.g.e.*, "General History of the Word Culture" (s. 11-73) bölümünün Cemil Meriç tarafından yapılmış özet çevirisi.

man Arciniegas) ilk baskısında (1774) yok. İlk defa olarak 1793'te beşinci baskısında karşımıza çıkıyor...

Bugünkü etnografik mânâda kültür kelimesini kullanan Gustave E. Klemn (1802-1867) olmuş (1843)... Tylor kelimeyi ondan alarak sokmuş İngilizceye."[8]

Amerikan Sosyolojisinde Kültür ve Medeniyet Ayrımı

"Bazı sosyologlar bu iki deyim arasında kesin bir zıddiyet olduğunu ileri sürmüş. Alman düşüncesinden kaynaklanan bir hüküm bu.

Lester Ward'a göre: *Almancada kültürle medeniyet birbirinden çok ayrı iki kavram. İngilizcede böyle bir ayrılık yok. Bazı etnologlar böyle bir fark uydurmuş ama okuyucular tarafından anlaşılmamış. Almanca "Kulturgeschichte" aşağı yukarı İngilizcede medeniyet tarihiyle eş anlamdadır. Yine da arada farklar var. Almanca kültür, maddî şartlar mânâsınadır. İngilizcede ise kültür, hem fizik, hem moral, hem de spritуel olayları kucaklar. Almanca, kültürü İngilizceye çevirirken maddî medeniyet terimini kullanmalıyız. Çünkü İngilizcede kültür, tamamen farklı bir kavram belirtir: "Humanities". Üstelik kültür, yabanî ve barbar kavimlerin sanatları anlamına da gelir. Medeniyetin ise böyle bir anlamı yoktur. Zira medeniyet vahşilikten ve barbarlıktan daha yüksek bir aşama belirtir. Hatta bu aşamalara halk arasında, kültür aşamaları denir. Burada İngilizcedeki "culture" Almanca "Kultur"la eş anlamlıdır. Yirmi yıl önce şöyle söylemiştim: "maddî medeniyet, tabiat güçlerinden ve tabiattaki malzemeden yararlanmak demek"* (1903).

İki yıl sonra yayımlanan bir eserde Albion Small da aynı şeyleri söyler: *"Almanların anladığı mânâda kültür nedir? Gerçi Almanlar da kelimeyi kullanmakta pek tutarlı değiller-*

8 *A.g.e.*, s. 11-14.

dir ya. Ama kelimenin tarif edilmesi gereken teknik bir anlamı da var. Önce kültür, toplumun sahip olduğu bir imkân veya başarı. Bireysel değildir. İngilizcede "kültürlü bir kişi" deriz: Almancada böyle bir şey söylenemez. Almanlar "gebildet" derler... Almancada "culture" ve "civilization" (medeniyet) birbirinden farklı. Medeniyet, ilkel beşerî güdülerin cemiyet tarafından inzibat altına alınmasının gitttikçe artışıdır. Kültür ise, tabiatın ilimler ve sanatlar tarafından kontrol altına alınması. Başka bir deyişle medeniyet, politika dediğimiz şeyin bir yüzüdür. Kültür ise teknik teçhizatımızın bütünü..."

Başka bir Amerikan sosyoloğuna göre, medeniyet, araçları içerir, kültür amaçları (Mac Iver). Bu görüşü ilk ileri süren Alman Alfred Weber olmuştur (*Prinzipialles zur Kultursoziologie*). Mac Iver'e göre: *demek ki medeniyet deyince, insanın hayat şartlarına söz geçirmek için tasarladığı mekanizmaların veya organizasyonun bütününü anlıyoruz. Kültür ise yaşayış üslûbumuzda, düşüncemizde, günlük münasebetlerimizde, sanatta, edebiyatta, dinde, eğlencede yaratılışımızın ifadesidir. Kültürün ülkesi: değerler, üsluplar, hissî bağlılıklar, entelektüel maceralar dünyasıdır. Şu halde kültür, medeniyetin antitezidir* (1931).

Merton, bu görüşü eleştirir:

Bu çeşit ayırdedişlerin güçlüğü şuradan geliyor: herkesin dayandığı sâik başka... Weber, bu güçlükleri önlemiş. Ona göre medeniyet sadece bir amelî ve entelektüel bilgi bütünüdür, tabiata söz geçirmek için bir teknik araçlar mecmuası... Kültür ise bir değerler, bir idealler tasarısı. Bu idealler tektir, tarih içinde ne benzerleri vardır, ne devamları. Her iki yazar da (Mac Iver, A. Weber) kültürle medeniyete birtakım vasıflar yüklerler. Medeniyet, kültüre kıyasla daha birikimci, daha kolay yayılıcıdır. Gelişmesi daha süreklidir, kabul edilmeye daha elverişlidir. Birikim, medeniyetin soyut bir özelliği...

Medeniyet kişiler dışı ve objektiftir. Kültür ise kişilere bağlı ve sübjektif... (1936)

Kültür ve medeniyet kavramları arasındaki münasebetin Amerikan sosyolojisi tarihinde gösterdiği gelişmeyi şöyle özetleyebiliriz: önceleri kültürle medeniyet zıt kavramlar olarak kullanılıyordu. Kültür, maddî ürün ve teknoloji idi. Sonra zıddiyet devam etti fakat anlam tersine döndü. Teknoloji ile ilim, medeniyet ismini aldı. Üstelik her iki kavram birbirinin zıddı olmaktan çıkıp aynı anlamda kullanılmağa başlandı, özellikle antropolojide.[9]

Almanya'da Durum

"Amerikan sosyolojisindeki bu gelişme Almanya'daki düşünce akımlarının bir yankısıdır. Yalnız orada kültür-medeniyet denklemi, kültürle medeniyet birbirinden ayırdedilmeden önce kurulmuş bulunuyordu.

Barth kültür kelimesini maddî ve teknolojik unsur anlamına kullanan son yazardır (1922). Bu kullanışıyla Wilhelm von Humboldt'un kültür anlayışını destekler. Barth'a göre, Humboldt için kültür, tabiatın, ilim ve teknoloji veya faydalı sanatlar ("Kunts") ile zapt-ı rapt altına alınışıdır. Oysa medeniyet kalitatif bir ilerlemedir. İlkel beşerî güdülerin toplum tarafından gittikçe artan kontrolü. Fark o kadar bariz değildir. Humboldt'un kullandığı kelimeler de meseleyi bir kat daha karanlıklaştırıyor. Medeniyet, milletlerin insanlaşmasıdır. Sonra Humboldt, bu insanlaşmanın nasıl olacağını anlatmaya çalışır...

Barth, daha sonra A. Schaeffle'dan söz ederken şöyle diyecektir: Schaeffle, "gesittung"u ikiye ayırır: kültür ve medeniyet... (1875-1878) Barth'ın özeti şu: Kültür, insanın tabiat üzerindeki hâkimiyeti. Medeniyet ise kendi üzerindeki hâkimiyetidir.

Tonnies'in tasnifi şöyle (1887): Cemaatle, cemiyet ayrı

9 *A.g.e.*, s. 20-25.

kavramlardır. Cemaatin kültürü vardır. Bu kültür uzvîdir. Cemiyet olunca medeniyet, yani mekanik bir oluşum söz konusudur. Kültürün içine âdetler, dinler, sanatlar girer, medeniyetin ise kanunlar ve ilimler...

Spengler'e göre de medeniyet kültürün bir merhalesidir sadece: kuruma ve kemikleşme merhalesi (1918)...

Almanya'da "kültür" kavramı üç tarihî merhaleden geçer. Kavram ilk defa onsekizinci asır sonlarında cihan tarihi ile uğraşanlar arasında belirir. Bunların en ünlüleri Herder. Kültür, medeniyette bir merhaledir. Aydınlanma Çağı'ndan gelir. Klemm, kelimeyi Herder'den almış ve modern anlamda kullanmıştır.

İkinci merhale: Kant'tan Hegel'e kadar gelişen felsefî görüşü aksettirir. Kültürün ehemmiyeti gittikçe azalır.

Üçüncü merhale 1850'den bugüne kadar. Bu dönemde modern mânâ gelişirken etnograf Klemn'le kültür tarihçisi Burckhardt'ın gayretlerini de unutmamak gerekir...

İnsan soyunun dünya üzerinde gelişmesini ele alan cihan tarihleri, onsekizinci asır Aydınlanma Çağı'nın son merhalesini ifade eder. Bu tarihlerin en tanınmışı Herder'inkidir. Aydınlanma akımı, daha çok Almanya'da güçlüydü ve 'kültür' kelimesini sık sık kullanıyordu. 'Tarih Felsefesi' deyimi 1765'te Voltaire tarafından ortaya atılmıştı. Voltaire ile ansiklopedistlerin amacı tarihi, felsefî olarak yorumlamaktı. Onları devam ettiren Almanlar, insanoğlunun dünya üzerinde nasıl geliştiğini araştırdılar ve daha çok bu gelişmenin aşamalarını belirlemek istediler. Özel ve kişisel olaylar onları daha az ilgilendiriyordu. Bu gelişme aşamaları, birbirini izleyen çeşitli kavimlerin sanatlarına, inançlarına, dinlerine, kısaca, bugün "kültür" dediğimiz geleneklerine bakarak çizilebilirdi. Dünya tarihi yazanların çoğunda kullanılan kültür kelimesi çağdaş anlamını Klemm ile kazana-

cak (1843), Klemn'den Tylor'a, Rus'lara ve başkalarına geçecektir...

Tarih felsefesinden doğan bir başka düşünce akımı daha var. Bu akımın en güçlü temsilcisi Hegel'dir. Tümdengelimci ve tecrübeüstü bir akım... Hegel, *Tarih Felsefesi*'nde kültür kelimesini hiç kullanmaz. Medeniyet kelimesini de bir kere kullanmış, hem de tesadüfî olarak. Oysa Hegel, Klemm eserlerini yayımlamağa başlamadan sadece oniki yıl önce ölmüştü. Kültürü Herder de Kant da kullandığına göre Hegel'in bilmemesi düşünülemez...

Almanya'da tarih felsefesinin gelişmesi sürecinde bizi ilgilendiren kişiler: Irwing, Adelung, Herder, Meiners ve Jenisch. Hepsinin de eserleri 1779-1801 arasında yayımlanmış. Önce Isaac Iselin'den, sonra da Irwing ve Adelung'dan kısaca söz edelim.

Isaac Iselin, İsviçreli, 1768'de bir *İnsanlık Tarihi* yazmış. Sekiz "kitap"tan oluşan eserde ne kültür ne medeniyet kelimeleri var. İlki insanı, psikolojik olarak ele alıyor; ikincisi, tabiat şartları içinde inceliyor (Rousseau'nun "tabii hal"i, ama Rousseau gibi düşünmüyor). Üçüncü kitap, yabanilik durumu. Dördüncüsü tarımın gelişmesi (medeniyet). Beşinci kitaptan sekizinci kitaba kadar da toplumun ilerlemesi: Doğu kavimleri, Yunanlılar, Romalılar, Avrupa milletleri... Yazar, insanlığın ilerlediğine inanmaktadır. İlerlemenin zıddı, yabanilik ve barbarlık...

K. F. von Irwing'e (1725-1801) göre kültür, "kültivasyon" ve ilerlemedir. İnsanlar, kültür sayesinde hayvanlıktan uzaklaşırlar. Kültür, insan kemalinin ölçüsüdür, insanlığın şanındandır. Fertler ancak eğitim yoluyla kendi milletlerinin kültürüne sahip olabilirler...

Johann Christoph Adelung (1732-1806), 1782'de *İnsan Türünün Kültür Tarihi*'ni yayımlar. Adelung, insan soyunun gelişmesini sekiz döneme ayırır:

1- Başlangıçdan Tufan'a kadar.

2- Tufan'dan Musa'ya kadar. Soyumuz kültürce çocuktur.

3- Musa'dan İ.Ö. 683'e kadar. İnsanlık delikanlıdır.

4- İ.Ö. 683'ten İ.S. 1. yüzyıla kadar. İnsan soyunun hızla büyümesi.

5- 1. yüzyıldan Göçlere kadar. İnsanlık aydın bir kişidir.

6- 400-1096 arası. Haçlı seferleri.

7- 1096-1520. İnsanlık olgunlaşıyor.

8- 1520-1782. Olgun insanın hayattan kâm alması.

Adelung, dinî bakımdan tam bir aydındır. Birinci dönemi anlatırken Âdem'in yaratılışından söz etmez. İnsan soyunun başlangıcını ele alır. Musa'nın anlattığına göre, bütün insan soyu bir erkekle bir kadından türemiştir, der Adelung. Makul bir izah. Ama bu çift nereden gelmiş? Buna cevap veremiyoruz. Meğer ki Musa'yla beraber bu çifti "Allah yaratmış" diyelim.

İnsan, ilerde gelişecek birtakım kabiliyetlerle dünyaya geliyor, dilleri icat ediyor, bu da kültüre doğru atılmış bir ilk adım. Kültürün gelişmesinde ilk etken ise nüfusun artışı. Önsözünde şöyle diyor Adelung:

Kültür, duyulara dayanan hayvanca şartlardan, sosyal yaşayışın sıkı dokunmuş karşılıklı münasebetler aşamasına geçiştir.

Başka bir tarif: *Kültür, belli kavramların, bedenin ve davranışların iyileşmesi ve incelmesidir...*

Manevî kültür, boyuna gelişen ve ister istemez büyüyen bir idrak yekûnundan ibarettir...

Klemm'in kültür anlayışı, Herder ve Adelung'un onsekizinci asır sonrasında kullandıkları "kültivasyon" mânâsına gelen kültürle, Tylor sonrası ve modern anlamda kültür anlayışı arasında yer alır. Umumiyetle kültürün aşamalarından söz eder Klemm, en alt aşamalardan tutun da Avrupa kültür aşamasına, içinde bulunduğumuz aşamaya kadar... Aşa-

ğıdaki pasajda daha çok modern mânâyı seziyoruz: *İnsanlığın en ilkel yaşayışından başlayarak derece derece nasıl yükseldiğini araştırmak ve tespit etmek istiyorum. Başlangıçta, insanların organik milletler halinde teşkilâtlanmaları, başka bir deyişle alışkanlıklar kazanmaları... Zanaatları kurmaları, hüner edinmeleri, barış veya savaş halinde, aile hayatı ve kamu hayatı yaşamaları. Dinler, ilimler ve güzel sanatların bu çeşitli dönemlerde zaman içinde ortaya çıkması. Bize göre kronoloji de kültürün bir parçasıdır. Kültür araçları önce özel hayata, daha doğrusu, aileye kök salar ve bütün insan kültürü mülkiyetle başlar...*

Ondokuzuncu asrın ikinci yarısından itibaren Hegel'cilerin kültür yerine "geist"i tercihleri sona erer. "Kultur" kendi alanında egemen olur. Almanya'da "Zivilisation", kullanılmaz artık, İngiltere'de kültür kelimesinin itibardan düştüğü gibi"...[10]

İngiltere'de ve Başka Ülkelerde "Humanities" Olarak Kültür

"Dikkate lâyık değil mi? Kültür, İngiltere'de Tylor'un eserinden iki yıl önce yayımlanan bir kitap sayesinde, edebî bir kelime olarak halk tarafından benimsendi. Matthew Arnold'un *Kültür ve Anarşi*'de (1869) ileri sürdüğü görüşler John Bright'e bir cevaptı. Bright bir konuşmasında şöyle demişti: "*Kültürden söz edenler, bu kelimeyle Yunanca ve Latince gibi ölü iki dilin bir kavramını aşağı yukarı ifade etmek istiyorlar...*"

Arnold'un yaptığı tarif ise bir fert tarafından girişilen faaliyeti vurguluyordu: "*Topyekûn kemal peşinde koşmaktır kültür. Bu kemal, bizi en çok ilgilendiren konularda işe yarar, ne söylenilmiş ve ne yapılmışsa hepsini bilmek suretiyle elde edi-*

10 *A.g.e.*, s. 25-47.

lir. Göstermeğe çalıştım ki kültür kemal aşkıdır, daha doğrusu öyle olmalıdır. Kültür yoluyla peşinde koşulan 'kemal'in başlıca vasıfları ise güzellik, zekâ, başka bir deyişle, sevimlilik ve ışıktır. Kültür, kafanın ve ruhun bir iç özelliğidir, tesadüflere bağlı bir belirti değil."

Sosyal ilimlerle uğraşanlar, Arnold'un neler söylediğini pekâlâ biliyorlardı. Sumner 1880'lerde yazdığı bir denemede şöyle acı bir yorum getiriyordu: *Kültür, bize dilin nasıl yozlaştığını gösteren bir kelimedir. Kültürü tarif etmeğe kalksam bu yargıyı tekrar ederdim. Zira kelime moda oldu, dilletan'lar dillerine doladılar. Kelimeyi işlerine nasıl gelirse öyle kullanıyorlar. Mr. Arnold, kültürün kâşifi olmasa da büyük havarisi. Kavramı çözümlemeğe kalktı. Netice şu: kültür sevimlilik ve aydınlık demekmiş. Bana kalırsa, kahve demek süt ve şeker demektir, gibi bir lakırdı bu. Kültürün özü dışarda kalıyor. Bu tarifi kabul edenler için kültür, iç vasıfları bir yana, dış hatlarıyla beliren bir çeşit haricî zarafetten ibaret* (1934).

Arnold'dan beri kültürün "hümanistik" mânâsını vurgulayan nice eserler birikti. John Cowper Powys, *Kültürün Mânâsı*'nda resmî eğitimden çok kendiliğindenlik üzerinde durur. Ona göre kültür, kısaca alışkanlıktan gelen bir hüner olmayıp, ferdî kişiliğin ifadesidir. Kültürle kendi kendini kontrol eş anlamlıdır. *Kültürün bize sağlaması gereken, ahlâkın ve dinin yasakları yerine geçecek zihnî bir engel kazandırmasıdır. Kültür, dünya üzerinde karşılaştığımız açmazlardan tek başımıza kurtulamayacağımızı anlayarak zekâmızı kullanmaktır* (1929).

Powys'in telkin etmek istediği görüş, kültür için ileri sürülebilecek biricik görüş değildir şüphesiz. *Kültürün Mânâsı* 1929'larda yayımlanır. *Eğitimin yeri, kişinin kendi kendine harcayacağı gizli ve zihnî gayrete kıyasla çok önemsizdir. Bu çaba, kişiliğin çekirdeği haline gelecek sürekli bir alışkan-*

lık oluncaya kadar devam etmeli. Bu çekirdeğe eskiden ruh denirdi (1929).

Robert Bierstedt, kitabı şöyle özetliyor: *Powys kültürden, tarife sığmaz bir özellik anlıyor, insana çevresiyle uyum sağlayan bu vasıf, şuurlu olarak öğrendiğimiz her şeyi unuttuktan sonra bâki kalır. Kültürlü bir kişide entelektüel bir incelik, güzellik konusunda estet'ce bir sevgi vardır. Kayalar arasında akan bir ırmak, bir kuş cıvıltısı, ince bir duman, bir kitap, dostluğun verdiği huzur onun için sonsuz bir haz kaynağıdır* (1936).

Kültürün hümanistik veya felsefî mânâsı, uzun zaman başvuru eserlerinde karşılaşılan tek mânâ olmuştur. Mesela John Dewey'nin *Cyclopaedia of Education*'daki (1911) "Kültür" makalesi, ne Tylor'u zikreder ne başka bir antropoloğu. Oysa yazar, Kolombiya'dayken Boas'la tanışmıştı. Daha sonra da antropoloji yayımlarını izlemişti: Dewey şöyle diyor yazısında: *Kültür, daha geniş bir açıdan şöyle tanımlanabilir: her şeyi taşıdığı değer ve amaçlarına bakarak idrak etme ve kıymetlendirme alışkanlığı* (1912).

Hastings Encylopaedia of Religion and Ethics'de (1912) antropologların yazdığı makalelerle ilkel dinler üzerine zengin malzemeler buluruz. Ama "kültür' maddesini kaleme alan filozof C. G. Shaw antropolojik kültür kavramından hiç söz etmez. Antropolog olarak yalnız Wundt'u anar. C. G. Shaw'a göre kültürü İngiltere'ye tanıtan Bacon'dır. Delil olarak da *Bilginin İlerlemesi*'ni (*Advancement of Learning*) gösterir.

İspanyol filozofu Ortega y Gasset, yazısını hümanistik gelenek içinde kaleme alır. Yalnız vitalist (hayatî) görüş ağır basar yazıda: *Şimdi kültür kelimesine gerçek mânâsını verebiliriz. Objektif kanunlara boyun eğen hayatî görevler vardır. Gerçi bunlar hayatî oldukları kadar organizmanın içinde sübjektif olaylardır. Hayatın kendisinden bağımsız bir rejime uymak şartiyle mevcutturlar. Bunlara kültür diyoruz. Bununla*

beraber tabirin muhtevasında herhangi bir vuzuhsuzluk bulunmamalıdır. Kültür, birtakım biyolojik faaliyetlerden ibarettir; hazım ve dolaşımdan ne daha çok ne daha az biyolojik. Kültür, hayvanî gücümüzün geliştirilmesine verdiğimiz belli bir doğrultudan başka bir şey değildir (1933).

Yazar, kültürü tabiîliğin zıddı gibi göstermek temayülündedir: *Kültür, yalnız kendi objektif kanunlarıyla yönetilemez; başka bir deyişle, 'kültür'e istikamet veren hayattan bağımsız kanunlar değildir. Bizi idare eden birbirine zıt iki emredici güç var: kültür ve hayat; kültür, insan canlı bir varlık olarak iyi olmalıdır, diye emreder; hayat ise, iyi olan, insanî olmalıdır, yaşanmalıdır, der. Kültür hayatla uyuşmalı, daha doğrusu, hayat için zorunlu olmalıdır. Yani, hayat kültür olmalıdır ama kültür de hayatî olmak zorundadır. Kültür dışı hayat barbarlıktır. Hayattan kopan kültür ise bizantinizmdir.*

Hayatla kültürü birbirinin zıddı saymak ve kültürün karşısında, hayatın bütün haklarından yararlanmasını istemekle, kültür aleyhtarı bir inanç belirtmiş olmayız. Kültürün değerlerine de dokunmuş olmayız. İnkâr ettiğimiz sadece kültürün tekelci özelliğidir. Asırlarca kültürsüz hayat olamayacağını söyleyip durduk. Hayatın kültüre ne kadar ihtiyacı varsa, kültürün de hayata o kadar ihtiyacı vardır. Çağdaş gelenek bize iki zıt yöntem arasında yapılacak bir seçim sunar; ya kültürün anatomisiyle uğraşacağız, ya hayatın. Bunlardan biri rasyonalizmdir. Kültürü korumak için, hayatın hiçbir mânâsı olmadığını ileri sürer. Öteki rölativizmdir. Hayata yer bırakmak için kültürün objektif değerini büsbütün reddeder (1933).

Yazının diğer kısımlarında Ortega y Gasset kültürün antropolojik mânâsında esas saydığı noktaları sergiler: *Nesiller birbirinden türemiştir. Her yeni nesil doğrudan doğruya bir evvelki neslin yarattığı şekillerle karşı karşıyadır. Demek ki hayat, her yeni nesil için iki boyutlu bir görevdir. Bu görevlerden biri, bir önceki neslin yardımıyla hayatın belirtisi olan fikirleri,*

değerleri, müesseseleri devralmak. Kültürün ilk görevi bir görüş tarzının seçilmesidir (1933)...

Kültür, her çağın sahip olduğu hayatî düşünceler sistemidir. Daha doğrusu, her çağın yaşadığı bir düşünce sistemi (1944).

F. Znaniecki Polonyalı bir sosyolog. *Kültür Gerçeği* adlı kitabını İngilizce yazmış (1919). Ama kitap daha çok felsefî bir eser. Ana fikirleri birkaç iktibasla belirtelim: *Dünyanın genel bir görüşü söz konusu olunca düşüncemiz şöyle özetlenebilir: ampirik somut dünya, gelişme halinde bir dünyadır. Böyle bir dünyada mutlak olarak ebedî hiçbir şey bulamazsınız. Gelişen bir dünya olmak bakımından ilk vasfı bir tabiat dünyası değil bir kültür dünyası olmaktır; fizik bir realite olmayıp tarihî bir realite olmaktır. İdealizmin de natüralizmin de konusu dünyanın soyut olarak tecrit edilmiş yönüdür, somut ve ampirik dünyanın kendisi değil... "Kültüralizm" tabirini, kültür olayı üzerinde gelişen düşüncelere açıktan açığa veya zımnî olarak dayanan ön faraziyeler zemini üzerinde kurulabilecek bir dünya görüşü için kullanacağız...*

Bilginin kültür konusunda ilerleyişi, günden güne daha somut olarak, ilmin kendisi de dahil, bütün beşerî değerlerin tarih bakımından ne kadar izafî olduğunu gösteriyor. İnşa ettiğimiz dünya imajı, tarihî bir değer. Bütün öteki değerler gibi bu da izafî. Bu imaj nasıl başka bir imajın yerini aldıysa, istikbalde bu imajın yerine de başka bir imaj geçecek (1919).

Alman filozofu Ernst Cassirer, *İnsan Üzerinde Deneme* adlı eserimin konusu, insan kültürünün fenomenolojisidir, diyor. Kültür anlayışı antropolojik olmaktan çok felsefî: *Beşerî kültür, bütün olarak ele alınırsa, insanın kendini yavaş yavaş kurtarması olarak tasvir edilebilir. Dil, güzel sanatlar, din, ilim bu vetirenin çeşitli safhalarıdır. Bunların hepsinde de insanoğlu yeni bir güç keşfeder ve dener; kendine ait bir dünya, "ideal" bir dünya kurma gücü...* (1944)

Zamanımızda birçok genç Amerikalı filozof, kültürün çeşitli antropolojik tariflerinden birini kabul ediyor... Werner Jaeger, birçok Batı hümanistinin davranışından şikâyet ediyor: Bunlar, alelade ve beylik malzemeyi allayıp pullayarak kültürün sınırlarını genişletiyorlar. Alman bilginleri ise, 'kültür'ü ideallerin ve değerlerin ülkesi diye sınırlıyor. Kültür, Yunanca "paedia"yla eş anlamda. Bu itibarla antropolojik kültür kavramıyla uyuşmaz. *Biz 'kültür' kelimesini yalnız Yunan-merkezci dünyanın idealini tasvir etmek için kullanmıyoruz; daha beylik, daha genel bir anlamda kullanıyoruz: dünyanın, en ilkelleri de dahil, bütün kavimlerinde bulunan bir özelliği anlatmak için herhangi bir kavmin özelliklerini belirten bütün yaşayış yollarını ve ifadelerini de bu kelimeyle belirtiyoruz. Kültür, antropolojik bir kavram olarak yaşayış tarzı veya belli bir milletin karakteridir.*

Bir de hümanistik kültür var. Bunun da mânâsı, 'beşerî kemal'in idealidir. Kültür ideali, (Yunancası Areté ve paideia) Yunan zekâsının bir buluşu. Antropolojik kültür kavramı ise bu orijinal kavramın modern bir uzantısı. Ama bir değer kavramından türemiş. Her millete uygulanabilecek tasvirî bir kavram. Kelime zamanla mânâsını kaybetmiş. Arnold'un tarifinde bile asıl mânâsı (insanlığın kemal ideali) karanlıklaşmış. Arnold'un tarifi, kültürü bir çeşit müze haline getiriyor (1945).

Arnold'un, Powys'in, Jaeger'in kültür kavramı yalnız insan-merkezci değil, Yunan-merkezci de; mutlak'a yönelen bir tarif. Antropolojik davranış ise göreci bir davranış, babadan kalma bir değer dizisi ile başlamaz işe, her toplumun kültür yoluyla değerler aradığını ve bir ölçüde bulduğunu ileri sürer. Antropolojinin görevi de bu sayısız değerlerin sırasını, çeşitliliğini, değişmezliğini ve karşılıklı münasebetlerini tespit etmektir...

Hümanistik kültür kavramıyla ilgili son yorumlar T. S. Eliot'undur. Eliot, sosyal ilimlerle edebiyatçıların ve filozof-

ların kültür anlayışları arasında bir köprü kurar. Hem Tylor'u zikreder hem Arnold'u. Bir mektep hocasıymışcasına tanımlar kültürü.

1- Ferdin şuurlu olarak kendi kendini yetiştirmesi, yığından ayrılıp kendini yükseltip seçkinlere (elit) katılması.

2- Ferdin de içinde bulunduğu toplumdaki belli bir zümrenin inanış, düşünüş ve duyuş tarzları.

3- Topyekûn toplumun daha az şuurlu olan yaşayış tarzları.

Eliot, 'kültür'ü bazı antropologlar gibi somut anlamda kullanır.

Kültür, bir kavmin bütün karakteristik faaliyetlerini ve meraklarını içerir: at yarışı günü, 12 ağustos, son bir kadeh, köpek yarışları, nişan tahtası, kaynamış lahana, sirkeye yatırılmış pancar kökü, XIX. yüzyılın gotik kiliseleri ve Edgar'ın müziği gibi meraklar (1948).

Ayrıca kültürün hem muhtevasında hem de örgütlenişinde bulunan çağdaş antropolojik kavramı da benimser Eliot. Kültür yalnız birçok faaliyetlerin toplamı, olmayıp aynı zamanda bir yaşayış tarzıdır. Bir yerde de şöyle der: Kültür, hayatı yaşamağa değer kılar, somut olarak ele alınırsa, din, bir kavmin yaşayış tarzıdır. Bu mânâda o halkın kültürü ile aynı şeydir. Antropologlar, Eliot'un bir seçkinler zümresi üzerinde durmasını, hümanistik görüşle sosyal ilimlerin görüşü arasında bir uzlaşma kurmasını pek beğenmezler. Edebî dergiler de Eliot'un ileri sürdüğü delillerin pek ciddî olmadığı kanısındadırlar."[11]

Sözlüklerde Bir Gezinti

"Kültürün antropolojik anlamı, halkın şuuruna medeniyet kelimesinden daha geç sızabilmiş. Kültür kavramının tarih-

11 *A.g.e.*, s. 54-62.

çesini tespit ederken önce İngiliz dilinin tanınmış âbidesi olan *Oxford Dictionary*'den yararlanacağız.

Kültür, *colere* mastarından gelen Latince *Cultura*'dan türemiştir. Anlamı: bakmak veya ihtimam göstermek. Ayrıca yüceltmek, pohpohlamak, çiftçilik anlamlarına da kullanılıyor. *Cultura*, Hıristiyan yazarlarda edebiyat mânâsına da geliyor. Eski Fransızcada *Couture* iken, sonra *Culture* olmuş. Aşağıdaki anlamlarda kullanılmış İngilizcede: Tarım, toprağı işlemek (1420); ibadet (1483); zihnin, yeteneklerin, davranışların eğitimi anlamında da kullanmış (1510); Hobbes (1651), Johnson (1752) ve Macaulay (1848). Hobbes kelimeyi jimnastik anlamında da kullanmış (1628).

Oxford Sözlüğü'ne göre bir anlamı da zekânın, zevklerin, davranışların eğitimi, gelişmesi, incelmesi; böylece eğitilen ve incelen yaşayış şartı, yani medeniyetin entelektüel yönü. Örnek olarak Wordsworth ve Matthew Arnold'dan yapılan iktibaslar yer alıyor. Ayrıca, belli sanatlar ve teknikler kullanarak "geliştirme"; *silk culture* (ipekçilik), *oyster culture* (midyecilik), *bee culture* (arıcılık), *bacterial culture* (bakteri üretme).

1893'te basılan orijinal *Oxford Sözlüğü*'nde, 1871'de Tylor'un en ünlü eserine başlık yaptığı *Primitive Culture*'dan söz edilmez. Bu antropolojik anlam ancak sözlüğün kırk yıl sonraki baskısında (1933 eki) yer alır.

Kelimenin antropolojik mânâsını ilk belirten İngilizce sözlük, *Webster's New International Dictionary*'dir (1929): *Medeniyetin ilerleyişinde belli bir aşama; bir kavmin ve sosyal bir topluluğun kendine has başarısı. Yunan kültürü, ilkel kültür gibi...*

Sözlüğün 1936 baskısı, kültür kelimesinin bilimsel anlamını üç başlık altında belirtir. Birinci, ikinci başlıklar 1929 baskısındaki tariflerin hafifçe düzeltilmesinden ibarettir. Yeni tarifler şöyle: *Irkî, dinî veya sosyal bir topluluğun arka-pla-*

nını oluşturan ayırıcı başarılar, inançlar, gelenekler bütünü... Kültür alanı, kültür merkezi, kültür bütünü, kültür karışımı, kültür modeli, kültür olayı... gibi deyimlerde kültür bu mânâda kullanılır.

Antropolojide, bir kabilenin veya ayrı bir insan biriminin gösterdiği çapraşık özellik.

Bu cümleler, kültür kelimesinin sosyal ilimlerde uzun zamandır özel bir anlam kazandığını ispat etmektedir. Ama tarif olarak pek sağlam oldukları söylenemez. *Belli bir ilerleme aşaması... Sosyal bir tabakanın kendine has başarıları... Bir zümrenin arka-planını oluşturan ayırıcı başarılar... Bir kabilenin gösterdiği çapraşık özellik...* gibi deyimlerin birbiriyle ne ilgisi var? Anlatmak istedikleri gerçek nedir? Bunları Tylor'un asırlık tarifiyle karşılaştırırsak, *kültür medeniyet demektir*, nasıl bir aydınlığa varabiliriz? Gerçi antropologlarla sosyologlar başka başka tarifler ileri sürerler. Fakat her iki zümre de henüz aradığı tarifi bulmuş değildir.

Bu kıssadan alınacak hisse şu olsa gerek: Kelimenin halk tarafından kullanılışı ile sosyal ilimlerce benimsenişi arasında yarım asırlık bir fasıla var. Lügatçılar fazla titiz. Kelimenin yeni kullanılışları onları tedirgin ediyor...

En iyisi editörlüğünü H. P. Fairchild'in yaptığı bir *Sosyoloji Sözlüğü*'ne başvurmak. Kitapta 'kültür'ün tarifini Charles A. Ellwood yapmış (1944): *Kültür, semboller yardımıyla sosyal olarak kazanılan ve sosyal olarak aktarılan bütün davranışlara verilen kolektif ad. Şu halde 'kültür' deyince yalnız dil, alet yapma, endüstri, güzel sanatlar, ilimler, hukuk, hükümet, ahlak ve din gelmez akla, kültür sayesinde yapılmış olan maddî araçlar da gelir: yapılar, aletler, makinalar, iletişim araçları gibi.*

Kültürün esas kısmı toplumun sosyal geleneklerinde aranmalıdır: bilgi, düşünceler, inançlar, değerler, standartlar ve duyular gibi... Kültürün açıktan açığa görülen yönü toplumun âdetlerinde, törelerinde ve müesseselerindedir. Kültürü bütün

olarak tarif etmek için hem sübjektif hem de objektif yönlerini dikkate almalıyız".[12]

2- "TOPLUMSAL EYLEM"DE KÜLTÜR, MEDENİYET VE İDEOLOJİ

Dünya Tarihinde

"Kültür, onsekizinci asır sonlarında dünya tarihi ile ilgili çalışmalarda, insanlığın terakkideki gelişmelerini belirtmek için, Almanya'da kullanılmıştır. Johann Christophe Adelung (1732-1806) 1782'de *İnsan Soyunun Kültür Tarihi Üzerine Deneme*'yi yazdı. Tarihçiye göre soyumuzun yaşayışında, kişinin hayatındakine benzeyen sekiz dönem vardır. Adelung'un çağdaşı olan başka tarihçiler de kültürü aynı mânâda kullanır. Hepsi de kelimeyi Fransızcadan almış. Önceleri *cultur* olarak yazılan kelime, ondokuzuncu asrın sonlarında kultur olmuş. Ortaçağ Fransızcasında kültür, din, mezhep mânâsınaydı. *Cuture* ve *coture* sürülmüş ve ekilmiş bir tarla için kullanılıyordu. *Culturer* ve *cuturer* fiilleri toprağı ekip biçmek demekti... Onsekizinci asırda kültür, zekânın eğitimi mânâsına kullanılmağa başlar. Kişinin entelektüel gelişmesi, bu gelişmeyi sağlayacak çalışma. Adelung ile meslektaşlarının Almancaya aktardıkları kültürün anlamı, benzetme yoluyla daha da genişledi: genel olarak insanın fikrî ve sosyal gelişmesi. Kelime, ilk defa olarak kolektif bir çağrışım kazanıyordu. Ama hep ileriye doğru bir atılım, bir iyileşme, bir oluşum anlamı da içeriyordu.

Dünya tarihi yazarlarının görüş tarzı, tarih felsefesi yazar-

---

12 *A.g.e.*, s. 62-66.

Daha fazla bilgi için bkz. Kroeber ve Kluckhohn, *a.g.e.* s. 3-66 (C.M.). Ne var ki Meriç "General History of the Word Culture" bölümünün, sayfa 66 ile sayfa 73 arasında yer alan "General Discussion" alt başlıklı son bölümüne çalışmasında yer vermemiş.

larınınkinden başka idi. Felsefe, kültür yerine *Geist* kelimesini kullanacaktı.

Antropoloji'de ve Sosyoloji'de

Kültür, Almancadan İngilizceye geçerken tekrar anlam değiştirecektir. E. B. Tylor, kültürü medeniyet yerine kullanır (*Primitive Culture*, 1871). Kaynağı, Alman tarihçi Gustav Klemm: *İnsanlığın Kültürünün Evrensel Tarihi* (10 cilt, 1843-1852). Tylor'a göre kültür kelimesinin etnografyadaki geniş anlamı; medeniyettir. Bir toplumun üyesi olarak insanın kazandığı bilgiler, inançlar, sanat, hukuk, ahlâk, töre vesair kabiliyet ve alışkanlıklar bütünü. Bu bir tariften çok bir tasvir, yeni ve özgün yanı şu: kültür artık bir ilerleyiş ve bir oluş değil, tarihin belli bir anında gözlemlenebilecek, evrimi izlenebilecek bir olaylar bütünüdür.

Antropolojik kültür kavramı ortaya çıkar böylece. Gerçi Herbert Spencer kelimeyi bu anlamda kullanmaz ama ilk İngiliz ve Amerikan antropologları bu anlamda kullanmış hep. Mesela Summer, Keller, Malinowski, Lowie, Wissler, Sapir, Boas, Benedict. Amerika'da antropoloji kendini, 'kültür ilmi' olarak tarif eder. İngiltere'de ise antropoloji ikiye ayrılır: fizik antropoloji, sosyal antropoloji (fizik antropoloji insan vücudunun gelişmesini ve büyümesini inceler). Amerikalılar sosyal antropoloji yerine kültürel antropoloji (kültür antropolojisi) deyimini kullanırlar.

Sosyolojide kültür, ilk Amerikan sosyologları tarafından çabucak benimsenir (Albion, Small, Park, Burgess ve Ogburn), ama antropolojide olduğundan daha güç kabul edilir, çünkü sosyolojinin büyük kurucuları (Comte, Marx, Weber, Tönnies, Durkheim) kelimeyi kullanmamışlardı. Ne var ki, bugün kültür, hem antropolojinin hem de sosyolojinin kelime hazinesi içindedir.

Bununla beraber Fransa'da sosyoloji ve antropoloji bu yeni kelimeyi daha geç benimser. Delil isterseniz işte lügatler... İngiliz lügatlerinin hemen hepsinde kültürün sosyolojik ve antropolojik bir tarifini bulursunuz, oysa Fransız lügatlerinin son baskılarında bile böyle bir tarife rastlanmaz. Sebebi şu olsa gerek: Fransa'da sosyoloji Durkheim'ın kullandığı terminolojiye sadıktır. Ayrıca iki dünya savaşı arasında Fransa'da sosyoloji sönükleşmiş, kültür kavramı ise o esnada yaygınlaşmış ve kesinlik kazanmıştır. Kelime, Amerikan sosyolojisinin etkisiyle ancak İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra ortaya çıkan Fransız sosyologlarınca kullanılmaya başlamıştır. Şöyle bir yorum da yapılabilir: kültür deyimi, Fransız düşüncesinin klasik bir dönemine bağlı olduğu için, ister istemez, kelimenin hümanist mânâsı ağır basmaktadır...

Kısaca... Fransızcadan alınan, Almancadan İngilizceye aktarılan *kültür*, dilden dile geçerken, genişleme ve benzetme yoluyla, yeni bir nüans kazanmış, ilk mânâsını kaybetmemiş, ama yeni mânâlarla da zenginleşmiş.

Kültür ve Medeniyet

Alman tarihçilerinin dilinde kültür lafzı, daha önce mevcut olan medeniyet'e çok yakın bir mânâ kazanır. Bununla beraber birtakım ayrılıklar önerilir. Kültür, insanoğlunun fizik dünyaya, fizik çevreye söz geçirmek için sahip olduğu kolektif araçlar bütünüdür. Başka bir deyişle ilim, teknik ve uygulamalarıdır. Medeniyet ise... insanın kendini inzibat altına alması, fikirce, ahlakça, ruhça yükselmesi için lüzumlu olan kolektif araçların tümü, güzel sanatlar, felsefe, din ve hukuk gibi..

Ama bunun aksini ileri sürenler de var. Onlara göre, medeniyet toplum yaşayışının maddî ve faydacı amaçlarına hizmet eder, akılcıdır; emeğin, üretimin, teknolojinin ilerleme-

si için gerekli bir akılcılık. Peki kültür... o da toplum yaşayışının daha hasbî, daha manevî yönlerini kucaklar, saf düşüncenin, hassasiyetin, idealizmin meyvesidir.

Bu tekliflerden hangisine katılacağız? İki taraf da hem sayıca birbirine eşit hem de birikim olarak. Amerikan sosyologları ise, belki de beğendikleri Alman sosyologlarına uyarak (Ferdinand Tönnies ve Max değil, Alfred Weber gibi) ikinci anlayışı benimsemiş (bilhassa Robert Mac Iver'le Robert Merton).

Fakat antropolog ve sosyologların çoğu böyle bir anlayışı lüzumsuz ve karanlık bulmuş. Onlara göre ruhla madde, gönülle akıl, kavramlarla varlıklar arasında böyle bir ikilik kurulamaz. Sosyolog ve antropologların yüzde doksanı 'medeniyet' kelimesini kullanmaz, 'kültür' kelimesini tercih ederler. Kimine göre bu iki kavram eş anlamlıdır. Kimine göre farklı...

Bu iki kavramı ayıran çağdaş sosyologlara göre, medeniyet kelimesi –aralarında yakınlık bulunan veya ortak bir kaynaktan gelen– millî kültürler bütününü belirtmek için kullanılmalıdır. Mesela Batı medeniyeti denince Fransız, İngiliz, İtalyan, Amerikan kültürleri anlaşılmalıdır. Yani kültür kavramı belli bir topluma bağlıdır. 'Medeniyet' ise zaman ve mekânda çok daha geniş, çok daha kucaklayıcı bütünler için kullanılmalıdır. Durkheim ile Mauss, 'medeniyet'ten, belli bir sosyal organizmaya bağlı olmayan sosyal olayları anlarlar; "bu olaylar millî ülkeleri aşar, belli bir toplumun tarihi ile sınırlanmaz, milletlerüstü bir hayatları vardır" (l'Année Sociologique 12, 1909-1912, s. 47 "Note sur la notion de civilisation").

Medeniyet kelimesi, ilmî ve teknik gelişme, şehirleşme, sosyal organizasyonun giriftliği bakımından daha ileri bir aşamada bulunan toplumlar için kullanılır. Kelimenin eski anlamı bu idi. Zamanımızda daha çok, sanayileşme, mo-

dernleşme, gelişme gibi lafızlar tercih edilmektedir. Medeniyet kelimesinin beraberinde getirdiği değer hükümlerinden sıyrılmanın başka çaresi yoktur.

Kültürün Tarifi

Tylor'un ve başkalarının tariflerinden esinlenerek şöyle bir tarif teklif edebiliriz: az veya çok kalıplaşan düşünüş, duyuş ve davranış tarzları; bu bütünü birçok insan öğrenir ve bölüşür. Böylece kültür, belli kişileri hem objektif hem de sembolik olarak başkalarından ayrı bir topluluk haline getirir.

Durkheim'ın tarifini Tylor'unkinden daha kucaklayıcı ve daha genel bulduğumuz için tercih ettik. Demek ki kültür her türlü insan faaliyetini kucaklar: fikrî, hissî, harekî her faaliyeti. Her şeyden önce yaşanılan bir eylem..."[13]

İdeoloji ve Kültür

"Marksçılara göre, ideoloji, kültürün parçası değil bütünüdür... Kimine göre ise kültürün bir unsurudur ideoloji... Toplumun bütünü için geçerli olmayabilir. Bununla beraber kültürün gerçek çekirdeğidir. İdeoloji, belli bir insan topluluğu için, birinci derecede bir tür sosyoloji, tabiî bir sosyolojidir. Her kültürde ideolojinin imtiyazlı bir yeri vardır.

İdeoloji daima birlik ve beraberlik peşindedir. Ama muradına eremez çok defa. Birleştireyim derken ayırır. Oysa kültürle değerler bir consensus yaratmak isterler, tabiî bir consensus. İdeoloji, kültür içinde model ve değerlere kıyasla daha rasyonel, daha vâzıh. Bu itibarla daha militan. Kültürün daha gevşek ve daha yumuşak meyvesi içinde sağlam ve sıkı bir çekirdek."[14]

---

13 Guy Rocher, *a.g.e.*, s. 104-112.

14 Guy Rocher, *a.g.e.*, s. 124-129.

3- BATI, BAŞKA NE ANLIYOR KÜLTÜRDEN?

Lügatlerin verdiği bilgi, bu eserlerden aldığımız bilgilere kıyasla çok sığ. Fransızca sözlükler kelimenin hümanist anlamı üzerinde daha çok duruyor. Paul Robert'in altı ciltlik kamusunda kültür için şu bilgiler verilmiş:

1- Toprağı ekip biçme, tarım.

2- Mikrop kültürü, belli bir mikrop türünün uygun biyolojik şartlar içinde yetiştirilmesi.

Mecaz:

1- Tenkit kabiliyetimizi, zevkimizi, muhakememizi geliştiren bilgilerin bütünü. (Bilgi, kültürün vazgeçilmez şartı, ama yeterli şartı değil).

2- Kültür arada medeniyet yerine de kullanılır.[15]

Son on ciltlik *Larousse*'da da şunları okuyoruz: "Culture, Latince Cultura'dan, mastarı Colere: ekip, biçme veya birtakım bitkileri yetiştirme. Geniş anlamıyla, bazı tabiat ürünlerini yetiştirme sanatı: ipekçilik. Mecazî: Bazı zihin terimleri ile melekelerimizi geliştirme, zenginleştirme; bu yoldan zenginleşen bir kafa.

"Kültür, her şeyi unuttuktan sonra kalan şey" (Herriot).

Kendimize mal ederek zihnimizi zenginleştirdiğimiz bilgiler bütünü. Belli bir bilgi dalı ile ilgili malûmat. Bilginin belli bir biçimi: klasik kültür.

Fikrî ve manevî miras: greko-latin kültürü.

Kültür fizik: beden eğitimi.

Mikrop kültürü, doku kültürü.

Kültürel: kültürle veya medeniyetle ilgili"[16]

Daha fazla bilgi için bkz. *a.g.e.*, dördüncü bölüm: "Culture, Civilisation et Idéologie" (Kültür, Medeniyet ve İdeoloji), s. 103-129 (C.M.).

15 Paul Robert, *Dictionnaire Alphabétique et Analytique de la Langue Française*, 6 cilt, Société du Nouveau Littré, Paris, 1960-1964.

16 *Grand Larousse Encyclopédique. Edition en 10 volumes*, Larousse Paris, 1960-1964.

Bir de *Fransız Akademisi Lügati*'nin yeni baskısı için hazırlanan bir tasarıyı aktaralım. Tasarıyı sunan: Pierre-Henri Simon. "Kültür: 1- Soyut ve genel anlamda, tabiata eklenen insan zekâsıdır, amaç: tabiatın sunduklarını değiştirmek, zenginleştirmek, çoğaltmak. Bu anlamda kültür, toprağı daha verimli kılmayı amaçlayan çabaların ve tekniklerin bütünüdür; bazı hayvanların yetiştirilmesidir; incilerin kültürüdür.

2- İnsan söz konusu olunca, kültür, edebiyat, ilim ve sanatlarla uğraşarak, müşahade ve tefekkür yolu ile doğuştan mevcut melekelerin metotlu bir surette geliştirilmesidir.

Geliştirilmek istenen alana göre: zekânın kültürü, muhakemenin kültürü, hassasiyetin kültürü; nitekim kültür-fizik de, rasyonel idman hareketleriyle vücudu geliştirmektir.

3- Bir sıfatla beraber kullanılınca, belli bir disipline has bilgiler anlamına gelir; felsefî kültür, edebî kültür, artistik veya fennî kültür. Kazanış şartları, yahut bilgi biçimi, kastedilerek: kitâbî kültürden, ampirik kültürden, otodidakt kültürden, yahut klasik, modern, teknik kültürden söz edilebilir.

Mutlak olarak, geniş, sağlam bir kültür.

Genel kültür, her çeşit mesleki uzmanlaşmayı destekleyen kültür.

Sosyal planda, bugün, bir medeniyetin özelliklerini gösteren entelektüel, moral, maddî yanlarının, değer sistemlerinin, yaşayış üsluplarının bütünü: Greko-Latin kültürü, Batı kültürü..."[17]

4- BİTİRİRKEN

Acaba bütün medenî dünyanın peşinden koştuğu bu kültür Fransa'da nasıl ve ne kadar elde edilebiliyor? Bu soru-

17 *Le Monde* gazetesi, 03.07.1972 tarihli sayısı (C.M.).

yu cevaplandırmak için 1973'te basılan bir kitaba başvuracağız: *Culture, Personnalité et Sociétés.*[18] Esere şöyle başlamış Gérard Belloin: "Şubat 1970'te dördüncü plan münasebetiyle yayımlanan bir raporda kültür işleri komisyonu genel sekreterliği şöyle diyordu (komisyona başkanlık eden Akademi üyesi Pierre Emmanuel): Fransızların % 58'i kitap okumuyor. % 87'si tiyatroya gitmiyor. Gençlerin % 78'i hiç konser dinlememiş. Zaten 1914'ten beri sadece musikiye ayrılan tek salon kurulmamış ya... 20. yüzyılın son çeyreğinde Fransa'nın kültür durumu böyle! 1855'lerde evlenen erkeklerden üçte biri, kadınların yarısı evlenme cüzdanlarını, okuyup yazma bilmediklerinden, bir haç çizerek imzalıyorlarmış...

Üretim teknikleri son derece gelişti. Bununla beraber Fransızların % 58'i kitap okumuyor. Kitap yılı için Fransız komisyon başkanı Julien Cain şöyle demiş: Okuma konusunda Fransa azgelişmiş bir ülkedir. Oysa kitap, kültür edinmenin temel aracıydı ve aracıdır. Demek ki okuyanlarla okumayanlar aşağı yukarı birbirine eşit. Acaba okumayanların sosyal niteliği nedir? 1971'de yayımlanan altıncı plan raporuna bir göz atalım. İşçilerin % 74'ü, köylülerin % 82'si kitap okumuyor. Kitap okuyanlar gençlerdir, eğitim görmüşlerdir, halleri vakitleri yerinde ailelerdendir, kentte otururlar. Raporun çıkardığı netice şu: okuma bir sınıf meselesidir. Fransızların çoğu da tiyatroya gitmez. Raporun verdiği rakama göre gidenler % 13. Seyircilerin üçte birinden çoğu üniversite öğrencisidir. % 13'ü ise hoca ve araştırıcı. Fransızlar tiyatroyu sevmez mi acaba? Ne münasebet bayılırlar. Tiyatro sevenlerden birçoğu iktisadî imkânsızlıklar yüzünden tiyatroya gidemiyor".

---

18 Gérard Belloin, *Culture, Personnalité et Société* (Kültür, Kişilik ve Toplumlar), Editions Sociales, Paris, 1973.

1- Gözümüzde o kadar büyüttüğümüz Batı'nın kültürce en gelişmiş saydığımız ülkesi Fransa, bir kara cahiller yurdudur. Oysa tanınmış Amerikan romancısı Upton Sinclair, bir Amerikalı, bir Avrupalının doğarken sahip olduğu kültürü ancak elli yaşlarında elde edebiliyor diyordu.

2- Komşunun tavuğu komşuya kaz görünür. İnsanlığın bütünü aşağı yukarı aynı durumdadır ve azgelişmişlik bize mahsus bir vasıf olmaktan uzaktır.

İDEOLOJİ "FİKRİYAT" MIDIR?

Asrın başlarında Arapçanın en kısır kökleri şaşılacak bir veludiyet kazanmış dilimizde. O dönemin mefhum üreticileri arasında en yamanı Gökalp. Fikirden mefkûre, müfekkire, fikriyat uydurulmuş. İdeolojinin Türkçede ilk karşılığı –tek kelime olarak– "fikriyat"tır. Edebiyat, riyaziyat, arziyat gibi. Zamanla Batı'da ideolojinin mânâsı değişir. Bununla beraber yazarlarımız kelime olarak "fikriyat"tan vazgeçseler bile, ideolojiyi hep fikriyat olarak anlarlar. İdeoloji, belli bir tarife bağlanmış berrak bir lafızdan çok, yumuşakçagillerden bir hayvandır bizde. Necip Fazıl, dergilerde yayımlanan denemelerini *İdeolocya Örgüsü* başlığıyla kitaplaştırır. Remzi Oğuz Arık'a göre kelimenin onbeş yirmi yıllık bir mazisi vardır, ideale rakip olarak kullanılıyor, ama idealdeki bütünlükten mahrum çünkü metafizik yok. Profesör Hüseyin Hatemi, "ülkü" ile karşılar ideolojiyi. "Marksizm nasıl bir ideoloji ise, İslâmiyet de öyle bir ideolojidir" üstat için. Aşağı yukarı ikiyüz yıldan beri Batı dillerinin baş belası olan bu kelime günümüzde dallanıp budaklanmış ve içinden çıkılması güç bir lügaz (bilmece) olmuştur.

Kaynaklardan söz edersek..

Felsefe, ideoloji, dünya görüşü... aynı gerçeğin ayrı isimleri. Felsefe, Eski Yunan'dan onsekizinci asrın sonlarına kadar Batı düşüncesinin bütününü kucaklamış. Hudutları meçhul, ihtiyar ve aşınmış bir kelime. De Tracy, onun yerini tutsun diye uydurmuş ideoloji'yi. İnsan ilimlerinin bütününü kucaklayacaktı kelime. Konusu fikirler olacak, yani psikolojiyi de, mantığı da içerecekti. Düşünceye düşman Napolyon, ideolojiyi "metafizik bir gevezelik" olarak damgaladı. Mefhumu uğursuz bir gölge gibi kovalayacaktı bu hüküm. O dönemin en dürüst, en aydınlık düşünce adamları kelimeye eski itibarını kazandıramayacaktı.

Zamanımızda ideolojinin en yaygın tarifi: "Sosyal bir sınıfın yarı hakikatlerini sergileyen bir nevi yutturmaca"dır. De Tracy'nin uydurduğu kelime gözden düşünce, felsefenin yerini tutacak başka bir deyim bulunur: Weltanshaung. "Dünya görüşü" diye Türkçeleştirilen bu Almanca sözcüğün kirli bir mazisi yok. Esnek ve müphem.

Emperyalizmin taarruzlarına karşı genç zekâları uyarmak için "ideolojiler, idrakimize giydirilen deli gömlekleri"dir demiştim. Bu düstur, ideolojiler aleyhine ideolojik bir ikazdı. Batı düşüncesinin, daha doğrusu düşüncenin reddi için bir fetva sanıldı. Yığınlar tefekküre her zaman şüpheyle bakmıştır. Bilgiyle zırhlanmamış kalabalıklar için aşırıya kaçmayan bir yabancı düşmanlığı emniyetli bir hisardır. Ama ömür boyu hisarda oturulmaz.

Ya aydınlarımız... onlar da milletlerarası düşünce pazarlarında gönüllerine göre tek "izm" bulmuşlar. Müstağriplerimizin biricik dildâdesi: "Obscurantisme" (obskürantizm).[1] Nihayet dev kocamış ve surların arkasında bekleyen bütün

1 Bkz. "Bir Tartışma Vesilesiyle", *Kültürden İrfana* içinde, İletişim Yayınları, İstanbul, 2013, s. 263-268. Ayrıca bkz. "Türkiye'deki hayalet" ve "Slogan, ilkelin ideolojisi", Cemil Meriç, *Bu Ülke* içinde, İletişim Yayınları, İstanbul, 1992, s. 91-92 ve 93-94.

yalanlar, bütün ideoloji enkazları karanlık ve çamurlu bir sel gibi sökün etmiş ülkeye.

İdeolojiler tehlikelidir, amenna... gelişmemiş beyinler için. Ama uzak denizlere açılanlar pusuladan vazgeçemez. Kaosu kozmos yapan insan zekâsı, tecrübelerini ideolojilerde sergilemiş, tecrübelerini ve fetihlerini.

Eski toplumlar, hayatın sırlarını mitoslarla aydınlatmış; çağdaş insanın hırsız feneri: ideoloji.

Hamlet'in meyus çığlığında alın yazımızı okur gibi oluyoruz: "yaşamak veya yok olmak". İdeolojilere gözlerini kapamak, sürülüğe razı olmaktır. Tenkit zihniyetini boğan böyle bir ruh ikliminde hakikatler değil sloganlar konuşur. Yasaklanan ideolojilerin yerine yeni putlar geçer: sinema, spor veya siyaset yıldızları. "Yabani, tahtadan ve taştan putlara tapar; medenî insan, etten ve kandan putlara" demiş Bernard Shaw.

İdeoloji, hakikatin bütününü kucaklamaz. İdeolojiler sisle karışık; fakat dumanlı diye ışığı reddedecek miyiz? Hiçbir ilim hakikatin bütününü sunmaz. İnsan ilimlerinin hepsi de bir yanıyla ideolojidir. İdeoloji, yani belli bir medeniyetin, belli bir inancın, belli bir cemaatin müdafaa silahı. Bir topluma şeref veren ansiklopediler bile bu suçlamadan kurtulamamış. Onuncu asırda kaleme alınan *İhvan-ı Safa Risaleleri* Fatimî devleti için hazırlanan siyasî bir müdafaaname imiş. Diderot'nun baş mimarı olduğu *XVIII. Asır Fransız Ansiklopedisi*, gelişen burjuvaziye yol gösteren siyasî bir kılavuz, diyorlar.

Dilimize, "Cumhuriyet"ten sonra misafir edilir "İdeoloji". Eski lügatçiler kelimeyi: "Mebhasül efkâr", "İlm-i efkâr", "Aklın suretleri ilmi"... gibi tabirlerle karşılarlar. Sözlüklerimizdeki bu müphemiyet bizi şaşırtmamalı.

1796'da uydurulan kelime, *Fransız Akademisi'nin Lügati*'ne 1835'te alınmış; tarifler güdük ve topal: "düşünceler ilmi, düşüncelerin kaynağı ve kuruluşu hakkında sistem".

Yıllarca sonra yayımlanan Littré'nin *Büyük Kamus*'unda da vuzuh yok. Üstat kelimenin yaratıcısı olan Destutt de Tracy'nin adını bile anmaz. İdeolojist ile ideolog'u bir tutar. Oysa ideolojist, bilindiği gibi, Cabanis ile De Tracy'nin kendilerini adlandırmak için uydurdukları bir kelime. İdeolog ise, ideolojistleri küçümsemek için Chateaubriand'ın icad ettiği, Napolyon'un yaygınlaştırdığı bir tabir.

Kelime, ne Chambers'ın *Cyclopedia*'sında, ne *Britannica Ansiklopedisi*'nde, ne İngilizce *Sosyal İlimler Ansiklopedisi*'nde var. *Encyclopedia Italiana*, ideolog diye onsekizinci asır sonu Fransız yazarlarını sıralamış sadece. Paul Robert'in Sözlüğü ideolojiyi anlatırken bir sürü yazardan örnekler alır ama bu yazarlar içinde tek Marksist veya "Marksizan" yok. Son yıllarda yayımlanan bazı kamus ve ansiklopediler geçen nesillerin bu garip ihmâlini telafiye çalışmaktadır. Lalande'ın *Felsefe Sözlüğü* (1960), ve 1970'te çıkan *Encylopedia Universalis* gibi.

Kısaca diyebiliriz ki 1950'lere kadar Batı'nın hiçbir büyük sözlüğünde ideolojinin sosyal ve politik mânâlarını bulamayız. İdeolojinin Marx öncesi felsefedeki anlamları için en tafsilatlı ve en güvenilir kaynak Picavet'nin altıyüz küsur sayfalık büyük eseridir: *Les Idéologues* (Felix Alcan, 1891).[2]

Tekrar ediyoruz. Yirminci asrın ikinci yarısına kadar ideoloji, ya "düşünceler ilmi"dir, yahut Napolyon'un, "metafizik gevezelikler" diye kötülediği hayattan kopmuş lafebelikleri.

Sosyolog Gurvitch, kelimenin Marksçı yayınlarda geçen çeşitli anlamlarını yedi başlık etrafında toplar: 1- Şuurlu veya şuursuz vehimler (aldatıcı terkipler); 2- Sosyal durumların değerlendirilişi; 3- Bu vehim ve yorumları farklı göstermek

2 Picavet Joseph François, *Les Idéologues. Essai sur l'Histoire des Idées et des Théories Scientifiques, Philosophiques, Religieuses etc. en France depuis 1789* (İdeologlar. 1789'dan beri Fransa'da Bilimsel, Felsefî, Dinî vb. Teoriler ve Düşünceler Tarihi), Félix Alcan, Paris, 1891. 2. baskısı, Burt Franklin, New York, 1971. Son baskısı Kessinger Publishing, Montana, 2010.

için hazırlanan doktrinler; 4- Bir sınıf tarafından yaratılan ve onu haklı göstermeğe yarayan her türlü medeniyet eseri; 5- Sosyal ilimler ve daha geniş olarak insan ilimleri (Marksist ekonomi hariç); 6- Felsefî bilgi (doğrulaması olmadığı için); 7- Din (doğru olmadığı için). Sosyoloğun tavsiye ettiği çıkış yolu: "ideoloji, siyasî bilgi" mânâsına kullanılmalıdır.

Zamanımızda yapılan bir araştırma bu sözcüğün otuz ayrı anlamda kullanıldığını göstermiş. Polonyalı bir sosyolog (Adam Schaff) karışıklığı önlemek için şöyle bir tanım önerir: "İdeoloji, yerleşmiş bir değerler bütününe dayanan, bir toplumun, zümrenin veya kişinin ilerlemesi için varılması düşünülen hedefleri tayin eden düşünceler sistemi."

İdeoloji ile ilmin sınırlarını çizmek son derece güç. Yirminci asırda tarih, çok defa ve açıktan açığa, siyasî bir ideolojidir. İktisat da, sosyoloji de öyle.

Gramsci'ye göre, her aydın, belli bir içtimaî sınıfın çıkarlarını allayıp pullayan bir ideologdur.

Bir kelimeyle ilkel toplumlar dış dünyayı izah için mitlere başvurmuş. Gelişmiş toplumların sosyal ve politik dünyada pusulası: ideolojiler. Valéry'nin mit için söylediklerini ideolojilere de tatbik edebiliriz: "Söz sayesinde var olan, söz sayesinde yaşayan her şey. Kafamız ideolojilerle öylesine dolu, ideolojilerle o kadar kaynaşmışız ki, düşüncelerimizi onlardan ayırmak imkânsızlaşmış. Hatta ideoloji yapmadan ideolojiden bile söz edemiyoruz. İstikbal ideoloji; kâinat ideoloji, sayı, aşk, reel, sonsuz, adalet, halk, şiir.. dünyanın kendisi ideoloji".[3]

---

3 Fazla bilgi için bkz. Cemil Meriç, *Umrandan Uygarlığa,* dördüncü bölüm: "İdeolojiler", İletişim Yayınları, 1996, s. 260-272; *Kırk Ambar cilt 2 Lehçe-tül Hakayık,* İletişim Yayınları, 2006: "İktisadî kalkınma ve ideolojiler", s. 278-291 ve "İdeolojiler ve çağdaş elit", s. 293-331. Ayrıca bkz. Cemil Meriç, *Sosyoloji Notları ve Konferanslar,* İletişim Yayınları, 1993: "Tarihe, ideolojiye, tanrısız insana ve yine determinizme dair" (6 ocak 1966), s. 36-40; "İlim ve ideoloji" (4 Aralık 1968), s. 197-201; "İdeoloji ve Ütopya" (18 Aralık 1968),s. 205-210.

SÖMÜRGECİLİK VE KLASİK ANTROPOLOJİ

Antropoloji, Avrupa'nın imal ettiği bir bilgi dalı. Kelime hem İslâm düşüncesinin hem de Osmanlının yabancısı. Çağdaş antropologlara göre, sosyal antropolojinin tarifi: insan toplumlarının ilmi. Ama tarih gösteriyor ki, bu toplumlar incelenirken boyuna ad değiştirmişler: İlkel, yabanî, arkaik, geleneksel. Bu vasıfların hepsi Üçüncü Dünya'nın bütünü veya parçaları için kullanılmış. Üçüncü Dünya konuşmamış şimdiye kadar, bu sessizlik döneminden yeni yeni çıkıyor. Yani kıtalar arasında bir diyalog olmamış. Üçüncü Dünya neresi? Batı'nın sömürgecilik iştihasını kabartan geniş ve dağınık bir ülkeler bütünü.

Antropoloji, Avrupa dışı toplumların belli tarihî şartlar içinde yorumu idi, onun ilkel, geleneksel, yabani, arkaik diye damgaladığı toplumların ortak özelliği: sömürgeleşmiş olmak. Çok defa sömürge olmağa elverişli oldukları için ilkellikle damgalandılar. Antropolojinin sömürgecilikle ilgisi, Üçüncü Dünya'nın sömürgelikten kurtuluşu ile belli oldu açıkça. Sömürgeci emperyalizmle antropoloji çağdaş. İkisi de ondokuzuncu asrın ikinci yarısında doğdu. Bu-

nun içindir ki "evrimci antropoloji" müspet bir ilimden çok Batı'nın çıkarlarını maskeleyen bir ideoloji.[1] Türk aydını, bu yeni ilimle uzun zaman ilgilenmemiş. Neden ilgilensin? Antropolojinin konusu da değil; başka kavimlere yutturmak istediği yalanlar da yok. Antropoloji çok yakın bir dönemde üniversitelerimize kabul edildi ama hangi merhalelerden geçtiğini, hangi cinayetlere gerekçe diye kullanıldığını hâlâ bilmiyoruz.

Şöyle diyelim: önce Viktorya Çağı'nın (1837-1901) emellerini dile getiren bir antropoloji var. Bu dönemde alan inceleyen ile nazariyeci kendi toplumları ile kaynaşmış kimselerdi. Hakikatı araştırmaktan çok, kendi dünyalarının, kendi medeniyetlerinin üstünlüğünü kabul ettirmek istiyorlardı. Evet ama az çok rasyonel bir temele de dayanmak zorundaydılar. Bu temel, toplum içinde yaşayan insanın ayniyetidir. Morgan, *Eski Toplum*[2] adlı eserinin ilk sayfalarından itibaren şöyle der: "İnsanoğulları aynı babanın çocuklarıdır, aynı ilerleme konaklarında aynı ihtiyaçları duyarlar, aynı sosyal şartlar içinde kafalarının işleyişi de aynıdır." Avrupa, bir yandan böyle derken, bir yandan da ilkel dediği kavimleri insafsızca kırıp geçirir. Şimdilik bu çelişkinin altını çizmekle yetinelim. Evrimcilik, insanın değerini tarihe dayanarak verir. Tarih, insanoğlunun kucağında yaşadığı tekdüze bir ortamdır. Gerçi, Comte'un, Spencer'in, Marx'ın tarih anlayışları birbirinden çok farklıdır ama hepsi de insanın birliği inancına dayanır. İnsanlar arasındaki farklar belli bir tarihî durumun eseridir. Bütün toplumlar aynı aşamalar-

1 Bkz. "Can çekişen Ahtopot: Sömürgecilik", Cemil Meriç, *Kırk Ambar cilt 2 Lehçe-tül-Hakayık* içinde, İletişim Yayınları, 2006, s. 81-99.

2 Lewis Henry Morgan (1818-1881), Amerikalı antropolog. *Ancient Society or Researches in the lines of human progress from savagery through barbarien to civilisation,* MacMillan and company, Londra, 1877. Pek çok dile çevrilen eser, Fransa'da *La Société Archaique* başlığıyla yayımlanmıştır, çeviren H. Jaouiche, Editions Anthropos, Paris, 1971. Kitap 2 cilt olarak Türkçeye de çevrilmiştir: *Eski Toplum,* çeviren Ünsal Oskay, Payel Yayınları, İstanbul, cilt 1 1986, cilt 2 1987.

dan geçerler. Tek yönlü evrimciliğin anahtarı bu tarihî aşamalar yahut evrim aşamaları kavramıdır. Belli şartlar içinde ve belli bir coğrafyada bir araya gelen insanlar belli iktisadî, sosyal ve kültürel bütünler yaratır. Antropolojiye göre, medeniyetleri yaratan, maddî istihsal münasebetleridir. Her toplum belli bir anda, teknik ve ekonomik bir aşamayı temsil eder. İnsanlar hayvanca bir kalabalıktan yabaniliğe, yabanilikten barbarlığa, barbarlıktan medeniyete geçerler. Sanayi devrimi çağında, evrim merdiveninde yükseliş ölçüsü: teknolojidir. Zekâ, ilkelde de, barbarda da, medeni insanda da var. Bunun içindir ki insanlık, benzer şartlar içinde, aynı aletleri ve araçları yaratabilmiş, benzer müesseseler kurabilmiştir. Onsekizinci asır, Avrupa'nın inançlarına ters düşen her şeye, bâtıl inanç diyordu. Yeni antropoloji için, bunların hepsi de belli gelişme derecelerinde izahı yapılan alışkanlıklardır. Bugün bize saçma gelen birçok âdetler, kaybolan bir toplumdan kalma artıklardır.

Geri kalmış ülkeler için rahatlatıcı bir ideolojiydi bu. Nasıl olsa onlar da kalkınacak, onlar da aynı istasyonlardan geçerek Batı'nın refah seviyesine ulaşacaklardı. Yapılacak iş, sabır ve tevekkül içinde tarihin akışını beklemekten ibaretti. Evrimci antropoloji ile muarefeleri olmayan Cumhuriyet sonrası aydınlarımızdan birçoğu Avrupa'nın sunduğu bu teselliyetkâr düşünceleri, tarihî maddecilik adı altında kolayca benimsediler. Fakat sömürgecilik düzeni yine de çöküyordu, hiç değilse Avrupa ilminin namusunu kurtarmak, kıtanın entelektüel hâkimiyetine gölge düşürmemek lâzımdı. Bu sefer de "fonksiyonalizm" imdada yetişti.

Denildi ki eskiden antropolog kütüphanede çalışan soyut bir nazariyeci idi, alan araştırıcısı ise bir bilgi sağlayıcısı. Oysa şimdi antropolog, hem alanı inceler, hem de kendine özgü kavramlarla alanın tasvirini yapar, yani hem araştırıcıdır, hem nazariyeci. Çağdaş antropolog, Viktorya döne-

mindeki meslektaşları gibi sömürgeciliğin destekleyicisi değildir, daha geniş, daha cihanşümul değerlere gönül vermiştir. Fonksiyonalizmin kurucuları için Avrupa, insanlığın bütünü olmadığı gibi, en mükemmel temsilcisi olmak vasfından da uzaktır. Bir Malinowski'yi, bir Radcliffe-Brown'u hatırlayalım.

Malinowski'ye göre,[3] antropolojinin amacı, yalnız başka kültürleri nazarî planda sigaya çekmek değil, Avrupa medeniyetini de yargılamaktır. Şöyle der: "İnsanları robotlaştıran teknik terakkinin, insan-dışı ve çılgın mahiyetini vurguladım diye karamsarlıkla suçlandım, iyi ama birçoğunuz benim gibi düşünmüyor mu? Modern makinalaşmanın amaçsız hamleleri bütün ruhî ve sanatkârane değerler için bir tehdit değil mi? ... Antropoloji, hiç olmazsa benim için, standartlaşmış medeniyetimizin dışına kaçıştır, bir nevi romantik kanat açış."

"Viktorya dönemi için antropoloji, medeniyet öncesi toplum biçimlerinin incelenmesi idi, amaç bu toplumları modern dünya ile kaynaştırmaktı. Malinowski için mesele çok daha çapraşık; antropoloji Batı kültürünün bambaşka kültürlerle teması sonucu doğmuştur, bu başkalık çabucak giderilebilecek mahiyette değildir. Böyle bir karşılaştırmanın nazarî ifadesidir antropoloji ve önceleri bilimsel değildir. Antropolog, karşılaştırmalı freskler çizeceğine, uzun zaman "alan"da yaşamalıdır, toplumu "içerden" anlamanın tek yolu bu. Eskiden bunun tam tersi olmuş, Frazer, "totemizm" üzerine oniki ciltlik bir deneme yazmış: *Altın Dal*.[4] Üstada

3 Bronislas K. Malinowski (1884-1942), Polonya asıllı İngiliz antropolog. En önemli eserlerinden biri: *Argonautes of the Western Pacific: an account of native enreprise and adventure in the archipelagoes of Malanesian New Guinea,* Routledge and Kegan Paul, Londra, 1922. Fransızca çevirisi: *Argonautes du Pacifique Occidental,* Gallimard, Paris, 1963.

4 James George Frazer (1854-1941), İskoçyalı sosyal antropolog. *The Golden Bough, a study in magic and religion,* ilk baskısı 2 cilt, MacMillan, Londra, 1890; 2. baskısı 6 cilt, 1900; 3. baskı 12 cilt, 1906-1915. İlk Fransızca çevirisi *Le Ra-*

sormuşlar: gidip gördünüz mü yabanileri? Ne münasebet demiş, Allah saklasın... Bir başka antropologa (Lowie)[5] sorarsanız, evrim aşamalarının tek çizgi halinde birbirini izlediği, palavradır. Gerçeği inceleyenler bilirler ki, sosyal gelişme hep aynı çizgiyi takip etmez, çeşitli ırklar çok eskiden ve hızla başka başka istikametlere yönelmiş ve birbirinden ayrılmıştır...

Her alanda basitten çapraşığa, insan topluluklarında ise aşağı düzeyden üst düzeye geçildiğini ileri süren nazariye hiçbir esasa dayanmıyordu, demek. Şu halde Avrupa'nın üstünlük iddiası da laftan ibaretti. Bir toplumun teknik ve ekonomik alanda daha ileri olması, sosyal ve ahlâkî bakımdan da ileri olmasını gerektirmez. İktisadî kalkınma gerçekleşince toplumun üyeleri arasında daha kâmil münasebetler kurulmaz mutlaka. Ne bilgelik artar, ne adalet şuuru. Belki aksi olur, zira iktisadî gelişme ile insanın insanı sömürmesi daha da keskinleşir. Kısaca, toplumların ilerleyişini yalnız ekonomik ve teknik seviyeye, başka bir deyişle, altyapıya bakarak değerlendiremeyiz. Daha doğrusu tek ölçü bu değildir. Medeniyetin bütün alanlarda üstünlüğü diye bir şey olamaz, olsa olsa teknolojik bir üstünlük, tabiat üzerinde egemenlik söz konusudur".[6]

Çağdaş antropolojiden çok şeyler öğrenebiliriz ama hep ihtiyatlı olmak, iddiaların arkasındaki gerçek maksatları gözden kaçırmamak, Avrupa'nın her ileri sürdüğünü mutlak hakikat saymamak, hatta bunun tersine düşünmek şartıyla. Antropoloji İslâm dünyasını ciddi olarak ele almamış-

---

meau d'Or, 12 cilt, Paul Geuthner, Paris, 1925-1931. Yeni baskısı 4 cilt, Robert Laffont, Paris, 1981-1984.

5 Robert H. Lowie (1883-1957), Avusturya asıllı Amerikalı antropolog. En önemli eserlerinden biri: *Primitive Society,* New York, 1920, Fransızca çevirisi *Traité de Sociologie Primitive,* Payot, Paris, 1936.

6 Bkz. Gérard Leclerc, *Anthropologie et Colonialisme, essai sur l'histoire de l'africanisme,* Fayard, Paris, 1972, s. 59-67.

tır, alamaz da. Fakat çağdaş ilmin bütün buluşlarından yararlanmak İslâm dünyasının yan çizemeyeceği bir görevdir. Unutmayalım ki, hikmet Müslümanın kaybedilmiş malı. Çağımız ilmi de, hikmetin bir parçası olduğu ölçüde dikkatle incelenmelidir.

ORYANTALİZM, SÖMÜRGECİLİĞİN KEŞİF KOLU

İbn Haldun üzerine Avrupa'nın çalışmalarını incelerken çoktandır şuur altımda yaşayan bir inanç berraklaşmış ve son ifadesini bulmuştu: "Oryantalizm: sömürgeciliğin keşif kolu". Zaten bütün izmler idrakimize giydirilen deli gömleği değil miydi?

"Oryantalizm: sömürgeciliğin keşif kolu" parlak bir formül ama her genelleme gibi hakikatın ancak bir kısmını belirtiyor. Oryantalizm elbette ki yalnız bu değil. Tarifi son derece güç olan bu disiplinler bütününü herhangi bir slogana hapsetmek imkânsız.

Batı'nın kamusları bu müphem mefhumu daha da müphemleştirmiş. *XIX. Asrın Üniversel Sözlüğü* şöyle diyor: "Doğu kavimlerine ait bilgilerin bütünü: felsefî görüşleri veya yaşayış tarzları; Doğu dillerinin, ilimlerinin, törelerinin, tarihinin incelenmesi... Oryantalizm, yeni bir ilimdir. Bir mânâsı da Batı kavimlerinin menşelerini, dillerini, ilimlerini ve sanatlarını Doğu'ya borçlu olduklarını ileri sürenlerin sistemi." "Geniş anlamda, Doğu yaşayış biçimlerinin taklidi".[1]

1 "Orientalisme" maddesi, Pierre Larousse, *Grand Dictionnaire Universel du XIX ème Siècle* (XIX. Yüzyılın Evrensel Büyük Sözlüğü) içinde, cilt 11, Paris, 1874.

Çağdaş bir kamus da şu bilgileri veriyor: "Doğu'ya ait nesneler ve Doğu dilleri ilmi... Onsekizinci asırda türköriler, şinuazöriler modasıyla başlayan oryantalizm ondokuzuncu asırda, Mısır seferinden, Yunan istiklal savaşından ve Cezayir'in fethinden sonra gelişti".[2]

Güzel ama oryantalizmin konusu bu *orient* neresi? Yine *Larousse*'a başvuralım: "Avrupa'nın batısına kıyasla doğuda bulunan ülkelerin bütünü: Asya, Mısır'ın hatta Avrupa'nın bir kısmı. Bununla beraber Akdeniz'de sınırları olan ülkelere daha çok *Levant* denilir.

Oryantalistler, bütün Afrika ile Okyanusya'yı da inceleme konusu yaptıklarından hepsine birden *Orient* dediler. Ama Akdeniz ticareti, Akdeniz'in doğu sınırındaki bölgelere *Levant* adını verdiğinden, Mısır'a, Türkiye'ye, Küçük Asya'ya ve İran'a "Doğu" adı verilmez oldu. Bizce, "Doğu" (Sibirya müstesna) bütün Asya kıtasıyla Mısır için kullanılmalıdır yalnız".

Oryantalist ve Oryantalizm kelimeleri Batı kamusları için oldukça yeni. Oryantalist İngiltere'de ilk defa 1779'da kullanılmış, Fransa'da 1799'da. Oryantalizm *Fransız Akademisi Sözlüğü*'ne 1838'de kabul edilmiş.

Ne var ki, Doğu, Avrupa'nın dikkatini asırlardan beri kendi üzerine çekmiş. Seyyahlar, politikacılar, sanat adamları, asırlardır merak etmiş Doğu'yu.[3]

Rodinson Doğu ilimlerinin gelişmesini kalın çizgileriyle şöyle anlatır:

Pariste *Yaşayan Doğu Dilleri Mektebi* Konvansiyon tarafından 1795'te açılmıştır. Kurucusu: Langlès. Mektebi Avrupa'daki oryantalizm faaliyetinin merkezi haline getiren Silvestre de Sacy.[4]

---

2 "Oriental" maddesi, Paul Robert, *Dictionnaire de la Langue Française* içinde, Société du Nouveau Littré, cilt 5, Paris, 1962.

3 Bkz. "Muhteşem bir Abide: Doğu Kütüphanesi", Cemil Meriç, *Işık Doğudan Gelir* içinde, İletişim Yayınları 5. baskı, İstanbul, 2012, s. 109-116.

4 Maxime Rodinson, *La Fascination de l'Islam*, Maspero, Paris, 1981. *Batıyı Büyü-*

Von Hammer'in kurduğu dergi de (*Fundilen der Orients*) oryantalizmin gelişmesinde büyük bir rol oynayacaktır (1809-1818).

Ondokuzuncu asrın başlarından itibaren Doğu ile ilgili birçok dernekler kurulur: 1821'de *Paris Asya Derneği*. 1822'de *Journal Asiatique* yayımlanmağa başlar. 1823'te *Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland*. 1834'te derneğin gazetesi yayımlanır. Hint'te Williams Jones ve arkadaşlarının kurduğu *Bengal Asya Derneği ve Gazetesi* (1832). Derneğin Bombay kolu da 1841'de kendi gazetesini çıkarmağa başlar. 1842'de *Amerikan Doğu Derneği* de bir dergi yayımlar. 1845'te Leipzig'de *Alman Doğu Derneği ve Gazetesi* çıkmaya başlar.

Onsekizinci asrın ikinci yarısından itibaren Rusya'da da, Doğu, inceleme konusudur. 1804'ten itibaren Kharkov'da ve bilhassa Kazan'ın Müslüman bölgelerinde Doğu dilleri, üniversite eğitiminde yer alır.[5]

İyi ama Oryantalizm bütün bu milletlerarası çalışmalara rağmen ciddî bir ilim hüviyeti kazanmış mıdır? Rodinson'un bu soruya verdiği cevap kesin bir hayır'dır. Dinleyelim:

1. Oryantalizm, sinoloji, iranoloji vs. diye bir şey yoktur. Konuları ve özel problematikleri ile tanımlanan belli ilmî disiplinler vardır. Tarihin çeşitli dalları olan sosyoloji, demografi, iktisat, lenguistik, antropoloji veya etnoloji gibi. Bu ilimler çeşitli kavimlere veya bölgelere şu veya bu dönemlere uygulanabilir. Bu kavimlerin, bu bölgelerin veya devrelerin özellikleri dikkate alınabilir.

2. Doğu diye bir şey de yoktur. Dünya üzerinde bir sürü

leyen İslam başlığıyla Cemil Meriç tarafından Türkçeye çevrilmiştir. Pınar Yayınları, İstanbul, 1983. Cemil Meriç'in bu çevirisi 2003'te ikinci kez basılmış ancak yayınevi, başlığa, kitabın ne orijinalinde ne de çevirinin ilk baskısında yer alan "İslâmın Mirası" ibaresini ekleyerek başlığı kısmen değiştirmiştir. Cemil Meriç, *İslâmın Mirası, Batıyı Büyüleyen İslâm*, Pınar Yayınları, 2. basım, İstanbul, 2003, Türkçe çeviri içinde, s. 60-62.

5 "Ondokuzuncu Asır: Egzotizm, Emperyalizm, Uzmanlaşma", Maxime Rodinson, a.g.çeviri içinde, s. 61-62.

kavim, ülke, bölge, toplum, kültür var. Bunların bazılarının sürekli bazılarının geçici vasıfları var. Bu antitelerden birini veya birçoğunu ele alan her ortak çalışma belli bir dönem boyunca devam eden bazı ortak vasıflara dayanmak zorundadır. Spesifik kalan başka karakterleri kendi dışında bırakmak zorundadır.

3. Oryantalizm içinde mahpus kalan, bir getto'ya kapanan ve çok defa bundan hoşlanan nice oryantalist var hâlâ. Başka kültürlerle uğraşan Avrupalı bilginler amelî ve geçici birtakım zorunluluklarla karşılaştıkları için oryantalizm mefhumunu uydurmuşlar. Mensup oldukları topluluğun başka topluluklar üzerindeki hâkimiyeti oryantalizm mefhumunu güçlendirmiş ve bu durum onların görüş açısını adamakıllı çarpıtmıştır.

4. Oryantalistler kendi getto'larından hoşnutturlar dedik. Uzmanlaşmanın icapları, profesyonelliğin cazibeleri yüzünden bu hoşnutluk daha da vahimleşmiştir.

Uzmanlaşma, ciddi ve derinlemesine her ilmî çalışma için kaçınılmazdı. Ama olayların sakatlanmış ve sınırlı bir açıdan görülmesine de yol açıyordu.

Profesyonelliğin cazibeleri de baştan çıkarıcıdır: çevreden görülen hayranlık, itibar ve üstünlük, belli bir ortamda iktidara yükselebilme hırsı. Çok sınırlı bir iktidar ama elde etmek için harcanan gayretleri düşünürsek Napolyon veya Sezar'a yakışacak bir hırs. Profesyonel uzman yetiştiremeyen az-gelişmiş ülkeler bu uzmanların etkisinden kurtulamazlar. Başka disiplinlerdeki uzmanlar oryantalistleri kendi getto'larında kalmaya zorlarlar.

Marx bir ülkenin hayatını parlamentodaki mücadeleler arkasından gören kimseleri meclis budalaları diye vasıflandırıyordu. Çeşitli budalalıklar var. İlmî problemleri sadece kendi uzmanlığı hudutları içine sıkıştırarak görmek de bir nevi budalalık değil mi?

5. Bu davranışları daha da vahimleştiren bir husus var: birçokları konformist bir tutuculuğa yakalanmışlardır. Tutuculuk çok kere şuur altıdır. Konformizm ise davranışlarda bir kolorasyon. Kurulu müesseselere sadakatten ayrılma, yalnız hatalı bir davranış değil zararlıdır da. Tutuculuk değişkenlikten korkmak, değişkenliğe güvensizlikle bakmak demektir. Her istikrarsızlık endişe vericidir. Oysa istikrarsızlık tarihin kanunudur. Tutucu, hareketin aleyhindedir. Bugünkü strüktürlerin sürüp gitmesini ister. Bugünkü strüktürler ebedidirler, çünkü ebedi esaslara sadıktırlar.[6]

Edward Said, oryantalizm konusunda Rodinson'dan daha zalim.[7] Emperyalizmden çok canı yanan Filistinli edebiyat hocası için oryantalizm bir felaketler kumkumasıdır.

"Doğu, Avrupa'nın maddî kültürünün ve uygarlığının ayrılmaz bir parçasıdır. Oryantalizm, bu uygarlığın kültürel ve ideolojik açıdan değişik bir anlatım şeklidir, değişik bir kelime hazinesi, bir eğitim ve öğreti; kurumlar beraberliği, hayaller ve düşünceler toplamı, doktrinler ve hatta sömürge yönetimi için gerekli bürokrat kadrolar ve yerli yönetim elemanlarıdır oryantalizm. Doğu hakkında ders veren, yazı yazan ve araştırma yapan herkes oryantalist'tir. Ayrıca genel veya özel anlamda, etnolog, sosyolog, tarihçi ve filozofları da, kendi bilimsel disiplinleri ile birlikte oryantalizmin

---

6 "Sözlerimizi birkaç Tezle Özetlersek", Maxime Rodinson a.g.çeviri içinde, s. 111-113.

7 Edward W. Said, *L'Orientalisme, l'Orient créé par l'Occident,* Seuil, Paris, 1980. Amerikanca orijinalinden Fransızcaya çeviren Catherine Malamoud: *Orientalism, Western Conceptions of the Orient,* Routledge and Kegan Paul, Londra ve Pantheon Book, New York, 1978. Eser *Oryantalizm (Doğubilim), Sömürgeciliğin Keşif Kolu* başlığıyla Nezih Uzel tarafından Türkçeye çevrilmiştir, Pınar Yayınları, İstanbul, 1982. Aynı yayınevi eserin bir başka çevirisini daha basmıştır: *Oryantalizm,* Türkçeye çeviren Selahattin Ayaz, Pınar Yayınları, 1989. Bir başka çeviri Edward Said tarafından 1995'te gözden geçirilmiş baskı esas alınarak yapılmıştır: *Şarkiyatçılık: Batı'nın Şark Anlayışları,* Berna Ülner, Metis Yayınları, 1995.

içine katmak mümkündür. 18. yüzyılın sonu ele alındığında oryantalizm, Doğu'yu konu edinen kurumların tamamı, verilen beyanatlar, takınılan tavırlar, yapılan benzetmeler, bir cins öğreti, yönetim biçimi veya hükümet şeklidir. Bu cins oryantalizm, Batı'nın üstünlük sürdürme taktiği, Doğu üzerinde otorite kurma çabasıdır... Kısaca, oryantalizm, İngiltere ve Fransa'nın Doğu'ya karşı özel bir ortaklığıdır. Bu kelime, hiç olmazsa 18. yüzyıl başlarına kadar, sadece, Hint kıtasını ve İncil'de adı geçen ülkeleri kapsamına almış bulunuyordu. Fransa ve İngiltere 19. yüzyılın başından İkinci Dünya Savaşı'nın sonuna kadar Doğu'nun Doğuculuğun yegâne egemen güçleri idi. Savaştan bu yana Doğu'da Birleşik Amerika öne geçmiş ve konuya aynen İngiliz ve Fransızların geleneksel görüş açıları ile yaklaşmıştır... 1840'ların sonlarından Birleşik Amerika'nın sahneye çıktığı günümüze kadar geçen devrede, akademilerle, kitaplarla, kongrelerle, üniversitelerle, dış işleri bakanlıkları ile bir hikmet nazariyesi gibi aktarılmaya çalışılan bu fikir sisteminin, aslında korkunç olduğu kadar basit ve anlaşılması kolay bir seri yalan kumkuması olduğu bilinmelidir... Birkaç neslin birlikte çalışarak uzun yatırımlarla meydana getirdiği önemli bir doktrinler ve uygulamalar paketi... İnsan ilimleri objektif olamaz. Âlim de belli bir çerçevenin, belli bir sınıfın adamıdır. Bir inançlar bütününün içinde, bir sosyal yaşantının tam ortasında yahut en azından yaşadığı toplumun parçaları arasındadır... Bilgi her yönden hayatın şartları ile çevrilidir. Bilgiye sahip olan yahut onu kullanmak isteyen hiçbir insan bu koşulları değiştiremez... Doğu'yu inceleyen kişi, ister Avrupalı, ister Amerikalı olsun, kendi gerçeğinin zorladığı temel kuralların dışına çıkamaz... Oryantalizm coğrafî bir ayırım değil, bir seri çıkarlar toplamıdır".[8]

Bu kadar geniş bir alanı incelemeğe nereden başlayaca-

8 Edward Said, Nezih Uzel çevirisi, s. 16-30.

ğız? Said, belli bir sınır çizmek için Althusser'in koyduğu bir mefhumdan faydalanıyor: problematik. Oryantalizmin kucakladığı meselelerin "tamamını İngilizlerin Fransızların ve Amerikalıların Doğu hakkındaki düşünceleri ile sınırlamayı düşündüm." Sonra yazar bu davranışının mucip sebeblerini bir bir sıralıyor. Said için, bütün oryantalizmlerin ortak yönü "Batı kültürü içinde, Doğu'da kurulmuş bir cins otorite" olması... "Bu eserde üzerinde durduğum amaçlardan biri oryantalizmin tarihî otoritesini açığa çıkarmak ve oryantalizmin içinde otorite kurmuş kişileri tanıtmaktır... Doğubilimci, şair veya bilgin olarak Doğudan söz açarken, onun sırlarını Batı'ya yarar bir biçimde ele almakta ve onu Batı için konuşturmaktadırlar. Söylediklerinin içinde Doğu hiçbir zaman ön plana geçmez... Eğer Doğu kendi kendisini takdim edebilseydi herhalde sonuç başka türlü olurdu".

Sonra yazar, büyük bir tevazu ile itiraf ediyor: "Bu kitap bir başlangıçtır... Belki şu sırada yapılacak en önemli araştırma oryantalizmin yerine neyin geçebileceğini düşünmektir. Diğer kültürler ve diğer halklar, baskı ve yönetme emeli taşımadan, hür ve bağımsız bir görüş açısı ile nasıl incelenebilir?"

Yazarın bu programı hangi ölçüde gerçekleştirdiğini, kitabı dikkatle okuyanlar anlayacaktır. Said devam ediyor: "Bu kitabı üç kısım, onbir bölüme ayırdım. *Oryantalizm Alanı* adını taşıyan ilk kısım, zaman ve tarihsel tecrübe içinde oryantalizmin geniş bir tablosunu çizerek aynı zamanda onun felsefî ve politik motiflerini ele alır. *Düzenlenen ve Yeniden Düzenlenen Oryantalizm* adını taşıyan ikinci kısım, modern oryantalizmin gelişim çizgisini incelemeği hedef tutar. Bu kısımda bir kronoloji izlenerek şairlerin, sanatkârların ve bir ölçüde değer taşıyan bilginlerin eserlerinde yer alan ortak noktalar araştırılır. *Bugünkü Oryantalizm* başlığı altında gelişen üçüncü kısım ise, önceki oryantalizmin bittiği yer-

den, yani 1870'lerden başlar. Bu devir İkinci Dünya Savaşı ile en yüksek noktasına ulaşan, Doğu'nun büyük sömürülüş çağıdır. Üçüncü kısmın son bölümü, hegemonyanın İngilizlerin ve Fransızların ellerinden Amerikalıların ellerine nasıl geçtiğini anlatır".[9]

Said'in kitabı dokunulmaz birer hakikat diye yutturulan, hain ve sinsi yalanları bir bir deviriyor. Düşünceye çağıran bir düşünce kitabı, aydınlık, öğretici. Uyuşuk zekâları tokatlayarak uyandırmağa çalışıyor. Susan milyonların müdafaanamesi. Makyavelizmlerin ferman dinlettiği bir dünyada tarafsızlık meziyet olabilir mi? *Oryantalizm* bomba kitap, yıkıyor ve aydınlatıyor. Belki sakin bir aydınlık değil ama yıldırımda sükunet aranır mı? Okuyacak ve çok defa kendi kendinize kızacaksınız. Düşman, hepimizin ortak düşmanı: Yalancı Avrupa ve şuursuz Orta Doğu insanı.

Oryantalizm, üzerinde çok konuşulan bir kitap. Konuşulan, daha doğrusu, konuşulması lâzım gelen. Filistinli bir Arap, "Üçüncü Dünya"nın ne korkunç bir gaflet içinde bocaladığını sergiliyor; ağlarını dünya üniversitelerine ve basınına geren bütün bir uzmanlar güruhunun karşısına, sizi yalancılar diye çıkıyor.

Aşağı yukarı aynı konuyu işleyen Rodinson, ihtiyatlı bir hayranlıkla eseri tavsiye eder: "Şarkiyatçıları, elektrik cereyanı gibi sarstı kitap; şarkiyatçılar, yerli yazarlar tarafından şuurlu veya şuursuz birer ajan olarak damgalanmağa alışıktılar. Ama bu defa darbe, ehliyetini kabul ettirmiş bir İngiliz edebiyatı hocasından geliyor... Said'in takdire değer yönü Avrupa oryantalizminin ondokuzuncu ve yirminci asırlardaki ideolojisini aydınlık bir tarife kavuşturmasındadır. Şarkiyatçılara, sandıkları kadar masum olmadıklarını anlatabilirse, yerinde bir iş yapmış olur. Tehlike şurada: Said'in tahlilleri sınırlarına kadar götürülürse, Jdanov'unkine benzeyen

9 Edward Said, Nezih Uzel çevirisi, s. 37-52.

yanlış bir hükme varabilir. Burjuva ilmi, proleter ilmi gibi mübalağalı tasnifler çıkabilir ortaya. Nitekim, zencilerin ilmi ile beyazların ilmini birbirinden ayıran birçok "kontestaterler" görülmüştür. Nice aydınlar, sömürge ilmi ile emperyalistlerin ilmi diye iki ayrı ilimden söz etmeye başladılar. Yanlış ve tehlikeli bir yol".[10]

Çok doğru! Hele bizim gibi müzmin bir fikir tembelliği içinde bocalayan toplumlar için... Düşünce, nüans demek. Bir hatadan kurtulurken daha büyük bir hataya düşmek, düşünce tarihimizin en az yarım asırdır şahidi olduğumuz bir alınyazısı. Kendimizi, Batı'nın imal ettiği çarpıtıcı bir aynadan seyrediyor, daha doğrusu, bu aynadaki hayale göre inşa etmeye çalışıyoruz. Said'in kitabı tartışılmaz bir hakikatler mecellesi değil, sisleri dağıtan bir projektördür. Işık, çok defa, gözlerimizi kamaştırıyor; aydınlatılan eşyayı değil, sadece aydınlığı görüyoruz. Kendimize ait milletlerarası sempozyumlarda adımızın bile geçmemesi beni çok üzmüştür. Acaba inkâr edilen bir liyakat mı söz konusudur, yoksa gerçekten bu kadar ehliyetsiz miyiz? Neden *Oryantalizm*'e uzaktan veya yakından benzeyen bir kitabın altında bir Türk'ün imzası yok?

Çağdaş aydınlarımızın Batı karşısında davranışlarını iki şair çok güzel özetlemiş. Birincisinde mazoşist bir teslimiyet, bir yanıp yakılış dile geliyor. "Şarkın Ufukları" adını taşıyan şiir şöyle başlıyor:

"Daldım gözünde vehm uyuyan susmuş ufkuna;
Ey şark, kanmadın mı asırlarca uykuna?..

Hâlâ huşua kubbeler en hisli bir penâh,
Hâlâ minarelerde tevekkül diyen bir ah,

10 Maxime Rodinson, *a.g.e.*

Hâlâ saçaklarında güler baykuş evlerin,
Hâlâ köpek enînleri serper sokakta kin,

Hâlâ hurafeler yaşatır her çürük kafes,
Hâlâ beşik gıcırtısı, hâlâ o tozlu ses...

Yükselmeyen tazarru'un ey şark bitmiyor,
"Hayye-âlel-felah"ını gökler işitmiyor...

Sönsün fezalarında sükûn işleyen seher,
Dönsün zeminlerinde de isyana secdeler,

Diz çökmesin sağır göğe öksüz duaların,
Yaksın bütün ufukları artık belaların,

Her zulmü, kahrı boğmaya bir parça kan yeter;
Ey şark uyan yeter, yeter ey şark, uyan yeter!..."

(Ali Canip Yöntem)

Diz çöken bir isyan. Yanlış anlaşılan, daha doğrusu, anlatılmak istenen bir düşman.

İkinci şair daha coşkun ve bir anlamda daha insafsız. Çizilen Şark aşağı yukarı aynı:

Kafes, han, hamam, şadırvan...
Kafes, han, hamam, şadırvan...
Gümüş tepsilerde rakseden sultan.
Mihrace, padişah... Binbir yaşında bir şah.

Nâzım'a göre, dakikada binlerce basılan kitapların, yani Avrupa'nın görmek istediği Şark bu. Fakat böyle bir Şark, hiçbir zaman yoktu. Ve olmayacaktır. Şark, Avrupa'nın buğday ambarıdır. Üzerinde aç esirlerin kıvrandığı bir toprak.

Sonra şair hızını alamayarak Piyer Loti'ye verip veriştiriyor:

"Senden yakındır bize,
Kirli muşamba derilerimizden birbirimize geçen
Tifüsün biti"

diye gürlüyor.

Ali Canib'e kıyasla daha başarısız, daha kötü işlenmiş mısralar. İsyan hep aynı. Hedef yine yanlış tâyin edilmiş. Ama bu defa İslâmiyet değil, Avrupa suçlanıyor. Avrupa'nın belki en suçsuz, daha doğrusu en sorumsuz bir temsilcisi olan sözde Türk dostu Piyer Loti.

Evet... şairlerimiz, zaman zaman kükremiş; Namık Kemal, Renan'a çatmış, ama Batı'nın yalanlarına, deliller göstererek ışık tutan ilim adamlarımız nerede? Edward Said'i okurken eksikliklerimizi daha yakından gördüm. Türkiye henüz bu ayarda bir ithamname kaleme almak ehliyetinden uzaktır. 1- Avrupa'yı tanımıyor 2- Kendi mazisini bilmiyor.

Edward Said, yalnız Oryantalizm denilen bitmez tükenmez okyanusu taramakla kalmamış, bu işi yaparken boğulmamak için nasıl bir usule başvurmak gerektiğini de hocalarına yani Avrupa'ya sormuş. Said, Avrupalı bir hümanisttir. Foucault'yu, Althusser'i dikkatle incelemiş. İnsan ilimlerinin ideoloji olduğunu üniversitedeki çalışmaları ile zaten biliyor. Edebiyat ve siyaset arasındaki ilişkiler meçhulü değil. Kısaca Batı irfanının bütün hazinelerinden haberdar. Kitap, Türkçeye çevrildi. *Oryantalizm*'i sadece okumak bile kolay kolay erişemeyeceğimiz bir seviye gerektiriyor. Tercüme, bütün olarak hiç de fena değil. Teferruata ait birtakım yanlışlar bulup göstermek hiçbir işe yaramaz. Bizce eksik olan aydınlatıcı notlardır. Türk okuyucusu eserdeki şahısları tanımaz. Mefhumlara yabancı-

dır. Kısaca meseleyi rahatça anlaması için hazırlayıcı bilgilere ihtiyacı var.[11]

1960'lardan sonra böyle bir kitap yazmayı ben de çok isterdim. Kitabı tanıdıktan sonra, böyle bir işin üstesinden gelemeyeceğimi anladım. Said'in kaynaklarından çoğu, benim de zaman zaman faydalandığım kitaplar. Ama böyle bir terkibi yine de başaramazdım. Said, bana göre, fazla insafsız. Emperyalizmden çok ağzı yanmış. Yine de bana kıyasla daha az Doğulu. Sanırım ki Türk aydınlarının bugün yapabileceği en isabetli iş, Said'leri çevirmek ve yorumlamak. Bu da dile kolay. Fert planında aczimiz aşikâr. Toplum söz konusu olunca, bu nisbî aciz, mutlak ölçüsüne varıyor. Said İngilizce yazıyor, yani okuyucusu bütün medeniyet dünyası, yalnız Üçüncü Dünya'ya seslenmiyor. Hayalimiz ne kadar geniş olursa olsun, bizim okuyucumuz birkaç yüz kişiyi aşmaz. Said'in kitabı iki dünyanın bir muhasebesi. Ortaçağ'da başlayan, daha doğrusu, Hıristiyan dünya tarafından başlatılan bir hesaplaşma. Doğu, gıyaben verilen mahkûmiyet kararlarının farkında bile değil. İlk defa olarak şuurlu bir ses yükseliyor. Ali Canib'in, *Ey Şark uyan yeter, yeter ey Şark uyan yeter* feryadını tekrarlamaktan başka yapacak işler de var. İlk iş okumak.

---

11 On küsur yıl önce kelimeleştirdiğim bir hakikati, "oryantalizm, sömürgeciliğin keşif kolu" cümlesini Edward Said'in kitabının kapağında görmek beni çok sevindirdi. Demek ki selahiyetli bir ilim adamı da benim gibi düşünmüş ve araştırmalarını benim kelimelerimle özetlemişti. Heyhat yanılmışım, eserin aslında böyle bir formül yoktu, Türkçeye çeviren, benim buluşumu mirî malı sanmış olacak ki, Edward Said'e armağan etmek cömertliğini göstermiş (C.M.). Cemil Meriç'in oryantalizm'le ilgili düşüncelerini de ele alan iki makale için bkz. Ali Şükrü Çoruk, "Oryantalizm üzerine Notlar", *Sosyal Bilimler Dergisi*, cilt 9, sayı 2, Aralık 2007 ve Nilgün Tutal Cheviron, "La perception de l'Orientalisme d'Edward W. Said en Turquie" (Edward W. Said'in Oryantalizminin Türkiye'de algılanışı), 10 Şubat 2010, http://blogs.mediaport.fr/edition/.../article/100210.

"Akıl Çağı" veya "Aydınlıklar Asrı"... kelimelerin ne önemi var? Edebiyat tarihçileri, Fransa'nın, belki de insanlığın en bereketli, en hummalı araştırmalarını içine alan o dönemi iki tarih arasına sıkıştırmışlar: 1715-1789. Bir yaratıcılar veya hocalar dönemi, yıkan fakat aynı zamanda inşa eden, Fransız Devrimi'nin mayalanış asrı. Hükümdarların filozofluğa göz diktiği, filozofların kendilerini hükümdar sandığı bir devir.

Zekâyı hakikatin fethine kanatlandıran biricik kılavuz, metottur, güvenilecek tek ışık, aklın ışığı. Voltaire, "ezelim alçağı" diye haykırır, "alçak" Kilise'dir, darağaçları, zincirleri ve korkunç Engizisyonu ile Kilise. Rousseau, çekine çekine itiraf eder: "herkesin bir yobaz tarafı var, ben de bir bakıma yobazım. Yazık ki bu yobazlık kimsenin hiçbir zaman hoşuna gitmeyecek: hoşgörü".

Bu yeni devir, Avrupa şuurunda ortaya çıkan bir buhran, bir kendini bulma, bir arayış devri. Avrupalının bakış açısının değiştiği, mevcut değer hükümlerinin alt üst olduğu, Kilise baskısının yerine hoşgörünün geçtiği bir aydınlıklar ça-

ğı. Bu dönemi bize en ehliyetli şekilde tanıtanların başında gelen bir Fransız aydını da Paul Hazard. Konuya ayırdığı iki ciltlik değerli eserine kulak verelim.[1]

"Ne tezat! Ne âni geçiş. Onyedinci asır insanının hoşlandığı, mertebeler dizisiydi, inzibat, otoritenin sağlamayı yüklendiği nizam, hayatı sıkı sıkıya düzenleyen naslar... Onsekizinci asır insanları ise baskılardan, otoriteden, naslardan nefret ederler. Birinciler Hıristiyandır, ikinciler Hıristiyanlığa düşman; birinciler ilâhî hukuka inanır, ikinciler tabiî hukuka! Birinciler farklı sınıflara bölünmüş bir toplumda yaşarlar, ikincilerin tek rüyası eşitliktir. Çocuklar babalarına çatmaktan zevk alırlar, öyle sanırlar ki dünyayı yeni baştan kuracaklar, dünyaya geldiler ya, artık her şey düzelecektir. Ne var ki birbiri ardınca gelen nesilleri çalkalayan dalgalar, bu kadar hızlı ve böylesine kesin bir değişikliği izah edemez tek başlarına.

Fransızların çoğu Bossuet gibi düşünüyordu, birden, Fransızlar Voltaire gibi düşünmeğe başladılar, bu bir devrimdi, 1680'lerle 1715'ler arasında gerçekleşen bir devrim...

Pierre Bayle'in dediği gibi, akıldan yana olanlar'la dinden yana olanlar yandaş kazanmağa çalışıyor ve bütün düşünen Avrupa'nın seyircisi olduğu bir kavgada meydan okuyorlardı birbirlerine. Saldıranlar ağır basıyordu yavaş yavaş, itizal (hérésie) artık ne tek başına idi, ne de gizli. İnkâr, maske takmıyordu, çırılçıplak ortadaydı. Akıl artık dengeli bir hikmet değildi, eleştiren bir gözüpeklikti. Herkesçe kabul edilen mefhumlardan şüphe ediliyordu, tanrı meçhul ve akıl ermez göklere itiliyordu. Her şeyin ölçüsü insandı, yalnız-

1 Paul Hazard, *La crise de la Conscience Européenne, 1680-1715,* ilk baskısı Bovin et Cie, Paris, 1935; Cemil Meriç'in elindeki 2 ciltlik baskı Idées Gallimard, Paris, 1961. Kitabın son baskılarından biri, Livre de Poche, Collection Références, Paris, 1994. Eser Erol Güngör tarafından Türkçeye çevrilmiştir: *Batı Düşüncesindeki Büyük Değişim,* çeviri değişik yayınevlerince basılmıştır: MEB, 1973; Tur Yayınları, 1981; Ötüken Neşriyat, 1996.

ca insan. Kendinden başka hikmet-i vücudu da yoktur insanın, gayesi de. Yeni bir felsefe kurulmalıydı, metafizik rüyalardan vazgeçen bir felsefe... İlâhî hukuktan sıyrılmış bir politika inşa edilmeliydi, esrarı olmayan bir din, naslara dayanmayan bir ahlâk..."[2]

Bu yeni Avrupa'nın İslâm dünyasına, Doğu âlemine bakışı da değişecekti elbet. Bu değişikliği de şöyle anlatıyor Hazard: "... 1860'larda Avrupa şuuru bir buhran içindedir. Rönesansdan doğan ve Devrimi hazırlayan Avrupa'nın düşünce tarihinde bundan daha önemli bir devir yoktur. Vazife hissi üzerine kurulmuş bir medeniyetin yeni filozofları, hak fikri üzerine kurulmuş bir medeniyet ikame etmek isterler; vicdan hakları, tenkit etme hakkı, aklın hakları, fert ve vatandaş hakları.

İnsan bir mahkeme önündedir, yeniden sorguya çekiliyor: günahsız mısın, suçlu mu? Amacın, dünyadaki yaşayış mı, ebedî saadet mi? İhtilaf bugün de karara bağlanmış değildir. Bugün de, dinî, felsefî, siyasî, sosyal problemleri ortaya atarken, aynı düşüncelerle karşı karşıyayız. Aklın hükümdar olduğu o çağda bile, akıl doyuramamaktadır insanları, herkes bir aşk tanrısının susuzluğu içindedir. Mistisizm de o çağın özellikleri arasında. Şüphe, tereddüt, endişe... Avrupa her zamanki gibi arayış içindedir, hakikati ve mutluluğu arıyor yine... düşüncelerin akışını izlerken, bir kere daha anlıyoruz ki yaşayışımızı yöneten maddî güçler değil fikrî ve ahlâkî güçlerdir.

Avrupa'nın ruh dünyasındaki bu değişikliğin sebepleri nedir? Seyahatler çoğalmış, müşahade ufku alabildiğine genişlemiştir. Bir Sir William Temple, siyasî hayatın dağdağalarını terk ederek, seyahatnamelere dalar: başka ülkelerde de bize benzeyen insanlar yaşamaktadır, onların da kanunları, örfleri, devletleri var. Temple, Çin'in, Peru'nun, Tataris-

2 *A.g.e.*, Önsöz, s. 4-5.

tan'ın, Arabistan'ın siyasî ve ahlâkî hayatına eğilir. Bu yeni dünyanın haritasını incelerken, eski dünyayı yöneten prensipleri tekrar ele alır.

Pierre Bayle, yerleşmiş kanaatleri tenkit ederken yolcuların müşahadelerine dayanır. Dünyayı tanımanın kazandırdığı ilk hakikat, her şeyin izafîliği'dir, mutlak yoktur dünyada. Chardin'e göre de ilmin başlangıcı şüphedir, şüphe etmeyen hiçbir şeyi incelemez, hiçbir şey incelemeyen hiçbir hakikati keşfetmez...

Avrupalı yeni yeni tiplerle karşı karşıya gelir: iyi kalpli yabani, Mısırlı bilge, Müslüman Arap...

Müslüman Araplar da aynı ilgiyi uyandıracak mıydı acaba? Ortaçağ'dan bu yana Hz. Muhammed çeşitli hücumlara uğramıştı, ama seyyahlar da âlimler de el ele verip bu asırlık yalanları tasfiye edeceklerdir.

Bu âlimlerin başında Herbelot'yu, talebesi Galland'ı, Oxford Üniversitesi'nden Pacocke'u, Utrecht'te Doğu dilleri hocalığı yapan Reland'ı, Cambridge Üniversitesi'nde Arapça okutan Oackley'i görürüz. Bu Avrupalı bilginler, metinleri yeni bir gözle okuyacak ve eskilerden çok farklı hükümlere varacaklardır. Hz. Muhammed'le ilgili saçma sapan masalları bir yana bırakacaklar ve Arapların şehadetine başvurunca Hz. Muhammed'le Sahabelerinin, gerek kafa gerek gönülce öteki kavimlerin en ünlü kahramanlarına denk olduğunu anlayacaklardır. Müslümanların aklından geçmeyen saçmalıklar onlara aitmiş gibi gösterilip cerhedilmiş, işlemedikleri suçlar isnat edilmiş Araplara. Marifet mi bu? Hakikatte İslâmiyet akla uygun bir din, güzel ve asil, İslâm medeniyeti ise üstün bir medeniyet, dünyayı barbarlık sarınca, düşünce ve kültürün haklarını İslâmlar korumuştur.

Bakışlar değişmişti, bir zaman kınananlar şimdi seviliyordu ve bu devrim kısa bir zaman içinde gerçekleşmişti. Artık herkes başka türlü görüyordu İslâmiyeti. 1708: Simon Ock-

lay'in ikiyüz yıl sonra bile tartışılan bir hakikat veya bir vehmi, açıkça gündeme getirdiği yıldır. Ocklay'e göre, Batı'nın Doğu'ya üstünlüğü bir masaldır. Yaşayış Doğu'da daha mutludur. Doğu da birçok dâhilerin vatanıdır. Allah korkusu, iştihaları dizginlemek, tedbir ve basiret, her hal ve kârda hayâ ve itidal gibi insanı insan yapan konularda, Batı, Doğu'nun hikmetine en küçük bir ilavede bulunmamıştır. Bu düşünce Avrupa'ya yayılır. Boulainvilliers Kontu adlı bir Fransız, Herbelot'yu, Pacocke'u, Reland'ı, Ocklay'i saygıyla yadettikten sonra, köşesinde bir *Muhammed'in Hayatı*'nı kaleme alır. Ona göre de her milletin kendine mahsus bir hikmeti vardır, Muhammed Arapların hikmetini temsil eder, İsa Yahudilerinkini...

Seyyahlar çeşitli örfleri, yaşayış biçimlerini, felsefe ve dinleri görmüş ve her şeyin izafî olduğu sonucuna varmışlardı: aksi fikirler ileri sürülebilir, her şeyden şüphe edilebilirdi. Seyahatnameler de yeni bir ufuk, değişik bir bakış imkânı sunuyordu Batı'ya. Her biri tek ve gerçek hakikat olduğunu iddia eden, taban tabana zıt görüşlerin, her biri en mükemmele ulaştığına inanan, birbirinden farklı medeniyetlerin varlığı karşısında Avrupalı artık inanmıyordu o zamana kadar kendisine anlatılanlara. Bir seyyaha göre, Avrupa'nın kendi kendine yetebileceğini ve başka medeniyetlere hiç ihtiyacı olmadığını sananlar burunlarından ötesini göremeyenlerdir sadece.

Avrupa Doğu âlemiyle temasa geçmiştir bir kere: Hıristiyanlığın karşısına İslâmiyeti çıkaran, tek başına kendi ahlâkını, kendi hakikatini, kendi mutluluğunu bulmuş bir başka dünya. Üstelik Avrupa'nın şuurunu sarsacak, Avrupa'yı kendinden şüpheye düşürebilecek kadar da etkili".[3]

---

3 *A.g.e.*, s. 13-25.

İkinci Bölüm

Her nesil yeniden yazar tarihi, maziye yeni sualler sorar. Toplumların diri ve uyanık tecessüsü, karanlığa gömülen devirleri parça parça aydınlatır. Geçmiş geleceğin malzemesidir. Dünle bugün, bugünle yarın denizden iki damla.

Vakanüvisler, zamanı mumyalamış. İnsanoğlu, bütün günah ve sevaplarıyla o uçsuz bucaksız kâğıt ummanında. Arap tarihçileri, gördüklerini ve duyduklarını olduğu gibi kaydetmiş. Okuyucunun hürriyetine müdahale etmek istememiş. İranlı tarihçiler, şiire daha düşkün. Osmanlı ise vakalar zincirinde sebep ve netice bağları aramış. Cevdet Paşa böyle diyor.

İbn Haldun, ondördüncü asırda yeni bir ilim kurmuş... Beşerî ilimlerin ilmi, daha doğrusu temeli olan umran ilmi. Sosyal tarih, yani medeniyet tarihi, insanlığa İslâm dünyasının armağanı. Batı için tarih, onsekizinci asra kadar bir masallar yığınıdır, destandan daha tatsız, romandan daha abes bir yazı türü. Ondokuzuncu asır tarih asrıdır Batı'da. Bizde, tarihten kopuş asrı. Cevdet Paşa gibi zirveler, bu hakikati unutturmamalı.

Tanımamışız kendimizi. Başkalarını nasıl tanıyabilirdik? Avrupa'yı Avrupa'nın istediği kadar tanıdık. Asya, kâşifini bekleyen bir seyyare, İslâmiyet, mavi sakalın kırkıncı odası. Tanımıyoruz kendimizi, tanımak da istemiyoruz. Yaşamak istiyorsak, dünyadaki yerimizi bilmek zorundayız.

Abdullah Cevdet, Dozy'nin *İslâm Tarihi*'ni dilimize çevirmiş.[1] Kitap, yalanlarla, anlayışsızlıklarla dolu. Ama mazbut ve Batı'nın tarih anlayışına oldukça uygun. Şehbenderzade, Dozy'nin yanlışlarını düzeltmek için kaleme sarılmış ve 1910'larda iki ciltlik bir *İslâm Tarihi* yazmış.[2] Şarkiyatçıların nasıl hataya düşmek zorunda olduklarını, aklî delillerle irfan dünyasına ispat eden o nefis eser bugün de değerini korumaktadır. Şehbenderzade'leri tanımak Hıristiyan tarihçilerin de işine gelmemiş, materyalist tarihçilerin de. Biz de hocamız Batı'nın kayıtsızlığını paylaşmışız. Avrupa tarihçileri zamanla kendi hatalarını düzeltmeğe çalıştılar. Bugün bir Dozy'nin şuurlu ve şuursuz yanlışlarını tekrarlayacak bir İslâmiyatçı, ilim çevreleri tarafından ıslıklanır. Evet, İslâmiyeti gerçekten tanımak için onu bütün icaplarıyla yaşamak yani "Müslüman" olmak şart. Avrupalılar, böyle bir mazhariyetten mahrum oldukları için İslâm dinini bütün derinliğiyle kavrayamazlar. Ama İslâm medeniyetini, başka bir deyişle, İslâm'ın dış gö-

---

1 Reinhart Dozy, *Essai sur l'Histoire de l'Islamisme*, eserin orijinali Flemenkçedir, Haarlem'de 1863'te basılmıştır. Abdullah Cevdet, P. V. Chauvin tarafından Fransızcaya çevrilen kitabı (Leiden, 1879) Fransızcasından çevirmiştir: *Tarih-i İslâmiyyet*, 2 cilt, Matbaa-i İçtihad, Kahire, 1908. Eski harflerle yayımlanan Osmanlıca çeviri Vedat Atilla tarafından Latin harfleriyle ve sadeleştirilerek, Gri Yayıncılık tarafından basılmıştır: Abdullah Cevdet, *İslâm Tarihi*, Gri Yayıncılık, İstanbul, 2006. Eserle ilgili olarak bkz. *İslâm Araştırmaları Dergisi* içinde, İbrahim Hatipoğlu, "Osmanlı Aydınlarınca Dozy'nin Tarih-i İslâmiyyet'ine Yöneltilen Tenkitler", sayı 3, 1999, s. 197-213 ve Mehmet Cog, "2. Meşrutiyet Dönemi İslâm Tarihçiliği" adlı yüksek lisans tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2003.

2 Ahmed Hilmi Şehbenderzade, *Tarih-i İslâm*, 2 cilt, Darüşşafaka Kütüphanesi, Konstantiniyye, 1326-1327 (1908-1909).

rünüşünü daha tarafsız, daha olduğu gibi kavramaları da imkânsız değildir.

Bize gelince... Yakın zamanlara kadar dilimizde okuyabileceğimiz İslâm Tarihleri üç beş taneyi aşmaz. Önce, bir Şarklı kaleminden çıkmış ve dilimize çevrilmiş *İslâm Medeniyeti Tarihi*. Zeki Megamiz'in Türkçeye kazandırdığı bu kitabın yazarı Cürci Zeydan Efendidir.[3] Kim bu Cürci veya Corci Efendi? Terbiyeli, malûmatlı, kelli felli bir Arap. Protestan kolejinde okumuş, galiba eczacı da. Mesleğinden pek hoşlanmamış. Yazarlığa vermiş kendini. *El-Hilâl* dergisini kurmuş. Romancı, dilci ve tarihçi. *İslâm Medeniyeti Tarihi*'nin başlıca kaynakları şarkiyatçılar: Sedillot, Goldhizer, Kremer... Arapça eserlerden yapılan ilâvelerle zenginleşmiş kitap. Yazar, modern şark hayatına dair bilgilerini de eklemiş bunlara. Zeydan, orijinal bir araştırıcı değil ama garp metotlarını kullanan Hıristiyan bir Arap yazarı. Bir nevi Ahmet Mithat. Müslüman olmadığı için İslâm medeniyetini bütün ruhu, bütün sıcaklığı bütün mahremiyetiyle kavrayamamış.

Kitabın önsözünde şöyle diyor: "İslâm tarihi Eski Çağla Yeni Çağı birleştiren köprü. Kadim medeniyet İslâm tarihi ile sona erer, bugünkü medeniyet İslâm'la başlar". Romancı, Walter Scott'un şakirdidir. Tarihi herkesin kolayca okuyabileceği bir üslupla yazmış. *Abbase* adlı romanı da dilimize çevrilen yazar, tarihindeki avamiliğe mazeret bulmak için şöyle diyor: "Arap dünyası çocukluk çağındadır henüz."

Türkçeye çevrilen bir başka eser de, Barthold'un *İslâm Medeniyeti Tarihi*.[4] Köprülü Tatarcadan çevirmiş eseri. 1940'ta

---

3 Corci Zeydan, *Medeniyet-i İslâmiye Tarihi*, Arapçadan çeviren Zeki Megamiz, Dersaadet, 1328 (Yazılış tarihi 1902-1908, Türkçesi 1912. Yeni harflerle ikinci baskı *İslâm Medeniyeti Tarihi*, Üçdal, 2 cilt, İstanbul, 1971-72, C.M.).

4 W(ilhelm) Barthold, *islâm Medeniyeti Tarihi*, çeviren M. Fuad Köprülü, 2. baskı, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1949; 3. baskı, Akçağ Yayınları, Ankara, 2004.

geniş izahlar ve düzeltmelerle yayımlanmış. Köprülü bu işe niçin lüzum gördüğünü şöyle anlatıyor: "Tarihlerinin bin yıllık bir devresini Yakın Şark İslâm Kültürü dairesi içinde geçiren Türkler için, yaratmak hususunda kendilerinin de büyük rolleri olan bu kültürü layıkıyle tetkik etmek, yalnız ilmî değil, millî bir mecburiyettir. Fikir ve sanat tarihi, din tarihi, bir kelimeyle içtimaî tarihin bütün şubeleri için, bu mecburiyet daima kendini gösterir". Ne yazık ki, bu ihtiyacı karşılayacak ciddî bir kaynaktan mahrumuz, Köprülü'ye göre. Gerçi, Zeydan'ın *Medeniyet-i İslâmiye Tarihi* ile Seyyid Emir Ali'nin iki ciltlik *Tarih-i İslâm*'ı var.[5] Ama "O yüzlerce sahifelik eserlerden, İslâm medeniyetinin dünya tarihindeki hakikî yerini ve tekâmülünü öğrenmek mümkün değildir. Oysa istenilen kitap hazır: Barthold'un, Rusçası 1918'de yayımlanan, *İslâm Medeniyeti Tarihi*.

Filhakika, İslâmiyatçıların İslâm dünyasına karşı duydukları alâka, Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra bir kat daha artmış. Fakat yazılan kitaplar içinde İslâm kavimlerinin tarihî tekâmülü'nü anlatan yok. Oysa Barthold, "İslâm medeniyetini, cihan tarihinin umumi kadrosu içinde, yalnız dahilî değil, haricî âmilleriyle de tasvir ve izaha çalışmıştır." Ne yazık ki, eser "Onbeşinci asırdan sonraki Müslüman dünyasının çok acele ve eksik bir tavsifini yaparak" beklenmedik bir anda biter. Yazar, "Türk tarihinin en mühim ve en parlak bir devri olan Osmanlı İmparatorluğu"nu pek sathî olarak tanıyor. "Şimalî Afrika memleketleriyle ve Arap dünyasıyla" da fazla uğraşmamış. Eserinin sıklet merkezi, İranlılarla Eski Türkler.

Kısaca Barthold da İslâm medeniyetini bütün ihtişamı ve azametiyle aksettirmekten uzak.

Âraftayız. İrfanımızı maziye bağlayan köprüleri berhava

5 Seyyid Emir Ali, *Musavver Tarih-i İslâm*, Arapçadan Türkçeye çeviren Mehmed Rauf, Kanaat Matbaası, İstanbul, 1914.

ettik. Bu fetret döneminde kılavuzumuz ister istemez Avrupa olacak. Fakat Batı yazarlarını büyük bir dikkatle okumak, şuurlu veya şuursuz yalanlarını düzeltmeğe çalışmak, yapılacak ilk iş.[6]

Bugün Batı tarihçileri çok daha geniş, çok daha ihatalı eserler yazıyorlar. Mesela bir Barthold'la bir Miquel'i kıyaslamak bile imkânsız. *İslâm ve Medeniyeti* kendi dünyamızın meselelerine ışık tutan nefis bir kitap. 1968'de Armand Colin Kitapevi tarafından "Dünyanın Kaderi" dizisinde yayımlanmış. Müellifi: André Miquel. Çok zengin bir bibliyografya. Ve örnek alınacak bir çalışma. Dilimize bir an önce kazandırılması gereken bu aydınlık ve mümkün olduğu kadar dürüst kitabı hararetle tavsiye ederim. Genç aydınlarımız bir medeniyet tarihi nasıl yazılmalıdır, görsünler ve ibret alsınlar.[7]

6 Bkz. "İslâm ve Medeniyeti", Cemil Meriç, *Kültürden İrfana* içinde, İletişim Yayınları, İstanbul, 2013, s. 191-198.

7 André Miquel, *L'Islam et sa Civilisation*, collection "Destins du Monde", Armand Collin, Paris, 1968.

ŞEHBENDERZADE AHMED HİLMİ

Şehbenderzade kırkdokuzunda ölmüş, Ziya Gökalp gibi. Galatasaray'da okumuş. Kenan Rifai ile tanışmış mı? Neden tanışmasın! O da, bütün çağdaşları gibi Sultan Hamid'e düşman. Bir ara Fizan'a sürülmüş. Oradan Mısır'a geçmiş. Esmerî tarikatına süluk etmiş. İttihad ve Terakki iktidara gelince İstanbul'a dönmüş. Ama istibdatla mücadelesi devam etmiş. Şehbenderzade'yi tanımıyorum. Çok meçhullü bir denklem. İki ciltlik bir İslâm tarihinin yazarı. Kitap, Dozy'nin hatalarını düzeltmek için kaleme alınmış. Başlıca vurabalıya'sı oryantalistler. Bununla beraber hiç de yobaz değil. Renan'a karşı çok yumuşak... Yazdıklarında çevrenin baskısı ne kadar mevcut? Karşımızdaki Şehbenderzade çırılçıplak mı? Yoksa belli bir rolü oynamak için mi sahneye çıkmış? Bilemem...[1] Muhakkak olan şu ki asrımızın yobazlarına benzemiyor. Zaman zaman aşırılığa kaçsa da çabu-

1 Şehbenderzade Filibeli Ahmed Hilmi, *Tarih-i İslâm'ın* Giriş bölümü: "Kariin-i kirâmla hasbıhal", *a.g.* İbrahim Hatipoğlu makalesi, s. 207. Ayrıca bkz. Adem Apak, "Osmanlı Meşrutiyet dönemi tarihçilerinin Şehbenderzade Filibeli Ahmed Hilmi'nin tarih metodolojisiyle ilgili görüşleri", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* içinde, cilt 8, sayı 8, 1999.

cak toparlıyor kendini. Belli ki ilmî bir inzibattan mahrum değil. Dozy'yi tenkit ederken arada bir ölçüyü kaçırıyor. Fakat Dozy'nin uyandırdığı öfke öylesine büyük ki zamane yobazlarını üstüne sıçratmamak için sesini fazla yükseltmiş de olabilir. O devirde Dozy'ye çatmak her Müslüman aydının görevi. Said Nursi'nin yıllarca sonra kaleme aldığı *Risaleler*'de Dozy hâlâ yok edilmesi gereken bir düşmandır. Dozy, çevirenin de adını lekeleyen lânetli bir isim. Ama büsbütün haksızlık da etmeyelim.

Dozy'den önce İslâm dünyasında okunan belli başlı bir İslâm tarihi var mıydı? Sanmıyoruz... Halk arasında itibar gören, Siret'lerle Cevdet Paşa'nın *Kısas-ı Enbiya*'sı idi. *Ahmediye* ve *Muhammediye* gibi manzum eserleri bir yana bırakırsak okuma yazma bilen vatandaşlar evliya tezkireleri ile menakıb kitaplarına başvurmak zorundaydılar. Bunların hepsi de belli bir görüşü tekrarlayan ve halka anne sütüyle beraber aşılanan telkinleri sunan yarı dinî, yarı destanî eserciklerdi. Cürci Zeydan'ın *Medeniyet-i İslâmiye Tarihi* bile henüz çevrilmemişti dilimize. Abdullah Cevdet, himmet gösterip Dozy'yi çevirdi, yoksa Şehbenderzade onu tashih için böyle bir İslâm tarihi de yazmayacaktı. Şehbenderzade'nin eseri Dozy tarihinin fasıl başlıklarını kullanır. Yani teşbih caiz ise bir anti-Dozy'dir. Francesco Gabrieli'nin Hz. Muhammed ile ilgili kitabında,[2] Gabrieli, Dozy'den çok daha ihtiyatlı, sorumluluğunu da idrâk etmiş.[3] Bununla beraber iki yazar arasında çok büyük bir anlayış farkı bulunduğunu sanmıyorum. Şehbenderzade de, Namık Kemal gibi, Avrupalıların İslâmiyeti anlamayacaklarını peşin peşin vurgulamış. Öyle ya... Hıristiyan olanlar için İslâmiyet uydurma bir din-

2 Gérard Walter et Francesco Gabrieli, *Mahomet* (Collection: Le Mémorial des Siècles, les Hommes), Albin Michel, Paris, 1965.

3 Bkz. "Çağların Anıtları", Cemil Meriç, *Kültürden İrfana* içinde, İletişim Yayınları, Istanbul, 2013, s. 179-190

dir. Kur'an'a inansalar kendileri de İslâmiyeti kabul ederlerdi. Avrupalının dinsizi ise her şeyi ilim menşurundan görür. Ve esasen dinlerin hiçbirine inanmadığından İslâmiyeti de reddeder. Bundan sonra yazar, ilmin, felsefenin ve dinin yetki sınırlarını dikkatle çizer. Bu çerçeve içinde İslâmî naslar akla uygundur. Son tahlilde dinle akıl arasında hiçbir ihtilâf yoktur. Genç nesillerin büyük bir dikkatle okuması gereken sayfalar... Yazar, inançların arkasına sığınmıyor. Her meseleyi tek tek ele alıp tartışıyor. İnançlarını aklın muhakemesine çekiyor. *İslâm Tarihi* rasyonalist bir kitap. İslâm camiasınca tutulmayışı da eserin değerini ispat ediyor. İslâmiyet, cihan ölçüsünde, kabule şayan olmak için böyle bir imtihandan geçmek zorundadır. Nitekim İslâm filozofları (Farabi, İbn Sina, El Biruni, İbn Rüşd) İslâmiyeti Yunan felsefesiyle karşılaştırmış ve hikmetle dinin ayniyetini ileri sürmüşlerdi. Çağımızın hikmeti de ilimdir. Yirminci asır Müslüman yazarları böyle bir karşılaştırmayı göze almak zorundaydılar. Nitekim Said Nursi İslâmî nasların çağımız ilmi ile uzlaştığını ispat için risale üstüne risale yazdı. Fakat Şehbenderzade, çağının düşüncesini Said'den daha iyi tanıyor. İkinci Meşrutiyet aydınlarının tereddütlerini, şüphelerini, bir kelimeyle dillerini çok iyi biliyor. Tek kusuru üslubundaki derbederlik. Efgani'ler, Abduh'lar, Akif'ler zincirinin bir halkası Şehbenderzade.

Hâlâ bir İslâm tarihimiz yok. İkinci Meşrutiyet inteli jansiyası, bir Abdullah Cevdet, bir Rıza Tevfik, bir İzmirli, bir Said Halim, bir Mehmed Ali Ayni, bir Şehbenderzade teker teker incelenmedikçe böyle bir işi başarmamız düşünülemez. Oryantalizm, irfan tarihimizde böyle bir dönemin varlığından habersiz veya habersiz görünmek istiyor. Acaba şöyle desek hata mı etmiş oluruz: İkinci Meşrutiyet'teki İslâmî düşüncenin en toplayıcı, en selâhiyetli temsilcisi Ahmet Midhat. Fakat "Hace-i Evvel", Şehbenderzade'den daha geveze

ve daha dağınık. Efendi'nin arkasında bir Galatasaray yok. Kendi kendini yetiştirdiği için sesini kalınlaştırmak zorunda. Draper Reddiyesi,[4] lüzumundan fazla kabarık. Serahat bol. Vuzuh yok. Zamanının güdük tecessüsü üstadın serseri ve serazad cevelanlarını takip edemiyor. Anti-Draper, Draper'i ve o çağın Batı düşüncesini incelemiş kimseler için cazip. Efendi'nin üslup derbederliği kitabın okunmasını bir kat daha güçleştiriyor.

Şehbenderzade, oryantalistlerin çoğunu karıştırmış. Bir Carra de Vaux'yu, bir Muir'i, bir Renan'ı... tanıyor. Ne yazık ki kitabında İbn Haldun'un adı geçmiyor. Bağışlanması güç bir kusur. Tarih felsefesinin kurucusu yüzde yüz rasyonalist bir düşünce adamı olarak Filibeli'ye büyük bir yardımcı olabilirdi. Şehbenderzade'nin bu cehaletini nasıl izah edeceğiz? Şöyle: Galatasaraylı, daha çok Fransız kültüründen feyz almış bir Türk aydınıdır Şehbenderzade ve Galatasaray'da okurken, İbn Haldun Batı için bir alâka merkezi değildi artık. O, Dozy ile uğraşırken Fransa'nın tecessüs alanı İslâm dünyasından uzaklaşmıştı. *İslâm Tarihi*, kütüphanelerimizde uzun müddet unutulduktan sonra bir yayınevinin himmetiyle yeniden okuyuculara sunuldu. Esefle bildirelim ki bu asil alâka kitabın aleyhinde oldu. Müslüman okuyucu, eser Türkçülüğü ile tanınmış bir müessese tarafından yayımlandığı için, alâkasını esirgedi.[5]

---

4 Ahmet Mithat Efendi'nin, İngilizceden Fransızcaya çevrilen Draper'in eserinin kısmen tercümesi, kısmen de tenkidi mahiyetini taşıyan kitabı: *Niza-ı Ulûm ü Din*, Tercüman-Hakikat Matbaası, 4 cilt, İstanbul, 1313. Eserin orijinali John William Draper, *History of the Conflict Between Religion and Science*, Appleton, New York, 1874 ve H. S. King, Londra, 1874. Fransızcası: J. W. Draper, *Les Conflits de la Science et de la Religion*, G. Baillière, Paris, 1875.

5 Ahmed Hilmi, *İslâm Tarihi*, Ötüken Yayınları, 1. baskı, İstanbul, 1974, 2. baskı, İstanbul, 1982 (C.M.). Eser, 1974'teki ilk baskısında Ziya Nur Aksun tarafından sadeleştirilmiş ve hacmi Ziya Nur'un "şerhleri" ile orijinalinin yaklaşık 3 katına çıkmıştır. Ötüken Yayınları 1982'deki 2. baskıdan sonra eseri 3 cilt olarak 2006'da tekrar basmıştır. Cilt 1: Dinî Düşünce ve İslâm, Cilt 2: Türkler ve İslâm, Cilt 3: Osmanlı Padişahları ve 20. yüzyılda İslâm Dünyası. Ahmed

Şehbenderzade'nin kitabı, üstelik çok değerli şerhlerle de zenginleştirilmiş. Ziya Nur beyin kalemine borçlu olduğumuz mütalaalar, çağdaş bir fâzılın kolay kolay bulunamayacak aydınlatmaları.

Batı'dan da, komşu ülkelerin fikir adamlarından da faydalanmak hem borcumuz, hem de vazifemiz. Ama önce kendi insanlarımızı tanımakla mükellefiz. Şüphe yok ki Cürci Zeydan'ın *Medeniyet-i İslâmiye Tarihi*, bütün eksikliklerine rağmen, hâlâ bereketli bir kaynak. Fuat Köprülü'nün Barthold tercümesi, konu ile uğraşanlar için emsalsiz bir çalışma. Ne var ki, gerek Şehbenderzade'nin Dozy'yi düzeltmek için kaleme aldığı *İslâm Tarihi*, gerekse Ziya Nur'un dikkatli ve titiz şerhleri bizim için çok daha lüzumlu ve faydalı bir kılavuz. Şehbenderzade hem Arapça, hem Farsça, hem de Fransızca biliyor. Hayatı tetebbu ile geçmiş. Ziya Nur ise dürüst ve çalışkan bir İslâm mütefekkiri. Suçları Türk olmak mı? Düşünce susuzluğu içinde kıvranan günümüz gençleri kendi dünyalarının bağrından yükselen bu dost sesleri ibret ve dikkatle dinleseler hem ufukları genişler, hem de kadirşinaslık borcunu ödemiş olurlar.

Bir Not

Abdullah Cevdet hakkında bir doktora tezi...[6] Dağ gibi kitabiyat, çeşitli arşivler, bitmez tükenmez polis raporları. Te-

---

Hilmi'nin bu eserinin başka bazı baskıları: Filibeli Ahmed Hilmi, *İslâm Tarihi*, Anka Yayınları, İstanbul, 2005; Şehbenderzade Filibeli Ahmed Hilmi, *İslâm Tarihi*, çeviren Cem Zorlu, Ağaç Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2009; Şehbenderzade Filibeli Ahmed Hilmi, *İslâm Tarihi*, sadeleştiren Hüseyin Rahmi Yananlı, Huzur Yayınevi, İstanbul, 2011.

6 M. Şükrü Hanioğlu, *Bir Siyasal Düşünür Olarak Doktor Abdullah Cevdet ve Dönemi*, Üçdal Neşriyat, İstanbul, 1981. 1955 Hatay doğumlu Hanioğlu İstanbul Üniversitesi Siyasî Bilimler Fakültesi mezunu. Adı geçen çalışma da doktora tezi. *Bir Siyasal Örgüt Olarak Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti ve Jöntürklük* başlıklı çalışmasıyla doçent oldu (1986), İletişim Yayınları, İstanbul, 1986. Bir

zi sunan, eski harfleri sökemeyecek kadar hazırlıksız. Cevdet'i ne bahasına olursa olsun maddeci ve İslâmiyet düşmanı göstermek istemiş. İkinci Meşrutiyet'ten kalma bir peşin hüküm. O dönemin Müslümanları Dozy'yi çevirmesini affedememişlerdi üstadın. O sınır tanımayan tecessüs, birçoklarının rahatını kaçırmıştı. Oysa Cevdet, yobazlığa düşman, irfana âşık bir şairdi. Dozy'yi çevirirken de başlıca amacı, Müslüman yazarların Hıristiyan tarihçiyi düzeltmeleri idi. Nitekim önce Maarif Vekâleti'nde bir komisyon kurulmuş, sonra da Ahmet Hilmi Bey, vazifesini ihmal eden encümenin yerine, beklenen tenkitleri büyük bir vukuf ve ciddiyetle kamuoyuna sunmuştu: *Tarih-i İslâm* (1326-1327). Bir zamanlar Namık Kemal de Hammer'in hatâlarını düzeltmek için *Osmanlı Tarihi*'ni kaleme almıştı.[7] *Renan Müdafaanâmesi* ise, o bülent zekânın hamiyetini ebediyete kadar ispat edecek bir vesikadır.[8] Mithat Efendi Draper'e kızarak *Ni-*

başka eseri: *Kendi Mektuplarında Enver Paşa,* Fransızca-Türkçe, Derin Yayınları, İstanbul 1989; *Young Turks in Opposition* (1995) ve *Preparation for a Revolution: The Young Turks* (2001) adlı eserleri Oxford University Press tarafından basıldı. İstanbul Boğaziçi Üniversitesi'nde ve Deniz Akademisi'nde geç dönem Osmanlı siyaset ve diplomasi tarihi, geç dönem Osmanlı tarihi, Türk siyasî hayatı konularında dersler verdi. Colombia, Michigan ve Chicago üniversitelerinde tez yönetti, seminerler verdi. Halen Princeton Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları ve Türk Araştırmaları bölümü başkanı olan Profesör Hanioğlu bu üniversitede ders vermeyi sürdürmekte, İstanbul Üniversitesi'nde doktora seminerlerine katılmakta, tez yönetmektedir. *Zaman* ve *Sabah* gazetelerinde makaleleri de yayımlanan akademisyen Hanioğlu, "Türk tarihini evrensel bir boyuta taşıması dolayısıyla" 2012 Cumhurbaşkanlığı Kültür ve Sanat Büyük ödülüne layık görülmüştür. Princeton Üniversitesi tarafından basılan son iki eseri *Brief History of Late Ottoman Empire* (2010) ve *Atatürk: An Intellectual Biography*'dir (2011).

7 Namık Kemal, *Osmanlı Tarihi,* Mahmud Bey Matbaası, 1910. Yeni harflerle ilk baskısı, 3 cilt olarak 1971'de yayımlanır, Hürriyet Yayınevi, İstanbul, 1971. 2005'te 2 cilt halinde basılır: Namık Kemal, *Osmanlı Tarihi,* bugünkü Türkçeye dönüştüren ve sunuş Mücahit Demirel, 2 cilt, Bilge Kültür ve Sanat Yayınevi, İstanbul, 2005.

8 Namık Kemal, *Renan Müdafaanâmesi,* 1908. Yeni harflerle 1962'de Fuat Köprülü tarafından yayımlandı: Namık Kemal, *Renan Müdafaanamesi (İslâmiyet ve Maarif),* yayınlayan Ord. Prof. M. Fuad Köprülü, Milli Kültür Yayınları, Dinî

za'ı İlm ve Din'de Amerikalı ilim adamına oldukça sert bir ders vermeğe kalkışmıştı. Evet... ne Kemal Renan'la boy ölçüşebilir, ne "Hace-i Evvel" Draper'le. Her ikisinin eseri de ideolojiktir. Ama bu kadar iftiraya uğrayan medeniyetlerin kendilerini savunmaları meşru değil mi? Kaldı ki kendimizi Avrupa'ya karşı değil, kendi aydınlarımıza karşı tanıtamamışız... Bir Adnan Adıvar, Namık Kemal'in cehaletiyle alay eder. *Tarih Karşısında İlim ve Din*,[9] anti-Draper'in müdafaasıdır. Draper Reddiyesi'ni çeyrek asırdan beri her kitapçı dostuma tavsiye etmişimdir. Kimse merak edip yeni harflere çevirtmedi.

İkinci Meşrutiyetin fikir münakaşalarını üzülerek hatırlıyorum. Midhat Efendi romancı olarak üzerinde çok konuşulmuş bir yazar. Oysa Şehbenderzade Ahmed Hilmi neslimizin büsbütün meçhulü. *A'mâk-ı Hayâl*[10] dilimizde ilk defa yazılan felsefî bir roman. Lehimci Bunyan'ın *Necat Yolunda*'sı[11] İngiltere'de Kitab-ı Mukaddes'den sonra en çok okunan kitapmış. *A'mâk-ı Hayâl*'i karıştıran kaç Türk aydını var? Hilmi Bey başka romanlar da yazmış. Üç perdelik bir

---

Kültür Serisi, Ankara, 1962. Yeni bir baskısı için bkz. Namık Kemal, *Renan Müdafaanamesi*, hazırlayan Abdurrahman Küçük, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 1988.

9 Abdülhak Adnan Adıvar, *Tarih Boyunca İlim ve Din*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1944. Hayrullah Örs tarafından gözden geçirilmiş 2. baskı, 1969; Esat Nermi Erendor tarafından gözden geçirilmiş ve başlığı *Bilim ve Din* olarak kısaltılmış 3.baskı, 1980; hepsi Remzi Kitabevi tarafından yayımlanan diğer baskılar: 4. baskı, 1987; 5. baskı, 1994; 6. baskı, 2000.

10 Şehbenderzade'nin bu eserinin ilk baskısı: Filibeli Şehbenderzade Ahmed Hilmi, *Amak'ı Hayal*, Ahmed Saki Bey Matbaası, İstanbul, 1326. Latin harfleriyle ve sadeleştirilerek, *Tercüman*'ın 1001 Temel Eserleri dizisi dahil defalarca basılmış. Bu baskılardan bazıları: *A'mak-ı Hayal*, Timaş Yayınları, 1998, 2000, 2004; *A'mak-ı Hayal*, çeviren Sema Erdoğan, Parıltı Yayıncılık, 2004; *A'mak-ı Hayal, Hayalin Derinlikleri, Raci'nin Hatıraları*, Birey Yayıncılık, 2006; *A'mak-ı Hayal, Hayalin Derinliklerine Yolculuk*, Serkan Özburun, Kaknüs Yayınları, 2007; *A'mak-ı Hayal, Derin Hayaller*, çeviren Dursun Gürlek, Antik Yayınları, 2010...

11 *Necata Doğru* için bkz. Cemil Meriç, *Kırk Ambar cilt 1 Rümuz-ül Edeb*, 1. baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 1998, s. 215-216.

sahne eseri de var. Çeşitli dergiler ve gazeteler çıkarmış. Darülfünun'da felsefe okutmuş, Tasavvufla ilgili risaleler yazmış, Baha Tevfik'e, Celâl Nuri'ye yüklenmiş. Yaman bir polemikçi. Kısaca o dönemin düşünce hayatına renk verenlerden biri.

"İSLÂM'DA TARİH VE MÜVERRİHLER"

İslâm'da Tarih ve Müverrihler, 1925'te basılmış. 400 sayfalık bir kitap.[1] "Başlangıç"ta yazar, eseri hangi vesileyle kaleme aldığını anlatıyor: "Neşrine başladığımız İslâm tarini, Türk tarihinin İslâmiyet devrine ait bir methal".

Okuyucuya başvurduğu kaynakları tanıtmak isteyen titiz ve dürüst bir ilim adamı karşısındayız. Kendinden önceki tarih yazarlarını minnet ve şükranla yâd eden bir kadirşinaslık. Filhakika İslâm tarihçilerinin ayırıcı vasfı: büyük bir çalışma gücü, geniş bir kavrayış ve topladıkları bilgilerin zenginliğidir. Evet... eserleri, çağımızın ilmî metotlarına göre yazılmamış, ama hepsi de çok değerli birer "hazine-i vesaik."

Batılılar İslâm tarihçilerinde iki kusur buluyor; "kuru bir üslûb", "tenkit zihniyetinden mahrumiyet". Belki de doğru, yalnız bu üslupta "derin bir incelik, kuvvetli bir vuzuh ve kat'iyet" vardır. Kaldı ki bu kuruluk daha çok Arap tarihçilerinde. İranlı yazarların ifadesi lüzumundan fazla şairane.

1 M. Şemsettin, *İslâm'da Tarih ve Müverrihler*, Evkaf-ı Islâmiyye Matbaası, İstanbul, 1339-1342 (1923-1926). Yeni bir baskısı için bkz. Ord. Prof. M. Şemsettin Günaltay, *İslâm Tarihinin Kaynakları, Tarih ve Müverrihler*, Hazırlayan Yüksel Kanar, Endülüs Yayınları, İstanbul, 1991.

İslâm tarihçilerinde tenkit yokmuş. Yerinde bir iddia. Ama hepsi için değil. Bir El-Biruni *Asâr-ı Bâkîye*'sinde "İnsanları hakikati tahrife sürükleyen sebepleri teşrih ederken hatanın psikolojik bir nazariyesini" kurmamış mıdır? İbn Miskeveyh, kılı kırka yaran bir müşahit değil mi? Tarih felsefesinin kurucusu İbn Haldun, çağdaş tarihçilere yol gösteren bir üstattır hâlâ.

İslâm tarihçileri rivayetleri karşılaştıran ve okuyucuya kesin hükümler sunan birer yargıç olmak istemezler. Amaçları, işittiklerini ve okuduklarını toplamak; en küçük bir tahrife yer vermeden gelecek nesillere aktarmaktır. Bir kelimeyle hakikati keşfetmek istemezler. Hedefleri, hakikatin keşfine çalışacaklar için lüzumlu malumat ve rivayetleri gelişigüzel toplamaktır.

Tarihçi, okuyucuya dosyalar sunar. Onu etkilemeye kalkışmaz. Okuyucu, vereceği kararlarda tamamen hürdür.

Bu çok veciz başlangıçtan sonra "ilk bölüm", İslâm âleminde tarih ne surette başladı, sualini cevaplandırıyor. "Son bölüm" ise Yakut El-Hamevi'ye ayrılmış. Arada İslâm tarihinin tanınmış yazarları, kucağında yaşadıkları içtimaî çevreyle bir bir anlatılmış.

Çok geniş bir tetebbuun mahsulü olan bu güzel eserin unutulmuş olması ne hazin! Kitabın yazarı hem sürükleyici bir üsluba sahip, hem de sözünü ettiği kitapları çok iyi tanıyor. Esefle kaydedelim ki politikacı Günaltay, tarihçi M. Şemseddin'i unutturmuş sonraları.

İslâmda Tarih ve Müverrihler bu konuda kaleme alınan en mufassal ve en vakıfâne eserlerden biri. Aydınlarımız arasında lâyık olduğu alâkayı bulmamış. Z.V. Togan'ın *Tarihte Usul* adlı nefis araştırmasında, M. Şemseddin ismine rastlayamadık.[2] Oysa kitabın en zengin bölümlerinden biri "İs-

2 Zeki Velidi Togan, *Tarihte Usul*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1950. Yeni bir baskısı için bkz. Ord. Prof. Dr. A. Zeki Veli-

lâm Şarkında Tarih Telakkileri"ne ayrılmış (s. 145-175). Arap ve Yunan tarihçileri incelenmiş. El-Biruni ile İbn Miskeveyh'in tarih anlayışı, İbn Haldun'un tarih felsefesi, Kafiyeci'nin görüşlerinden, Ahmet Vefik Paşa'nın, Gelenbevî Tevfik'in, Müşir Paşa'nın, Köprülü Fuad'ın, Akçuraoğlu'nun, Tahâ Hüseyin'in, Reşid Yasimi'nin tarihle ilgili düşünceleri de bir bir anlatılmış. Fakat Togan bir ilim adamından beklenen kadirşinaslığı nedense Günaltay'dan esirgemiş. Oysa *İslâmda Tarih ve Müverrihler* ile *Tarihte Usûl* birbirini tamamlamaktadır. İslâm tarihiyle uğraşanlar için her iki eser de vazgeçilmez birer kılavuz.

di Togan, *Tarihte Usul,* İ. Ü. E. Fakültesi Yayınları, Enderun Kitabevi, 3. baskı, İstanbul, 1981.

"Voltaire ile bir dönem kapanır, Rousseau ile bir dönem açılır" demiş Byron. Buna benzer bir hükmü kendi edebiyatımıza uygulamak istersek, şöyle bir lâf söyleyebilir miyiz acaba: "Ahmed Cevdet Paşa'yla bir dönem kapanır, Namık Kemal yeni bir dönemin müjdecisidir". Bu fanteziyi biraz geliştirelim. Cevdet Paşa medresenin son sözüdür. Vakur, tedbirli, sorumluluğunu müdrik bir devlet adamı ve bir yazar. Namık Kemal, medresenin tehzibinden geçmiş, kendi kişiliğini kendisi kurmuş, atak, coşkun ve her an yeni bir fetih peşinde bir gazeteci-şair. Cevdet Paşa ıslahatçıdır. Namık Kemal inkılapçı. Paşa maziden devraldığı bütün değerleri mükemmelleştirmek, korumak ister. Kemal için geçmiş, bütün ihtişamıyla tarihî bir dekor, saygı gösterilmesi gereken bir hatıradır. Ama yürüyüşüne engel olduğu zaman bu sevgili hatıraları üzülerek de olsa bir yana itmekten çekinmez. Paşa, Ahmed Mithat Efendi ile birlikte sosyal düzenin inanmış bir koruyucusudur. Kemal, ütopyasını gerçekleştirmek için her fedakârlığı göze alır. Gerçi hem Cevdet Paşa, hem Namık Kemal çağdaşlarının damgasını taşırlar. İkisi de edib, ikisi de

hem Doğu'ya âşina, hem Batı'ya hayran. Cevdet, bütün kişiliğine rağmen şairlikten kopmamıştır. Kemal'in coşkun mizacı tarihçiliğe özenmesini engellemez. Paşa, İbn Haldun'cudur, Kemal, daha çok destancı. Paşa, kendisiyle sona erecek olan bir zevk ve ihtisas dünyasının kemalidir. Bunun için, ne şakirdi vardır ne takipçisi. Kemal, kendisinden sonra kurulacak olan bir dünyanın zürriyeti çok bereketli bir cedd-i âlâsı. Kemal'i takip eden bütün Türk şair ve edipleri onun çocuğudur. Cevdet Paşa'nın Sedat Bey'den ve Fatma Aliye Hanım'dan başka ne çocuğu vardır, ne torunu. Bir kelimeyle, Kemal'in ailesi hâlâ yaşamaktadır. Paşa'nın kökü ise kurumuş bulunuyor.

Öyle sanıyoruz ki, Paşa'nın hayatını zehirleyen birkaç talihsizlik var. Medreseden siyasete atlayan Paşa, kamuoyunu istedikleri yöne çeviren bir alay zıpçıktının itibar kazanmasından şikâyetçidir. Mertebeleri adım adım fethetmeyen ve birden zirveye atlayan bu yeni intelijansiya eski medreseliyi rahatsız eder. Hepsinin de tek meziyeti vardır: Fransızca bilmek. Fransızca, Paşa için bir küçüklük ukdesidir. Geniş ilmine, büyük zekâsına yakışmayan bir kompleks.

Burada Cevdet Paşa'yla Mithat Paşa arasında bir karşılaştırma yapmak yerinde olur. Her iki Paşa da İstanbullu değillerdir. Cevdet, Reşit Paşa'nın himayesi ve takdiriyle ilmiyeden mülkiyeye atlamış ve yükseldiği her makamı büyük emekler sayesinde elde etmiştir. Mithat Paşa, kâtiplikten valiliğe yükselmiş, az zaman sonra da sadrazam olmuştur. Mithat, mükemmel bir validir, bulunduğu her vilayette ıslahat yapmış, başarılı bir devlet adamı... Çağdaşlarının şahadetiyle sabit. Valilikten sadaret makamına yükselen Mithat Paşa'nın hayali, bir çeşit Richelieu'lüktür. Hatta hazretin gönlünde daha büyük bir arslan yatmaktadır. "Neden bir Âl-i Osman gibi bir Âl-i Mithat da olmasın?" diyecek kadar aşırı bir ikbalperesttir. Cevdet Paşa, en mühim hazırlık-

larda liyâkatini ispat etmiş, fakat bir türlü sadrazam olamamıştır. Tunuslu Hayrettin'den sonra, çok beklediği mührü sadaret kendisine verilmemiştir. Mithat Paşa için başlıca emel meşrutiyettir. Anayasa bir araçtan çok bir amaçtır. Bu amacın gerçekleşmesi için eli kalem tutan genç kabiliyetleri çevresinde toplar, onlara şirin görünmeğe çalışır. Mithat Paşa, hedeflerine varmak için sefaretlere yaslanmakta tereddüt etmez. Paşa'yı destekleyen intelijansiya da kendisi gibi Batı hayranıdır. Umumiyetle Fransız kültürüyle yetişmiştir. Cevdet'in siyasî ihtirası nihayet zat-ı şahanenin dürüst bir müşaviri olmaktır. Rüyalarının hududu sadrazamlıktır. Kanun-ı Esasi müzakerelerinde iki Paşa sık sık anlaşmazlığa düşer. Mithat, Cevdet'e, "Senin aklın bu işlere ermez, çünkü Fransızca bilmezsin" diye çatar. Cevdet de, "Fransa'da herhangi bir kundura tamircisi kendi dilini senden çok iyi bilir" diye, hak ettiği cevabı vermekten çekinmez. Konu açılmışken bir olay daha anlatalım. Aliye Hanım babasının haberi olmadan Fransızca öğrenmeğe başlamıştır. Evlendikten sonra bilgisini daha da ilerletir ve Fransızcadan bir roman çevirir.[1] Cevdet Paşa, kızının bu başarısına hayrandır. Birden ona karşı muamelesi değişir. Pederâne bir şefkat yerine bir nevi saygı geçer. Cevdet Paşa'nın sadarete yükselmeyişinde Fransızca bilmeyişinin payı var mıdır? Kesin bir cevap vermek zor... Yalnız Vefik Paşa'nın, Mithat Paşa'nın, Tunuslu Hayrettin Paşa'nın başlıca faikiyetleri yabancı sefaretlerin takdirini kazanmış olmalarıydı diyebiliriz. Namık Kemal masondu. İstikbal rüyalarının, kendi gibi mason olan V. Murad sayesinde hakikat olacağını sanıyordu. O da Mithat Paşa gibi ikbâlperestti. Şinasi'den daha coşkun, daha nüfuzlu ve okuyucular üzerinde çok daha etkili bir edebiyatçı.

---

1 Fatma Aliye Hanım'ın Fransızcadan çevirdiği Georges Ohnet'nin *Volonté* isimli romanı: Türkçesi: *Meram*, çeviren "Bir Hanım", 1889.

Evet, Kemal'in hâkim vasfı şairlik ve gazetecilik. Kabına sığmayan bir hassasiyet. Sevgilerinde de öfkelerinde de aşırı. Gazeteci olarak büyük bir tecessüs ve sürükleyici bir ifade gücü. Daha doğrusu Kemal, daima bir vâizdir. Bugünkü dille söylersek bir militan. Cevdet hiçbir zaman medresenin parlak bir talebesi olmaktan kurtulamamıştır. Tarih yazdığı zaman çok insaflı, çok titiz, yüklendiği mesuliyetin farkında bir ilim adamıdır. Kendi kendini tashih etmekten çekinmez. Hem üslubunu düzeltir, hem ilmî vesikaları değerlendirir. Tarihçi Kemal, kavga eder gibi yazar. Daima karşısında bir düşman vardır. Paşa'daki sabır ve inzibat, Kemal'in meçhulüdür. Paşa, *Tezakir* ve *Maruzat*'da günün olaylarına eğilen geniş tecessüslü bir gazetecidir ama en tehlikeli konularda bile dürüst ve objektif kalmasını bilir. Mübalağaya kaçmaz. Gazeteci, tarihçi olduğunu bir an bile unutmaz. Kemal, tenkit yazılarında eski oyuncaklarını kırmaktan zevk duyar. Ona göre önemli olan istikbaldir. Cevdet Paşa, *Belagat-ı Osmaniye*'de İslâm irfanının dağınık bilgilerini kısa bir hacim içinde ülkesine armağan eder.

Kısas-ı Enbiya zamanımıza kadar bir benzeri yazılmayan ve geniş halk kitlelerine kendi tarihlerinin çok parlak sayfalarını seve seve okutan bir halk kitabı. Kemal'in *Hal Tercümeleri* bir *Selahaddin Eyyûbî*, bir *Nevruz Bey*, bir *Yıldırım Beyazid*... tarihten çok destandır. Bir kelimeyle Kemal'in ayırıcı vasfı şairlik ve gazetecilik. Paşa ise şair olduğu zaman bile umumîde kalır. Yani kendisi değildir. Kemal, daima bütün mahremiyeti, bütün zaaflarıyla çırılçıplak karşımızdadır. Yani tam bir ferdiyetçidir. Paşa "ben"den nefret eder. Kaderin kendisine yüklediği her vazifeyi büyük bir sabır ve yüce bir tevekkülle sonuna kadar ifâ eder. Paşa, İslâm tarihinin yetiştirdiği fikir adamlarının son ve kâmil bir örneğidir. Kemal, Doğu'dan geldiği halde huysuzlukları, tereddütleri, sevgileri ve öfkeleriyle Batılı bir "entelektüel", daha doğrusu çağı-

mızın, kararsız fakat halkının nabzını yoklamasını bilen deli dolu bir düşünce adamı.

Hülasa edersek, Cevdet Paşa muhteşem bir gurubtur, Kemal coşkun bir tulû. O gurubu hâlâ sonsuz bir hayranlıkla seyrediyoruz. *Cevdet Tarihi*, dün olduğu gibi, bugün de birçok meselelerimize ışık getiriyor. Kemal, yazılarından çok etkisiyle büyük. Bütün bir şairler kafilesi, o fecrin gelişen pırıltıları. Nazif'in "edib-i azâm" iltifatı hâlâ gerçeği aksettirmektedir. Cevdet Paşa hoca, Kemal bir kelâm ve kelime virtüozu. Gönül isterdi ki istikbalin mimarı olacak genç kabiliyetlerimiz, Kemal kadar Cevdet Paşa'yı da tanısınlar. İngiltere için Burke[2] neyse, bizim için de Cevdet Paşa o'dur.

2 Edmund Burke (1729-1797), İrlanda kökenli İngiliz devlet adamı, düşünür, siyaset teorisi tarihçisi. En önemli eserlerinden birisi *Reflections on the Revolution in France* (Fransız Devrimi üzerine Düşünceler), J. Doodley, Londra, 1790. İngilizcede son baskılarından biri Yale University Press, New Haven, 2003, Fransızcada yeni bir baskısı: *Réflexions sur la Révolution de France*, Hachette, Paris, 2004. Burke'nin bu eserinin Türkçeye çevrilip çevrilmediği konusunda bir bilgiye ulaşamadık. Son zamanlarda Burke ile ilgili yayımlanan kitaplardan bazıları: Hasan Hüseyin Akkaş, *Muhafazakâr Devrim ve Edmund Burke*, Kadim Yayınları, İstanbul, 2004; Fatih Duman, *Aydınlanma Eleştirisinden Devrim Karşıtlığına Edmund Burke*, Liberte Yayınları, İstanbul, 2010; Bedri Gencer, *Hikmet Kavşağında Edmund Burke ile Ahmet Cevdet*, Kapı Yayınları, İstanbul, 2011.

İhtida Eden Bir Komünist

Garaudy eski bir âşina. Saint-Simon'u incelerken onun onsekizinci asır Fransız materyalizmi ile alâkalı kitabından çok faydalanmıştım.[1] Geniş kültürlü ve oldukça tarafsız bir ilim adamıydı. Sonra Marksizmin bütününü ele alan bir eserini okudum. Sonra İslâm düşüncesiyle ilgili makalelerini. O da Rodinson gibi komünist partisinden atılmıştı. Geniş tecessüsü yüzünden İslâmiyeti yakından tanımak ihtiyacını duymuş, bilgisiyle beraber sevgisi de artmış, nihayet mutlak hakikate teslim olmuş. *İslâm'ın Vaadettikleri* adlı eser,[2] zulmetten nura yükselen bu felsefe doktorunun ruh macerasını ayrıntılarıyla ifşa eder.

Ne yazık ki Batı'nın bütün araştırıcıları ilâhî hidayete maz-

---

1 Roger Garaudy, *Les Sources Françaises du Socialisme Scientifique* (Bilimsel Sosyalizmin Fransız Kaynakları), Editions Hier et Aujourd'hui, Paris, 1948.

2 Roger Garaudy, *Promesses de l'Islam*, Seuil, Paris, 1981. *İslâm'ın Vaadettikleri*, Türkçeye çeviren Nezih Uzel, Pınar Yayınları, 1. ve 2. baskı 1983; sonraki baskılar için Türkçeye çeviren Salih Akdemir, Pınar Yayınları, 5. baskı, İstanbul, 2010.

har olamamaktadır. Rodinson,[3] Avrupa dünyasının her çelişkisine akıl erdirdiği ve İslâm dünyasının birçok üstünlüklerini kavradığı halde ârafta bocalamaktan kurtulamamıştır. İlim, iman konusunda yeterli bir rehber değildir. Öyle olsaydı bir Hammer yalnız mezarını Müslüman mezarları gibi yaptırmakla kalmaz, mezar taşına yazdırdığı "Yusuf Hammer" adına lâyık olmağa çalışır ve İslâmiyetle müşerref olurdu. Bir kelimeyle İslâmiyet ilâhî bir hidayettir. Bilgi kâfi gelseydi oryantalistlerin hepsi İslâmiyeti kabul ederdi. Yalnız, Doğu irfanına yıllarca emek harcayan dürüst ve namuslu Avrupalıların da kadrini teslim etmeliyiz. Türkçenin ilk büyük sözlüğü bir Polonyalı allâme tarafından kaleme alınmıştır. Redhouse, dilimizin hâlâ en büyük lügatnüvisidir.[4] Osmanlı tarihi de Hammer çapında bir araştırıcı bulamamıştır hâlâ.

Sihirli Bir Bilgi Adı

Ondokuzuncu asır Avrupası gönlünü Hint düşüncesine kaptırmıştı. Asrımız Avrupası müselsel aldanışlardan sonra aradığı mutlak hakikati nihayet bulacağa benziyor. Garaudy, zirveye ilk yükselen yabancı ilim adamlarından biri. Çağdaşlarına tanıtmak istediği, İslâm'ın hatırlarda yaşayan muhteşem mazisi değil, bir dünya görüşü, bir yaşayış biçimi olarak İslâmiyet... 1981'de yayımlanan kitabının bir adı da *L'Islam Habite Notre Avenir*.[5] İlâhî nurla gözleri kamaşmış

3 Maxime Rodinson'un hayatı ve eserleriyle ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. "Bir Müsteşrikin Mea Culpa'sı", Cemil Meriç, *Kırk Ambar cilt 2 Lehçe-t-ül Hakayık* içinde, İletişim Yayınları 1. baskı, İstanbul, 2006, s. 225-291.

4 Bkz. "Dilimizin en büyük Lügâtnüvisi: Redhouse", Cemil Meriç, *Külturden Irfana* içinde, İletişim Yayınları, İstanbul, 2013, s. 319-326.

5 Roger Garaudy, *Pour un Dialogue des Civilisations/L'Islam Habite notre Avenir* (Medeniyetlerarası bir Diyalog için/İstikbalimiz İslâmiyettedir), Denoel, Paris, 1977 / Desclée de Brouwer, Indiana, 1981. Türkçede *Medeniyetler Diyaloğu/İnsanca yaşamak için* başlığıyla yayımlanmıştır, çeviren Cemal Aydın, Türk Edebiyat Vakfı Yayınları, İstanbul, 2012.

bir nebi vecdi içinde zavallı kardeşlerine kurtuluşun niçin İslâmiyette olduğunu anlatıyor. Nurslu bilgenin elli yıl önce müjdelediği rüya dileriz ki bütünüyle gerçekleşir.

Avrupa, İslâmiyeti yeni yeni tanımaktadır. Hint düşüncesi de Avrupalının şuurunu bir hamlede fethedememiştir. Niçin gelecek asırlar Garaudy'nin temenni ettiği gibi İslâmiyet'in cihanşümul zaferiyle taçlanmasın?

Oryantalizm henüz emekleme çağında. Kelime ilk defa İngiltere'de 1779'da, Fransa'da 1799'da kullanılır. Ve konusu, Doğu'nun tetkiki olan bağımsız bir ilim gelişmeye başlar.[6]

Rodinson bu ilmin gelişme safhalarını şöyle anlatır: On-dokuzuncu asırda birbiriyle kaynaşan üç temayül görüyoruz Avrupa'da. 1- Faydacı ve emperyalist bir Batılılaştırma (öteki medeniyetleri küçümseyen bir davranış). 2- Romantik egzotizm (büyülü bir Doğu'ya tutkunluk, sefaleti arttıkça cazibesi de artan bir Doğu). 3- İhtisaslaşan bir ilim (bu yeni ilmin en çok uğraştığı konu eski çağlardır).

Bu üç temayül birbiriyle çatışmaz, birbirini tamamlar.

Egzotizmin kaynağı Batı hassasiyetinin iç gelişmesidir. Yabancının cazibesi, farklı oluşundan gelir. Avrupa kendine benzemeyeni, garip olanı daha çok merak etmeye başlamıştır. Ama egzotik dünyayı tanımak arzusu uzun zaman evrensel ve klasik görüşe bağlı kalacaktır. Doğu'da da, başka ülkelerde de aranan, insanın kendisidir; her devrin ve her çağın insanı.

Avrupa'da, Yakın Doğu'nun dillerini ve medeniyetini merak edenler, bakışlarını Paris'teki "Yaşayan Doğu Dilleri Mektebi"ne çevirirler (1795). Bu çağın büyük ismi Sylvestre de Sacy. Sacy bütün Avrupa şarkiyatçılarının üstadı olur, Paris, Yakın Doğu ile uğraşmak isteyenlerin merkezi... Paris ve Viyana'da tercüman yetiştirmek için mektepler açılır. Al-

6 Bkz. "Oryantalizm Sömürgeciliğin Keşif Kolu" ve "Oryantalizmin Kaynağı", Cemil Meriç, *Kültürden İrfana* içinde, İletişim Yayınları, İstanbul, 2013, s. 85-104.

manca konuşan ülkelerde üniversiteler ilâhiyatçıların elindedir. Demek ki, o ülkelerde din-dışı oryantalizm ister istemez amatörler tarafından geliştirilecekti. Şarkiyatçıların başında Viyana'nın Doğu Akademisi'nden mezun ve mesleği tercümanlık olan Hammer gelir (1774-1856). Avrupa'da yayımlanan ilk oryantalist dergi onun himmetiyle kurulur: *Fundgruben des Orients* (Doğu'nun Maden Ocakları, daha doğrusu, Hazineleri, 1809-1818). Dergi, Avrupa'daki bütün şarkiyatçıların ve Doğulu aydınların neşir organıdır. Başlığın altında Kur'an'dan alınan bir epigraf: "Allah Doğunun da Batının da Rabbi, isteyenin doğru yolda kılavuzu"dur.

Hammer'i biraz daha yakından tanıyalım.

Şarkiyatın Büyük Tâcidarı

"1796'da Viyana Doğu Akademisi'ni bitirir Hammer ve Avusturya Dış İşleri Bakanlığı'nın Doğu Seksiyonu raportörü olan Von Jenish'in sekreteri olur. Jenish, Meninsky'nin *Arap, Fars ve Türk Dilleri Sözlüğü*'nü basan adam, Hammer, 1799'da Herberk'in Sekreteri olarak İstanbul'a gelir, sonra Mısır'a yollanır. Burada topladığı çeşitli yazmaları ve belgeleri Viyana İmparatorluk Kütüphanesi'ne hediye edecektir. 1801'de Sidney Smith'in tercümanı olur. 1802'de İngiltere'yi ziyaret eder. İstanbul'a Papa elçisinin tercümanı olarak döner. 1807'ye kadar Yaş'da konsolostur. 1810'da Marie-Louise'le beraber Paris'e gelir. Burada Sylvstre de Sacy ile sıkı bir münasebet kurar. 1817'de Avusturya İmparatoru tarafından danışman ve saray tercümanı tayin edilir. 1837'de Purgstall soyadını kullanmağa hak kazanır. Gençliğinde Wieland, Herder, Goethe ve Jean de Muller'le tanışmış olan Hammer onların teşvikiyle Osmanlı tarihini yazmağa başlar. Onu dünyaya tanıtan da bu büyük üstatlardır. Hammer'in adı, elli yıldan fazla bir zaman şarkiyatla uğraşanların tâcidarı ola-

rak tanınacaktır. Uyuşukluktan hoşlanmayan üstat, dünya zevklerine pek iltifat etmezmiş. Ömür boyu şarap içmemiş. Seksen yaşından sonra bile saat dörtte uyanır, uzun zaman, ara vermeden çalışırmış.

On yabancı dili rahatça konuşan ve hatasız yazan Hammer için bu diller araştırma vasıtasıdır sadece. Onlar aracılığı ile tarih vesikalarını tanımak ister. Eserlerinin tam bir listesini vermek lüzumsuzdur. Doğu'yu âdetleri, dilleri, dinleri ve tarihinin bütün yönleriyle dünyaya tanıtan bu eşsiz mimarın eserlerinde elbette bazı kusurlar bulunacaktı. Tenkitçiler, Şark dillerinden yaptığı manzum tercümeleri yer yer anlaşılmaz bulurlar. Çünkü Hammer, şiirleri metindeki vezni muhafaza ederek çevirmiştir. Onlara göre üstadın edebî zevki ve anlatış kabiliyeti de pek parlak değildir. Doğu yazarlarıyla öylesine haşru neşr olmuştu ki onlar gibi düşünmek, onlar gibi yazmak bir alışkanlık olmuştu onda. Hammer'e "Almanca yazan bir Doğulu" diyenler çıkmıştır. Ne olursa olsun, bütün araştırıcıların üzerinde birleştiği kanaat şu: İslâm kavimlerini en iyi tanıyan ve dünyaya tanıtan şarkiyatçı odur.

Birçok eserler üzerinde birden çalışırmış üstat. Tartışmadan çok hoşlanırmış. Eserleri arasında bir *Türk Edebiyatı Tarihi* de var. Ayrıca *Bâki Divanı*'nı manzum olarak çevirmiş. Mütenebbi'nin Divanı da Avrupa dillerine kazandırdığı şaheserler arasında. *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*'ni Avrupa'ya tanıtan yine o. Gazali'nin *Ey Çocuk* adlı ahlâk kitabını da çevirmiş. Ömer Hayyam'ın *Rubailer*'ini Almancaya aktarmış. Vassaf'ın *İlhanlılar Tarihi*'ni tanıtmış Avrupa'ya. *Kırım Tarihi*'ni yazmış. Otobiyografisi kızı tarafından yayımlanmış."[7]

7 "Hammer-Purgstall (Joseph baron von)", Pierre Larousse, *Grand Dictionnaire Universel du XIX ème Siècle* (XIX. Yüzyılın Evrensel Büyük Sözlüğü) içinde, cilt 9, s. 52, Paris, 1872.

Bu büyük dâhi, yetmişaltı yaşında bir *Arap Edebiyatı Tarihi* yazmağa başlamış. Oniki büyük cilt olarak tasarlanan kitap *Müslümanlarda İlim* adlı ansiklopedisine bir giriş olacakmış. Eserin yedi büyük cildi o hayattayken tamamlanıp yayımlanmış. Hiçbir kâtip ve yardımcı kullanmadan tamamlamak istediği bu eser, Arap şiiri ve edebiyatı üzerine yazılmış en muhteşem âbidelerden biri. *Osmanlı Devleti Tarihi* de Peşte'de yayımlanmış (1827-1830), dokuz büyük cilt, 1835-1843 arasında Fransızcaya aktarılmış. Mütercimi Hellert (dört cilt). Sonra Dochez, tekrar çevirmiş Fransızcaya (1840-1841, üç cilt). Nihayet onsekiz cilt olarak yeniden Fransızcalaştırılmış.

İktitaf sahibi Atâ Bey (Nurullah Ataç'ın babası) 1913'te yayımlanmağa başlayan çok değerli bir *Hammer Tarihi* mütercimidir.[8]

---

8 Bu eserin orijinali, Fransızca ve Türkçe çevirileri hakkında Cemil Meriç'in vermiş olduğu bilgileri gözden geçirerek güncelleştirdik. Freiher von Hammer-Purgstall, *Geschichte des Osmanichen Reiches*, 10 cilt, Peşte, 1827-1835. Almanca 2. baskı, 1835-1836. Fransızca çeviri, J. de Hammer, *Histoire de l'Empire Ottoman, depuis ses origines jusqu'à nos jours*, çeviren J. J. Hellert, 18 cilt, Bellizart, Barthès, Dufour et Lowell, Paris, 1836-1843. Çeviri aynı zamanda Londra ve Saint-Petersbourg'da da yayımlanır. Bu Fransızca çeviri Türkiye'de İsis Press tarafından 16 cilt olarak basılır (1992-2000). 18 ciltlik Fransızca Hellert çevirisini 3 ciltlik bir çeviri izler, Almanca aslından Fransızcaya çeviren M. Dochez, Bethune et Plon, Paris, 1844. Mehmet Ata Bey tarafından Fransızcadan Türkçeye tercüme edilir: *Hammer Tarihi*, Bedrosyan Matbaası, İstanbul, 1329 (1911). Mehmet Ata eserin ilk 11 cildini çevirmiş, bunun da sadece son 2 cildi yeni harflerle basılmıştır. Eserin 18 cilt halinde "tam metin" Türkçe baskısı: Baron Joseph von Hammer-Pugstall, *Osmanlı Devleti Tarihi* (Bazı ciltlerin iç sayfalarında *Büyük Osmanlı Tarihi* başlığı kullanılmış). Cilt 1-11, Almanca aslı ve Fransızca tercümesi ile karşılaştırılarak Mehmet Ata Bey'in tercümesi esas alınmış, Mümin Çevik ve Erol Kılıç tarafından yayına hazırlamıştır; cilt 12-15, Almanca aslı ile karşılaştırılarak Fransızcadan Vecdi Bürün tercüme etmiş. Mümin Çevik ve Erol Kılıç tarafından yayına hazırlanmıştır; cilt 16, Almanca aslı ile karşılaştırılarak Fransızcadan Refik Özdek tarafından tercüme edilmiş, yayına Mümin Çevik hazırlamıştır; cilt 17, Almanca aslı ile karşılaştırılarak Fransızcadan Vecdi Bürün tarafından tercüme edilmiş, Mümin Çevik ve Osman Demirtepe tarafından yayına hazırlanmıştır; cilt 18, tarihçi N. Yorga'nın yazdığı, Bekir Sıtkı Baykal'ın tercüme ettiği bu cilt Mümin Çevik tarafından tertip ve tanzim edilmiştir. Üçdal Neşriyat, İstanbul, 1983-1992. Bu çalışmanın 2. baskısı 10 cilt olarak düzenlenmiş ve basılmıştır: *Büyük Osmanlı Tarihi*, Üçdal Neşriyat ve Emir

Hülasa, İslâm Doğu'nun bütün tarihini, bütün edebiyatını dünyaya tanıtan bir dev, Hammer. William Jones, Sacy, Herbelot'larla birlikte Şark dünyasının büyük bir kâşifi.[9]

Hatıraların Alaca Karanlığında

Sarıcalı Ahmed Efendi... yazı ile, kitap ile hiçbir ilgisi kalmamış veya olmamış bir topluluk içinde nasıl ve neden zuhur ettiği güç anlaşılır bir garibe idi. Belki kulakları ağır işittiği için hatıralara ve kitaplara sığınmak ihtiyacını duymuştu. Doğu'da meczuplar saygı gören bir zümredir. Ahmed Efendi belki asil bir ailenin adını taşıdığı, belki okur yazar olduğu, belki de ağır işittiği için yaşamasına göz yumulan bir Tanrı kuluydu. Hammer ismini ilk defa ondan duydum. Sarıcalı, Türkmenlerin yaşayışını merak ediyordu. Hayatını bu konuyu tetkike adamıştı. Araştırmaları ne oldu bilmiyorum. *Devlet-i Aliyye Tarihi*'nin birinci cildini bana getirip, büyük bir hayranlıkla önsözünü ve kaynakları okumuştu. Bu tespitin mucip sebepleri: Hammer, Reyhaniye'nin bilmem hangi köyünden Ahmed Efendi tarafından okunacak ka-

---

Yayıncılık, İstanbul, 1996. Eser 1966'da 3 cilt olarak Milliyet Yayınları tarafından yayımlanmıştır: Hammer, *Osmanlı Devleti Tarihi,* çeviren Mehmet Ata, bugünkü dille özetleyen Abdülkadir Karahan, Milliyet Yayınları, İstanbul, 1966. Hammer, *Osmanlı Devleti Tarihi,* çeviren Mehmet Ata, bugünkü dille özetleyen ve yeniden yazan Abdülkadir Karahan, 2 cilt, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1990 ve 1997. Bu özet çeviri (sadeleştiren ve kısaltan Abdülkadir Karahan) aynı adla Kapı Yayınları tarafından da basılmıştır, İstanbul 2008. Eserin sadeleştirilmiş ve kısaltılmış başka baskıları da vardır: *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi,* çeviren İ. Acarken, Söğüt Yayınları, İstanbul; 3 cilt takım, Kum Saati Yayınları, İstanbul, 2008; 2 cilt takım, İlgi Yayınları, İstanbul, 2007.

9 "Hammer'in oryantalizmin kurulmasında yeri belirtilmiş midir? Bu yeni ilmin başlıca mimarları arasında bir Jones, bir Sacy, bir Meninski, bir d'Herbelot var... Hammer Batı düşüncesini ne kadar etkilemiş? *Osmanlı Tarihi*'nin diğer milletlerin tarihleri arasındaki değeri nedir? ...Hammer İbn Haldun'u okumuş muydu, Taberi'den, Mesudi'den haberdar mıydı, yani kendine mahsus bir tarih görüşü var mıydı, bilmiyoruz". "11 Nisan 1982, Hammer Hayranlığı", Cemil Meriç, *Jurnal Cilt 2* içinde, İletişim Yayınları 1. baskı, İstanbul, 1993, s. 330.

dar yaygındı. Sarıcalı'nın tecessüsüne borçlu olduğum Hammer hayranlığı aradan geçen yarım asır içinde ne kadar küllenmiş olursa olsun bugün de bütün canlılığını korumaktadır. Fransızca Hammer tercümesi sahaflara bir iki defa düştü, ama alamayacağım kadar pahalı idi. Atâ Bey tercümesini bütün olarak ancak birkaç sene evvel bulabildim. Okşadım, kokladım ve kütüphaneye yerleştirdim...

Şimdi de Tarihçi Mükrimin Halil'in Hammer Tarihi ilgili mütalealarını nakledelim. Hayrullah Efendi'nin tarihini anlatırken, başvurduğu kaynakları da anlatan Mükrimin Halil sözlerini şöyle tamamlıyor: "... Hammer'in Osmanlı tarihinden ve De la Croix'nın vakayinamesinden istifade etmiştir... Namık Kemal Bey'in eserinde ise Hayrullah Efendi ile Hammer'in tefsirleri pek bârizdir. Daha evvel yazıldığı halde Meşrutiyet'ten sonra bastırılan Sadrıesbak Kâmil Paşa merhumun *Tarih-i Siyasi-i Devleti Osmaniye* adlı eserinde, o zamanlar pek makbul olan Cantu'nun eserini, Avrupa tarihine ait kısımlar için esas ittihaz etmiş, Osmanlı mebahisinde Hammer'in malumatını tenkitsiz ve tahkiksiz bir şekilde kitabına geçirmiştir. Murat Bey, herkesin elinde bulunan Solakzâde ve Naima tarihleri gibi birkaç eserle Hammer tarihinden başka bir kitap görmemiş ve hatta mehazlarını okumadığı için Hammer'in muazzam eserini inceden inceye mütalaa ve içindeki malûmatı güzelce öğrenmeğe de sabır tahammülü gösterememişti. Bu sebebten mehazı olan Hammer'in yanlışlarına iştirak eden Murat Bey, bir taraftan Hammer'de doğru ve mevsuk olarak yazılan şeyleri de, belki dikkatsizlik saikasıyla, yanlış yazmıştı. *Tarih-i Ebülfaruk*'ta mevcut olan intikadî ve tezyifkâr fikirlerin mühim bir kısmı, mehazının müellifi olan Hammer'indir ve Murat Bey kendine mâl etmiştir...

Büyük eserlerden Hammer'in meşhur *Osmanlı Tarihi*'nin tercümesine iki defa teşebbüs edilmişse de akim kalmış ve ancak 18 ciltten birinci cilt, o da aynen değil, neşrolunabilmiş-

tir. Bunun tercümesi Meşrutiyet'ten sonra Mehmet Ata Bey tarafından yapılarak ancak 10 cildi basılabilmiştir" (Mükrimin Halil Yinanç, "Tanzimattan Meşrutiyete kadar bizde tarihçilik", *Tanzimat 1, Yüzüncü yıldönümü münasebetiyle* içinde, Maarif Vekâleti, Maarif Matbaası, İstanbul, 1940, s. 576-582).[10]

Cumhuriyet nesli Hammer'i tanımak için ya Almanca, ya Fransızca, ya da eski harfleri öğrenmek zorundadır. Gerçi yeni harflerle yapılmış iki ciltlik bir *Osmanlı Tarihi* hülâsası var. Ama onsekiz cilde kıyasla iki cilt nedir? Bununla beraber Milliyet Yayınları arasında çıkan bu derli toplu hülâsa, Hammer Tarihini tanımak isteyenler için güzel bir giriş sayılabilir. Hülâsayı yapan Abdülkadir Karahan kitabın başına Hammer'in biyografisini eklediği gibi mütercim Atâ Bey'le ilgili malûmat da vermiş. Allah razı olsun..

Türkçede görebildiğimiz Hammer'le ilgili bilgiler maalesef bunlardan ibaret.

Ek olarak, Cemal Tukin'in 1968'de neşredilen makalesinden alınmış bazı bilgileri de takdim edelim (Bkz. *Necati Lugal Armağanı*. Türk Tarih Kurumu, 1968. "Osmanlı Devleti ve Yabancı Bilginler" s. 711-733).

Tukin'e göre, II. Mahmud tarafından İftihar Nişanı ile taltif edilen yabancı ilim adamları arasında, Avusturyalı bilginler önde gelmektedir. Bunların başında da diplomat, tarihçi ve müsteşrik Hammer...

Avusturya hariciye nezaretinde ve bir aralık bu devletin İstanbul'daki elçiliğinde (1799-1807) ve sonra da memleketinde tercümanlık ve baş tercümanlık ve hatta müsteşarlık görevlerinde bulunmuş olan bu zat, sayısı yetmişaltıyı bulan telif ve tercüme eserler meydana getirmiştir. Daha sonra ise yeni kurulan Viyana İlimler Akademisi'nin başkanıdır.

Hammer'in edebiyat tarihimiz için büyük bir değeri olan dört ciltlik bir *Şairler Tezkiresi* var. Yazar bu kitapta ikibin

10 Bkz. Cemil Meriç, *a.g.e.*, "Hammer Hayranlığı", s. 327-331.

ikiyüz şairi incelemiş ve onların seçme şiirlerini Almancaya aktarmıştır (1836-1838). Kitabı II. Mahmud'a ithaf etmiş ve Padişah tarafından mücevher bir İftihar Nişanıyla taltif edilmiştir. Hammer, 1837'de eline geçen bu nişanı, hatıralarında büyük bir zevkle yâdeder. Nişan pek hoşuna gitmiş olacak ki Padişahın doğum gününü kutlamak vesilesiyle bir *Gülşen-i Raz* tercümesi de takdim eder Padişaha. Ne yazık ki bu defa dilediği mücevher kutuya nail olamaz. Sebebi de şu: Hammer, Almanya'da baş tercümanlıktan uzaklaştırılmış, Metternich'in gazabına uğramıştır.

Hammer'le ilgili bir başka müracaat, *Osmanlı Tarihi*'ni Fransızcaya çeviren müsteşrik J. J. Helbert tarafından yapılır. Eserin altı cildini tamamlayan bu zat Babı Âli'ye başvurarak kitabından en az on takım satın alınmasını ister. Her takım bin kuruştur. Avrupa'nın birçok hükümdarları esere önceden talip olmuşlardır. Sadrazam, eserin alınmasını II. Mahmud'a hararetle tavsiye eder. Eser satın alınır, sefaretlere, Mekteb-i Harbiye'ye, Tercüme Odası'na birer takım gönderilerek hemen tercüme edilmesi istenir.

Bu talep, ne yazık ki uzun zaman yerine getirilememiş ve 1913'te Atâ Bey uzun zamandır hayran olduğu kitabın iki cildini Türkçeye kazandırmıştır.

Cemal Tukin'in lüzumsuz tafsilatla şişirilen makalesinde bulduğumuz bilgiler bundan ibaret.[11] Bir kelimeyle Hammer henüz el değmemiş bir hazinedir. Kâşifini bekleyen bir hazine...

Hammer hakkında en esaslı bilgilere, makaleyi yazdıktan sonra, sayın Dr. İlber Ortaylı'nın değerli bir kitabında rastladık: *Gelenekten Geleceğe,* (Hil Yayınları, 1982, s. 55-64).

---

11 Cemal Tukin, "Osmanlı Devleti ve Yabancı Bilginler", *Necati Lugal Armağanı*, Ankara, 1968, s. 711-12. Cemal İzzet Tukin (Üsküp, 1907-İstanbul, 1977), lisans öğrenimini ve doktora çalışmasını Hamburg Üniversitesinde tamamladı. 1943'ten ölümüne kadar İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Yakınçağ Tarihi kürsüsünde öğretim üyesi. Türk Tarih Kurumu üyesi ve asbaşkanı.

TUNUSLU HAYRETTİN'DEN CELÂL NURİ'YE

Toplumlar da arada bir dinlenir, kervanlar gibi. Ne kadar yol alınmış, hesaplanır. Bazan bir kitap, bütün bir medeniyetin "defter-i âmali"dir. Bir medeniyetin, bir kavmin veya bir cemaatin. Böyle bir şeref hangi eserlere nasip olmuş? Kişiden kişiye, toplumdan topluma değişir cevap. Kimine göre *Kitab-ı Mukaddes*, kimine göre *Usul Üstüne Konuşma*, kimine göre *Kapital*. Kendi dünyamızı ele alırsak ondokuzuncu asırda yazılan düşündürücü kitapların başında Tunuslu Hayrettin Paşa'nın *En Emin Yol*'u gelir (*Akvam el Mesalik*).[1] Ne kadar ha-

1 *Akvam-ül Mesalik fi Marifet-i Ahvali'l Memalik* (Ülkelerin durumunu tanımak için en emin yol), Tunus Devlet Matbaası, 1868, 467 s. Eserin birinci kısmı aynı yıl Fransızcaya çevrilerek Paris'te yayımlandı: *Réformes Nécessaires aux Etats Musulmans. Essai formant la première partie de l'ouvrage politique et statistique, intitulé La Plus Sûre Direction pour Connaître l'Etat des Nations* par le Général Khérédine, Paul Dupont, Paris, 1868. 1874'te İngilizce çevirisi yapıldı, 1876'da İstanbul'da önce Arapçası basıldı, sonra da 1878'de Türkçe çevirisi yayımlandı. Günümüz Türkçesine *Tunuslu Hayrettin Paşa, En Emin Yol* başlığıyla çevrildi. Çeviren Alev Alatlı, 1986. 2004'te tekrar basılan çeviride, çevirenler Alev Alatlı ve Şebabettin Yalçın: *Tunuslu Hayrettin Paşa, En Emin Yol*, Ufuk Kitap, İstanbul, 2004. Tunus'da, Jean Pignon, Muhammed Salah Mzali tarafından bir araya getirilen ve Paşa'nın hatıralarını, yazışmalarını, görev notlarını ve özel dosyalarını bir araya getiren bir derleme yayımlandı: *Khérédine, Homme d'Etat*, Maison Tunisienne de l'Edition, 1971; bu çalışma *Tunuslu Hayrettin Paşa'nın Ha-*

zindir ki, bütün bir tarihe ışık tutan bu dürüst kitap, Türk düşüncesi için hâlâ bir soru işaretidir. Oysa Tunuslu, Tanzimat dönemi sonlarında İslâm ülkelerinde yapılabilecek ıslahatın tespitine çalışıyordu. Çözmek istediği kör düğüm, "İslâm kalarak çağdaşlaşmak."[2] Ülkemiz, o zamandan beri, bu önemli sorunla sık sık karşı karşıyadır. Fakat meseleye "rasyonel" bir cevap getiremedik, çünkü bizden önceki düşüncelerden habersiziz. İntelijansiyamız, Amerika'yı her gün yeniden keşfetmeğe çalışan bir şaşkınlar kervanı.

Tarih, yüzyılın başlarında aynı meseleyi yeniden önümüze çıkardı. Bu defa düğümü çözmeye çalışan, profesyonel bir aydın. Tabiî, sualin vazedildiği şartlar da çok farklı. Fakat, iddia ediyoruz ki, Hayrettin Paşa'nın getirdiği aydınlıkla *Türk İnkılabı*'nın üstüne eğildiği meseleler karşılaştırılmadıkça dertlerimize sürekli bir çözüm bulunamayacaktır. Tunuslu, geniş tecrübesi olan bir devlet adamı, dini bütün bir Müslüman. Celâl Nuri, tarihimizi iyi bilen bir müstağrip. Bu iki dürüst zekânın birbiriyle tartışması şüphesiz ki irfanımız için çok hayırlı olurdu. Ama maalesef Celâl Nuri, geniş tecessüsüne rağmen Hayrettin'i okumamıştır. *Türk İnkılabı*, asırlık bir davanın bir çeşit "fezleke"si.[3] Yarınki nesillerin de aynı şaşkınlık içinde yaşamasını istemiyorsak, kitabı yeni harflere çevirtmeli ve ele aldığı her konu üzerinde uzun uzadıya tartışmalıyız.[4]

---

tıraları başlığıyla 1997'de Türkçeye çevrildi, çeviren Belma Aksun, Nehir Yayınları, İstanbul, 1997. Eserin yeni bir İngilizce çevirisi Leon Carl Brown tarafından yapıldı, bir giriş yazısı ve notlar ilavesiyle Amerika'da yayımlandı: Leon Carl Brown, editor. *The Surest Path. The Political Treatise of a nineteenth century Muslim Statesman,* Harvard University, 1967.

2 Bkz."En Emin Yol", Cemil Meriç, *Umrandan Uygarlığa* içinde, İletişim Yayınları, İstanbul, 1996, s. 45-59. Ayrıca bkz. Atilla Çetin, *Tunuslu Hayrettin Paşa,* 1001 Temel Eser, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayını, Ankara, 1989, 2. baskı, Ankara, 1999. Bekir Karlığa, *Islahatçı bir İslam Düşünürü, Tunuslu Hayrettin Paşa ve Tanzimat,* Balkan İlmî Araştırma Merkezi, İstanbul, 1995.

3 *Türk İnkılabı*, Suhulet Kütübhanesi, İstanbul, 1926.

4 Cemil Meriç'in 1981'deki bu temennisi ancak 2000 yılında gerçekleşecek ve eser nihayet yeni harflere çevrilecektir: Celâl Nuri İleri, *Türk İnkılabı,* hazır-

Türk İnkılabı'nı okurken bir özetini de yaptım. Okuyucularım, kitabın aslını merak ederse faydalı bir iş yapmış olurum. 1981'lerde, çalışmamı şu satırlarla sunmuştum: "Meşrutiyet aydınları bizden çok daha sıhhatliydiler. Celâl Nuri, o dönemin en uyanık, en şuurlu yazarlarından biri. İyi bir hukukçu ve ufku geniş bir püblisist. Zamanında çok sevilmiş, çok sayılmış. İlk Millet Meclisinde Gelibolu mebusu. Esas Teşkilat Kanunu hazırlanırken sekreterlik yapmış. Celâl Nuri'yi, çocuk yaşlarında okumağa başlamıştım. İlk elime aldığım eseri Türkçemiz üzerine yazılmış bir risale idi. Sonra *Tarih-i Tedenniyat-ı Osmaniye... Edebiyat-ı Umumiye* dergisi, Birinci Dünya Savaşı'ndan önce başyazarlığını yaptığı bir dergi idi. Sonra *Taç Giyen Millet* ve kutuplarla ilgili bir seyahatnamesini gördüm. Bana çok şey öğreten bir yazardı üstat..."[5]

---

layan Recep Duymaz, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, Ankara, 2000 ve Celâl Nuri İleri, *Türk İnkılabı*, editör Recep Duymaz, Kaknüs Yayınları, İstanbul, 2000.

5 Celâl Nuri'nin başlıca eserleri: *Tarih- Tedenniyat-ı Osmaniye- Mukadderat-ı Tarihiye*, Yeni Osmanlı Matbaa ve Kütübhanesi, İstanbul, 1331/1913; *Taç Giyen Millet*, Kütübhane-i Cihan, İstanbul, 1339-1341/1923-1924, günümüz Türkçesiyle Berikan Elektronik Basımevi tarafından yayımlandı, İstanbul, 2008; *Türk İnkılabı*, Suhulet Kütübhanesi, İstanbul, 1926; Türkçe baskısı için hazırlayan Recep Duymaz, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı, Ankara, 2000 ve Kaknüs Yayınları, İstanbul, 2000; *Hatemül' Enbiya*, Yeni Osmanlı Matbaa ve Kütübhanesi, İstanbul, 1332/1914; *İttihadı İslâm*, İstanbul, 1331/1913; *Türkçemiz, Mesail-i Hâzıra hakkında Musahabat*, Efkâr-ı Cedide Kütübhanesi, İstanbul, 1917; *Türk Devrimi, İnsanlık Tarihinde Türk Devriminin Yeri*, günümüz yazı ve diline çeviren Özer Ozankaya, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2002; *Uygarlıklar Çatışmasında Türkiye*, hazırlayan Mahir Aydın, Ulus Yayınları, İstanbul, 2004; *Şimal Hatıraları*, Matbaa-ı İçtihad, İstanbul, 1330/1912, günümüz Türkçesine aktaran İbrahim Demirci, Mavi Yayıncılık, İstanbul, 1997; *Kutup Musahabeleri*, Matbaa-ı İçtihad, İstanbul, 1331/1913, günümüz Türkçesine aktaran İbrahim Demirci, Mavi Yayıncılık, İstanbul, 1997; *Kadınlarımız*, günümüz Türkçesine aktaran Özer Ozankaya, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1993; *Devlet ve Meclis hakkında Musahabeler*, 1932, hazırlayan Halit Erdem Oksaçan, Emre Yayınları, 2. baskı, İstanbul, 2007; *Dil ve Edebiyat Yazıları*, hazırlayan Dr. Recep Duymaz, Kitabevi, İstanbul, 1995. Celâl Nuri'nin elli kadar kitabının yanı sıra, iki bini aşkın da makalesi vardır.

Celâl Nuri İleri (Gelibolu, 1882-İstanbul 1938), fikir adamı, yazar, gazeteci ve siyasetçi. Meşrutiyetten Cumhuriyete geçiş sürecinin önemli aydınlarından.

Galatasaray Lisesi'ni bitirdikten sonra İstanbul Hukuk Mektebi'nde üniversite öğrenimine başladı. Aynı zamanda Fransızcasını daha da ilerletmek için Hariciye Bakanlığı dış yazışmalar kalemine devam etti. 1906'da Hukuk Mektebi'ni bitirdikten sonra kamu hukuku sahasında doktora yaptı. Çalışma hayatına avukat olarak başladıysa da asıl mesleği gazetecilik oldu. *İkdam*, *Le Courrier d'Orient*, *Jeune Turc*, *Tanin* gibi Türkçe ve Fransızca pek çok gazetede, *İçtihad*, *Türk Yurdu*, *Resimli Kitap* gibi dergilerde de makaleler yayımladı. *Hürriyet-i Fikriyet* ve *Edebiyat-ı Umumiye* adlı dergiler ile Ocak 1918'de yayın hayatına başlayan *Âti* gazetesi sahip olduğu yayın organlarıdır. *Âti* gazetesi Şubat 1909'da kapatıldı ama *İleri* adıyla, 1924'e kadar yayın hayatına devam etti. Yazılarındaki eleştiri bazen de muhalefet anlayışından dolayı zaman zaman gazetesi kapatıldı, Roma'ya ve Malta'ya sürgüne gönderildi. Osmanlı İmparatorluğu'nda Meclis-i Âyan üyeliği, mutasarrıflık ve valilik gibi önemli görevlerde bulundu, 1919'da son Osmanlı Meclis-i Mebusanı'na Gelibolu milletvekili olarak girdi, Gelibolu ve Tekirdağ milletvekili olarak dört dönem Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde bulundu (1920-1935). 1924 Anayasası'nı hazırlayan komisyonda başkan ve raportör olarak görev yaptı. Meclis'te almış olduğu görevlerden bazıları: Anayasa encümeni âzâlığı ve mazbata muharrirliği, İktisat encümeni kâtipliği ve mazbata muharrirliği, Hariciye encümeni âzâlığı. Amerika dahil pek çok ülkeye seyahat etti, bu yolculuklarıyla ilgili seyahatnameler yazdı. Kadının eğitimi meselesine büyük önem verdi, Türk modernleşmesinin ana hatlarını ortaya koydu, Latin harflerine geçişte önemli bir rol oynadı. Tarih ilmine büyük önem veren Celâl Nuri modern bir tarih anlayışını benimsedi, Avrupalı tarihçileri örnek alarak, dünle bugünün alâkası üzerinde durdu, akılcı, mukayeseci, eleştirel bir yaklaşım içinde oldu. Soyadı Kanunu çıktığında "İleri" soyadını aldı. Celâl Nuri beyin ailesiyle ilgili geniş bilgi için bkz. "Somut" dergisi, 4 Mayıs 1984 tarihli nüsha

Cemil Meriç'e göre: "...Yazar lâyık olduğu yeri bulamamış bir Türk aydınıdır. Geniş ihatalı ve dev tecessüslü bir aydın. Çağdaşları, boyuna değişen içtimaî iklim içinde kendini her an islaha ve itmama çalışan o bülent zekâyı anlamamaya makkûmdular. *Tarih-i Tedenniyat-ı Osmaniye*'yi bir hakikatler mecellesi diye göklere çıkaran Süleyman Nazif, Malta'daki menfa arkadaşını rüzgâr gülüne benzetti. Oysa rüzgâr gülünün daniskası kendisiydi. Hakikat şu ki, o dönemin Türk aydınları sık sık değişmek zorundaydılar. Bununla beraber Celâl Nuri çağdaşları içinde kişiliğini koruyabilen nadir yazarlardan biridir... *Türk İnkılabı*, İkinci Meşrutiyet aydınlarının entelektüel boyutlarını tespit etmek isteyenler için baha biçilmez bir vesika... Zavallı Celâl Nuri! İnkılap, *Taç Giyen Milet* yazarını hiçbir zaman benimseyemedi. Kılıçoğlu Hakkı adında bir kalemşor, Gelibolu milletvekilini yazıhanesinde yakalayıp tabanca kabzasıyla kafasını yardı. Cumhuriyet nesli bu inanmış ideoloğuna şüphe ile baktı hep. Karşısında rastgele bir dalkavuk değil kişiliği olan bir düşünce adamı vardı. Evet Celâl Nuri de bir müstagripti, inkılapların kaçınılamaz olduğuna iman etmişti, yalnız istiyordu ki belli konularda geniş bilgisinden, büyük tecrübesinden faydalanılsın. Ansiklopedik bir kafası vardı, çok okumuş, çok umur görmüş bir politikacı: Fransızca ile İngilizceyi o dillerde eser telif edecek kadar biliyordu; Osmanlıcası mükemmeldi; hukuk mektebini bitirdikten sonra kendi-

Türk İnkılabı'nda İmparatorluğun feth-i meyyit (otopsi) raporunu hazırlamakla işe başlıyor, yazarımız. Taine'in nazariyesi imdadına yetişmiş: muhit, ırk, zaman. Evet... Osmanlı Devleti kurulurken Şarkî Roma çöküyordu. Türk ırkı devlet kurma kabiliyetine sahiptir. Tarihî tesadüfler de Osmanlının işini kolaylaştırmıştır. Ne var ki karşısına çıkan te-

---

ni entelektüel faaliyete adamıştı; çağının belli başlı şöhretlerini tanıyordu. Süleyman Nazif'lerin, Cenap Şahabettin'lerin, Abdülhak Hamid'lerin ferman dinlettiği bir devirde büyük bir kusuru vardı: üslubundaki derbederlik. Bu bakımdan Ahmet Midhat'a benzer. Daha doğrusu, bir parça Ali Kemal, bir parça Suavi, bir parça Abdullah Cevdet.

Avrupa'yı hepsinden iyi tanıyordu, bununla beraber kendini hiçbir cereyana kaptırmamış, eklektik kalmayı tercih etmişti. Metin bir aklıselim, şaşırtıcı bir millî şuur ve münevverin mesuliyetini idrak etmiş bir insanın medenî cesareti. Bütün içtimaî dertlerimize çare arayan bu ele avuca sığmaz kalem adamının parlak bir yönü de gazeteciliğidir... Zavallı Celâl Nuri! Mazbut bir hal tercümesi dahi yazılmadı. Ziya Gökalp'e dair sayısız eserler var, Abdullah Cevdet doktora tezlerine konu edildi, Celâl Nuri ise hâlâ âraftadır..." (Cemil Meriç, "Türk İnkılabı", 12 Ocak 1982 tarihli yayımlanmamış olduğunu düşündüğümüz bir yazısından). Ayrıca bkz. Cemil Meriç, *Jurnal cilt 2*, 15 Şubat 1981, "Kişiliği Olan Bir Mütefekkir" ve 9 Ağustos 1981, "Tarihî Tesadüfler" İletişim Yayınları, İstanbul, 1993, s. 277 vd. s. 299 vd.

Celâl Nuri'nin hayatı, eserleri ve düşüncesiyle ilgili çoğu akademik çalışmalar için bkz. Necmi Uyanık, "Batıcı bir aydın olarak Celâl Nuri İleri ve yenileşme sürecinde fikir hareketlerine bakışı", *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Konya, 2004. Dergideki yazı, Necmi Uyanık'ın "Siyasî düşünce tarihimizde batıcı bir aydın olarak Celâl Nuri (İleri)" adlı basılmamış doktora tezinden (Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya, 2003) özetlenmiştir (tr.scribd.com/batici-bir-aydin-olarak...). Necmi Uyanık, "Celâl Nuri İleri ve tarih anlayışı", *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, sayı 16, Konya, 2004 (www.belgeler.com/blg/.../celal-nurinin...). Habip Demir, "Celâl Nuri (İleri) ve İslâm tarihçiliği", Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İslam Tarihi anabilim dalı, basılmamış yüksek lisans tezi, Ankara 2006 (www.belgeler.com/blg/.../celal-nuri-ileri-ve). Mehmet Çoğ, "Celal Nuri'de islâm birliği arayışı", *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sayı 14, Elazığ, 2009 (portal.firat.edu.tr/.../). Recep Duymaz, "Celâl Nuri ve Âti gazetesi", Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, basılmamış doktora tezi, İstanbul 1991. Fatma Ebru Çöllü, "Felsefenin geleceği üzerine: Celâl Nuri-F. Ahmet Hilmi tartışması", İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe anabilim dalı, basılmamış yüksek lisans tezi, İstanbul (www.belgeler.com/blg/.../felsefenin-gelecei- zerine). Cumhur Arslan "Celâl Nuri İleri", *Modern Türkiye'de Siyasî Düşünce cilt 9, Dönemler ve Zihniyetler*, cilt editörü Ömer Laçiner, İletişim Yayınları, İstanbul, 2009, s. 1042-1060.

sadüflerden lâyıkıyle yararlanamaz Osmanlı. İstanbul hem Asya ile Avrupa'yı birbirine bağlayan bir ticaret merkeziydi, hem de Eski Yunan medeniyetinin hazinelerini saklayan bir irfan merkezi. Fatih, Kostantiniyye'nin bu iki hususiyetini de istismar edemedi. Patrikhane'ye büyük imtiyazlar verdi. Böylece devlet içinde bir devlet kurulmasına zemin hazırladı. İktisadî hayatla uğraşacağına lüzumsuz fetih maceralarına atıldı. Âlimleri ülkeden uzaklaştırdı. Bir kelimeyle Yunan'ın mirasını zorla Avrupa'ya kazandırdı. Çevresindekiler bilgisiz, izansız, anlayışsız kimselerdi. Dünya ahvalinden tamamen habersizdiler. Bir kelime ile, İstanbul'un fethi, Türk tarihi bakımından hayırlı bir iş olmamıştır. Ulema, Bizans'ın taklidine girişmiş ve İslâm'da Rum Kilisesi'ni hatırlatan bir rahipler zümresi türemiştir. Kanunî zamanı da kopkoyu bir cehalet devri, Osmanlıyı yıkan sebeplerin başında, unsurlar meselesi gelir. Ricalden bazıları hastalığı görmüş, fakat kurtuluşun yolunu bulamamıştı. Tanzimatla başlayıp, Meşrutiyetle süren yenileşme hareketinin son perdesi: Cumhuriyet. Tarihten çok acı dersler alan Türk milleti büyük bir kumandanın etrafında şahlanarak hayat hakkını kabul ettirmiştir.

Dikkate lâyık olan taraf: Celâl Nuri'nin daha sonraki dalkavukluklardan hiçbirine tenezzül etmemesidir. Konuşan, haysiyetini idrak etmiş bir ilim adamıdır hep. Gerçi müstağriptir ama ülkesini seven ve birçok peşin hükmüne rağmen tarihini tanıyan, ana diline ve irfanına hürmetkâr bir Batı hayranı. Ve yaşadığı çağda Avrupa'yı en iyi tanıyanlardan bir allâme...

Celâl Nuri'ye göre İstanbul'un fethi bir talihsizlik olmuştur Osmanlılar için. *Tarih-i Tedenniyat-ı Osmaniye*'de gerekçesini uzun uzadıya anlattığı bu uğursuz zafer, üstadı bir sabit fikir gibi tedirgin eder. Biz, yazarın paylaşmadığımız hükümlerini sınırları belli bir özette tartışmak istemiyoruz. Bir an önce kitaptaki ana düşünceleri sergileyelim.

Bizce, son derece dikkate lâyık bir mesele aydınlarımızın ülkedeki büyük sosyal ve siyasî değişikliği nasıl karşıladığı. Altı asırlık bir idarenin çökmesini bekliyorlar mıydı? Cumhuriyetin ilânı, müstağriplerimizi gafil mi avladı? Ülkesinin sosyal durumuyla yakından ilgilenen bir Celâl Nuri, henüz billurlaşmayan Türk inkılabını nasıl izah ediyor, hareketin geleceği için neler düşünüyordu? Önce Mukaddimeye bir göz atalım.

"Şimdiye değin, Türk inkılabının mahiyeti hakkında ilmî ve tarihî önem taşıyan hiçbir mütalaa ileri sürülmemiştir". Oysa "Birinci Dünya Savaşı'nın patlamasından sonra açılan tarih faslının en büyük bölümü Türk inkılabıdır." Evet... "Olayların akışını önceden kestiremeyiz. Gelecek, bugünkü hükümlerimizi de yalancı çıkarabilir. Ama düşüncelerimizi tespit etmek de lüzumlu ve faydalıdır. Vaktiyle başka türlü düşünüyorduk diye üzülmek boşuna. Hadiseler, bir ferdi değil, bir milleti hatta beşeriyeti bile fikrinden döndürmüştür.

Türk inkılabını incelemeğe nereden başlamalı? İnkılap bir başlangıç değil, bir sonuçtur. Yenileşme fikri, bazı siyasilerin ve düşünce adamlarının aklına gelen bir temenni değil, sosyal bir ihtiyaçtı. Demek ki inkılabı anlamak için Osmanlı Devleti'nin kuruluşuna kadar uzanmak lâzım. Ama bu da yetmez. Avrupa toplumlarının gelişmesini de bir bir incelemek zorundayız. Kısaca, inkılabımızı yalnızca kendi tarihimizin değil, dünya tarihinin çerçevesi ve ana hatları içinde araştırmaya muhtacız."

Esefle belirtelim ki, Celâl Nuri'nin kitabı üzerinden aşağı yukarı altmış yıl geçtiği halde hiç kimse Türk İnkılabı'nı bu kadar geniş bir çerçeve içinde ele almamıştır. Peyami Safa'nın *Türk İnkılabına Bakışlar*'ı Celâl Nuri'ninkine kıyasla çok sığ ve tarihî temelden mahrum bir karalamadır. Celâl Nuri, Osmanlı tarihini anlatırken yaşadığı devrin en büyük

sosyolog tarihçisi H. Taine'in faraziyelerine başvuruyor. Yazar bu konuyu daha önce de işlemiş bulunuyor (Bkz. *Edebiyat-ı Umumiyye* mecmuaları).

Maksadımız, ilimde irtical olmayacağını ve böyle bir kitabı kaleme almak için uzun yıllar hazırlanmak gerektiğini hatırlatmaktır.

İlk Bölüm: Çevre (Muhit)

"Osmanlı ülkesi yekpare bir bütün olmaktan uzaktır. Türkiye ise eskiden mevcut olmayan bir kavram. Dünyanın kıtalara bölünmesi de gerçek değil itibarîdir. Ülkemiz, ne denirse densin, Asya'dan çok Avrupa'ya yakındır. Kaldı ki, dünyayı kıtalara değil başka coğrafî bölümlere ayırmak daha pratiktir. Mesela bir Akdeniz âlemi vardır. Bu âlem'in kendine özgü bir birliği olduğu inkâr edilemez. Nitekim, bu birlikten uzaklaşanlar önce geride kalır, sonra da esir olur ve nihayet tarih sahnesinden silinirler. Deniz, milletleri birbiriyle kaynaştırmıştır. Biz de, Sadi gibi, milletler birbirinin âzasıdır, diyebiliriz. Türk ulusu, Küçük Asya ve Anadolu denilen yarımadayı bin yıldan beri yurt edinmiştir. Gerçi, Balkan Yarımadası'na da yerleşmiş ama orada Anadolu'daki kadar rahat olamamış. Bu iki yarımadanın birleştiği nokta İstanbul... Bu şehir en eski zamanlardan beri Avrupa ve Asya denilen kıtaların geçidi, köprüsüdür. Fakat Asya'dan çok Avrupa'dadır, alın yazısı da onunla ortak... Anadolu, Batı dünyasını o yoldan tanır ve anlar. Biz Türkiye'yi ne kadar Asya'dan sayarsak o ölçüde aldanırız. Çevreyle iklim öylesine güçlü ki yok olmadıkça etkilerinden kurtulamayız.

Hem Avrupa'da kalacak, hem de Asyalılığımızı koruyacaktık! Bu tabiata aykırı olurdu.

Avrupa bir bütündür, Asya paramparça... Osmanlılık, Avrupa'nın ortasında bir Asya yaratmağa ve onu ayakta tutma-

ğa çalışmıştı. Avrupalılaşmak ihtiyacı –ki ancak bu suretle yaşamak mümkündü– hakiki bir açlık gibi Osmanlılığın bünyesini kemiriyordu. Fakat Avrupalılaşamıyorduk, devletin temeli sakattı. Uyum yeteneğimiz yoktu. Osmanlı saltanatı, Asyaî ve eski mahiyetini unutamıyordu.

Kısaca, Osmanlılık ile çevre ve resmen Osmanlı sayılan milletler arasında uyuşmazlık vardı. Demek ki Osmanlılar, ya çevre değiştirmek zorundaydılar yahut da yenileceklerdi. Nitekim, çevreyle uzlaşamayan Osmanlılar sonunda dağıldılar."

İkinci Bölüm: Irk

"Dünyada saf ırk yoktur", yazara göre. "Coğrafyadaki bölümler gibi etnografyadaki sınıflamalar da itibaridir. İnsan toplulukları ırklara göre değil, milletlere göre ayrılır. Millet, bir devletin uyruğu olan insan topluluğudur. Milletin oluşumunda ne ırk farkı gözetilir ne din farkı (Esas Teşkilat Kanunu, madde 88). Milletin resmen tarifi bu. Ama bir de etnografyanın tarifi var: buna göre İstanbul'da yaşayan bir Rum, Türk değil Rumdur. Bir milletten bulunmak arzusu, ortak menfaatleri ve tarihi olmak, milletlerin doğuşunda ırktan da, dilden de, dinden de daha önemlidir.

Osmanlı İstanbulunda belli bir aile egemendir. Rum Konstantiniyesi'nde böyle bir egemenlik yoktu. Orada her zorba, kayser olabilirdi. Nitekim Araptan, Ermeniden, Bedeviden sürülerle imparator gelmiştir. Anadolu'da ise bin yıldan beri pek az değişen bir Türk ırkı vardır. Bu ırkın belli başlı vasfı, hükümet etmektir.

Son zamanlarda, yaşayabilmek için yenileşmek, Avrupalılaşmak lüzumunu duyan ilk (ve bugün için tek) Hıristiyan olmayan Doğulu toplum, yine Türk milletidir.

Osmanlı Devleti'nin Fatih devrinden bu yana ayırıcı vas-

fı cehalettir. Oysa İstanbul 1100 yıldan beri, bir kültür merkezi... Avrupa'nın öteki kısımları karanlık içindedir henüz. Osmanlı ricali, her gün Konstantiniye ile alış verişte oldukları halde, bundan asla haberdar değillerdi. Sanki mühim bir hazine keşfeden Fatih, yalnız altınların bulunduğu küplerle iktifa edip muhteviyatını bırakmış oldu. Fatih'in pür-gurur ve nahvet Konstantiniye'ye girdiğini tasavvur ediniz. Rumların verecekleri haraçdan istifade etmek için II. Mehmet'in ilk gördüğü iş, kayser'in istiskal ettiği patrik'i makamında alıkoymak ve ona fazla imtiyazlar tanımak olmuştur...

Fatih'in yanındaki bilgisiz âlimler, Bizans'ı taklide girişti-ler... İslâm'a aykırı bir Müslüman ruhbanlığı kuruldu. Ulemamız, kıyafete kadar Rum ruhbanını örnek aldı. Türk milleti, bu sebepten dolayı, daha sonra Batı'ya yöneleceğine Doğu'ya çevirdi yüzünü. Oysa Doğu medeniyetleri (Arap ve İran) o devirde bütün güçlerini tüketmiştiler, çöküş ve çürüyüş humması içindeydiler. Kısaca, o zamanın ricali hakikati görüp İstanbul denilen kürsüden Doğu'ya değil de, Kadim Yunan ve Roma'ya baksalardı, İngiliz ve Fransızlar bizim halimizde bulunacaklardı şimdi... Evet, biz dini, irfanı hatta lisanın bir kısmını Doğu'dan aldık. Ama bunları iktibas ettiğimiz vakit, Doğu'da din, irfan, lisan canlılık ve seyyaliyetini kaybetmiş, duraklama aşamasına girmişti. Kanuni zamanı da Osmanlı cehlinin en koyu devridir. Hızlanan düşüş o zaman başlar. Avrupa'da ise Rönesans, Reform, keşifler ve sömürge hareketleri birbirini kovalar. Zamanın zaferden sarhoş Osmanlı ricali ise olan bitenlerden tamamen habersizdiler... Kanuni'nin bendegânı ricali, asırlarında, devrin gelişmelerine yabancıydılar."

Üçüncü Bölüm: Zaman

Celâl Nuri'ye göre Tanzimatla başlayan ıslâhat hamlelerini Cumhuriyet taçlandırmış. "Tarih, kanunlara bağlıdır. Türk

İnkılabı bir mucize değil, asırlardır süren bir maceranın son perdesidir. Osmanlı Devleti, bahtiyar bir çağda kurulmuştur. Doğu Roma İmparatorluğu çökmektedir. Osmanlı tarihçileri, Fatih'in mağlup ettiği Konstantin'in adını bile anmaz, ondan "tekfur-u makhur" diye söz ederler.

Osmanlı, İstanbul'u fethetti ama onun sunduğu iktisadî imkânlardan yararlanamadı. Akdeniz Osmanlıların eline geçince, Hıristiyan kavimler Hind'e ulaşmak için yeni yollar araştırdılar ve Amerika keşfedildi. Yani Osmanlı Devleti, eline geçen iktisadî anahtarı kullanamadı. İktisadiyatın yerine fethiyat geçti. Kısaca devlet, karşısına çıkan eşsiz fırsatları kaçırdı. Çöküş başlayınca komşu devletler Hıristiyan unsurları kışkırtmaya başladılar. Ricalin başlıca endişesi, bu gaile ile uğraşmak oldu. Hemen hepsi de bozgunla sona eren savaşların vesilesi bu yabancı müdahalelerdir. İmparatorluk yıkıldı, çünkü hastaydı. Hastalığın teşhisini şöyle yapabiliriz:

1- Devletin içinde birçok unsurların olması; mezhep imtiyazları yüzünden Osmanlı istiklalinin haczaltında bulunması; Müslüman olmayanlar milliyet şuuruna sahiptirler, bu sayede hem irfanca, hem iktisatça yükselirler. Türkler ise geride kalır.

2- Türklerin herhangi bir millî gayeleri yoktur. Bütün güçleriyle saltanatı korumaya çalışırlar.

Müslüman olmayanlar, ilk bakışta sahipsiz görünüyordu ama arkalarında ruhanî bir teşkilat vardı. Ayrıca Avrupa'nın ısrarlı müdahaleleri... İmparatorluk mahiyeti itibariyle milletlerin üstünde bir hükümet demektir. Yani millî olamaz. Böyle bir topluluk ister istemez muhafazakârdır. Hıristiyan cemaatlerin ruhanileri her türlü yenileşmeğe açıktılar. Patrikhaneleri, birer ruhanî makam olmaktan çok, milliyeti korumak ve güçlendirmek için kurulmuş yarı gizli hükümetçiklerdi. Osmanlılığın can çekişmesini bir iki asır uzatan yi-

ne "zaman"dır, yine talihtir. Bu safhasında saltanatın imdadına Avrupa muvazenesi yani devletlerin rebaketi yetişmiştir (Hünkâr İskelesi, Ayastefanos muahedeleri).

Tanzimata gelince... Ülke tam bir anarşi içinde. Reşit Paşa her teşebbüsünde taassup engeliyle karşılaşır. Celâl Nuri'nin bu konudaki yargısı bizce çok yerinde: "Tanzimat-ı Hayriye, Osmanlı Devleti'ni müstebit bir devlet olmaktan kurtardı, onu mutlak bir devlet mertebesine çıkardı.

3- Üçüncü merhale 1324 (1908) Meşrutiyeti... Yazarın bu konudaki inancı da çok gerçekçidir: bu meşrutiyet iyi niyetle ilân edilmesine rağmen İttihat ve Terakki egemenliğinin gerçekleşmesi için kurulmuş oldu. Sonra talihsiz günler... Bulgaristan'da bağımsızlık, Bosna-Hersek'in Avusturya-Macaristan'a katılışı.. El-Cezîret-ül Hadra Anlaşması ihmal edilip Fas'ın tamamiyeti çiğnenince Trablus'a saldıran İtalya. Bunu izleyen Balkan İttifakı... Sonra Dünya Savaşı ve Sevr... Yunan'ın Anadolu'ya saldırısı...

Ne var ki, Türkiye Cumhuriyeti bahtiyar tesadüfler içinde doğuyor. Mustafa Kemal'in başkanlığında Türk milleti, dünya savaşı bozgunundan sonra fırsatlardan faydalanmak ehliyetini belagâ mabelâg göstermiştir. Eğer bu fırsatlar zuhurunda millette hazırlık ve uyanıklık olmasa, Gazi ayarında bir zat bulunmasa idi acaba kurtulabilir miydik"? Celâl Nuri kuşkuludur! Diyor ki: "Türkler için zafer ve inkılap ancak bu amillerin bir araya gelmesinden doğmuştur. Her inkılabın anahtarı zaferdir. Osmanlı Devleti gibi istiklâli 'mukayyet' bir toplulukla inkılaba imkân yoktu."

Yeni Bir Bölüm: Medeniyet

Gerçekten de Osmanlı Devleti'nin "feth-i meyyit" raporu büyük bir belâgatle geleceğin tarihine sunulmuştur artık. Şimdi sıra, kurulacak toplumun hangi esaslara dayanacağı-

nı belirtmeğe çalışmaktır. Nitekim Ağaoğlu Ahmet *Üç Medeniyet* adlı kitabında meseleye cevap aramış ve hükmünü kesin olarak ifade etmiştir. Örnek alınacak tek medeniyet vardır: Avrupa medeniyeti. Bu hüküm, o dönem Türk aydınlarının üzerinde birleştikleri bir nevi "bedahet"tir. Abdullah Cevdet, Akçuraoğlu Yusuf, hatta birtakım ihtirâzî kayıtlar bir yana, Sait Halim Paşa hep aynı düşünceyi paylaşırlar. Çeşitli ufuklardan gelen Türk aydınları arasında bir çeşit konsensüs kurulmuştur. Bugünkü sosyal yaşayışımızı yöneten de II. Meşrutiyette ortaya atılan bu fikirlerdir. Demek ki, yeni baştan ele alınmaları ve tartışılmaları kaçınılmaz bir zorunluluktur. Nerede hata ettik? Başka türlü davranabilir miydik? Bugün neler yapmalıyız? Bu soruların cevabını verirken elimizdeki dosyanın içindekileri çok iyi bilmek zorundayız.

Celâl Nuri, bölüme şöyle başlıyor: "İnsanlık, bulunduğumuz yüzyılda, medeniyet bakımından birbirinden çok farklı topluluklar sergilemektedir.." Doğru bir tespit. Fakat yazar, medeniyetten ne kastettiğini açıkça söylemiyor. Bizce bir kusurdur bu. Batı irfanıyla yetişmiş bir aydın, tartışmaya bir tarifle başlamalıydı. Maalesef Ağaoğlu'nda da ciddî bir tarife rastlayamıyoruz. Medeniyet, Türkçeye ondokuzuncu asırda girmiş bir kelime. Fransızca "civilisation"u karşılamak için Tanzimat paşaları tarafından uydurulmuş ve bugüne kadar berrak bir tarife kavuşamamış. Celâl Nuri gibi bir zattan bu müphemiyete son vermek endişesi beklenirdi.

Yazar, sözlerini şöyle sürdürüyor: "Önce bir Avrupa medeniyeti var... küçük bir azınlık. İnsanların çok daha büyük bir kısmı başka medeniyetlere bağlı. Bunları da ikiye ayırabiliriz. a- Kitabı olmayanlar: Hint ve Çin Hindi gibi. Afrika'nın çoğu ve Japonya. b- Müslümanlar. Avrupa medeniyeti yükselmekte, öteki medeniyetler yerinde saymaktadır."

Ağaoğlu Ahmet Bey de öyle düşünür.

Ne var ki, Celâl Nuri daha aydınlık: "yükselen medeniyetin özelliği: dinamik yani devingen olmaktır. Yerinde sayan medeniyetler ise statik yani mütevazindirler (durgun dese daha doğru olurdu).

Avrupa medeniyeti ilerlemekte ve karşılaştığı bütün engelleri yok etmektedir. Yalnız Türk kavmi bir istisnadır. Avrupalı deyince gözümüzün önüne oldukça mütecanis bir topluluk gelir. Oysa Avrupalıyla Avrupalı olmayanlar arasında büyük ayrılıklar söz konusudur. Avrupalılar arasındaki bu tecanüs nereden geliyor acaba? 1- Avrupa'nın küçük bir kıta oluşundan. Bir kıta bile değil, Asya'nın batı ucunda bir yarımada. Denizler, ırmak ve sair geçitler sayesinde birbiriyle kaynaşmışlardır. 2- Hıristiyanlık. Gerçi İsa'nın tebliğ ettiği dinle bugünkü nasrâniyetin münasebeti azdır. Bu din, Kilise Büyüklerinin içtihatlarına rağmen her devirde o devrin görüş ve düşünüşüne uymuştur.

Müslüman ve mecusî âlemlerinde ise böyle bir tecanüs yok. Bu insanlar birbirlerinden uzaktırlar ve kaynaşmamışlardır. İslâmlık, son yüzyıllardaki ulemanın egemenliği altında durgun bir hâle geldi. İçtihat kapıları fiilen kapandı. Zamanın tebeddülü ile ahkâmın da değişeceği düşünülmedi. Eski fetvalara zincirlenip kalındı. Ruh-u İslâmiyet köreltildi.

Avrupa'dan yalnız teknik alalım diyorlar. Tekniği yaratan düşüncedir, muhakemedir. Bunları birbirinden ayıramayız. Avrupa'nın serbest içtihat üzerine kurulmuş fennî bir düşünüş usulü vardır. Doğu'da nakl'e, Batı'da akl'a dayanılır. Dinde görenek, Müslüman âleminin yenilikleri benimsemesine engel olmuştur. Fikren ilerleyen bir Müslüman, mensup olduğu câmiadan ahlâk ve maneviyatça da kopuyor. Oysa bu surette ilerleyen bazı Hıristiyanlar, serbest düşündükleri halde, yine Kiliseye bağlı kalıyorlar. Doğu'da bütün ilimler bir veya daha ziyade madde-i nakliye üzerinde kurulur,

Batı'da akıl ve tecrübe üzerine. Doğu göreneğe dayanır. Batı gerçeğe. Asya kavimleri ilimde ve düşüncede gerçekçi olmadıkları gibi siyasette de gerçekçi değildirler. Asya'nın bu uyuşukluğundan ilk kurtulan biz Türkleriz.

Türk milleti birçok sebeplerden dolayı mensup olduğu medeniyet camiasından ayrılıp Avrupa medeniyetine katılmaktadır. Kaçınılmaz bir inkılap bu. Avrupa medeniyetine muhalif olanlar daha çok Avrupalılardır. Mesela bir Nietzsche, bir Max Nordau. En mühim ilmî muaheze ise sosyalistlerden gelmektedir: Marx ve şakirtleri. Unutmayalım ki düşünce daima ileridir, gerçek geri. Her medeniyet eleştirilebilir. Avrupa medeniyetinin de kötü yanları var şüphesiz. Ama bu medeniyet bir hürriyet medeniyetidir, gelişen bir medeniyet... Oysa eski medeniyetimiz lâgardı, Arap ve Acem medeniyetlerine dayanıyordu. Bu medeniyetler ise, asırlarca önca hayatiyetlerini kaybetmişlerdir. Artık onlardan ne alınabilir? Türk milleti, yüzyıldan beri zaten Avrupa'yı taklit ediyor, gelişigüzel bir taklit.

Evet, Osmanlı Batı ile Doğu arasında kalmış bir topluluktu, yapay bir topluluk... Menfaatleri birbiriyle çelişen bir kavimler topluluğu. Bu çeşitli unsurlar hiçbir zaman kaynaşmamıştı. Herhangi bir sarsıntı, unsurlar arasındaki mekanik bağı çözecek ve hepsini darmadağın edecekti. Nitekim Umumî Harp böyle bir darbe oldu. Türkler yaşamak için saltanattan ayrılmak zorunda idiler. İmparatorluk ancak hareketsizlik sayesinde ayakta durabiliyordu. Türk inkılabının en doğru tarifi: Türk milletinin Osmanlılıktan kopuşudur. İnkılap kanlar, dumanlar içinde doğdu. 1789'dan daha mühim bir olaydı bu. 89'da Fransa, bir devlet tarzını bırakıp diğerine geçti. Halbuki Türk inkılabından evvel bağımsız bir Türk devleti yoktur. İnkılapla Osmanlılık tarihe göçtü. Bağımsız bir Türk devleti kuruldu. Üstelik Türklerin siyasî ve içtimaî yapısı da değişti".

İbtidaî (Orijinal) Medeniyet

"Yeniçeriliğin ilgasından Vahdettin'in kaçışına kadar geçen zaman bir gebelik dönemi. Cumhuriyet, savaşın ve inkılabın çocuğudur. Millî mücadeleden itibaren hareket tamamiyle şuurludur. Türk ili, sanki jeolojik bir hadise ile Asya'dan koptu, Avrupa'ya kavuştu. Kısmî değil topyekûn bir inkılap. Programımız kayıtsız şartsız Avrupa medeniyetine katılmakdır. İbtidaî değil itbaî bir inkılap... Evet... bu inkılap hiçbir yönüyle orijinal değildir. Yani Türkler bu hareketleriyle düşünüşte, yaşayışta, hükümet ve maarif usullerinde dünyaca bilinmeyen yepyeni bir tarz ibdâ etmiş olmuyorlar.

İnkılap itbaî'dir, yani biz bu hareketlerle mevcut medeniyetlerden birine, kendimizce en uygun saydığımız tefekkür ve muaşeret, irfan ve idare usullerine uyuyoruz. Üçyüz yıldan beri bizi bağlayan ve şaşırtan Doğu fikir ve idare tarzına veda ettik. Demek ki şimdi tek ödevimiz var: iktibas. İlerlemek için mutlaka yeni usuller icad etmek zorunda değiliz. Karşımızdaki Avrupa'yı, bulunduğu nisbî olgunluk mertebesine çıkaran denenmiş ve belli usulleri alıyor ve uyguluyoruz.

İbtidaî bir inkılap (orijinal demek istiyor), olsa olsa, ilerleyen bir toplulukta denenebilir. Biz ise Umumî Harbe kadar böyle bir yola girmiş değildik. Medeniyetimiz gelişmemişti.

Kurtarılması canı gönülden istenilen hastalar üzerinde, neticesi şüpheli tıbbî deneylere girişilemez".

Celâl Nuri, bu tespitlerden sonra şöyle bir soru atıyor ortaya: acaba Türk inkılabı inkılaplardan hangisine benzer? Yazar, önce 89 ihtilalini ele alıyor. Olayları 1871'e kadar kısaca hatırlatarak şu hükme varıyor: "Fransız ve Türk inkılaplarını karşılaştıracak olursak görürüz ki bunların birbiriyle alâkaları yoktur. Fransa'da eski yönetim biçiminde, sosyal tabakalar arasında hukukça korkunç bir eşitsizlik

vardı. Bizde ise halk tabakası içinde böyle bir eşitsizlik yoktu. Daha doğrusu bütün tabakalar eşitsizlikten değil idaresizlikten şikâyetçiydi. Fransa'da kral ile halk mücadele etmekteydi. Bizde ise ne babadan oğula geçen imtiyazlar vardı, ne asalet müessesesi.

Türk inkılabı, milliyet 'umde'sinin muzaffer oluşudur. Oysa Fransız milliyeti 89'dan çok önce olanca açıklığı ile belirmişti. Fransız İhtilâli meşrutiyet ve milliyet kavramlarının parıldayışıdır. Fransız İhtilâli ibtidaîdir, bizimki itbâî.

Türk inkılabı Bolşevik inkılabına da benzemez. Türkler, kurtulmak ve yükselmek için milliyet umdesine dayanırken, Ruslar milliyeti inkâr ettiler. Türk inkılabı, Türk milletinin Batı âlemine uyması demektir. Buna mâni olan saltanat ve hilafetin çöküşünden sonra, gerek devlet teşkilatında, gerek düşünüşde kendisine daha yakın gördüğü bir âlemin üyesi olmak istiyor. İşte bu kadar...

İddia ediyoruz ki orijinal ve ne olacağı belli olmayan deneylere girişmektense sonuçları belli bir mesleği benimsemek daha akıllıcadır.

Ne Fransız İhtilâli tek kişiye bağlanabilir ne Rus İhtilâli. Oysa Türk inkılabının nâzımı ve kahramanı M. Kemal'dir.

Diğer inkılaplarla Türk inkılabı arasında münasebet noktaları aramak lâzımsa, İslâm'ın zuhuru inkılabında biraz durmalıyız.

İki inkılap arasında ortak bir nokta: Türk inkılabı demokrattır. Başka bir deyişle milletin yol göstericisidir. Millete avamın düşünemediği bir yaşayış biçimini öğretiyor ve kabul ettiriyor. İnkılabımızda aslolan hürriyetten çok, belli bir tarz ve usulün halka benimsetilmesidir. İnkılabımız, âmmenin yararına olduğu için, köhne fikirleri, nakle dayanan düşünceleri ve eski yaşayışı istememektedir.

Müslümanlık da liberal olmaktan çok demokrattır. Hatta davranışlarında ümmeti bir zabıta altında bulundurmuştur.

Şapka giymek için kanun konulması inkılabımızın demokratlığını gösterir. Şurasını da ekleyelim: Türk inkılabı yalnız demokratik olması bakımından son Rus İnkılabına benzetilebilir".

Fikrî Hazırlıklar

Celâl Nuri'ye göre "Yeniçeriliğin ilgasına kadar hiçbir yenilik gerçekleşemezdi. Dünyayı tanımıyorduk. Tanzimat'dan sonra da teceddüt hamleleri taassubun duvarlarına çarptı. Fakat zaman ilerliyor, yeni fikirler eski binanın temellerini aşındırıyordu. İnkılap, yıkılmaya yüz tutmuş müesseseleri defnetti sadece. Hiçbir ciddî mukavemet görmeyişi başka türlü izah edilemez. Evet, bütün talepleri akla ve mantığa uygundu. Başarısında zamanın ihtiyaçlarına cevap vermesinin de büyük payı var şüphesiz. Ama yine de bu kadar çabuk, bu kadar kesin bir muvaffakiyet beklenemezdi. Sür'atin üç sebebi var: 1- Millet uyanıktı ve olaylardan ders almıştı. 2- Muhafazakârlar teşkilâtsızdılar. 3- Olayların akışı".

Aydınlanmamış Bazı Noktalar: Yenilikler, Eskilikler

Bu bölüm kitabın en can alıcı kısmı. Celâl Nuri, inkılabın karşımıza çıkardığı en mühim meseleleri bir bir ele alıyor.

"1- Hıristiyan olmayan bir millet, tarihte ilk defa olarak, Avrupa medeniyetini kabul ediyor; yani Avrupa düşüncesi Hıristiyan milletlerin inhisarında değildir artık.

2- Başka bir deyişle: Tarihte ilk defa olarak bir İslâm topluluğu itikadatda tamamiyle esâsât-ı İslâmiyeyi muhafaza ettiği halde, dünya ahkâmında, serbesti-i harekâtı ihraz etti.

3- Tarihte ilk defa olarak Orta Asya'dan gelip Batı Asya'ya

yerleşen bir millet, Asya'nın içtimaî ve tarihî mukadderatından ayrılıyor.

Böyle bir macerayı bekleyen istikbal nedir acaba?"

Celâl Nuri bu soruları ortaya attıktan sonra, İslâmiyetle Nasrâniyetin tarihteki inkişaflarına bir göz atıyor. Diyor ki:

"Müslümanlığın iki kaynağı var: Kur'an-ı Kerim'le Peygamber'in Hadisleri. Hem vicdaniyata, hem de muamelata ait ahkâmı kucaklar. Sonra dört imamla tilmizlerinin İçtihatları gelir ki bunlar da dinle kaynaşmıştır.

Müslümanlık, dört imamdan az sonra katılaşır, ilerlemez olur, olduğu yerde kalır. Daha sonraki ulema ancak seleflerinin içtihatlarından kıyas yoluyla ahkâm çıkarabilirler. Demek ki İslâm bin seneyi aşan bir müddetten beri duraklamaktadır.

Hıristiyanlığa gelince... Bu din dört İncil'den ibaret değildir. İlk devirlerde konsiller akideyi ve bazı ahkâmı tespit etmişlerdi. Ne var ki, ondan sonra da Hıristiyanlık sabit kalmamış, her asırda bazı şeyler eklenmiştir. Nasrâniyet esasından çok uzaklaşmıştır. Hıristiyanların âmentüsü bile İncil'den değil, konsillerin mukarrarâtından alınmıştır.

İslâm'ın tarihçesi çok farklı. Ulema bugüne kadar, muamelâtı da dinin içinde saydı. Halbuki Kilise, akideye taalluk etmeyen maddelerin, selahiyeti dışında olduğuna karar verdi (tabii istemeyerek).

Nakle dayanan akideler murakebeye tâbi olamaz, makûlât sahasına giremez. İnsan bilinmeyenler önünde şüphe duyar. Bu şüphelerin uyuşturulmasını ister. Bunun içindir ki vicdaniyatta terakki ve tekâmüle lüzum bile yoktur. İkibin sene evvelki bir ceddimizin hevayic-i vicdaniyesi ne ise, bizimkiler de odur.

Halbuki ahkâm ve muamelat vicdaniyata benzemez. İhtiyaçlar günden güne artar ve değişir. Herhangi bir asrın ahkâmı diğerlerine teşmil edilmek istenirse, hal ve istikbal ma-

zinin baskısı altında kalır, hiçbir ilerleme olmaz. İki milletten biri ahkâmın değişmesi, öteki de değişmemesi umdesini kabul etseler, bunlardan birincisi şüphesiz diğerini ezer.

Kaldı ki ahkâmın değişmeyeceği fikri İslâmiyet dışıdır. Öyle olmasaydı dört mezhebin kurucuları Hz. Muhammed'in asrına o kadar yakın bir devirde mevcut ahkâma dokunamazlardı. Sonraki ulema İslâmın elastikiyetini bozdular.

Dinimiz cumhurî bir devlet şeklini kabul eder. Ulema ise müstebit hükümdarların emri altında, bu cumhurî şekli daha başlangıçta körelttiler, tekâmüle mâni oldular.

Oysa şunu yapmaları lazımdı: İslâm, toplayıcı bir iman ve itikat menbaı olduğuna göre bu dinin hürriyetçi düsturlarına dayanmalı ve muâmelatta icma'a önem vermeliydiler".

Celâl Nuri'ye göre İslâm'da bir ruhban sınıfı yoktur. Ulemanın ortaya çıkması İslâm'ın ilerlemesine mâni olmuştur. Yazar, Kur'an'ın mushaf şeklinde toplanmasını da tasvip etmez. "Kur'an'ın mukaddimeli, mâbadlı, hâtimeli bir cilt haline gelmesini Hz. Muhammed istememiştir. Hz. Osman'ın bu teşebbüsü son derece takdir edilecek bir iş değildir.

Hadis-i Şeriflere gelince.. Bunların ancak yirmi kadarını sahih telakki edebiliriz. Selefin içtihatları ise bizim için hiçbir değer taşımaz. Her hüküm ancak zamanına göre izafî ve muvakkat bir kıymeti haizdir. Daha sonra fıkıhla uğraşanlar dini bedîî bir ifadeye bile kavuşturamadılar. Oysa papazlar, Hıristiyanlığın merasim ve ibadetlerini bedîî bir şekle sokabildiler. Esası çürük bir Nasrâniyet, temeli sağlam bir Müslümanlıktan ziyade câzib gösterildi.

İslâm'ın bir talihsizliği de reformdan mahrum oluşu. Bunca asırdan beri hiçbir ıslahata şahit olmuyoruz. Ne dinin sağlam esasları muhafaza edilebilmiş, ne de cahil ulemaya karşı bir kıyam vuku bulmuştur.

Evet, Müslümanların devingen bir medeniyeti yoktur. Di-

nin amacı insanların mutluluğudur. Eğer bu amacı gerçekleştiremiyorsa kabahat, dinin kendisinde değil, onu egemenliklerinin sürdürülmesine alet eden zorba hükümdarlarla onların uşakları olan ulemadadır.

Türkler seziş yoluyla bu hakikati anladılar. İnkılabımızda etkin düşüncelerden biri de budur. İşte bunun için Batı medeniyetini benimsiyoruz. Bir bakıma Avrupa'nın zaferidir bu. Ama başka bir bakımdan Avrupa topluluğu dışındaki bir milletin Avrupa üzerine zaferi de sayılabilir. Medeniyet böylece genelleşmekte, bir kısım insanların tekelinde olmaktan çıkmaktadır. Gerçi 1856 Paris Kongresi'nde Avrupalılar, Osmanlıların Avrupa milletler câmiası içinde sayılmasını kâğıt üzerinde kabul etmişlerdi. Avrupa devletler hukukundan biz de yararlanacaktık sözde! Ama Kapitülasyonlar kaldırılmadı. Bu zincirler yok edilmedikçe Avrupalılaşamazdık. İnkılabın bir kazancı da devletler hukuku bakımından Hıristiyan devletlerden farkımız kalmamasıdır. Artık iki hukuk-ı düvel yoktur dünyada.

Avrupalı oldum demekle Avrupalı olunmaz. Yaşayış ve düşünüşümüz de bu amaca göre değişmelidir. İnkılaptan sonra Batı medeniyetinin kabul ve tatbikine mâni olan engellerin sökülüp atılması lazımdır. Civciv, yumurtanın kabuğunu kırmış, hayat sahasına çıkmıştır. Gelişmesi için tek ihtiyacı vardır: zaman.

Bugünkü inkılaplar, ancak gelecekteki ilerlemelerimiz için meydanı temizlemekten ibarettir. Bundan sonra, düzeltilmiş bir alan üzerine muhteşem bir saray kurulacak. II. Mahmud döneminden başlayarak meydanın ufak tefek pürüzlerini düzeltmiştik. Cumhuriyetin ilanıyla bu saha her türlü inşaata elverişli bir hale geldi. Yıkmak da önemli bir iş idi. Bu işde cezrî (radikal) davrandık. Artık yapmak devri geldi çattı... İnkılap, bundan sonra bir amaç değil, ilerlememiz için bir araçtır".

Metin bir muhakeme, güçlü bir müdafaa... Evet ama inkılap niçin uyandırdığı ümitleri gerçekleştiremedi? Hatamız veya hatalarımız nerede? Bu suallerin cevabını verebilmek, hiç değilse aramak, yaşayanların yani bizim vazifemiz. Bu işi başarmak için iki meziyete muhtacız: bilgi ve samimiyet.

Celâl Nuri, çağdaşı olan aydınlara kıyasla ciddi ve tarafsız. Osmanlı tarihini oldukça iyi biliyor. Başvurduğu Batı kaynakları da güvene layık. Mesela medeniyet konusunda Larousse'un *Büyük Kamus*'unu taramış. Altmış yıl önce rastgele bir gazetecinin yararlanabileceği bir kaynak değil bu.

Şimdi de üstadın yaşadığı çağı ne kadar tanıdığı sorusuna cevap verelim. Unutmayalım ki 1917 Ekim Devrimi beş altı yıl önce gerçekleşmiş ve sosyalizm Avrupa devletlerinin gündemine gelmiştir. *Türk İnkılabı* yazarı, bu çok önemli meselede ne düşünüyordu acaba? Anarşizm konusunda nasıl bir kanaat besliyordu? İslâmiyetle aşırı sol arasında herhangi bir uzlaşma olabileceğine ihtimal veriyor muydu acaba? Bu soruların cevabını aydınlık olarak 1975'lerde yayımlanan bir kitapta buluyoruz: *Sosyalizm Tarihine Katkı*, yazan: Cerrahoğlu.[6]

Türk İnkılabı'na dönelim.

Lisan Bahsi

Toprak temizlendi. Kolları sıvayıp umran ve irfan sarayını kurmağa başlayalım. İşe nereden girişeceğiz? Celâl Nuri büyük bir isabetle "dilden" diyor. Çünkü dil, düşüncenin de, medeniyetin de aynasıdır. Daha doğrusu kendisidir.

"İrfanı ta başlangıcından tetkik etmeliyiz: Komşularımı-

6 "Celâl Nuri sosyalizmin önemini nasıl belirtmişti?", "Celâl Nuri'ye göre, sosyalizm, aşırı sosyalizm ve Milli Kurtuluş Savaş'ından sonra Türkiye'nin özel durumu" ve "Celâl Nuri'nin anarşizm anlayışı", Kerim Sadi (A. Cerrahoğlu), *Türkiyede Sosyalizmin Tarihine Katkı* içinde, (genişletilmiş yeni basım). İletişim Yayınları, İstanbul, 1994, s. 237-250.

zın dilleri Avrupa irfanını ifade edecek olgunluktadır. Türkçenin ise sarf ve nahivi, imlası bile hâlâ mazbut değildir. Kamusu yoktur. Hele şu sıralarda bir muhitü'l-mâarif (ansiklopedi) bile hazırlanamaz. Lüzumlu ıstılahların (terim) ancak beşte biri mevcut. Latin, Slav, Cermen lisanları medeniyetin umumi tekâmülü içinde işlenmiş, onunla birlikte ilerlemiştir. Türkler, Batı medeniyetine katılmamışlar, bunun için lisanları da böyle bir feyzden mahrum kalmış. Kelime ve ıstılah bakımından yetim bir dil Türkçe.

Saydığımız diller, gelişmeye çok elverişli. Bir kere ön ve art edatlar bakımından zengin. Sonra mürekkep (birleşik) isimler türetebilirler. Dilimizde yalnız art edatlar (takı) var, ön edatlar yok. Türkçe en mükemmel lisandır iddiası da temelsiz. Türkçenin kendine göre iyi yanları var. Fakat lafızca fakir. İngilizce yüzbin kelime, Türkçe otuzbin civarı. Daha geniş ve daha refah düşünebilmemiz için hiç olmazsa bunun iki misli lafza ihtiyacımız vardır. İşte yenilik dostlarının üzerinde uğraşacakları verimli bir alan. Peki... Türkçe, Batı medeniyetini ifade edebilecek bir olgunluğa erişinceye kadar ne yapacağız? Başka milletler ne yapmışsa onu. Japonlar, Japonca ilerleyinceye kadar ellerini bağlamamışlar; İngilizceyi ikinci bir dil olarak kabul etmişler. Vaktiyle Galatasaray bu maksatla açılmış. Elbette ki dilimizin gelişmesine eskisinden daha çok çaba göstermeliyiz. Ama o istenilen zenginliğe erişinceye kadar medenî dillerden birinin (İngilizce, Fransızca, Almanca gibi) öğrenirsek yerimizde saymaz ve dünya irfanını izleyebiliriz.

Batı dillerini bilmek o dillerde düşünmek demektir. Bunun da anadilimiz üzerine büyük faydaları olacaktır. Bu sayede üslup ciyadet kazanacaktır. Nitekim Abdülaziz devrinden sonra, Fransızcanın etkisiyle yeni kelimeler doğmuş, üslup düzelmiş, kelime oyunları azalmıştır. Zengin devletlerin tebası da zengin olur. Medenî dilleri bilenler, büyük me-

deniyetlerin mirasına konarlar. Atadan kalma malı bulunmayan, nasıl çalışarak servet kazanırsa, lisanı gelişmiş olmayan da lisan iktibasına mecburdur.

Türkler İslâmiyeti kabul ettikleri zaman Arapça duraklama devrindeydi. Arapçadan çok kelime aldık. Türevce zenginleştik ama ziyanımız da oldu. Arapça ön ve art takılar bakımından fakirdir ama türev bakımından çok zengindir. Bir kökten otuzbeş kelime doğar. Eğer böyle bir hazine emrimizde olmasaydı halimiz haraptı. Ne var ki dilimize birçok lüzumsuz kelime de girmişti. Ne zararı var... bunlar zamanla unutulur. Kaldı ki Arapçadan gelen kelimelerin çoğu son derece mühimdir. Onları kamusdan çıkarırsak dilsiz kalırız. Zaman lüzumsuz kelimeleri atar. Zamanın yerine muassırlar geçerse yapılan iş hatalı olur. Ve tabiî olmadığı için de tepki yaratır."

Sonra yazar, Türkçenin tarihiyle ilgili tafsilata girişiyor:

"Fuzulî Batı Türkçesi kurulurken şöyle demiş:

Türkçede Beyan-ı vekâyi dûşvar ve (Türkçenin) ekser elfâzı rekîk ve ibârâtı nâ-hemvâr'dır (Türkçede olup bitenleri anlatmak güç ve Türkçenin lafızlarından çoğu tutuk ve cümleleri ise eğri büğrü).

Cevdet Paşa da 1302'de Namık Kemal'e yazdığı bir mektupta kendini şöyle niteler: "... O zamandan berü lisanımız birkaç renge girdi. Pek çok tebeddülat gördü. Birkaç kere lisanını değiştirmiş ve usl-u hatt ve imlasını bile şaşırmış bir eski müverrih..."

Görülüyor ki aradan üç asır geçtiği halde lisan hâlâ yerine oturmamış.

Sonra büyük yazarlarımızı ele alıyor Celâl Nuri; örnekler vererek şu hükme varıyor: "hiçbirinde üslup ciddiyeti yok. Fesahat, mütabakat, sarf-u nahiv noktalarından hepsi de düşkün. Tecanüsden, ittiradden mahrum, tenâkuzlarla dolu bir ifade.

Unutmayalım ki Fuzulî Batı'daki rönesans zamanında yaşar. Eğer onun yoluna gitseydik dilimiz çoktan istikrar kazanırdı. Avrupa dillerinde artık hiçbir hata hoşgörülmez. Bizde ise fasih bir ibareye rastlamak müşküldür. Ama yine de bir tekâmül vardır. İfade saflaşmıştır ama Türkçemizde fevza (anarşi) bugün de egemen."

Üstadın bu hükümlerine –ne kadar zalim olurlarsa olsunlar– biz de katılıyoruz. Nesrimizdeki bu gelişmemişliğin sebeplerini "Şiirden Düşünceye" başlıklı incelemede uzun uzadıya anlatık.[7]

Celâl Nuri, bu tespitlerden sonra can alacak suali yapıştırıyor: "Peki, ne yapmalıyız? Lüzumlu ıstılahları Arapça, Farsçadan alabilir miyiz? Hayır... Arapçadan lüzumsuz kelimeler, kaideler almışız, doğru... Ama yağmurdan kaçalım derken doluya da tutulmayalım. Bin yıldır irfanımız bu kelimelerle kurulmuştur. Düşüncemizin yapısı haline gelmiştir bu kelimeler. Bunları rastgele atamayız. Arapça kelimelere duyduğumuz düşmanlık onları bilmediğimizden ileri geliyor."

Açık, sade Türkçe yazalım diye bağırıyoruz. Pekâlâ... fakat her konu, herkesin anlayabileceği bir dille yazılamaz.

Bu da çok sık unuttuğumuz bir hakikat. Bir kelimeyle Celâl Nuri'nin tenkitleri akl-ı selime yüzde yüz uygun. Ama teklifleri ne kadar uygulanabilir? Bilemiyoruz. Netice: lügatimiz, imlâmız, sarfımız, nahvimiz hâlâ müdevven değildir.

Aradan geçen altmış yıl bu dertlere bir deva getiremedi, anarşi büsbütün koyulaştı, cehalet yoğunlaştı.

Celâl Nuri, isteklerini şöyle vurguluyor: "Bütün engeller ortadan kalktı. Medeniyet açıktan açığa hakkımız. Ama yapacağımız ilk iş, ifade aletimiz olan dili inzibat altına almak, ıslah etmek ve onu medenî diller seviyesine çıkarmak. Kelime ile beraber medenî âlemin bütün fikirlerini ve düşü-

7 Bkz. "Şiirden Düşünceye", Cemil Meriç, *Mağaradakiler* içinde, İletişim Yayınları, İstanbul 1997, s. 233-237.

nüş tarzını da Türkçemize ve milletimize nakletmiş olacağız. Dilde ittirad olmadığından zihnimiz de perişan." (Celâl Nuri, Cevdet Paşa'dan, Recaizade Ekrem'den, Sait Paşa'dan aldığı parçalarla lisanımızın nasıl anlaşılmaz hale geldiğini, lafız sanatlarının ne kadar kötü kullanıldığını ispat etmeğe çalışıyor). Sonra da Osmanlıca-Türkçe meselesini ele alıyor.

"Dilimizin tarihi yazılmamıştır. Lisaniyatla ilgili hiçbir eser yayımlanmamıştır. Bu konuda herkes aklına geleni söylemektedir. Bir kısım yazarlara göre, kamusu Arapça ve Farsça kelimelerden temizlemek, Osmanlıcanın yerine Turanî kelimeleri koymak ve dili saflaştırmak lâzımdır. Bazı yazarlar ise böyle bir davranışın dili yok etmek olacağını ileri sürüyorlar. Şehirden şehre, mahalleden mahalleye ayrı lehçeler kullanılıyor. Bu anarşiyi ancak devlet sona erdirebilir. Bugün, lehçelerin üstünde ortak bir Türkçe varsa onu merkeziyete ve devlete borçluyuz. Gerçi Osmanlı döneminde de ortak bir dil vardı ama ikiye ayrılıyordu bu dil: konuşma dili, yazı dili. Aşırılığa kaçmayalım. Her millette konuşma diliyle yazı dili ayrıdır."

Elif-ba (Alfabe) Meselesi

"Arap harfleriyle okumak da güç öğreniliyordu, yazmak da. Oysa bir çocuk Latin alfabesindeki 25 harfi kısa bir zamanda öğrenebilir. Düşündüğünü de çarçabuk yazar ve kolayca okur. Evet ama "elif-ba"yı hemen değiştirecek miyiz?" Celâl Nuri'nin bu suale verdiği cevap çok düşündürücüdür: "Hayır... elif-ba bir anda değiştirilirse mazi ile istikbal arasında bir kopuş olur. Aceleye lüzum yok. Önce Latin harfleri, yardımcı bir elif-ba olarak okutulmalı, lisanın kabiliyetleriyle ne kadar uyuştuğu denenmelidir. Unutmayalım ki Türkçe yalnız bugünkü nesillerin dili değildir. Hem atalarımızın hem de çocuklarımızın ortak malıdır.

Kütüphanelerimizi kapamağa mecbur olmadan, yavaş yavaş yeni eserler basılır. Eskilerden muhalled (klasik) olanlar yeniden basılır. Bir fâsıla-ı lisâna meydan verilmeden yeni bir denge kurulmuş olur.

Eğer atalarımızın ilmî, fennî, edebî eserleri olmasa biz de Arnavutlar gibi Latin harflerini tereddütsüz kabul ederdik. Fakat bir dilimiz var. Bütün içtimaî ve ruhî tarihimiz onda meknuzdur. Lisan terkip edilmez, terekküp eder; teşkil edilmez teşekkül eder. Harfleri değiştirmek isteyenler bu psikolojik, filolojik ve içtimaî ilkeleri unutmamalıdır."

Özetlersek, Celâl Nuri, Arap harflerinin yerine Latin harflerinin kabulünü –prensip olarak– faydalı buluyor. "Yalnız bu iş aceleye getirilmemeli. Yeni harfler dilimizle ne kadar uyuşabiliyor? Bir müddet denenmeli, eski harflerle yazılmış başlıca eserler Latin harflerine geçirilmeli, nesiller arasında herhangi bir kopuşun belirmesine meydan verilmemeli. Arap harflerinden şikâyet, onsekizinci yüzyıldan beri aydınlarımızı uğraştıran müzmin bir hastalıktır. Önce üstadımız olan Avrupa, İslâm'daki çöküşün başlıca müsebbibi olarak Arap harflerini görmüş ve göstermiştir. Meşrutiyet aydınları arasında bu şikâyet oldukça itibar kazanmıştır. Yeni harflere ilk iltifat edenlerin başında Abdullah Cevdet gelir. Böyle bir davranışın aleyhinde bulunanlar gerçek bir azınlıktır. Mesela Darülfünun hocalarından Avram Galanti, Arap harflerinin terakkimize mani olmadığını ileri sürmek cesaretini göstermiştir."

İrfana Dair

"İnkılabımızın şiarı, her ne pahasına olursa olsun, cehlin yok edilmesi olmalıdır. Aksi takdirde hiçbir milleti yenemeyiz. Evet... herkes millî terbiyeye hevesli ama bu terbiyenin henüz tarifine bile rastlayamadık.

Mürebbiler yüksek tahsil görmeli. Avam ilk tahsil. Demek ki, her iki öğretime de aynı derecede ihtiyaç var. Resmî, gayrı resmî yayın hiçbir usule dayanmıyor. İktibas devrinde olduğumuzu unutarak iddiacılığa kalkıyoruz.

Tekâmülümüzü murakabe altında bulundurmak zorundayız. Fakat bunun yolu nedir? Ben kesin bir cevap veremeyeceğim."

Edebiyat Hakkında

"Bir milletin hakikî tarihi, edebiyatından anlaşılabilir. Avrupa'nın ortak bir edebiyatı var. Madem ki biz de Avrupalı olmaya karar verdik, bu medeniyetin en pâyidâr tecellisi olan edebiyatını da tanımak zorundayız. Şark edebiyatı, bilhassa kafiye, secî, kelime, ahenk edebiyatıdır. Avrupa edebiyatında aslolan fikirdir.

Yapılacak ilk iş, Batı'nın klasiklerini Türkçeye kazandırmak olmalı. İktibaslarımız tam olmadıkça yeni bir döneme geçemeyiz. Batı'nın usullerini lâyıkıyle hazmedince hayatımızı daha mâkul ve daha tabiî bir surette tasvir edebileceğiz. Duygularımız da gelişi güzel değil, düzenli olarak tespit edilecektir.

Mütercim ve ediblerimize de büyük bir görev düşüyor; Batı edebiyatlarının sıhhat ve fesâhat kurallarını, Batı milletlerinin yüz yıllardan beri denenmiş töre ve alışkanlıklarını ülkemize aktarmak, onların yaşayış tarzlarını benimsemek.

Askerlikte, hekimlikte, mühendislikte olduğu gibi edebiyatta da ilk iş aktarmaktır. Zaten inkılabımızın tuttuğu yol Avrupa'nın beğenilen töre ve âdetlerini iktibas etmek değil midir? Nakil ve iktibastan sonra ilk merhale ibda'dır (yaratış)."

Önce Şark'ın sefaletini sergileyen birkaç fırça darbesi. Ziya Paşaları, Namık Kemalleri, Sadullah Paşaları hatırlatan bir Batı hayranlığı. "Netice: Şark Şark'tır, Garp Garp'tır. Türkler, işte, Şark'ın bu felç ve atâletine, bu lâkaytlığına ve intizamsızlığa karşı isyan bayrağını açtılar. Bana göre Doğu'nun yükseliş ve alçalışı devlet tarzından ileri gelir."

Tanzimat'tan beri hep aynı terane. İyi ama bu alçalış ve yükselişi yaratan devlet asırlarca ülkeyi imrenilecek bir medeniyet merkezi yapmadı mı?

Celâl Nuri devam ediyor: "İşte Cumhuriyet her şeyden önce, aşağıdaki tekâmülleri gerçekleştirecek devlet teşkilatını kurdu. En aziz emelimiz bu teşkilatın gelişmesidir."

Yazar, sosyal yaşamımızın neden bu kadar perişan olduğunu araştırırken, dikkatini kadınların durumu çeker: "Kadın insanlığın yarısıdır. Batı'yı güzelleştiren o... Doğu'da ise kadın, zelil ve hakir bir mahluk. Doğu kadının yardımından mahrumdur. Batı, gülmeyi bilir. Doğu ise mağmumdur; çünkü hayatı cazip değildir. Gülerse de zoraki güler. Batı, neş'enin vatanıdır. Neş'enin ve güzelliğin." Yazar, bu tasvirin fazla idealleştirilmiş bir tablo olduğunu fark ederek hemen ihtirazî birtakım kayıtlar öne sürer: "Batı'daki yaşayışın yalnız çekici yönlerini anlattık. Oysa bu hayatın yozlaştığını gösteren nice alâmetler var. Dünya Savaşı'ndan sonra bu alametler zeytinyağ lekeleri gibi büyüdü. Talihsizliğimiz bu medeniyete ikiyüz yıl önce katılacakken şimdi intisap ediyoruz. Savaştan sonra kadın konusunda serbestlik son haddine varmıştı. Bunun içindir ki günden güne aile, sağlamlığını kaybediyor. Herkes, ne pahasına olursa olsun, zenginleşmek ve hayattan kâm almak emelinde. Yani tam bir çöküş manzarası karşısındayız. Biz Avrupalılaşmak kararını verdiğimiz anda böyle mütefessih bir Avrupa var önümüzde. Ama

ne yapalım ki bütün bu tereddiyâta rağmen Batı medeniyeti yine de en sağlam medeniyet. Medeniyet, çirkinliği ihtiva etmeyen bir mefhumdur. Medenî bir toplumda bir çirkinlik görüyorsak elbette ki, o medeniyetin dışındadır, ona musallat olmuş bir hastalıktır. Maraz ise alınmaz, tedavi edilir. Elbette ki Avrupa medeniyetinin bu yönleri üzerinde uyanık ve uzak görüşlü olmalıyız. Millet ve hükümet teşkilâtı, irfan müesseseleri, edebiyat, bu davamızı gözden uzak bulundurmamalıdır.

Toplum hayatımızı sergileyen bir tabloya ihtiyacımız var. Ayrıca Batı'nın sosyal durumunu da öğrenmek zorundayız. Sonra bu iki tabloyu karşılaştırmak, bizde olmayan müesseseleri Avrupa'dan iktibas etmek lâzım.

Batı'nın toplumsal hayatı bizimkine kıyasla çok daha yüksek. Böyle bir yaşayışa katılmak istiyorsak hepimiz kalıp ve kıyafetimize, lisan ve dimağımıza, davranış ve terbiyemize, tavırlarımıza çeki düzen vermeliyiz.

İnkılap başlayalı seneler oldu. Hangi yazarımız Batı hayatının esaslı yönleri hakkında milleti aydınlattı? Avrupa medeniyeti diyoruz... bunun niteliğini açıklayan eserler nerede!"

Nüfus

"Topraklarımız geniş. Nüfusumuz az. Bu geniş toprakları ele geçirmek, İtalya için çok câzip olabilir. Bu tehlikeyi hiçbir zaman gözden kaçırmamalıyız. Bugünün savaşlarına hâkim olan, araçlar değil tekniktir. Hatta teknik de yetmez, Anadolu'nun en az otuz milyon nüfusu olmalıdır.

Nüfus iki türlü çoğalabilir: 1- Doğanları muhafaza... herkesi aile kurmağa teşvik etmek (bunun için de iktisadî gelişme şart). Demek ki iktisat, sıhhiye, bayındırlık siyasetlerimizin mihveri nüfusu arttırmak olmalıdır. 2- Cumhuriyet

hudutları dışında kalan Türkleri vatana çekmek. Bunun için de gelecek insanların topraklarımızda bugün yaşadıkları ülkelerdekilerden ziyade bir cazibe, bir kâr, bir huzur ve refah bulmaları.

Nüfusu çekmek ve ülkemizde toplamak, arttırmak, yani nicel olarak ilerlemek; ahalinin okuyup yazması ve zengin olması, yani nitel olarak ilerlemek. İşte inkılap bize bu ihtimali sağlıyor ve bu ufku açıyor."

Celâl Nuri, Demosten'i hatırlatıyor ve "bizde de böyle Demosten'lere ihtiyaç var. Her gün hutbelerde şu hakikati haykıracak bir Demosten'e... Ey Türkler! Vatanınız geniş, sayınız az. İtalya küçük, İtalyanlar kalabalık ve sizden uzak değiller. Nüfusunuzu artırın ve güçlendirin ki, Türk vatanı ikinci bir İtalyan vatanı olmasın diyor."

Biraz İktisadiyat

İnkılabın gerçekleşmesi ve ülkenin medenileşmesi için tek şart zenginlik, yani iktisaden kalkınmaktı. Celâl Nuri'nin tavsiyesi de Guizot (Gizo)'nunki gibi tek kelimeyle ifade edilebilir: "Zengin olunuz!"

"İmparatorluk, ticarî ve sınaî kabiliyetlerin gelişmesine mâni olmuştur. Türk, Eski Romalılar gibi hırfetten tiksinirdi, hükümetçi bir unsurdu. İktisadiyat, Türk olmayan Osmanlıların elinde kaldı. Havas ile avam arasında orta bir tabaka, yani esnaf yoktu.

Osmanlı saltanatı iktisadî bir devlet değildi. Bunun için, milletin iktisadî terbiyesini murakabe altında bulundurmak inkılabın görevidir.

Ticaret, bayındırlık işlerine dayanır. Önce bir program yapılmalı, başka bir deyişle yapılacak işler ciddî bir plana bağlanmalı. Millî irfan, millî gelişme... iktisadiyata dayanır."

"İnsanlık, kişiler arasındaki anlaşmazlıkları medenî hukuk yardımıyla çözümleyebiliyor. Ama, kendini bütün milletlere kabul ettiren bir devletler hukuku yok henüz.

Devletler arasında emniyet câri değildir. Büyük tehlikeler ortasındayız: Rusya, İtalya, Yunanistan. Eski denge bozuldu, yerine yeni bir denge kurulamadı. Cihan, ihtilâl içindedir. Ve ona, doğru yolu gösterecek asrî bir peygamber de yok.

Ülkemizde, her yeniliğe karşı gelen bir muhafazakârlar zümresi var. İnkılap irticaı yok etmiştir. Ama, tutucuların kökü ancak ciddî bir eğitim sistemiyle kurutulabilir.

Karamsar olmayalım. Gerçi sanayimiz gelişmemiş ama henüz sermaye ile emek arasındaki anlaşmazlıklardan da uzağız. Gerek kapitalizm, gerek proletarya ülkemizde yeni yeni öğrenilen kavramlar..

İktisadî buhran, tehlikeli akımlar doğurdu. Dünyayı alt üst edeceğe benzeyen bu çeşitli akımları dikkatle takip etmeliyiz: sosyalizm, komünizm, anarşizm mutlaka tanımamız gereken toplumsal olaylardır."

Aykırı Düşünceler

"İnkılap aleyhinde bulunanlar var. Diyorlar ki, siyasî, içtimaî, iktisadî bir durumdan diğerine ya tekâmül yoluyla yahut da inkılapla geçilebilir. Mesela İngiltere bir inkılap memleketi değil, tekâmüller ülkesidir. Oysa Fransa bir inkılaplar ülkesidir. Osmanlı tarihi asla İngiliz tarihine benzemez, en çok Fransa'nınkini andırır. Türk milleti inkılap sayesinde kendisiyle ilgilenmeyen müesseseleri yıktı.

Kimine göre de Türkler ne âridirler ne de nasrâni, Yunan ve Roma medeniyetlerine de nisbetleri yoktur. Âri ve nasrânilerin Yunan ve Roma irfanı üzerine kurulmuş medeniyet-

leriyle nasıl uyuşabilirler?" Celâl Nuri'ye sorarsanız, pekâlâ uyuşabilirler. Yazar, tam bir inkılapçıdır. Yalnız inkılabın da sınırları olduğunu kabul eder. Mesela, dil'de inkılap olmaz. Dil, tekâmül sahasıdır. Demek ki inkılabımızın bu konuda yapacağı şey, bu inkişaf ve tekâmülü kolaylaştırmaktan ibaret olmalıdır.

"İslâm'ın milletçe benimsenmiş esasları var. Bunlar değiştirilemez. Lakin din, bir yandan eski saflığına döndürülmeli, bir yandan da muamelâtta, ahlâkiyat ve maneviyatta bizim ihtiyaçlarımızı karşılayacak bir hale gelmeli.

Din, hem inkılap, hem tekâmül alanıdır. Tekâmül yoluyla gerçekleşecek amaçları tekâmüle, diğerlerini ise inkılaba bırakmak tabiidir."

Bazı Uygulamalar

"Madem ki Avrupalılığı kabul ediyoruz, onun bütün özelliklerini ve bilhassa düşünme ve çalışma usullerini de almağa mecburuz."

Son Bölüm

"Bizim inkılabımız, İnsan Hakları Beyannamesi bakımından 89 İnkılabının bir uzantısı sayılabilir. İnkılabımız, tekâmülle güçlendikçe Avrupa medeniyetine dahil olmayan Müslüman ve Mecus âlemlerine de sirayet edecektir. Türk milleti azmetmiştir; onun da, yalnız kendini değil, insanlığı yükseltmek sırası gelmiştir artık. Kısaca Türk çalışacak, ulûm ve fününu, edebiyat ve bedîîyatı bulunduğu kademeden biraz daha yukarısına çıkaracaktır. Türklerden bir Pasteur, bir Darwin yetişecek ve Türklerin Cermenlerle Latinlerden, Slavlarla Anglo-Saksonlardan seviyece bir farkı kalmayacaktır".

Gelişigüzel sıralanmış bir sürü düşünce ve malumat. Gelişigüzel fakat oldukça ciddi. "Önce lisanla ilgili mefhumlar, filoloji ile lengüistik'in farkları, sonra dil aileleri, Türkçede ön takıların bulunmayışı. Bu bilgiler, kesin bir hüküm-le noktalanıyor: Hiçbir dil diğerleriyle karabet peyda etmeden ve onlardan istianede bulunmadan yaşayamaz. Eskiler, Arapça ve Farsçadan bol bol kelime almış. Ama bu dillerdeki takıların Türkçe köklerle kaynaşmasını sağlamamış. Bu yüzden çok sıkıntı çekiyoruz. Sanıyoruz ki, başlangıçta bu iş kolayca yapılabilirdi. Önlemli olan dile esneklik kazandırmaktır. Dilin ihtiyacı, kelimeden çok, bazı gramer unsurlarına (morfem) ve isim terkiplerinedir."

Sonra yazar, çeşitli eserlerdeki Türkçe kelime nisbetlerini yüzde olarak tesbit ediyor. Hadikatü's-Süeda'da % 22, *Şefiknâme*'de % 17... (s. 285)

"Arapça, Turan ağacına yapılmış bir aşı. Böyle bir yardım, Türkçenin bağımsızlığına engel olmamıştır. Bugün de bu alışkanlıktan faydalanarak Arapça ve Farsça dillerine başvurabiliriz.

İhtiyaçlarımız ortadadır. Ne nisbet edatımız var, ne gereği kadar alet ismi, mekân ismi, zaman ismi. Ediplerimiz bol ama dilcilerimiz nerede? İnkılap, dilde tekâmülün yolunu açmalıdır. Bu tekâmül nasıl olacaktır?

Kamus'dan önce gramerimiz hazırlanmalıdır. Fakat daha önce lengüistik ve mukayeseli filoloji öğrenmeliyiz. Kamus nasıl yapılır, gramer nasıl kurulur sorularını bu ilimlerin ışığında aydınlatacağız.

Her şeyden önce usul. Çerçeveyi hazırladıktan sonra kelimeler tasnif edilebilir. İlimde lügatten evvel gramer gelir. "Kamuslarımız çok ilkel" diyen yazar takip edilecek yolu şöyle anlatıyor: "Önce dilin lügatini yapmalıyız. Sonra bu

lügati, medenî milletlerin sözlükleriyle karşılaştırıp noksanlarımızı tespit etmeliyiz. Etimoloji daha sonraki iş."

Sayfa 291'de Arap elifba'sının mahzurları sergilenmiş. Bu elifba, hem Türkçeye uygun değildir, hem de ıslah edilemez. Celâl Nuri'nin üzerinde durduğu tez şu; "lisanda inkılap pek güçtür. Diller inkılaba değil, tekâmüle tâbidir. İnkılap, ancak yazı dilleri olmayan milletlerde, mesela Macarca ve Çekçede düşünülebilir.

Türkçeyi zenginleştirmek için mürekkep isimler yapmak tavsiyeye şâyan, tabii aşırıya kaçmadan ve şiveyi bozmadan. Yeni kelimelere de kullana kullana alışılır."

Kitabın en mühim bölümlerinden biri dille ilgili olan bu ek. Yazar, daha önce de dilimiz hakkında bir kitapçık yazmıştı. Yani, bu konuyu oldukça iyi biliyor.

Bu konuda her türlü aşırılığa düşman. Aşağı yukarı altmış yıl sonra biz de yazarın dil bahsindeki görüşlerine katılıyoruz.

Sonra kitap, ikinci bir ekle zenginleşiyor:

Medeniyet Tâbir ve Mefhumu Hakkında

"Medeniyet kelimesi *Firuzâbâdî*'de yok. Küçük şehre belde, büyüğüne medine denir. Medenî, medineye mensup, medeniyet: şehirlilik.

Mütercim Asım'dan öğrendiğimiz bunlar.

Batı lügatleri de doyurucu değil. Kelime zamanla, asıl mânâsından hayli uzaklaşmıştır. Avrupa bugün, "medeniyet" denilince ne anlıyor? Gündelik dilde, medeniyet: haderiyet; vahşetten ve bedevilikten ayrı bir sosyal durum; nezaket va terbiye; ilerlemeye elverişli bir tarzda düzenli ve dürüst yaşamak ve bir araya gelmek; ilim ve fenlerden, sanat ve ticaretten, güven ve asayişten yararlanmak; rahat bir hayat sürmek... anlamlarına gelir. Halkın, "medeniyet" deyin-

ce kastettiği bu nimetlerdir. Filozofların anlayışı biraz daha farklıdır. Mesela Guizot'ya göre medeniyetin kıstası: ilerleme ve gelişmedir. İki şartı var medeniyetin. 1- Sosyal etkinliklerin gelişmesi; 2- Bireysel etkinliklerin gelişmesi.

Guizot, eski medeniyetlerle, yeni Avrupa medeniyetini karşılaştırır. Avrupa medeniyetinin üstünlüğü çeşitliliğinden ileri gelir. Avrupa'nın yaşayışı ne dardır ne tekelci. Bir kelimeyle gelişen bir medeniyet. Batı yaşayışının parolası: inkişafta tenevvü ve hürriyetti. Bu medeniyet, ikibinbeşyüz yıldır sürüyor.

Avrupa medeniyeti bir bütündür. En iyi vasıflarını mâzinin çeşitli medeniyetlerinden almıştır. Ama onların hepsinden ayrı bir terkiptir."

Celâl Nuri, Guizot karşısında herhangi bir tasdik veya red belirtmeden Gobineau'ya atlıyor. Larousse'un *Büyük Sözlük*'ü de aynı sırayı izlemektedir. Gobineau'ya göre medeniyet, hükümet şekilleriyle ilgili değildir. Mutlakiyette de, hürriyette de belirebilir (Celâl Nuri bu görüşe katılmıyor).

Gobineau'dan sonra Buckle'ın mütalâaları yer alıyor, sonra Fourier'ye geçiliyor.

Büyük Larousse'tan aktarılan bu bilgilere fazla bir şey eklemeyen Celâl Nuri, nihayet İbn Haldun'u anlatıyor. Daha doğrusu konuyu, İbn Haldun'un fikirleriyle noktalıyor. Noktalıyor demek yanlış, *Mukaddime*'den sonra yeni bir Batı tarihçisinin görüşlerine de yer veriyor: Guglielmo Ferrero. Ferrero'ya göre ilerleme kavramı kişiden kişiye değişir. Medeniyet hakkında kesin bir hükme varılamaz.

Celâl Nuri, her şeye rağmen görüşünde ısrar eder. "Bugünü beğenenlerin de, dünü özleyenlerin de hakkı var. Fakat şurasını unutmamalıyız ki, insanlık her asırda, her senede, her dakikada fikren olsun, maddeten olsun ilerlemektedir. İnsanın rüşdü her an artıyor. Her asrın ve asrımızın noksanları varsa insaniyet onları birer birer yok etmektedir. İnsan-

lığın genel ilerleyişine ortak olmak her milletin vazifesi, tarihin de övüneceği bir konudur.

Türk milleti ise, en uygun ve en mükemmel medeniyete katılarak bu görevini yerine getirmiş oluyor."

Kadim Yunan Medeniyeti

Celâl Nuri, Duruy'nin tarihinden[8] birkaç sayfa sunarak Eski Yunan'ın çağdaş Avrupa'ya bıraktığı mirası özetlemeğe çalışıyor.

Bu kadar dolu bir kitabı bu kadar kısa bir hacim içinde özetlemek imkânsız. Celâl Nuri, ele aldığı konuyu Batı'nın belli başlı kaynaklarıyla aydınlatarak irdelemiş. Hemen altını çizelim: başvurulan kaynaklar sağlam ve ciddi. Ufku bu kadar geniş, Avrupa'yı bu kadar yakından tanıyan başka bir Türk gazetecisi bilmiyoruz. Celâl Nuri'nin bir özelliği de hiçbir zaman aşırıya kaçmaması, akl-ı seliminin çizdiği yoldan uzaklaşmamasıdır. Esefle söyleyelim ki inkılap, kültür planında Meşrutiyetle boy ölçüşebilecek aydınlar kazandırmamıştır. Medeniyet birikim demek. Altmış yıl öncesini aydınlatan ustaları yakından tanımadıkça onları aşmağa kalkmak büyük bir budalalık olur. Umarım ki *Türk İnkılabı* eski harfleri iyi bilen bir gayret sahibinin himmetiyle yeni harflere kazandırılır da, benim yıllarca önce kendi faydalanmam için yaptığım bu topal hülasaya ihtiyaç kalmaz.

Evet... Celâl Nuri'nin kitabı yarım asır önce yayımlanmış. Aradan geçen bunca yıl, üstadın müşahedelerine ne gibi bilgiler eklemiş? Prof. Yılmaz Altuğ, Atatürk Devrimleri Araştırma Enstitüsü Başkanı, *Bayrak* dergisinin bir muhabiriyle yaptığı konuşmada (28 Eylül 1981) şöyle diyor: "Türk inkılabı konusunda ciddî çalışmalar gerekli." Enstitünün 1981

8 Victor Duruy, *Histoire des Grecs*, 3 cilt, Hachette, Paris, 1887.

yılında gerçekleştirdiği en hayırlı faaliyet, 11-15 Mayıs tarihleri arasında yapılan "İkinci Milletlerarası Atatürk Devrim Sempozyumu". Bu sempozyumda tarih, edebiyat, ekonomi, politika konularında Atatürk'ün görüşleri incelenmişti. "Türk inkılabının anlam ve önemini önce kendi insanımıza anlatmalıyız. Bu anlatış hikâye şeklinde olmamalı. Türk tarihi, İslâm tarihi açısından yorumlanmalıdır. Sosyolojik, tarihî, ekonomik şartlar açısından meselenin izahı yapılmalıdır." Sonra Altuğ, Âfet İnan'ın bir teklifini hatırlatıyor: Açık müzeler yapmak, o günkü maddî ve manevî şartları canlandırmak. Altuğ'u üzen bir başka konu da: Atatürk'ün İslâmiyet karşısındaki durumunun yanlış anlaşılmış olmasıdır. "Atatürk bu ülkeye laikliği getirmiştir ama dinsizliği asla..." İnkılabın hedefi "Türk toplumunu her alanda yüceltmek"tir. Peki, bu hedefe ne kadar yaklaşılmış? Altuğ, fazla nikbin değildir. "Toplumda bir kesimin, bu hedeflerden uzak düştüğünü son yıllarda karşılaştığımız olaylar gösteriyor". Çektiğimiz sıkıntıların başlıca kaynağı da budur.

Bir kelimeyle inkılabın hedefleri geniş ölçüde gerçekleşememiştir.

Bu karamsar ifadeye herhangi bir ilavede bulunmak istemiyoruz.

Üçüncü Bölüm

Albin Michel, Fransa'nın en tanınmış yayınevlerinden biri. Her asrı bir insanda somutlaştıran bir eserler dizisine başlamış "Çağların Anıtları" (Le Mémorial des Siècles). Diziyi yöneten çağımızın en büyük tarihçilerinden biri: Gérard Walter. Walter'i dünyaca üne kavuşturan ilk kitap: *Komünizmin Menşeleri; İbrani, Hıristiyan, Grek ve Latin menşeler*, (Payot, 1931).[1] Walter komünist de, hatta Marksist de değil. Sadece âlim, yani yan tutmayan bir müşahit. İbraniceden Yunancaya, Latinceden Rusçaya kadar eski yeni birçok dilleri biliyor, daha çok Fransız Devrimi üzerinde çalışmış. Saint-Just ile Robespierre'e hayran, Lenin'i de büyük vukufla incelemiş. Ciddiyetini defalarca ispat etmiş bu ilim adamının ismi, 60'larda yayımlanmağa başlayan bu dizi için sağlam bir güvence olsa gerek. Albin Michel, yedinci asrı, Hazret-i Muhammed'e ayırmış, dizinin alâkımızı çekişi bundan.

Kitabın yazarı Francesco Gabrieli, Roma Üniversitesi İslâm Araştırmaları Enstitüsü'nde müdür. Eseri, İbn İshak'-

1 Gérard Walter, *Les Origines du Communisme: judaiques, chrétiennes, grecques, latines*, Payot, Paris, 1931, gözden geçirilmiş yeni baskısı 1974.

dan, Tabarî'den, Mesudî'den, Dante'den, Napolyon'dan, Renan'dan Hugo'dan alıntılarla zenginleştirmiş.[2]

Gérard Walter "İslâmiyetin Fecir Pırıltıları" başlıklı girişte eseri şöyle tanıtıyor: "Zamanımızın en büyük Arap edebiyat uzmanlarından birinin imzasını taşıyan kitapta en titiz ilim endişesiyle, en sakin bir tarafsızlık kaynaşmaktadır". Girişin amacı, daha çok Cahiliye devri Arabistanı'nın, sosyal ve moral durumunu anlatmak.

"Yeni inanç, akla durgunluk veren bir hızla gelişmiş, hem âlimleri hem de sokaktaki adamı şaşkına çeviren bir hız. Hazret-i Muhammed'in ölümü üzerinden henüz onbeş yıl geçmişti ki, sadık halifesi, Hazret-i Ömer, Kudüs'ü ele geçirdi ve Doğu Roma İmparatorluğu'nun payitahtını dehşete düşürdü. Oysa İsa'nın ölümünden otuz yıl sonra havarilerinin başı alçakça çarmıha gerilmiş ve küçük Hıristiyan camiası Roma İmparatorluğu'nun varoşlarına sığınmak zorunda kalmıştı. Tek Roma vardı o zamanlar, bölüneceği de kimsenin aklına gelmiyordu. Hıristiyanlık, imparatorluğun sınırları içinde sadece resmen varolma hakkı kazanabilmek için, üçyüz yıl bekleyecekti. İslâmiyet ise bir asır bile geçmeden, üç kıtaya hâkim olmuştur. Bütün Arabistan'ı, Kuzey Afrika'yı, İspanya'yı kaplamakla kalmamış, daha sonra Fransa'nın kapılarını da zorlamıştır.

Ortaçağ Batılıları için bu inanılmaz netice, ancak ilâhî gazapla açıklanabilirdi. Allah, fesada uğrayan Hıristiyanlık âleminin günahlarına kızmıştı. İslâmiyet bu âlemi bir atlama taşı olarak kullanacak ve oradan dünyayı fethe çıkacaktı.

Bizce aydınlanması gereken üç olay var, İslâm'ın zuhurunda:

---

2 "Le Mémorial des Siècles", établi par Gérard Walter. *Les Hommes. VII ème Siècle: Mahomet.* Présentation de Mahomet par Francesco Gabrieli, Albin Michel, Paris 1965. Gabrieli'nin konuyla ilgili bir başka kitabı da: *Mahomet et les Grandes Conqêtes Arabes* (Hz Muhammed ve Büyük Arap Fetihleri), İtalyancadan Fransızcaya çeviren Claude Carme, Hachette, Paris, 1967.

1- Siyasî ve içtimaî iklim
2- Politeizmin mirası
3- Yahudilik ve Hıristiyanlıktan gelen unsurlar.

1- SİYASÎ VE İÇTİMAÎ İKLİM

Hazret-i Muhammed rakiplerini alt ettikten sonra, Cahiliye devrinde ne yapılmışsa, hiçbirinin değer taşımadığını ilân etti. Böylece, İslâm öncesi Arap kavimlerinin tarihi tamamen sübjektif ve tek yönlü bir yoruma kavuşmuş oluyordu. Peygamber, bu anarşi ve karışıklık devrini kapamış, ilkel bir putperestliğe son vermiş, gerçek imanı tebliğ etmişti.

Bereket ki, Bizanslı tarihçiler, Suriyeli, Ermeni ve Kıptî vakanüvislerle el ele vererek sûnni tarihçilerin dokunmadığı birçok hakikati ortaya çıkardılar.

İslâmiyet'ten önce, Asya'daki siyaset dünyasına iki büyük rakip devlet hâkimdi: Sasaniler İranı ile Bizans İmparatorluğu. Bizans Romalılığın artıklarından kurtulmuş, yok oluncaya kadar koruyacağı Rumluk çehresine bürünmüştü. Jüstinyen ile onu devam ettirenler Bizans'ı suni olarak "romanite" içinde tutmak istiyorlardı. Sasaniler devletine gelince, çok yakında mahvolacağından habersiz, tam bir gelişme halindeydi. Sasanilerle, Bizanslılar birbirleriyle doğrudan doğruya savaşmıyorlar, anlaşmazlıklarını üçüncü şahıslar vasıtasıyla çözmeyi tercih ediyorlardı. Her iki devletin de hudutlarında bir sürü Arap aşireti vardı, savaş ve yağma ile yaşayan aşiretler. Ülkelerini düşman saldırılarından kurtarmak için, bu aşiretlerden faydalanmayı ilk düşünen İran mı oldu, Bizans mı bilmiyoruz. Her iki rakip de bu unsurları kullandı.

Aşiret reisi "filark" tayin ediliyordu. Filark bütün otoritesini koruyor, sadece eyalet valisi emrinde belli bir ordu bulunduruyordu. Birçok aşiret reisi üstün bir filark'a bağlıydı, Roma yönetiminden direktif alan bir filark'a.

İslâmiyet'ten önce, biri Bizans'a, öteki İran'a bağlı iki peyk vardı. Bu peykler bağımsız birer devlet oldular. Bir hanedana bağlı hükümdarlar tarafından yönetiliyorlardı. Bizans'ın peyki: Gassaniler, İranlıların peyki: Lahmiler.

Gassaniler sülalesi tarihini pek az biliyoruz. Batı tarihçilerinin kendisinden bahsettiği Gassani hükümdarlarından ilki: II. Haris, daha doğrusu dul karısı Marya. Yaman bir kadın bu Marya. Roma'ya kafa tutmuş, üzerine yollanan birçok orduları bozguna uğratmış. Sülaleden onbeş hükümdar gelmiş. En ünlüleri 495'te tahta çıkan IV. Haris, lâkabı: Ekber. O da ününü karısı Mari'ye borçlu, Mari'nin şöhreti ise küpelerinden geliyor, bu küpelerin dünyada bir benzeri daha yokmuş, her biri güvercin yumurtası büyüklüğünde iki inci.

V. Haris, Jüstinyen tarafından genel filark nasbedilmiş, monofizist temayüllü bir Hıristiyan olduğundan Theodora'nın iltifatına nail olmuş. Yerine geçen El Mundir, hükümranlık tacı giymiş, sonra Acemlerle anlaştı diye yakalanıp Sicilya'ya sürülmüş. Babasının öcünü almak isteyen oğlu da tutuklanıp sürgüne yollanmış. İstanbul, Gassani filarklığını kaldırmış. Onbeş prensliğe ayrılan Gassaniler ülkesi İranlıların eline geçmiş ve böylece Hıristiyan-Arap devleti zeval bulmuş.

Lahmiler, İranlıların Gassani saldırılarını önlemek için korudukları bir topluluk.

Irak ve Suriye hudutlarında Hıristiyan Araplar Bizans ve İran uğruna boğazlaşırken, Hicaz'daki putperest Arap camiaları, komşuları yabancı ülkelerle yaptıkları ticaret sayesinde zenginleşmiş. Birbirleriyle yarışan üç belde görüyoruz: Mekke, Yesrib (Medine) ve Taif. En üstünleri Mekke, çünkü hem ticaret merkezi, hem de mukaddes şehir. Müslümanlara göre, beldeyi Hazret-i İbrahim kurmuş. İbrahim Hâcer'i ilerde Mekke olacak yere getirmiş, orada bir taş görmüş, karısı ile bu taşın üzerinde yatmış, bu beraberlikten Hazret-i İsmail doğmuş ve bu taş bütün Araplarca kutsal sayılmış,

Kâbe inşa edilmiş ve Kâbe'nin koruyuculuğu babadan oğula geçerek Kureyşlilere kadar gelmiş.

Kâbe halkı, iki zümreye ayrılmıştı: Zenginlerle yoksullar. Başka bir deyişle haderilerle göçebeler. Göçebeler ya tehlikeli bir yol kesici idiler ya da zenginlerin emrinde zaptiye.

Tevrat'ın sözünü ettiği ilk bezirgânlar Hazret-i İsmail'in ahfadı idiler. En eski kervancılar, başka bir deyişle milletlerarası ticaretin ilk aracılarıydılar. Toprak çorak olduğundan, Mekkeliler için biricik kurtuluş yolu ticaretti. İthal ettikleri malları tüketmedikleri, kendilerinin de üretimi olmadığı için ister istemez transitle uğraşacaklardı. Kaldı ki, şehirlerinin de imtiyazlı bir yeri vardı; dörtyol ağzında bulunmak. Suriye'den Hint Okyanusu sahillerine giden yollar oradan geçiyordu. Sasanilerin yükseliş devrinde nasıl Palmir, bir kervan merkezi ise, Mekke de bir kervan merkezi oldu. Bunun için çok geniş bir teşkilata ve önemli yatırımlara ihtiyaç vardı. Binlerce deveyi barındıracak damlar, devecileri ağırlayacak müstahdem ve gelen malları koruyacak depolar lâzımdı. Bu masraflar tek tüccarın gücünü aşıyordu çok defa, sermayedarlar aralarında ortaklık kuruyorlardı, herkesin aynı katkıda bulunması şart değildi. Ahalinin hemen hepsi bu teşebbüslerde ortaktı, kâra da zarara da katılıyordu. Bu işler için kalabalık bir muhasip, kâtip, tellâl zümresine ihtiyaç vardı. Mühim olan, topraklarından geçilecek aşiretlere ödenmesi gereken resmi, kuyulardan faydalanmak için verilecek tazminatı tâyin etmekti.

Bedeviler, kervanlardan fazla para sızdırmak için her vesileye başvuruyorlardı. Mekkeliler bu işin de çaresini buldular. Kervanların uğradığı bölgelerin aşiret reislerine kârdan pay verilecekti.

Devecilik büyük itibar kazandı. Deveci olmak için, hem geniş ticarî bilgilere sahip olmak, hem de büyük bir cesaret ve gözü açıklık gerekiyordu.

Mekke'nin bütün tüccarları tarafından kurulan idare meclisi, yabancı ülkelerle ticaret münasebetlerine girişti. Bizans'la, İran'la, Habeşistan'la ticarî anlaşmalar yaptı. Bizans'la aktedilen anlaşmaya göre mübadeleler hudut yakınlarında olacaktı. Hudutta, hem girişte hem çıkışta, yolcuların üstleri ve yükleri sıkı sıkıya aranıyordu. Bu faaliyeti yönetecek, hem merkeze hem de civara hükmedecek merkezî bir organa ihtiyaç vardı. Çok geniş bilgisi kadar, apaçık tarafgirliği ile meşhur olan cizvit papazı Henri Lammens'e göre, bu organ tüccarlar cumhuriyetidir. Elli yıl önce ortaya atılan ve bir slogan haline gelen bu tabir, Mekke'deki gerçek hükümet şeklini ifade etmez. Cumhuriyet olması için, bir seçime ihtiyaç vardır. İktidar, reisleri tarafından temsil edilen büyük ailelerin elinde idi, bir nevi oligarşi... Menşeinde Mekke monarşi ile yönetiliyordu. Hazret-i Muhammed'in doğumundan bir asır önceye çıkan bir saltanat. Hazret-i Muhammed'in zuhurundan hemen önceki devirde, Mekke'de iktidar en büyük on ailenin temsilcilerinin elinde idi: Bir nevi vekiller heyeti (Walter bu hâkim ailelerin isimlerini ve imtiyazlarını birer birer anlatır). Bu devrin iki özelliği var: Rahiplerin ve ordunun bulunmayışı. Ve kadının oynadığı büyük rol. Kadınlardan sonra şairler gelir, her zaman, her yerde onları görürüz, zaten Araplarda herkes şairdir. Şiir bir sanat olmaktan çok, bir nevi ifade vasıtasıdır. Şairlerden sonra râviler.

Hazret-i Muhammed, şairleri sevmez ama düşmanlarının tuttuğu şairlerin hücumlarına cevap vermek üzere kendi de şairler bulundurmuştur. Hazret-i Peygamber'in eski şairler içinde en çok beğendiği Anter imiş.

Mekke'de içtimaî hayata hükmeden üç âmil var: Kervanlar, hac, panayırlar. Panayırlar daha çok hac mevsimine rastlar. Batı Arabistan'ın en kalabalık panayırı Ukaz'dadır.

2- POLİTEİZMİN MİRASI

Arap politeizminde sayısız mabetler ve ibadetler vardı. Bu ibadetlerden biri de haclardı. Walter'e göre "Hazret-i Muhammed politeizmin mirasındaki temelleri korumuş ama onları muhtevalarından sıyırarak vahdaniyet umdesine bağlamıştır." Putperestliğin Mekke'ye girmesi Kuzait'ler zamanına rastlar. Daha önce Mekkeliler, İbrahim dinine mensuplarmış. İslâmiyet politeizmin tanrılarını silip süpürmüş ama mabetlerine pek dokunmamış, oraları İslâmiyet için mübarek yerler saymış (Hacer-i esved, Zemzem kuyusu ve Hira dağı üzerine malumat, bkz. s. 49-50).

Eski Araplarda dua diye bir şey yok ama hac çok yaygın. Hac, sonbaharda hurmaların hasat mevsiminde yapılırmış. Hacılar Arafat ovasına kafile kafile gelir, her kafile belli yerlerde otağ kurarmış (eski hacılar için bkz. s. 34-44).

3- YAHUDİLİĞİN VE HIRİSTİYANLIĞIN ETKİSİ

Walter'e göre Arapların çoğu Hıristiyanmış, Yahudilere karşı daha çekingenmişler. "Hıristiyanların çoğu doktordular, kâtiptiler, aktardılar, bankacıydılar. Yahudiler ise kasaplık ve köşkerlik gibi bayağı işler görüyorlardı. Hıristiyanlarla, Yahudiler aşağı yukarı aynı zamanda Arabistan'a gelmiş, Hıristiyanlar daha çok misyoner, Yahudiler ise kolonizatör olarak. Muhakkak olan şu ki, ikinci asrın sonundan itibaren Medine ve civarı Yahudilerin elindedir. Toprakları, hurma bahçeleri varmış ve Araplar üzerinde bir çeşit hâkimiyet kurmuşlar. Üçüncü asırdan itibaren durum değişecek, Medine civarına Yemen'den birçok aşiretler gelecektir. Yahudiler Arapların zenginleştiğini görerek, onları hâkimiyetleri altına almak isterler, bu yüzden birçok çekişmeler olur. Gas-

sani kralı Ebu Cübeyle, Yahudilerin belli başlı reislerini keserek yönetimi Araplara teslim eder. Yahudilerin kılıç artığı kendi köşelerine çekilip servet toplamakla uğraşmış ve hâkimiyet sevdasına kalkışmamış bir daha. Hazret-i Muhammed'in zuhuru, onları bu kayıtsızlıktan uyandırmış, İslâmiyeti tanımak istemişler. Haham Malik, Peygamberle münazara için Mekke'ye yollanmış. Malik çok "semiz" bir adammış, Hazret-i Muhammed, hahamı görünce, "Hazret-i Musa'ya Tora'yı bahşeden adına söyle, bazı hahamların lüzumundan fazla semiz olduğunu hiç mi okumadın?" demiş. Çok kızan Malik "Tanrı insana hiçbir vahiyde bulunmamıştır" diye cevap verince münazara sona ermiş. Daha sonra birçok temaslar olmuş tabii, iki taraf da zaman zaman hayallere kapılmış. Modern bir Yahudi âlimi, Hirschfeld "Hicret olmasa İslâmiyet olamazdı. Medine'de Yahudiler olmasa, Hicret" diyecek kadar aşırılığa kaçmıştır. Buhari'nin topladığı hadislerden biri müminlere şu buyruğu verir: "Yahudilerle savaşacaksınız, bir Yahudi bir taşın arkasına saklandı mı, taş dile gelecek ve ey Tanrı kulu, arkama bir Yahudi gizlendi, onu katlet diyecektir."[3]

Walter'in girişi aşağı yukarı bu kadar. Kitabın kendisi geniş malumata dayanıyor ama Gabrieli Hıristiyan. Bazı yanlışlar gözünden kaçmış. Mesela 66. sayfada şöyle bir hata: İlk müminlerden bazıları Hazret-i Muhammed'in yakın akrabaları idi, mesela amcazadesi Ali ile amcası Abbas. Bir Müslümanın kolay kolay hoş göremeyeceği hükümlerden de söz etmeye lüzum yok. İhtiyatla okunması ve kaynak, metinlerle karşılaştırılarak faydalanılması gereken, oldukça insaflı, bir eser. Şöyle bağlayalım: "huz ma safa, da' ma keder".

Eserde, Walter'in kısaltarak özetlemeğe çalıştığımız yaklaşık kırk sayfalık girişinden sonra, yedinci yüzyılın teferruatlı bir kronolojisi yer alıyor. O devirde, Batı'da iş başındaki

3 *A.g.e.*, Gérard Walter, "Introduction", s. 11-51.

papalar, Fransa ve İtalya'da tahta çıkan krallar, Bizans imparatorları, İspanya'nın vizigot hükümdarları, İslâm âleminde hüküm süren halifeler.

Kitabın ağırlığı, hiç şüphe yok ki, Gabrieli'nin yaklaşık elli sayfalık yazısında: "Hazret-i Muhammed'in Portresi".

Okuyucuya yardımcı olmak amacıyla, miladî ve hicrî takvimlerin karşılaştırmalı bir tablosu yerleştirilmiş Gabrieli'nin yazısından sonra. Onu da Peygamber'in hayatının bir kronolojisi izliyor (s. 55-116).

Hazret-i Muhammed'in yedinci yüzyılın en önemli şahsiyeti olarak ele alındığı "Çağların Anıtları" dizisi, dizinin diğer kitaplarında olduğu gibi, bu kitabın da büyük bir bölümünü metinlere ayırmış. Arap tarihçi ve düşünürlerinin eserlerinden, bize Hazret-i Muhammed'i en iyi şekilde tanıtabilecek parçalardan yapılmış derlemelerin yanı sıra, Batı'nın en tanınmış zekâlarının bu konudaki görüşlerine yer verilmiş.

Hazret-i Muhammed'in hayat hikâyesini, genel bir biyografya şeklinde insanlık tarihine mal eden ilk Arap tarihçisi İbn İshak'ın yazdıkları, İbn Hişam'ın eseri aracılığıyla zamanımıza ulaştığı şekliyle, bu bölümde bulduğumuz ilk metin (s. 117-130).

Sonra, din allâmesi, fıkıhçı Taberî'nin en ünlü eseri *Chronique*'den[4] derlenmiş bir kısım: "Hazret-i Muhammed'in Hayatı ve Yaptıkları". Taberî'nin bu eseri, Farsça, Çağatayca, Türkçe, Fransızca, Almanca olmak üzere birçok dile çevrilmiş. Yedi bölümden oluşan kitabın üç bölümü, Peygamber'e ayrılmış. Bu derleme, hacim olarak, kitabın en uzun kısmı. Yaklaşık 170 sayfalık bir metin (s. 133-300).

Hadis'lere göre "Hazret-i Muhammed'in Özel Hayatı"nı

4 *Peygamberler ve Krallar Tarihi* (Fransızca bir çevirisi için bkz. Mohammed ibn Jarir Al-Tabari, *Chronique, Histoire des Prophètes et des Rois*, Lo ruche Eds. Paris, 2006.

anlatan bölümü (s. 301-334), "Peygamber'in Özdeyişleri" izliyor. Bunları da Mesudi derlemiş. Büyük bir seyyah da olan Mesudi'nin *Altın Çayırlar* adlı kitabında, İslâmiyet'in menşei ve Peygamber hakkında önemli bilgiler var. Özdeyişlerin bir kısmı ne kadar Peygamber'in ağzından çıkmış tespit mümkün değil ama bütünüyle Peygamber'in ahlâkî ve psikolojik düşüncelerini sadık bir şekilde ifade ettikleri de muhakkak (s. 338-345).

Batı'da Hazret-i Muhammed için neler söylenmiş? Burada da Dante'nin *İlahî Komedya*'sından, Voltaire'in *Âdetler Üzerine Deneme*'sinden, Napoléon'un *Günlük*'lerinden, Carlyle'ın "Peygamber Şeklinde Ortaya Çıkan Kahraman" yazısından, Lamartine'in *Türkiye Tarihi*'nden, Renan'ın *Muhammed ve İslâm'ın Menşei*'nden, Hugo'nun *Asırların Destanı* şiirinden seçilmiş metinler sıralanıyor.

"Ek Metinler" kısmında ise, kitapta sözü geçen bazı önemli olaylar genişletilmiş bir şekilde ele alınıyor, mesela "İslâm Öncesi Arabistan'da Panayırlar", mesela "Medine şehri için düzenlenen Anayasa", mesela "Peygamberin Veda Hutbesi".

Eser, bir bibliyografya çalışmasıyla son buluyor. Çalışmanın başında ise, Gérard Walter, Hazret-i Muhammed'in hayatı ve eseri ile ilgili en ciddi kabul ettiği üç kitabı hararetle tavsiye ediyor okuyucuya.

Bunlardan ilki Montgomery Watt'ın iki ciltlik bir eseri: 1) *Muhammad at Mecca*, Londra, 1953, 220 sayfa. Hazret-i Muhammed'in yaptıkları, iktisadî ve sosyal yanlarına ağırlık verilerek ele alınmış. 1958'de Fransızcaya çevrilen kitaba Maxime Rodinson bir "Önsöz" yazmış. 2) *Muhammad at Medina*, Londra, 1956, 412 sayfa. Bir öncekinin devamı, Fransızcaya 1959'da çevrilmiş. Konuyla ilgili çok önemli bir tarih eseri.[5]

5 W. Montgomery Watt (1909-2006), *Muhammad at Mecca*, Oxford University Press, Londra, 1953; *Mahomet à la Mecque*, Fransızcaya çeviren F. Durveil,

Walter, ikinci olarak, Gaudefroy-Demombynes isimli yazarın *Mahomet*'ini öğütlüyor, Paris'te 1957'de basılmış, okunması kolay, kıymetli bir başvuru kitabı. 700 sayfa civarı.[6]

Üçüncü olarak da Hamidullah'ın *Le Prophète de l'Islam* (*İslâm'ın Peygamberi*) adlı kitabından haberdar ediyor okuyucuyu.[7] 1959'da Paris'te basılmış 744 sayfalık iki cilt. Walter'e göre, bir İslâmiyet uzmanı tarafından kaleme alınan ve dinine bağlı bir Müslüman aydının bu konudaki düşünce ve araştırmalarını yansıtması bakımından çok önemli bir kitap.

Payot, Paris, 1958 ve *Muhammad at Medina*, Oxford University Press, Londra, 1956; *Mahomet à Médine*, Fransızcaya çevirenler S. M. Guillemin ve F. Vaudou, Payot, Paris, 1959. Tek cilt olarak yeniden basılır: *Mahomet*, aynı çevirenler, Payot, Paris, 1989, 628 s. Türkçe çeviri: *Hz Muhammed Mekke'de*, çevirenler Rami Ayas ve Azmi Yüksel, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Ankara, 1986.

6 Maurice Gaudefroy-Demombynes (1862-1957), *Mahomet*, Albin Michel, Paris, 1957 ve 1969, 708 s.

7 Muhammed Hamidullah (1908-2002), *Le Prophète de l'Islam*, J.Vrin, Paris, 1959, 2 cilt. Yeni bir baskısı, *Le Prophète de l'Islam, sa vie, son oeuvre*, relu par Mustapha Tangui, Librairie El Fatah, İstanbul, Paris, 2009, 844 s. Türkçe çevirisi: *İslâm Peygamberi*, çeviren Mehmet Yazgan, Beyan Yayınları, 2 cilt, I. basım 2004.

"İSLÂM VE MEDENİYETİ"

İslâm ve Medeniyeti A. Colin Yayınevi'nin "Dünyanın Kaderi" dizisinde yayımladığı 571 sayfalık bir eser.[1] Yazar André Miquel, genç bir ilim adamı. Bir Avrupalı ne kadar tarafsız olabilirse, o kadar tarafsız Miquel. Metin ve renkli bir üslubu ve bütünü kucaklamağa çalışan yorulma bilmez bir tecessüsü var. Giriş'in geniş bir hülasasını takdim edelim:

"Azametli bir tarih, İslâm tarihi. Ondört asrı kucaklıyor. Sekiz asır boyunca –büyük keşiflere kadar– bilinen dünyanın üçte biri İslâm. Ondört asır, beşyüz sayfaya sığar mı? Kitabımız bir taslak bile değil, biliyoruz". Yazar, olayları anlatmak değil, İslâm'ın kaderine ve dolayısıyla insanlığın kaderine ışık tutmak arzusundadır. Çok mütevazı bir ışık. Bundan sonra yazar, eserini kaleme alırken karşılaştığı güçlükleri anlatıyor:

---

1 André Miquel, *L'Islam et sa Civilisation (VII ème-XX ème Siècle)*, "Destins du Monde" koleksiyonu, Armand Colin, Paris, 1968. Henry Laurens tarafından gözden geçirilmiş ve düzeltilmiş 7. baskı, Armand Colin, Paris, 2003. Türkçe çevirisi: *İslâm ve Medeniyeti, Doğuştan Günümüze*, çevirenler Ahmet Fidan/Hasan Menteş, 2 cilt, Birleşik Yayınları, Ankara, 1991.

1- TARİHÎ VESİKALARIN KİFAYETSİZLİĞİ VE TARAFGİRLİĞİ

İslâm tarihi, az bilinen bir tarih: Önce tarihin kendisinden gelen eksiklik: içtimaî isyanlar, barbarların baskını, dinî taassup birçok şehirleri yok etmek için, arşivleri dağıtmak ve kütüphaneleri yakmak için el ele vermiş gibi. Kalan malzeme ile çalışılsın denecek ama bilinen ile yetinmek tehlikeli. Mesela siyah kıtanın nasıl İslâmlaştığını anlatan hemen hiçbir metin yok.

Kavimlerin üstünlük arzusu: Her İslâm kavminin kendine göre bir İslâm anlayışı var. Bütünü parçalayan bir anlayış bu, parçalayan ve çok defa tahrif eden bir anlayış. Mesela İranlılar için İslâm tarihi, millî ve cihanşümul İran tarihinin herhangi bir safhasından ibaret.

Mektep ve fırkalar: İslâm'da büyük bir mektep ve fırka bolluğu ile karşılaşıyoruz. Siyasî ile dinî iç içe. Yani taraf tutan bir edebiyat söz konusu. Ama bütün bu teferruat iki kutupta mihraklaşır: Sünnîlik ve Şiîlik. Arap tarihçilerinin çoğu Şiî mezhebinden kimseler. Bu itibarla Şiîliğin mahkûm ettiği kişilere karşı haşin. Mesela İslâm'ın ilk asrını umumiyetle çekingen hatta düşman bir geleneğin yardımı ile tanıyoruz.

Kültür alışkanlıkları: Arap edebiyatı da, birçok edebiyatlar gibi münevver ve müreffeh bir sınıfın edebiyatı. Gündelik olaylarla pek ilgilenmez, oysa tarihi yapan bunlar. Kültürün beşiği ve modeli başta Irak olmak üzere Doğu'dur. Batı'nın bilhassa Magrib'in metinlerde adı çok az geçer. Tarih hep mühim vakalarla uğraşır. Büyük'e, parlak'a, muhteşem'e meraklıdır. Ziraat, zanaattan sonra gelir. Zanaat için-

de de en muteberi lüks sanatlar. Vergi ikiye ayrılmıştır: biri asildir; toprak vergisi (Arap tarihçileri sayfalarca bundan söz ederler). Öteki âdidir: ticarî muamelelerden alınır. Bu resimlerden ya hiç söz edilmez yahut yekûnları ve kötülükleri abartılır. Yazarlar, birbirlerini kopya ettikleri için gerçeği öğrenemeyiz.

Geleneksel oryantalizmin zaafları: Doğu'nun tarih geleneği, Avrupa oryantalistlerini de damgalamıştır. Kuzey Afrika'nın, hatta İspanya'nın İslâm tarihinde oynadığı büyük rol, yirminci asra kadar ciddî olarak incelenmemiştir. Bir başka garabet de, Şiîliğin Sünnîlikten çok daha fazla araştırma konusu yapılması.

Şarkiyat, Batı'nın inhisarında değildir artık. İslâm kendi mazisini kendisi inceliyor. Hükümleri daha isabetli, buluşları daha zengin. Ama İslâm tarihinde hâlâ karanlık bölgeler var.

2- İSLÂM'IN BASAMAKLARI

İslâm coğrafya bakımından da ayrılmış. Bir çöl İslâm'ı, bir köy İslâm'ı, bir şehir İslâm'ı. Zamanda da çeşit çeşit İslâm var. Başlangıçtaki İslâm, klasik İslâm, ondokuzuncu asrın ıslahatçı İslâm'ı. Sonra İslâm, mekteplerinin çokluğu bakımından çeşitli; haricîler, şiîler, sünnîler ve her birinin şubeleri. Kavimler, meslekler, kültür farkları, mevcut dinlerle münasebetler bakımından da farklılaşmaların olduğu unutulmamalı.

Çeşitli milletler veya ferdîleşmiş mütecanis bölgeler de çıkıyor karşımıza: Dağlık Kuzey Afrika'da isyankâr Berberiler haricîliğin sığınağıdır. İslâm'ın ananevî dinle diyalog kurduğu Hint. İster şiî ister sünnî, Arap ve İslâm işgali yüzünden büyük dünya ticaretinin aracısı olmak durumu, hiçbir

zaman tehlikeye düşmeyen Mısır. Hanefi Türkiye. İslâmlığı çok kere animizm ile kaynaştıran siyah Afrika. Fatihlerini boyuna iğfal eden sanatkâr ve memur tersanesi şiî İran.

Ama bütün bu bölünmelerin temelinde değişmeyen bir hakikat var: İslâmiyet. Hem bir dinî mesaj, hem bir devlet teşkilatı prensibi. İktidarla müminler arasındaki münasebetin temeli, ticarî muamelenin dayandığı şeref yasası, sanatlarda ilham veya yasak kaynağı. Her mümin Allah karşısında mesuldür. Aracı yoktur. Bu itibarla gündelik hayatını dualar arasında düzenler, nasıl yemek yiyeceğini, nasıl aşk yapacağını İslâm tayin eder. Bu ideal bir kaide denecek şüphesiz. Mesela bankacılık, insan ve hayvan resimleri, kaideye bir yan çiziş sayılabilir. Bununla beraber İslâm'ın nüfuz ve tesiri başka birçok dinlerinki ile kıyas edilemeyecek kadar derin.

İslâm'ı bütünüyle kucaklamak ve incelemek güç. Bir Kur'an var, bir de İslâmiyeti kabul eden kendi hususiyetlerine uyduran çeşitli milletlerin tarihî inkişafları. Yani ruhanî ile cismanî. Ama tam bir bütündür İslâmiyet. Hem maddî ve hem manevî bir medeniyet. Aralarındaki anlaşmazlıklar ne kadar büyük olursa olsun, başka dinler söz konusu oldu mu, şiîler ile sünnîler İslâm olduklarını derhal hatırlar ve ilân ederler.

3- BİR MEDENİYETİN DEĞİŞMEZLERİ

Yoksul kitleler. İslâm'ın da klasik bir medeniyeti var. Bu medeniyetin şaşaası ve ihtişamı, durgun ve çok defa yoksul bir kitleler temeli üzerinde yükselir. Salgınların, kıtlıkların ve büyük sarsıntıların tabiî besleyicisi olan bir kalabalık. Asker, bürokrat veya para aristokrasisinin altında, her Allah'ın günü tedirgin ve kararsız olan bu kitleler pek az tanıdığımız bir fresk çizerler. Ancak büyük isyanlar, büyük katliamlar münasebetiyle tarih yazarı, onları da sahneye çıkarır. Ayak-

lanan yoksulların barbarlığı, savaşlar, bir Mehdiye yahut içtimaî adalete hasret çeken suklar ve varoşlar, kanı davet eden kan, tenkillerin dehşeti. Sonra dışarının barbarlığı, yani barbarın barbarlığı, daima medeniyete saldıran barbarın.

Topraklar ve denizler. Önce çöl çıkar İslâm'ın karşısına, mania-çöl, sığınak-çöl fakat aynı zamanda geçiş-çöl. Bununla beraber iklim bakımından hiç de talihi yar olmayan İslâm, taştan veya kumdan ücralıklarıyla ve sınırlarındaki ülkelerle büyük dünya ticaretinin dört yol ağzında istisnaî bir yer işgal eder: bir geçit yolları ve kanallar bölgesi. Bunların iki yanında ise denizler var. İslâm az veya çok başarı ile bunları ele geçirmeye kalkacaktır. Portekizlilere kadar doğu denizlerinde daha bahtiyar. Ortaçağ'ın sonunda Akdeniz'in doğusundan çok batısında talihi yaver olan İslâm, Akdeniz'in Hıristiyanlara kaydığını görecektir. Osmanlı hamlesi çabuk geçecektir. Güney kıyıları hep İslâm'ın elinde olacaktır, ama İslâm oraya çakılmış gibidir. Hint'le Avrupa'nın güney denizleri ile doğrudan doğruya teması, İslâm'ı az çok havasızlığa mahkûm etmiştir. İslâm'ın kaderi Akdeniz'e bağlı kalmıştır.

Çöllerin ağırlığı. Arızasız bir coğrafya. Haderî ile bedevî rekabeti. Çöl bugün de İslâm memleketlerinde bir geri kalmışlık faktörü olarak ağır basmaktadır. (Petrol denecek, petrol çöle bağlı değildir. Petrol çölden zorla fethediliyor).

Konak-şehirler. Çölden geçilir, fakat çölde pek yaşanmaz. Arabistan'ın sahip olduğu nadir bir şehir muhitinde doğan ve site çevresi içinde tasarlanan İslâm Medeniyeti, temel ifadesini sitede (medine) bulacaktır. Eski Doğu ve Akdeniz medeniyetinin mirasçısı olan İslâm birçok siteleri canlandıracak ve yeni yeni şehirler kuracaktır. Bunların hepsi

de ya kervan konağı, köprü başı, depo veya liman olup, ticaretle ilgilidirler. Yalnız Kahire ile Bağdad'ı ihya etmiş olmak bile az mı?

Demek ki peyzajda iki dünya: bedevî, haderî. Az çok kararlı bir denge halinde şehir, haderî topluluklarının adacığı ve ocağı; kütlesini, müesseselerini, kültürünü, çölün oynaklığına karşı yükseltmekte.

Kültür. Modern çağa kadar değişmez temel: din, kültür, yine din. Alt yapının büyük tesiri inkâr edilmez ama bu tesir İslâm cemiyetinde, ötekilerinden daha az derin. Kültür alt yapıya ve yabancı kültürlere, bugün bile, başarıyla karşı koymakta.

Farklı içtimaî rejimler ve iklimlerde İslâm, değişmez bazı prensipleri ülkeden ülkeye, çağdan çağa aktarabilmek gibi bir mazhariyete sahip. Onu tarif eden de bu prensipler.

4- İSLÂM'IN DÖRT ÇAĞI

1- Menşeinden (610 yılları) sekizinci asrın ortalarına kadar bir genişleme devri. Bu zaman zarfında İslâm Arapların inhisarındadır. Dünya tarihi bakımından, oyunu idare eden Doğu'dur.

2- Sonra 1050'ye kadar İslâm toprak bakımından istikrara kavuşmuştur. Oysa kültür bakımından yabancı medeniyetlerle temas yüzünden oluş halindedir. O devre hâkim olan İran. Dünyanın kaderi hâlâ Doğu'nun elindedir. Fakat denizlerde Avrupa'nın uyanışı başlamıştır.

3- 1050'den 1800'e kadar, aşağı yukarı sekiz asır İslâm Orta Asyalıların, Moğol ve bilhassa Türklerin inhisarındadır. İslâm için yeni bir seyyaliyet çağıdır bu: Osmanlıların Avrupa'ya yayılışı, İslâm'ın Afrika'da, Orta Asya'da, Hindistan'da, Malezya'da, Endonezya'da ilerleyişi. Ve yavaş yavaş denizle-

re hâkim olan ve Osmanlı ilerleyişini durduran Avrupa ile karşılaşma.

4- Nihayet ondokuzuncu ve yirminci asırlarda yeni bir mayalanma devri. Önce kültürel İslâm'da modernleşme. Sonra siyasî İslâm'da: yeni bağımsızlıklar. Ve yine Araplara geçen İslâm dünyasının şampiyonluğu.

Bu devrin büyük kısmında tarih hamlesi Avrupalılardan gelir. Önce emperyalist fetihler, sonra bu fetihlerin, İslâm'ın kültürel ve siyasî uyanışında ve bu fethe karşı reaksiyonunda, doğrudan doğruya oynadığı rol. Bu reaksiyonla başlayan kesin değişiklikler. Ondokuzuncu asırda Avrupa'nın hâkimiyeti mutlak gibi. Yavaş yavaş bu hâkimiyet sarsılır. Sömürgeleşen Arap ülkeleri İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra bağımsızlığa kavuşur. Fakat Avrupa ile İslâm kendilerini aşan bir kavganın içine girerler: Bir yanda zengin milletler, ötede Üçüncü Dünya'nın fakir milletleri".

Her biri kendi dalında uzman tarihçiler, "Zamanımız ve İnsanlar" başlığı altında, bugünün ümit ve endişelerinden hareketle, bakışlarını geçmişe çeviriyor ve aydınlatmağa çalıştıkları o geçmişin içinden, günümüz meselelerine cevaplar getiriyorlar. Konu bazen "İspanyol İnsanı"dır, bazen "Onaltıncı yüzyılda Roma", bazen "Bizans'ın Dramı".

Hachette Yayınevi'nin çıkardığı ve Collège de France profesörlerinden Jean Delumeau'nun yönettiği "Zamanımız ve İnsanlar" dizisi, bir kitabını da İslâmiyet'e ayırmış: *İslâm'ın Büyük İnsanları*. Yazarı Louis Gardet.[1] Bu tanınmış Fransız medeniyet tarihçisi aynı zamanda hoca. Çeşitli Arap ülkelerinde verdiği derslerin yanı sıra, 1957-1972 arasında Toulouse'un Milletlerarası Mukayeseli Felsefe Okulu'nda "İslamoloji" dersleri okutmuş. *La Cité Musulmane, Vie Sociale et Politique* (İslâm Medinesi, Sosyal ve Siyasî Hayat), 1954 (eser 1976'da dördüncü kere basılmış); *Connaitre l'Islam* (İslâm'ı Tanımak), 1958; *Les Grands Problemes de la Theologie*

1 Louis Gardet, *Les Hommes de l'Islam, approche des mentalités*, "Le temps et les Hommes", collection dirigée par Jean Delumeau, Hachette, Paris, 1977, 415 s.

Musulmane (İslâmiyet, Din ve Toplum), 1967; *Les Hommes de l'Islam* (İslâm'ın Büyük İnsanları) 1977, belli başlı eserleri. İslâm dünyası ve düşüncesiyle ilgili bu kitapların yanı sıra Gardet, profesör Gilson'la birlikte Vrin Yayınevi'nin *İslâm Araştırmaları* başlıklı dizisini yönetiyor, *İslâm Ansiklopedisi*'ne çeşitli makaleler hazırlıyor.[2]

İslâm'ın Büyük İnsanları adlı kitabın arka kapağındaki tanıtma yazısı şöyle: "Batı dünyası, çok uzun zaman, İslâm kültür ya da kültürlerinin en parlak olduğu dönemleri dahi merak etmedi, incelemedi ya da bilmezlikten geldi. Ama artık inanıyoruz ki, bu uzaklardan, aynı zamanda da çok yakından gelen sese kulak vermek, bu mesajı duymak, Batı insanına çok şey kazandıracaktır.

Bugün İslâmiyet çeşitli kültür devrimleri yaşıyor. Kendini arayan İslâm gençliğinin karşısında üç anahtar mefhum var: modernleşme, kaynaklara dönüş, devrim. Bu kitap, oluşum halindeki İslâm tarihi içinde, okuyucuya bazı düşünce ufukları, bazı araştırma alanları açmak istiyor, yoksa kesin cevaplar ve katı hükümler getirmiyor. Kaldı ki kendi kendini kurmağa çalışan bir tarihin akışı içinde bu mümkün de değil."

Gardet, kitapta ele aldığı meseleleri "Giriş" kısmında toplu bir şekilde sunuyor. Okuyoruz.

"İslâm'ın kendine has değerleri asırlar boyunca ne şekiller aldı acaba? Çeşitli ülkelerde ve toplum tabakalarında, değişik tarihî dönemlerde yaşayan İslâm büyüklerinin İslâmiyetten anladıkları neydi? İslâmiyet, aralarındaki ırk, dil, tarih farklarına rağmen, bütün Müslümanlar için ortak bir insan tipi şekillendirmiş midir, yoksa, günlük davranışları hiç ilgilendirmeyen bir temel düşünce ve tercih şekli midir?..

Okuyucuyu, İslâm büyüklerinin portreleriyle dolu bir galeride dolaştırmaktan çok, İslâm âleminde yaşayan çeşitli milletleri, ortak yanlarını ortaya çıkararak, incelemek is-

2 1904'te Toulouse'da doğan Gardet 1986'da aynı kentte hayatını kaybeder.

tiyoruz. İslâm büyüklerini de, arkalarında bıraktıkları eserin önemine göre, tarihin herhangi bir döneminde, bir milletin veya sosyal bir grubun rehberi ve sözcüsü oldukları ölçüde, ele alacağız...

Bir zihniyet, belli bir topluluğu oluşturan insanların hayatının o topluluğa yansımasıdır, yani her şeyden önce bir topluluğa ait olmak duygusudur, gurur duyduğumuz bir medeniyete, bir kültüre bağlı olmak demektir. Bir dünya görüşüdür, zihniyet. Günlük yaşayış tarzımızı da düzenler. Duyuların bir ifadesidir, aynı zamanda zekâmızın bir inşasıdır da. Tarihî ve siyasî şartlar karşısında devamlı değişir.

Her din, bir zihniyet şekillendirir bünyesinde. Ama İslâmiyet, diğer dinlerden farklı olarak, belli bir siyasî teşkilâtlanmadır, bir hayat felsefesidir, bir kuralar bütünüdür. Sosyal ilişkiler de, inançlar da, kültür de kaynağını Kur'an'dan alır. Sosyal ilişki kaideleri vahiy şeklinde gelmiş olduğundan, ülkeler ve çağlar arasındaki farklara rağmen, İslâmiyette her zaman, İslâm hayatını yönlendiren ve herkes için ortak prensiplerden oluşan bir birlik ekseni varolmuştur.

Bu itibarla, bütün İslâm âlemi için geçerli Müslüman bir insan tipini tarif etmeğe çalışırken, onu yaşadığı çağa, ülkeye veya ırkının özelliklerine göre ele almayacağız. Burada önemli olan, onun Müslüman Arap, İranlı, Türk, Kürt, Hintli ya da Endonezyalı hatta Afrikalı olması değil, İslâmiyeti yaşayış biçimi, İslâm idealleri karşısındaki tutumu, tavır alışı. Gerek tarih içinde gerekse bugün yaşadığı kırsal ya da kentsel ortam, mesleği, mezhebi önemli. Sosyal ve kültürel bir tiplemeye varabilmek, çoğu zaman birbiriyle iç içe ama sürekli birbirinden etkilenen şu üç noktayı göz önünde bulundurmakla mümkün: Tanımlamağa çalıştığımız Müslüman insan tipini oluşturacak Müslümanların: 1) İslâmiyetin klasik çağında ve daha sonraki dönemlerinde yaşayış tarzları, 2) Bağlı oldukları dinî ekoller, mezhepler, 3) İslâm tari-

hinin yükseliş, çöküş ve yeniden canlanma yönündeki gelişmesi içindeki yerleri.

Böylece elde edebileceğimiz tipleme, olsa olsa bir arayış çabasının kesin olmayan sonucunu meydana çıkarır.

İslâmiyetin en parlak döneminde yaşayan Müslüman, "başkası"na, "kendinden olmayan"a açıktır. Çöküş döneminde ise, aynı Müslüman, örf ve âdetlerin, belli sıkı kuralların kısır döngüsü içinde sıkışmış kalmıştır. Günümüzde Müslüman, galip yabancı ideolojilerin karşısında bir çıkış yolu aramakta, İslâmiyeti, milletlerarası platformda layık olduğu yere oturtmak için uğraşmaktadır".[3]

Çok yönlü, çok boyutlu zengin bir çalışma karşısındayız. İslâm tarihi, Batı tarihine paralel bir şekilde incelenirken, çağlar boyunca, İslâm medeniyetini oluşturan Müslüman insan tipi de, İslâm'ın büyük insanları arasından sıyrılarak, gözlerimizin önünde şekillenmektedir. Karşımızda, insanlık medeniyet tarihi içinde yerini alan bugünün şuurlu Müslüman aydını var.

Bizi tarihin içinden bugünlere getiren bu entelektüel gelişme boyunca, ele alınan meseleleri yerine oturtmak için üzerinde düşünülmesi gereken bir konu da, Gardet'nin büyük bir vukufla incelediği "İslâm'da Zaman Boyutu" meselesi.

Kavimlerde Sübjektif Zaman

"İslâmî tarih anlayışına hâkim olan iki zaman var: uçsuz bucaksız süre (dehr) ile, bu aralıksız akış içinde aralıklı zaman parçaları (vakit). Bu anlayışa göre, insanların tarihi, düz fakat biteviye devam etmiyor, iniş çıkışları olan bir çizgi istikametinde gelişiyor.

Modern Batı, aralıksız ve zorunlu ilerleyişe inanır, İslâm

3 Louis Gardet, *a.g.e.*, "Préliminaires", s. 10-23 arası özeti.

ise, kırılan ve boyuna tazelenen bir ritme. Yükselişleri alçalışlar izler, alçalışları yeni doğuşlar. Bir zaman parçası, kendi mihveri üzerinde dönmedikçe, Kaynakların ilk Ânı ile Son Saati birleşmedikçe, bütün değildir.

Kavimler ve bilhassa Peygamber'in ümmeti, böylece "mukadder hedef"e doğru ilerler, biteviye bir ilerleyiş değil bu şüphesiz, "helezonî" bir ilerleyiş. Her fert gibi, her kavmin de bir eceli vardır. İçimizdeki zaman anlayışı başkadır, rakama vurulan zaman anlayışı başka.

İslâm toplumlarının tarihini üçüzlü bir ritm içinde incelemek kabil.

a- Birinci zaman: İslâm'ın Büyük Çağı

Yedinci yüzyıldan, aşağı yukarı onüçüncü-ondördüncü yüzyıla kadar.

Bu çağ da üç aşamaya ayrılabilir:

1) Savaş ve fetih dönemi (Peygamber'in ölüm tarihi olan 632'den sekizinci yüzyılın sonuna kadar). İslâm, Arap kaynaklarını hem devam ettirir hem de o kaynaklardan kopar ve evrenselleşir.

2) Doruk noktası (sekizinci ve onikinci yüzyıllar arası). Hem Doğu'da hem de Magrip'te.

3) Savaş dönemi (onüç ve ondördüncü yüzyıllar). Ortaya çıkan çözülüşler ve Doğu'da yeni kavimlerin (Mongol ve Türk) gittikçe artan etkisi.

b- İkinci zaman: Köksalma ve Çözülüş

Onbeş ve onaltıncı yüzyıldan ondokuzuncu yüzyılın sonuna kadar. Önce iki-üç asır Osmanlının askerî hâkimiyeti. Uzun bir köksalma, sonra da, önemli başarılara rağmen, çözülüş devresi. Elde edilen başarılar, Safevi İran ve Hint Moğol İmparatorluğu karşısında elde edilir.

c- Üçüncü zaman: Yenileşme Çabası

Ondokuzuncu yüzyılın son çeyreğinden bu yana. Arap ve Araplaşmış kavimlerde, Türkiye, İran, Hindistan, Pakistan ve Endonezya'da bir yenileşme çabası ve arzusu var. Bu yenileşme cehdi, bütün bu ülkelerde, Sanayi Devrimi'yle, Batı'nın teknik gücüyle, düşünce tarzları ve idealleriyle pençeleşmektedir.

İslâm tarihindeki bu gelişmeyi, Batı dünyasının tarihî gelişmesiyle karşılaştırdığımızda, ortaya çıkan manzara şu: İslâmiyet'in fetih ve zirveye yükseliş çağında, bir taraftan Bizans çökmektedir, diğer taraftan Latin dünyası karanlıklar içindedir.[4]

İslâm'ın çözülme tehlikeleriyle savaştığı dönemin ilk yarısında (onüç-ondördüncü yüzyıllar) Batı, Büyük Ortaçağ dönemini yaşamaktadır (dinî eserler, katedraller...).

İslâm kavimlerinin çözüldüğü dönemin ikinci yarısında da, Batı önce vebayı ve onbeşinci yüzyılın "ölüm danslarını" yaşadıktan sonra, Büyük Keşifler, Yeni Dünya'nın fethi, bütün ihtişamıyla Rönesans, siyasî zaferleri ve teknik gücüyle Modern Çağı yaşamaktadır.

Demek ki, İslâm ülkeleriyle Batı'da tarih çağları birbirinden çok farklı. Batı'da modern çağlar, İslâm'ın gerçek bir Ortaçağ yaşadığı döneme rastgelir. Oysa, İslâm klasik çağını yaşarken, Latin Avrupa demir çağını yaşıyordu. Tarih içindeki bu zaman farklılığı hiç de önemsiz değildir. İki ayrı dünyaya rengini veren ve bugünün İslâm ülkeleriyle, yirminci yüzyıl Avrupa'sının çağdaş sayılamayacaklarını gösteren bir farklılaşma bu. İslâm'da klasik çağ, Ortaçağ'dan önce gelmiştir, bu itibarla, İslâm'ın bugün kendini arama çabası ve yenileşme ihtiyacını da Batı'daki Rönesans hareketinin muadili saymak yanlıştır. İslâm klasik çağını yaşamış bulu-

4 Louis Gardet, *a.g.e.*, Dördüncü Bölüm, "La dimension *temps* et sa projection dans l'histoire", s. 279 vd.

nuyor. Bu çağın büyük kültür fetihlerini yok farzedemeyiz, kavimlerin hafızalarında hâlâ canlıdır bu fetihler. O zaman akla şu sorular geliyor: bu fetihler zamanın icapları içinde de sürüp gidebilir mi? Gayet aktüel olan bu problemlere çözüm getiriyorlar mı? Yoksa geçmişin bu şerefli hatıralarına sarılmak, İslâm'ı daha da kalıplaşmış bir Ortaçağa mı sürükler?

Çağdaş İslâm aydını, Avrupa'nın bilim ve teknikleriyle karşı karşıya ve bunlardan faydalanmak da istiyor, ama ne bahasına? İslâm'ın bünyesinde, yer yer "kültürel bir devrim" arzusu beliriyor. Ancak, bu devrim, İslâm'ın parlak dönemlerinden kalan zengin mirasın en değerli yanlarından vazgeçmekle mi mümkün olabilecek, yoksa –Abbasiler döneminde Yunan ve İran düşüncesinin İslâmî özelliklerle kaynaştırılarak benimsenmesi olayı gibi– bir iç gelişme sonucu, özgün bir değişimle mi gerçekleşecek? Ayrıca, böyle bir değişimin seçkinler ve yığınlar üzerinde etkisi nasıl hesaplanabilecek?

Günümüzde İslâm aydını, hem klasik çağ, hem de çöküş devri İslâm aydınını anlamadan kendini tanıyamaz. İslâm aydını, çağdaş Batı medeniyetinin beraberinde getirdiği problemler üzerinde düşünebilmek için, Hıristiyanlığın tarihini de bugününü de bilmek zorunda. Batı aydını da Doğu'yu tanımıyor, ya da tanıdığı kadarıyla, Müslüman dünyanın yaşadığı gerçeği anlayıp kabullenebilmesi mümkün değil. İki taraf da birbirini tanıdığını zannediyor ama gerçekte birbirinden habersiz, birbirini olduğu gibi göremiyor. Ortaya çıkan bu karşılıklı bilgisizlik ve anlayışsızlık da kültür tarihçilerini çok zor durumda bırakıyor".[5]

---

5 Bkz. "İslâmiyet ve Hümanizm", Cemil Meriç, *Kırk Ambar cilt 1 Rümuz-ül Edeb* içinde, iletişim Yayınları, İstanbul, 1998, s. 91-95.

Bir Çağa Adını Veren Adam: El Biruni[1]

UNESCO, zaman zaman bir dergi çıkarıyor. İnsanlığın en büyük evlatlarını, çağımızın şapşal ve kayıtsız insancıklarına tanıtmak amacıyla çıkarılan bu 'nefis' derginin adı: *Görüş*.[2] Bu mevkutenin iki sayısını görebildik. Birincisi 1973 Haziranı'nda çıkmış. İkincisi 1978'de. 1973, Biruni'nin bininci doğum yıl dönümü. Dergi çok güzel resimlerle süslenmiş. Yazılar da tanınmış uzmanların imzasını taşıyor. Rus, Dominiken rahibi, İranlı bir üniversite hocası, Afganlı bir bilgin vs. Çorbada tuzu olmayan yalnız biziz.

1964'lerde *Hint Edebiyatı*'nı yazarken şöyle demiştim: "Hint düşüncesinin ilk fatihi Harzemli bir Türk. İslâm dünyası ile Brahmanlar diyarı arasına atılan ilk köprü onun eseri. El Biruni'den bahsediyorum, bin yıl önce yaşayan El Biruni'den..." Sonra da "İslâm'ın Anquetil'i" başlığı altında: "Se-

1 Ebu Reyhan Muhammed bin Ahmed el-Birunî, Ebu Reyhan el Birunî de denir (973-1051). Latincesi Alberonius, Batı dillerinde Aliboron.

2 Dünyaya açılan pencere: UNESCO'dan Görüş, Birleşmiş Milletler Eğitim, Bilim ve Kültür Örgütü'nün aylık dergisi. Genel yayın yeri Paris, Türkiye baskı sahibi R. G. Arkın. Daha fazla bilgi için bkz. "UNESCO" başlıklı yazı, dipnotu 1, Cemil Meriç, *Kültürden İrfana*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2013, s. 403-408.

buk Tekin'in oğlu Ganj vadisini ele geçirirken El Biruni de Hint düşüncesini fetheder. *Tahkik Ma-lil Hind*, Hint hakkında yazılmış en değerli eser.[3] Yazar, bu kitapta, İslâm mutasavvıflarıyla Hint bilgelerini karşılaştırır. Gita ve Patancali doktrinleriyle Hıristiyan ve Yunan akideleri arasındaki yakınlıkları gösterir.[4]

Üzülerek kaydedelim ki, İslâm Ortaçağı'nın bu en büyük bilgini Batı'da çok geç tanınmıştır. Ondördüncü asrın en ansiklopedik kafası İbn Haldun da, üstadın adını bir kere bile anmaz. Tunuslu hâkimin Biruni'yi tanımayışı Harzem ile Mağrib arasındaki uzaklık ve matbaanın keşfedilmemiş olmasıyla izah edilebilir.

Bize gelince... Türk aydınları, İslâm'ın insanlığa şeref veren büyüklerini ancak Batı dillerine aktarıldıktan sonra tanımağa alışkındırlar. Oysa El Biruni Avrupa'ya ondokuzuncu asrın sonlarında malûm olmuştur. *The Legacy of Islam* bu gecikmenin sırrını şöyle açıklıyor: "İslâm Ortaçağı'ndaki âlimler de (Batıdakiler gibi) birçok alanlarda temayüz ederler. Faaliyetlerini yalnız tabiat ilimlerine veya yalnız insan ilimlerine hapsetmezler. Bu âlimlerden en büyükleri: doktor El Râzi (865-925) ile El Biruni (973-1038). Râzi, İslâm ilminde rasyonalizmin öncülerinden biri. Ne var ki, İslâm Ortaçağı'nın en büyük allamesi: El Biruni. Geniş tecessüsüyle Râzi'yi bile geride bırakan Harzemli, Râzi'nin hal tercümesi-

3 Bkz. Cemil Meriç, *Bir Dünyanın Eşiğinde*, İletişim Yayınları, İstanbul 1994, "İkinci Kitap: İnançları, düşüncesi ve edebiyatı ile Hint, *Başlarken"*, s. 85 ve "Hindî Edebiyatı, Hint ve İslâm, *İslâm'ın Anquetil'i"*, s. 252.

4 El Biruni'nin, Gazneli Mahmut ile gittiği Hint seferinde, Sanskritçe öğrenip, Hint dinini, kültürünü, felsefesini, edebiyat, coğrafya ve âdetlerini yerinde inceleyerek yazdığı eser: *Kitabu't Tahkik ma-lil Hind* veya *Tahkik-i* Ma-lil Hind veya *Fi Tahkik-i Ma-lil Hind. Tarih-ül Hind* olarak da bilinir. Yeni bir Arapça baskısı için bkz. Abu Reyhan Mohammad ibn Ahmad, *Fi Tahkik-i Ma-lil Hind,* Dairatu'l Maarifi el Osmaniye Matbaası, Haydarabad, 1958. Eserin, Prof. Dr. Ali İhsan Yitik tarafından yayına hazırlandığına dair bazı haberlere rastladıysak da bu çalışmanın sonlandırılarak kitabın Türkçesinin basıldığına dair bir bilgiye ulaşamadık.

ni de kaleme almış. Dinî ve felsefî görüşlerine katılmaz hekimin ama din dışı konularda üstadın takipçisidir. Şaşılacak şey. Biruni, uzun zaman Avrupa için bir meçhuldür. Yani İslâm'ın mirası içinde yer almaz. Bunun sebebi şu olsa gerek: mütercimler, eserlerindeki dil güçlüklerinden ve ele aldığı konuların çetrefilliğinden ürkmüş ve selefleriyle haleflerinin daha kolay olan eserlerini tercih etmişlerdir."[5]

Şemseddin Sami, *Kamus-u Âlam*'da kısa bir hal tercümesini verir üstadın. Başlıca eserlerinin konularına dokunur. Sonra... El Biruni'den söz eden yazarlarımız M. Şemseddin, Hilmi Ziya ve bilhassa Z. V. Togan'dır.

Togan, *Tarihte Usul* adlı araştırmasının "Müslüman Şarkta Tarih" bölümünde şunları yazar: "Tarihte felsefî bir yol takip eden ilk âlimler, Yunanlı Tukidides ve Polibias'tır: Pragmatik tarih usulü. Romalılar'da tarih, ilimden çok bir sanat dalıdır (Takitus müstesna). Hıristiyanlık ve İslâmiyet devrinde, tarih Eski Yunan'da vardığı merhaleye kıyasla çok gerilerde kalmıştır. Bizansta da öyle. Her üç dönemde de hâkim olan, teolojidir. Bu anlayışa göre, tarihî olayların tek yaratıcısı vardır: Allah ve kader. Yalnız İslâmiyet sebeplere daha geniş yer ayırır. Evet... Her şey Allah'ın iradesine bağlıdır. Ama Allah her şeyi belli kanunlara göre yapar. Binaenaleyh tarihçi, "sünnet-i ilahiye"yi araştırmak ve keşfetmek gibi bir hürriyete sahiptir. İslâm dünyası Eski Yunan tarihçilerini tanımamıştır. Başlıca kaynakları: Plotinus, Bizans ve Süryânilerdir.

Müslüman tarih telakkisi İslâmiyetten önceki Arap ve Fars rivayetlerinin etkisiyle olgunlaşmıştır.

"Usul-i Hadis", hadislerin mevsukiyetini tahkik için başvurulan bir nevi tenkit. Araplarda, rivayetleri tetkik ananesi bu sayede yerleşecekti. Gerçi İslâm dünyasında belli bir ta-

5 *The Legacy of Islam*, ed. Joseph Schacht - C. E. Bosworth, 2. baskı, Oxford University Press, Londra, 1974; gözden geçirilmiş 2. baskı, 1979. İlk baskısı 1931.

rih görüşü olan âlimler de yok değildi. Mesela El Biruni. El Biruni, tarih meselelerini aydınlatmak için arkeolojiye, jeolojiye ve iktisadiyata başvurur. Ona göre tarih, dinî ve kavmî hislerden uzak ve tarafsız olarak kaleme alınmalıdır. İlimler, insanın hayatî ihtiyaçlarından doğmuştur. İnsan davranışları ikiye ayrılır: 1- Tabiî olanlar, 2- Vaz'î olanlar. İktisadiyat, tabiî ve riyazî ilimlere dayanır. Beşeriyetin hayatı da arzınki gibi tarih öncesine uzanır. Arzın hayatı 'Kütüb-ü Mukaddese' ile değil, arz tabakalarında husule gelen değişiklikleri tetkikle öğrenilir. Medeniyetteki değişiklikler ise mamurelerin harabelerinde araştırılır. Bir kelimeyle tarihin en güvenilir kaynakları jeoloji ile arkeolojidir.

İnsan yaratılıştan anarşiye mütemayildir. Tabiata söz geçirmek ve hayatını korumak için, içtimaî ve iktisadî kanunlar kurar. Tek başına koruyamaz kendini. Topluluğunu sürdürmesi için kahir bir kuvvete ihtiyaç vardır. Devlet bu ihtiyaçtan doğmuştur. Başka insanlar tarafından ezilmemek için, birtakım insanlarla birleşmiş, sanat ve hirfetleri geliştirmiş insan. Üretilen eşyalar kolaylıkla mübadele edilmediğinden, ortak bir mübadele vasıtası bulunmuştur: altın ve gümüş. Hayat bunlarla düzenlenmiştir. Ne var ki, paranın ortaya çıkışı insanlar arasındaki uçurumu da derinleştirmiştir. Para toplama hırsı artmış, insan tabiî yaşayışından uzaklaşmıştır. Saltanat, derebeylik doğmuştur. Tabiî ve iktisadî amillere büyük yer ayıran El Biruni, çağdaş pozitivist ve maddecilerin mübeşşiri sayılabilir. Ama üstadı katı bir maddeci saymak da yanlış. Muasır idealistlerin de piridir El Biruni. Medeniyetin durmadan geliştiğine inanır. İlim, Plotinus zamanına kıyasla, Ceyhani'nin zamanında; Ceyhani'nin zamanına kıyasla kendi zamanında ilerlemiştir. İnsanın yaşayışında ahlâkın büyük rolü vardır. Anarşiye mütemayil olan insan, ahlâkî inzibat sayesinde mutluluğa erer. İyi ahlâkın başında mürüvvet ve fütüvvet gelir. Akıllı ve olgun kişiler

ancak ebedî kıymetlerden ve maneviyattan haz duyar, budalalar ise şehvetlerinin ve hislerinin esiridir.

Tarih olaylarını eleştirirken alınacak ölçü mukayese olmalıdır. Siyasî düşünceleri Aristo'nunkilere yakındır. İnsanlar kabilelere ayrılmıştır. Bu kabileler içinden biri ötekilere hâkim olur. Kabile ve zümrelerin başında bulunarak hükümdarlığa yükselen kişiler, kendilerini asil bir menşeden gelmiş göstermek için şecereler uydurur veya uydurturlar. Tarihçi daima uyanık olmalı. Tarihte hakikati meydana çıkarmanın yolu: akıl, istidlal ve mukayesedir. Güç ve ağır bir yol. Bu yüzdendir ki, bir insanın ömrü tekmil milletlerin değil, tek bir milletin tarihini dahi tahkik ve ihataya kâfi gelmez. Kaldı ki tahriflerin psikolojik sebepleri de var. Beşerî zaaflara ışık serpen üstadımız gerçek bir rasyonalisttir."[6]

Çağının en büyük coğrafyacısı, en büyük astronomu, en büyük dil bilimcisi, en büyük mühendisi... Avrupa'nın Biruni ile ilgilenmesi E. Sachau'nun incelemeleri ile başlar.[7] Çağımızın Batı yazarlarına göre onbirinci yüzyılın başları Orta Asya'da bir ilimler rönesansına şahit olmuştur. Bu rönesansın merkezi ve mihveri El Biruni. Dr. G. Sartor, *İlim Tarihine Giriş* adlı kitabında[8] İbn Sina, İbn'ül Heysem ve Ali bin İsa gibi büyüklerin yetiştiği onbirinci asrın ilk yarısını, pek haklı olarak, bu büyük alimin adına izafe eder. Evet, Togan'ın dediği gibi: "Batı'nın modern ilmine en çok yaklaşmış Doğulu bilgin"dir El Biruni.

---

6 A. Zeki Velidi Togan, *Tarihte Usul,* Enderun Kitabevi, 4. baskı, İstanbul, 1985.

7 Edouard Sachau (1845-1930), *The Chronology of Ancient Nations (Alberuni),* Kissinger Publishing, 2004. A translation of the arabic text of the *Athar-ul Bakiya* of Albiruni (*Vestiges of the Past),* Original edition, W. H. Allen and Co., Londra, 1879.

8 George Sartor (1884-1956), *Introduction to the History of Sciences,* 5 cilt, Carnegie Institute of Wash, 1931. Türkçesi *Bilim Tarihine Giriş,* çevirenler Sevim Tekeli, Esin Kahya, Melek Dosay, Remzi Demir, Hüseyin G. Tokdemir, Yavuz Unat, Ayten Koç Aydın, Nobel Yayın Dağıtım, Ankara, 1999, 7. basım 2011.

İslâm bilginleri ve müellifleri içinde en başta gelenlerden biri olan El Biruni'nin kozmolojik doktrinleri hakkında aydınlık bir araştırmaya girişmek iki bakımdan güç bir iş: Evvela bugün elimizde olan eserlerinde bu konu pek ele alınmamış. Belki felsefî eserlerinde bu konuyu daha etraflıca aydınlatmış fakat onlar da bugün yok.

El Biruni Harzem şehrinin dışında dünyaya gelmiş (362/973). Harzem, eskilerin Korazmiya'sı, bugünkü Hive. İslâm'ın birçok büyük âlimlerini yetiştiren bölge. Daha çocukken ilme karşı derin bir ilgi göstermiş. Gökbilimci ve matematikçi Ebu Nasr el Mansur'dan ders görmüş. Sonra İran'ın birçok bölgelerini dolaşmış. 999'dan 1013'e kadar Curcan'da, Şems el Maali Kabus'un sarayında kalmış. 1001'de ünlü eseri *Asar-ı Bakiye*'yi kaleme almış.[9]

Türkler Orta Asya'da egemenliklerini kuruyordu. Başlarında Gazneli Mahmud, bölgedeki küçük İran krallıklarını bir bir deviriyorlardı. 1017'de Mahmud Harzem'i ele geçirdi. Ve ertesi yıl siyasî bir rakip saydığı El Biruni'yi Gazne'ye götürdü. Biruni Saray müneccimi ve heyetçisi olarak Mahmud'un birçok seferlerine katıldı. Bu arada Hind'in istilasında da hazır bulundu. Hint düşüncesinin çeşitli tezahürlerini incelemek fırsatı buldu. 1032'de Gazne'ye dönerek en ünlü kitabını *Tahkik Mali Hind*'i ve *Kitab-ı Tefhim*'i yazdı.[10]

Mahmud 1030'da ölmüştü. Oğulları arasında çekişme sonunda Mesud muzaffer oldu ve El Biruni'yi himayesine aldı. Mesud iktidara geçtiği yıl El Biruni *Mesud Kanunu* adını taşıyan büyük astronomi eserini ona ithaf etti.[11] Hayatının geri

---

9 *El Asar-el Bakiye*. Bu eser El Biruni'nin Türkçeye çevrilen ilk eseri: Ebu Reyhan El Birunî, *Maziden Kalanlar (El Asar el Bakiye)*, çeviren D. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul, 2011, 455 s. Bkz. Serkan Acar, Kitap Tanıtımı, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, içinde, cilt XXVI, sayı 2, Aralık 2011.

10 *Kitabü't Tahkik Mali'l Hind*, *Tarih ü l Hind* de denir (Hint Tarihi) ve *Kitabü't Tefhim fi Evaili Sıbaati't Tencim*, *Kitab-el Tefhim* de denir (Yıldızlar İlmine Giriş).

11 *El Kanunü'l Mesudî* veya *El Kanun el Mesudî* (1030, 11 cilt).

kalan kısmını Gazne'de geçirdi. Ömrünün sonuna kadar çalıştı, yazdı. Vefatı 1051.

Siyasî çevredeki değişiklikler El Biruni'nin tecessüs alanını da ister istemez etkileyecekti. Önceleri matematikle astronomiyi merak ederken sonraları kronoloji ve tarihle, hayatının son yıllarında da optik, tıp, madeniyat, farmakoloji ile uğraşacaktır. Fakat alâka merkezi ne olursa olsun daima dindar bir adam olmuştur. *Bhagavat-Gita*'dan yaptığı iktibaslar, Doğu Asya'daki dinî şölenler için yazdıkları, dini anlamak için ne büyük bir çaba harcadığını ispat eder. Mukayeseli din hakkındaki eseri en önemli kitapları arasındadır.

Felsefî eserleri kaybolmuş fakat felsefeyi derinden derine incelediği muhakkak. En çok ilgilendiği anti-Aristocu filozoflar, bilhassa Râzi. Râzi'nin *Sır el Esrar* kitabını kırk yıl aramış ve nihayet bulmuş. Kitabın hatalarını sergileyen bir de eser yazmış.[12] Vedanta ile de çok uğraşmış.

Büyük eserlerinden başka astronomi ve coğrafya ile ilgili risaleler yayımlamış. Bir kısım risalelerinin konusu da felsefe. Eserlerinin sayısı kesin olarak belli değil. Kâtip Çelebi'ye göre yüz on üç, Yakut'a göre yüz seksen.

Eserlerinin çoğu Arapça, birkaçı Farsça. Anadili ise Harzemce. Arapçayı çok sever çünkü evrensel bir dildir. Şöyle der:

"İlimler Arapçaya çevrilmiş, güzelleşmiş, gönüllere nüfuz etmiştir. Dilin güzelliği damarlarımızdaki kana karışmıştır."

Kitab-ı Tefhim hem Arapça hem Farsça yazılmıştır. Eser, hiç şüphesiz Farsça yazılan ilk ilim kitaplarının en mühimidir, Acem nesrinin ve dilinin ilk kaynakları arasındadır.

12 Ebu Bekir er-Râzi (865-925), *Kitabu's Sırru'l Esrar, Sırr al Asrar* da denir (Esrarın Sırları/Gizler Kitabı). Bkz. Hüseyin Karaman, "Bir biyografi denemesi: Ebû Bekir er-Râzî", *Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi* içinde, 2004/2, c. III, sayı 6, s. 101-128.

Biruni yalnız çağının Müslüman, Hıristiyan ve Hindu ilimleriyle muarafe kurmamış Yunan, Babil, Maniheen, Zerdüşt ilimlerini de taramıştır. *Kanun* gibi bir kitap yalnız İslâm eserlerini tanıyarak yazılmaz, metinleri kaybolmuş Goldani ve Grek eserlerini de tanımak lâzımdır. Eserlerinde hem İslâm, hem Cahiliye devrinin şiirlerinden iktibaslar yapmakla kalmaz, İran, Hint, Süryanî ve İskenderiye devrinde yazılmış eserlerden de alıntılar yapar. Birçok dinlerin mukaddes kitaplarının da aşinasıdır: Tevrat ve İncil, Avesta ve Kur'an. Devrinin İslâm dünyasını karış karış dolaşmış, dokunmadık konu bırakmamıştır.

Biruni, İbn Sina gibi, çağının Latin dünyası tarafından çok tanınmış bir ilim adamı değildir. Sebep: tercüme edilmeyişi. İslâm dünyasında ise astronomi, astroloji, coğrafya ve matematik alanlarında tartışılmaz bir üstattır. *Hindistan* adlı eseri İslâm tarihinde emsalsiz bir kitaptır. *Asar-ı Bâkiye* Batı Asya'nın kronolojisi ve din olayları bakımından en mükemmel kaynaktır. *Kitab-ı Tefhim* daha sonraki asırlarda birçok eserlerin ilham kaynağı olmuştur.

Biruni'nin eserleri onbirinci yüzyıl entelektüel faaliyetinin zirvesini teşkil eder. Biruni'nin eseri o devirde İslâm ilmiyle, İslâmların vârisi olduğu kadim ilimlerin birçok kollarını birleştirmek için girişilmiş en başarılı teşebbüstür. Biruni bilhassa astronomi ve astrolojide rakipsiz bir üstattır.

Biruni'nin eserlerine bir göz atmak bile İslâmiyet'e ne kadar bağlı olduğunu ispata yeter. Diğer dinleri incelerken hakikatin cihanşümul olduğunu kabul eder. Bu cihanşümullük Kur'an'ın şehadetiyle de sabittir. Mukayeseli dinle uğraşmış fakat "eklektik" olmamıştır. Daha çok imanını güçlendirmiştir Müslüman olarak.

Biruni İslâmiyetin bir cihan dini olduğunun şuuru içindedir. Çeşitli kavimleri birbiriyle kaynaştıran bir din.

Coğrafya, astronomi gibi tetkikler İslâm camiasının dinî

hayatı için önemli olduğundan kaynaşma hedefi göz önünde tutularak ele alınmalıdır. Biruni'ye göre "ilim için ilim" gibi abes olamaz. Nitekim "sanat için sanat" da saçmadır. Sanatlar da ilimler de İslâm hayatının hedefine hizmet etmelidir. Müslümanlar için bu yaşayış yaşayışların en güzelidir. Ve gözetilecek tek amaçtır. Bununla beraber ilmî araştırma amelî bir fayda gütmez, çünkü fayda varlıkların değerini tâyin etmez. Bilakis ilmî araştırmaların geçerliliği Kur'an'ın hükmüne dayanır. İnsan, Allah'ın "bi'l Hak" yarattığı semavatı ve dünyayı tanımakla mükelleftir.

Biruni'nin ihlâsı su götürmez ama çeşitli hiziplerden hangisine mütemayil olduğu bilinmiyor. Yazılarından Sünnî veya Şiî olduğunu bile çıkaramayız. Her iki mezhebi de çok iyi biliyor ama hangisini tercih ediyor, belli değil. Nasr'a göre, hayatının ilk kısmında Şia'nın cazibesine kapılmış. Son kısmında ise tam bir Sünnî.[13]

Kendisi şöyle der: "Parmağımdaki yüzük aynı taşın iki ayrı çeşidinden yapılmış. Bir yanı Sünnîlere göre yüce, öbür yanı Şiîlere." Yani üstat her iki mezhebe de mensup olduğunu göstermek istiyor. Mutasavvıf da değil. Büyük bir ilim adamı ve koyu bir Müslüman. Bildiklerinin çoğunu kitaplardan, müşahededen ve tefekkürden öğrenmiş. Ruhun temizlenmesi ve mükâşefe yoluna pek itibar etmez. Mutasavvıflara bütün Müslümanlar gibi hürmetkârdır ama kendisi onlardan değildir.

Felsefenin Sokratik anlayışına büyük bir saygı gösterir. Felsefe hikmettir, hikmet ise mümkün olduğu kadar Allah'a yakınlaşmak. Aristo'nun kıyasa dayanan rasyonalist felsefesinden hiç hoşlanmaz. Aristo'nun ilmî başarılarına hayrandır. Fakat hilkatın mânâsı, dünyanın kadim ve hâdis oluşu

13 Bkz. Seyyed Hossein Nasr, *An Introduction to Islamic Cosmological Doctrines*, revised edition, Thames and Hudson, 1978, s. 107-174. Türkçe çevirisi: Seyyid Hüseyin Nasr, *İslâm Kozmoloji Öğretilerine Giriş*, çeviren Nazife Şişman, İnsan Yayınları, İstanbul, 1985, s. 123-203.

gibi konularda Aristoculara katılmaz. Hermetik düşünceyle meşbu birçok yazarı (mesela El Razi'yi) çok iyi tanır.

El Biruni'yi hakikat arayıcıları arasında nereye yerleştireceğiz? Ne İsmaililer arasına girer ne herhangi bir sufi mektebine bağlanabilir. Aristocularla ise hiçbir bağlılığı yoktur. Biruni'yi "hükema"dan sayabiliriz. Daha sonraki asırlarda kurulacak olan "İşrakiye" mektebiyle münasebeti yoktur. Yunanlıların takipçisi değildir, yalnız yine de "hakîm"dir. Çünkü "tabiat felsefesi"nde tabiatın tecellilerini hikmet-i ilâhiyenin âyetleri sayar. Aklın görevi, her şeyin mütteal sebeplerine tabii olarak ulaşmamızı sağlamaktır. Matematiğe, coğrafyaya veya astronomiye ait çalışmalarında en teknik riyazî münakaşalar yahut rasyonel deliller, tabii olarak hâlikin şu veya bu vasfını izah gibi bir neticeye götürür. Aklın asil yanı, akıl üstü gerçeklere ve imana köprü oluşundan ibaret. İslâm düşüncesinin en derin yönlerinden biridir bu.

İBN SİNA ÜZERİNE BİR İKİ NOT[1]

UNESCO'nun fikrî çalışmalarını dünyaya yayan *Görüş*, Paris'te çıkıyor. El Biruni'ye ayrılan özel bir sayısından söz etmiştim. Bu güzel derginin, ekim 1980 sayısı da, İbn Sina'nın bininci doğum yıl dönümünü kutlamak için yayımlanmış. Resimler, haritalar, yazılar... hepsi birbirinden güzel. Bizi üzen, dünyanın en büyük düşünce adamlarından, bir Müslüman allamesinden söz eden yazarlar arasında tek Türk'e rastlanmayışı. Sonra da dergide kullanılan dilin okunmayacak kadar uydurmaca oluşu. Sol cenahın yobaz tecessüsü bu konulara tamamen yabancıdır. Sağ ise dilini anlayamayacağı bu çetin makalelerle boğuşacak sabırdan mahrumdur. Bu kadar muhteşem bir derginin lâyık olduğu alakayı bulamaması UNESCO'yu hiç mi rahatsız etmez...

Carlyle, insanın yaşayışını ve düşünce ufkunu genişleten büyük insanlara "Kahraman" adını veriyor. Ona göre insanlık tarihi kahramanların hal tercümesinden ibarettir. Kahraman, peygamber olarak tecelli edebileceği gibi, ıslahatçı ve-

1 Ebu Ali el-Hüseyin bin Abdullah ibn-i Sina el Belhî, kısaca İbn-i Sina (980-1037). Latincesi Avicenna.

ya şair olarak gelebilir dünyamıza. İbn Sina, İskoçyalı hâkimin tanımadığı için zikretmediği gerçek bir kahramandır. Doktor, tabiat âlimi, ahlâkçı, şair, filozof... tek insanda bir araya gelen yüzlerce insan. Rönesans, sonrasına kadar Batı'da tıp denince İbn Sina akla gelmiş. Doğu'da yakın zamanlara kadar *Kanun*'la *Şifa* hekimliğin tartışılmaz iki mecellesi sayılmış.[2]

Ne kadar tanıyoruz İbn Sina'yı? Halk, efsanelerini hatırlıyor zaman zaman. Üstat, güya ölümün çaresini de bulmuş. Öldükten sonra, bulduğu kırk ilacın damarlarına zerk edilmesini vasiyet etmiş. Şakirdi vasiyeti yerine getirirken üstadın dirilmeğe başladığını görmüş. O kadar heyecanlanmış ki elinden şırıngayı düşürmüş ve büyük sır böylece kaybolmuş. Aydınlarımızdan birkaçı *Hay İbn Yakzan*'ı duymuşlardır. İbn Tufeyl'in bu felsefî hikâyesi Halide Edip'ten beri nice tecessüsü alevlendirmiştir ama *Hay İbn Yakzan*'ı ilk yazanın İbn Sina olduğu pek bilinmez. *İslâm Ansiklopedisi*'nde

---

2 *El Kanun Fi't Tıbb*, kısaca *Kanun* (Fransızcada *Canon de la Médecine*). İbn Sina bir tıp ansiklopedisi de diyebileceğimiz, 5 ana bölümden oluşan 14 ciltlik bu eserini 1014-1021 yılları arasında yazdı. 1052 tarihli en eski kopyası Toronto'daki Ağa Han müzesinde bulunmaktadır. Gérard de Crémone tarafından 12. yüzyılda *Canon Medicianae* adıyla Latinceye çevrilen eser, 16. yüzyılda Andrea Alpago tarafından yeniden Arapçadan Latinceye tercüme edildi, bir çok baskısı yapıldı. P. de Koning eserin bazı bölümlerini *Trois Traités d'Anatomie Arabe* adı altında Fransızcaya çevirdi (Leyden, 1896). 1766'da Osmanlı padişahı III. Mustafa'nın emriyle, Tokatlı Hemik Mustafa Efendi tarafından *Abhizu'l Mathun* adıyla Türkçeye çevrildi. Eserin Türkçe çevirisi için bkz. *El-Kanun Fi't Tıbb*, çeviren Esin Kâhya, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, İstanbul, birinci kitap 1996, ikinci kitap 2002, beşinci kitap 2010.

Kitab-ül Şifa, kısaca *Şifa* (İyileşme Kitabı, Fransızcada *Le Livre de la Guérison de l'Âme*). Latince tercümesinin ilk baskısı Venedik 1508: *De Anima et Philosophie Prima*. İbn Sina'nın 1020-1027 yılları arasında kaleme aldığı, 4 ana bölümden oluşan 11 ciltlik bu eser bir felsefe ansiklopedisi de sayılabilir. Bu eserin "İlâhiyat" kısmının 1. cildi G.C Anawati tarafından Fransızcaya çevrilmiştir: *La Métaphysique du Shifâ*, Paris 1979. Litera Yayıncılık tarafından yürütülen "Şifa Projesi" kapsamında "*Kitabu's Şifa*", eseri oluşturan 22 bilim dalı kesintisiz sıralanarak ve 22 cilt olarak, orijinali ile paralel metin halinde, 2004 yılından itibaren Türkçeye çevrilerek yayımlanmaktadır. 2010 yılı itibariyle külliyatın 14 cildi yayımlanmış bulunmaktadır.

İbn Sina hakkında uzun bir bent var. Hilmi Ziya imzasını taşıyan bu inceleme de yazarın bütün eserleri gibi sevimsiz ve darmadağınık.

Namık Kemal'in çok insafsız bir tespiti var. Diyor ki: "*Ahlak-ı Ala'i'yi* okumaktansa hapishanede yatmayı tercih ederim." Okuyucular ne kadar iyi niyetli olurlarsa olsunlar Hilmi Ziya'nın İbn Sina'sını tetkike kalkınca haklı olarak böyle bir hükme varabilirler.

Batı çok uğraşmış İbn Sina'yla. İlk kâşiflerinden biri Carra de Vaux.[3] Arap yazarları da bir hayli mürekkep harcamış. Cemil Saliba'nın Fransızca eseri 1926'dan bugüne kadar değerini kaybetmemiş.[4]

Doğu yazarları arasında üstadı en iyi tanıtan sanıyorum ki Hüseyin Nasr. *An Introduction to Islamic Cosmological Doctrines*'de yüze yakın sayfa ayrılmış allamemize.[5]

İlk başlık, İbn Sina'nın hayatı ve eserleri. Malumu ilâm olacak ama hatırlatalım: "Çağdaşlarının ona verdiği ad Şeyhel Reis veya Hakkın Hücceti; şakirtleri için sadece Reis; Batı dünyasında Doktorların Şahı. 980'de Buhara civarında doğmuş, Sâmanilerden Mansuroğlu Nuh'un saltanatı döneminde. Babası Belh'den gelmiş. Buhara, Samanoğullarının payitahtı ve bir irfan merkezi. Gazneli Mahmud'un saltanatına kadar bu hanedan Doğu İran'ın büyük bir kısmını idare edecektir. İbn Sina beş yaşından itibaren ailesiyle beraber Buhara'dadır. On yaşına geldiği zaman nahiv, edebi-

---

3 Carra de Vaux (Baron) (1867-1953), *Avicenne*, collection "Les Grands Philosophes", Félix Alcan, Paris, 1900. *Les Penseurs de l'Islam*, 5 cilt, Librairie Orientaliste Paul Geuthner, Paris, 1921-1926.

4 Saliba, Djémil, *Etude sur la Métaphysique d'Avicenne*, PUF, Paris, 1926, 250 sayfa.

5 Bkz. Seyyed Hossein Nasr, *An Introduction to Islamic Cosmological Doctrines*, Thames and Hudson, 1978, "3. bölüm: İbn Sina", s. 175-274. Ayrıca bkz. Seyyed Hossein Nasr, *Three Muslim Sages: Avicenna, Suhrawardi, İbn Arabi*, Harvard University Press, Massachusetts, 1967. Türkçesi *Üç Müslüman Bilge*, çeviren Ali Ünal, İnsan Yayınları, İstanbul, 1985.

yat, kelam okumuş, Kur'an-ı Kerim'i de hatmetmiştir. İsmailî mezhebinden olan, Fatimileri tutan babası, oğlunun eğitimine büyük önem vermiştir. Onu hesap öğrensin diye bir mânâva yollamış. Çocuk, İsmail Zahid'den fıkıh okumuştur. Sonra ünlü matematikçi Abdullah Natili'yi evine misafir ederek İbn Sina'nın riyaziyede ilerlemesini sağlamıştır babası. Onunla *Almagest*'i, Öklid'in *Elemanlar*'ını ve bir parça mantık okuyan delikanlı çok geçmeden hocasını geride bırakmıştır. Onaltı yaşındayken çağının bütün ilimlerini tamamlamış ve tabip olarak büyük bir ün kazanmıştır. Önceleri çok güç bulduğu Aristo metafiziğini, Farabi'nin şerhlerinden okuyunca pek aydınlık bulmuştur. Samanoğullarından Nuh bu arada hastalanmış ve delikanlı hükümdarı sağlığa kavuşturarak dünyaca şöhret kazanmıştır (997). Bu sayede saray kütüphanesinin kapıları kendisine açılmış ve genç doktor çağının ilim hazinelerinden dilediği gibi faydalanmıştır. Yıllarca sonra dostu Curcani'ye şöyle diyecektir: "Bugün, ne biliyorsam hepsini o zaman öğrenmiştim. Sadece biraz daha olgunlaştım." İlk eserlerini yirmibir yaşında kaleme almış. Riyaziyenin bütününü sergileyen *Kitab el Mecmû*, ilimlerin tümünü ele alan yirmibir ciltlik *Kitab el Hâsıl vel Mâhsul*, ayrıca ahlâk üzerine bir eser. 1002'de babası ölmüş. Karışıklık ve savaş yılları... Genç alim, Buhara'yı terk edip Harzemoğullarının payitahtı Curcaniye'ye yerleşmiş. Harzemşah'ın sarayında büyük bir saygı ile karşılanan İbn Sina, bilhassa vezir Sühali'nin gözbebeğidir. Koruyucusu için, riyaziye ve astronomi ile ilgili bir eser yazar. Bu arada Gazneli Mahmud'un gücü artmakta ve Harzemlerin sarayında bile kendini hissettirmektedir. Gazneli'den hoşlanmayan İbn Sina Curcaniye'den de kaçmak zorunda kalır. Şeyh el-Meali Kabus İbn Vuşgür'ün ilmine büyük bir değer verildiğini duymuştur. Tanınmış âriflerden Ebu Said İbn Ebi'l Hayır'ı ziyaret ettikten sonra ver elini Curcan. Ne yazık ki bu arada

Kabus vefat etmiştir. Önce köyüne döner, sonra da yeniden Curcan'dadır. Ömür boyu arkadaşı kalacak olan Curcani de yanına gelir. Burada da birçok eserler yazar. 1014'le 1015 arası Rey'dedir. Tanınmış devlet büyüklerini tedavi eder. Ve *Kitab el Ma'âd*'ı yazar.

Üstadın çileli hayatı sona ermemiştir. Hamadan'da, Şems el-devleh'i ağır bir hastalıktan kurtarır. Bu başarı vezirliğe yükselmesine sebep olur. Siyasî faaliyetlerin ağır yükü altında ilmî eserlerini de yazar. 1020'de Aristo felsefesinin şaheseri sayılan *Kitab el Şifâ*. 1021'de koruyucusu ölür. Yerine oğlu geçer. Yeni hükümdar vezirlikte kalmasını teklif ederse de kabul etmez. Ve rakiplerinin entrikası yüzünden Hamadan civarında Farcan şatosuna hapsedilir. Zindanda kaldığı dört ay içinde birçok kitaplar kaleme alır. *Hay İbn Yakzan* risalesi de bu aradadır. Derviş kıyafetine bürünerek hapishaneden kaçar ve dostu Curcani'yle beraber İsfahan'a varır. İsfahan büyük bir ilim merkezi haline gelmiştir. Saygı ile karşılanan İbn Sina büyük bir huzur içinde kitaplarını yazmağa koyulur. Onbeş yıl içinde en tanınmış eserlerini armağan eder edebiyata: mesela *Necat*'ı, mesela *Danişnâme-i Alâ'ye*'yi. Hiçbir zaman bitmeyecek olan bir rasathane inşasına da girişir. Heyhat... bu huzur çağı da uzun sürmez. Gazneli Mahmud'un oğlu Mesud İsfahan'a saldırır ve o karışıklık içinde üstadın birçok kitapları yok olur. Kolit'e yakalanan ve çeşitli huzursuzluklar içinde kıvranan şeyhimiz kendini Hamadan'a atar ve 1037 Ramazanında ölür.

Kitaplarının birçoğu ya büsbütün, ya kısmen kaybolmuştur. Mesela yirmi ciltlik *Kitab el İnsaf*. Konusu Doğu ve Batı felsefelerinin değerlendirilmesi. On ciltlik *Lisan el Arab*. İkiyüz elliden fazla eseri: kitaplar, mektupları bize kadar gelmiştir. En ünlüleri muazzam *Kitab el Şifa* ile *El Kanun fi'l Tıb*. Sonra üç beş sayfalık riaseleler: "Fiil ve İnfial üzerine", "Kaderin Sırrı Üzerine". Eserlerinin hepsini dört gruba ayır-

mak mümkündür: felsefî, dinî, kozmolojik, fizikî. Bunlara remzî ve metafizik hikâyeleri de ekleyebiliriz."[6]

Hüseyin Nasr, burada yeni bir konuya giriyor: "İbn Sina ve İslâmiyet". Yazara göre, "İbn Sina'nın şeriat karşısındaki durumunu tespit etmek çok güçtür. Dini bütün bir Müslüman olduğu şüphesiz. Felsefî ve ilmî müşküllerini aydınlatması için camiye gidip Allah'ın yardımını niyaz edermiş. Eserlerinden hangi mezhebe mensup olduğunu anlamak mümkün değil. O da çağdaşı El Biruni gibi Sünnî-Şiî ihtilâfına karışmamış. Babası İsmailî olduğu halde İbn Sina Şiiliğin bu koluna alaka duymamış. Bununla beraber, bazı kitaplarında görülen rakamlara ve harflere ait remizler İsmailî doktrine sempatisi olduğunu kanıtlıyor. Nitekim Massignon da, İbn Sina ilhamını Yunanî bir kaynaktan almamıştır, esinlendiği daha çok bir Şark geleneği olan İsmaililiktir, der. Hayatının sonlarına doğru Şiiliğin Oniki İmam inancına daha yakındır. Belki de Ali bin Talib hanedanına demek daha doğru olurdu. İbn Sina'yı ilhad ile suçlayan birçok çağdaşları çıkmıştır. Üstadın bunlara cevabı çok kesindir:

Bana dinsiz diyenler hezeyan ediyor;
Hiç kimsenin imanı benimkinden daha güçlü değildir.
Bütün dünyada tekim ben, ben de dinsiz isem;
Dünya üzerinde başka bir müslüman yok demektir.

İbn Sina'yı Şiî mezhebinden sayanlar Şiilerdir. Bugüne kadar da İran âlimleri üstadın Şii olduğunu iddia ederler.

İslâm dünyasının doğusunda Yunan felsefesi İbn Sina'dan daha büyük bir yorumcu bulamamıştır. Üstat, Aristo felsefesiyle onun İskenderiyeli yorumcularını, bilhassa Yeni Eflatuncuları kaynaştırmış ve onların hepsini tevhid inancıyla uzlaşacak tarzda yorumlamıştır. Felsefesi yalnız Latin sko-

6 S. H. Nasr, *An Introduetion to Islamic Cosmological Doctrines*, s. 177-180.

lastiği üzerinde değil İslâm felsefesi üzerinde de pek derin bir etki yapmıştır. Gerçi eserinin bazı yönleri Gazali ile Fahreddin el Râzi'nin tenkitlerine hedef olmuşsa da kelâmcıların başlıca kaynaklarından biridir. Gazali bile kozmolojisinin etkisinde kalmıştır.

Yunanlıların büyük hayranı olduğu halde Yunan felsefesini daima İslâm perspektifine uydurmaya çalışmıştır."[7]

Nasr'ın kitabı uçsuz bucaksız bir umman. Bu birkaç damlayla yetindiğimiz için okuyucunun bağışlamasını dileriz.

İbn Sina üzerine karıştırmak mutluluğuna erdiğim ikinci eser Cemil Saliba'nın. Ciddi, metotlu, dolgun. Niçin yazarlarımız bu çapta eserler veremiyor? Sanıyorum ki bu yetersizliğin iki kaynağı var: 1) Saliba, Arap, kendi dilini de, Farsçayı da çok iyi bilmektedir. 2) Avrupa'da okumuş: felsefe doktoru, hukuk lisansiyesi ve pedagog. Yani hem Doğu'yu tanıyor, hem Batı'yı. Zamanımızın en büyük müsteşriklerinden ders görmüş. Massignon gibi müşavirleri var. Yunan felsefesini bütün incelikleri ile biliyor. Saliba'ları okuyup anlamamız büyük bir devlet. Bu dönemde Türk aydınına düşen görev, Hüseyin Nasr, Cemil Saliba gibi üstatları ülkesine tanıtmak.

Saliba'nın kitabı şu ismi taşıyor: *İbn Sina'nın Metafiziği Üzerine İnceleme.* 250 sayfalık bir tez, belki de doktora tezi. Paris, 1926, P.U.F. Önce muhteşem bir kitabiyat. Yüz civarında kaynak. Kaynakları, Giriş takip ediyor. On sayfa tutan bir revak: konu, menbalar, metot.

Metafizik, İbn Sina sisteminin mihveridir, diyen yazar, metafizik, Arap filozofu için de, Aristo için olduğu gibi, "mevcudun ilmi"dir, diyor. Sonra da Arap felsefesinin menşe ve mahiyetini hülasa ediyor. İster istemez genel mahiyette olan bu izahları mütekelliminin fikirleri takip ediyor. Bu doktrinleri tanımadan İbn Sina felsefesini anlayamayız. Ya-

7 S. H. Nasr, *a.g.e.*, s. 181-184.

zar, Farabi'ye ayrı bir bölüm ayırmamış. Nev Eflatunî görünüşüyle İbn Sina metafiziğini ele alıyor. Konuları İbn Sina'dan farklı olarak sıralamış. Önce, madde ve suret, illetler nazariyesi gibi temel mefhumları aydınlatıyor. İkinci bölümde ise zat'la (essence) vücut (existence) arasındaki farkları açıklıyor. Aristo'daki mantıkî ayırtediş yerine, İbn Sina'da ontolojik bir ayırdediş. Üçüncü bölümde mümkün ile zaruri mefhumları aydınlatılıyor. Dördüncü bölümün konusu südur nazariyesi (émanation), İbn Sina bu yanı ile tam bir Nev Eflatunî'dir. Beşinci bölüm, Allah'la dünyanın münasebetleri ve bilhassa Zat-ı Bari ile Şer meselesini ele alıyor. Altıncı bölümün konusu ruh ve akıl meselesi.

Saliba, "kitabımızda İbn Sina'nın bütün metafiziği yok" diyor. "Mesela iktidar ve amel, makuleler ve arazlar nazariyesine dokunmadık, çünkü üstadın bu alanlardaki görüşleri Aristo'nunkilerle aynı".

Nihayet faydalandığı asıl kaynağı belirtiyor yazar: *El Şifa*. Fırtınalı bir hayatın medd ü cezirleri içinde kaleme alınan bu kitap İbn Sina'nın en mühim felsefî eserlerinden biri imiş. Felsefenin o zamanki bütün dallarını kucaklıyor: mantık, riyaziyat, fizik ve metafizik. Kısmen Latinceye çevrilmiş: "Sufficientiae".

Ne yazık ki Fransızcada İbn Sina üzerine yapılan çalışmalar *El Şifa*'dan habersiz. Carra de Vaux yalnız *El Şifa*'nın hülasasından yani *El Necat*'dan faydalanmış.[8] Saliba'nın incelediği metin, Hicretin 1303 yılında Tahran'da basılmış Arapça metin, kenarında şerhler de var. Bu iki ciltte yalnız fizikle metafizik mevcutmuş. Metafizikte on makale varmış. Makaleler de bölümlere ayrılmış.

8 *Kütabü'l Necat* (Kurtuluş Kitabı). Mantık, tabiat, riyaziye ve ilâhiyat olmak üzere 4 bölümden oluşur, eser *Şifa*'nın bir özeti olarak kabul edilir. Kitabın "İlâhiyat" bölümü Nemetallah Careme tarafından Latinceye çevrilmiştir: *Metaphysices Compendium*, Roma 1926. "Mantık" bölümü de P. Vattier tarafından Fransızcaya çevrilir: *La Logique du Fils de Sina, communément appelé Avicenne*, 1950.

Saliba *Şifa*'dan başka *İşaretler ve Tenbihler* kitabını da incelemiş İbn Sina'nın.[9] İbn Sina bu kitabı avam için yazmadığını, felsefi hazırlığı olmayanların boşuna zahmet etmemelerini tavsiye edermiş. *İşaretler* 1892'de Deiden'de tabedilmiş. Birçok büyük alimler şerhler yazmış kitaba. Mesela Nasreddin-i Tusi, mesela Fahreddin-i Razi. Şehristani de *Necat*'ın mükemmel bir hülasasını, aydınlık ve sadık bir yorumunu yapmış *El Milel vel Nihal*.[10]

Hülasa, Cemil Saliba'nın emrinde, Doğu'nun ve Batı'nın bütün hazineleri var. Kendi medeniyetinden kopmamış, Batı'daki gelişmelerden de haberdar. Biz, bu bahtiyar ilim adamlarıyla nasıl yarışacağız? Dilimiz yok, mefhumları tanımıyoruz, ne Aristo'yu bilenimiz var, ne de Eflatuniye mektebini. Önce diz çöküp okumak, anlamağa çalışmak, sonra da, ömrümüz kifayet ederse ve becerebilirsek, yapılan çalışmaları dilimize aktarmak. Belki bu sayede biz de yıllarca sonra irfan kervanına katılabilriz.

9 *El İşaret ve'l Tenbihat*. Mantık, tabiat ve ilâhiyat olmak üzere 3 bölümden meydana gelen eser İbn Sina'nın en önemli eserlerindendir. A.M. Guichon tarafından Fransızcaya çevrilmiştir: *Livre des Directives et des Remarques*, Paris 1951. Türkçe çevirisi: *Belirtiler ve Uyarılar*, çevirenler Ali Duru, Ekrem Denizli, Muhittin Macit, Litera Yayıncılık, İstanbul, 2005.

10 *Milel ve Nihal*, çeviren Mustafa Öz, Litera Yayıncılık, İstanbul, 2008.

LE BON MU, RENAN MI?

Geçen asır, maddeci Avrupa'nın zirveye tırmandığı asır. Fransa, kemale koşan kafilenin başlarında. İnsan ilimlerinin en güçlü –en ünlü demek belki daha doğru olur– temsilcileri Fransız. O ülkenin edebiyat tarihçileri iki isme büyük bir imtiyaz tanırlar, (elbette ki bu hüküm de izafidir): Taine ile Renan.[1] Taine, büyük bir tarihçi, değerli bir edip, tecessüsü hudutsuz bir ilim adamı. Servet-i Fünun mektebinin akıl hocalarından. Hüseyin Cahit'le Raif Necdet'i müritleri arasında sayabiliriz. Renan, daha seyyal bir zekâ. Kesin yargılardan hoşlanmaz. Belli bir mektebe bağlıyamazsınız onu. Kendisi başlı başına bir mektep. Yanılmıyorsam, Türkçeye yalnız bir kitabı çevrildi: *Hayat-ı Yesu*.[2] Bu çok

1 Taine, Hippolyte (1828-1893), Fransız düşünür, edebiyat ve sanat eleştirmeni, tarihçi. Taine ve edebiyatta klasik zihniyet için bkz. Cemil Meriç, *Kırk Ambar, Cilt 1: Rümuz-ül Edeb*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1998, s. 51-53 ve edebiyat tarihçisi olarak Taine için bkz. Cemil Meriç, *a.g.e.*, s. 418. Renan, Ernest (1823-1893), Fransız tarihçi, filozof, dilbilimci. Renan'ın hayatı ve eserleri için bkz. "İlmin Geleceği", dipnot 2, Cemil Meriç, *Kırk Ambar Cilt 2: Lehçe-t-ül Hakayık* içinde, İletişim Yayınları, İstanbul, 2006, s. 367-369.

2 Ernest Renan, *La Vie de Jésus* (1863), 7 ciltlik *Les Origines du Christianisme* (1863-1881) adlı eserinin ilk cildi. *Hayat-ı Yesu, Hazret-i İsa'nın hayat-ı hususi-*

mühim kitap o dönem Türk aydınlarını etkileyemezdi ve etkilemedi. Renan'ı intelijansiyamıza tanıtan, Sorbonne'da verdiği talihsiz bir konferans olmuştur.[3] Şair Namık Kemal, İslâmiyet hakkında aşırı ve yersiz isnatlarla dolu olan o konuşmayı âteşin belagatiyle cevaplandırmıştı.[4] Aynı konferans Afganlı Cemaleddin'e çok daha yumuşak ve dostça düşünceler ilham etmişti.[5] Adnan Adıvar, Namık Kemal'le cahil diye alay eder. Biz bu istihzaya katılmıyoruz. Şüphe yok ki Kemal, Renan'la boy ölçüşecek bir ilim adamı değildir. Esasen Renan'ı da layıkiyle okumamıştır. Müdafaanamesi hamiyet sahibi bir edebiyatçının isyanını dile getirir. Cemaleddin ise çok daha hazırlıklı ve ihtiyatlıdır. Kaldı ki Re-

---

ye ve peygamberîsinden bâhisdir, çeviren N. Nâhit, Kitabhane-i İslâm ve Askerî, İstanbul, 1330/1914. Daha yeni bir çevirisi için bkz. *İsa'nın Hayatı,* çeviren Ziya İshan, MEB Yayınları, Ankara, 1945, 2.baskı 1992.

3 "L'Islamisme et la Science", Conférence faite à la Sorbonne le 29 mars 1883. Konferans metni, 29 Mart 1883 tarihli *Journal des Débats*'da yayımlanmıştır, ayrıca Renan'ın *Discours et Conférences* (2. baskı, Paris, 1887) adlı yapıtında da yer almaktadır. Bu eser Türkçeye de çevrilmiştir: *Nutuklar ve Konferanslar,* çeviren Ziya İshan, Milli Eğitim Bakanlığı, Ankara, 1946, 2. baskı 1956: "İslâmlık ve Bilim", s. 183-205.

4 Namık Kemal, *Rönan Müdafaanamesi,* Külliyat-ı Kemal, 1.Tertib, İstanbul, 1326/1908. Namık Kemal bu müdafaaname'yi Renan'ın konferansından 3 ay sonra yazmaya başlamış, 2 ayda bitirmiş, ancak risale vefatından 20 yıl sonra basılabilmiştir. Bkz. Namık Kemal, *Renan Müdafaanamesi, İslamiyet ve Maarif,* yayımlayan Ord. Prof. M. Fuad Köprülü, Milli Kültür Yayınları, Dinî kültür serisi, Ankara, 1962 ve Namık Kemal, *Renan Müdafaanamesi,* sadeleştiren Abdurrahman Küçük, İstanbul, 1988.

5 Renan'ın konferansının *Journal des Débats*'da yayımlandığı sırada Paris'te olan Afgani'nin cevabı aynı gazetenin 18 Mayıs 1883 tarihli nüshasında yer alır: "Réponse de Jamal ad-din al-Afghani à M.Renan". Cemaleddin'in cevabını Arapça yazdığını ve bu metni Fransızcaya çevirterek gazeteye yolladığını biliyoruz. Afgani'nin cevabının Türkçe çevirileri için bkz. Alaeddin Yalçınkaya, *Cemaleddin Efgani,* İstanbul, 1991, 2. baskı 1995 ve Mümtazer Türköne, *Cemaleddin Efgani,* "Cemaleddin'in Renan'a cevabı", Ankara, 1994. Afgani'nin bu cevabı üzerine Renan'ın kaleme aldığı yazı, bir gün sonraki *Journal des Débats*'da yayımlanır (19 Mayıs 1883). Bu metin de Renan'ın *Discours et Conférences* adlı yapıtında yer almaktadır: "Appendice à la précédente conférence". Bu cevabın Türkçesi için bkz. Ernest Renan, *Nutuklar ve Konferanslar,* s. 206-213.

nan'a yazdığı mektup bir Fransız gazetesinde yayınlanmak üzere kaleme alınmıştı. O da Renan'ı kitaplarından değil, milletlerarası ününden tanır. Kısaca her iki Türk yazarı da Renan'ı okumamışlardır. Şair'in ilham perisi öfkedir; mütefekkirin ise anlaşma arzusu. Cemaleddin geniş ve seyyal zekâsıyla Renan'ın taassuba düşman ve her türlü düşünceye açık görüşlerini sezer gibi olmuştu. Makalesi bir çeşit taarruzdu. Ama açık kapı bırakan bir anlaşma taarruzu. Efganlı'nın makalesini yüz yıl önce yayımlanan *Les Debats* gazetesinden kopya ettirmiş ve Türkçeye kazandırmıştım.[6] İyi niyet sahibi bazı yazarlar, Cemaleddin ile ilgili yazımı insafsız buldular. Cevap vermedim. Niyetim sadece vesikaları konuşturmaktı.

---

6 Efganlı'nın makalesini *Les Débats* gazetesinden kopya eden kişi o tarihlerde Paris'te doktora çalışmalarını sürdüren Mahmut Ali Meriç'tir. Baba Meriç oğluna yazdığı 13 Ekim 1972 tarihli bir mektubunda ne vesileyle Efganlı Cemaleddin'le ilgilendiğini şu satırlarla anlatır: *Journal des Débats*'daki makaleye gelince, fazla acelesi yok. Efganlı Cemaleddin denilen o garip zâtın 'passionnant' bir kişiliği var. Ziya Gökalp talebesi, şair Mehmet Emin talebesi, Mehmet Akif talebesi. Renan'a Efganlı olduğunu söylüyor. Ahmet Ağaoğlu'na göre Türk. Kimine göre Şiî, kimine göre Sünnî. Kuvvetli bir ihtimalle İranlı. Kimin hesabına çalıştığı meçhul. Bununla beraber İslâm birliğine taraftar olduğu, müstemlekecilikle mücadele ettiği adeta muhakkak. Namık Kemal'in Renan Müdafaanamesi hakkında bir yazı hazırlıyordum, onun için rica ettim". Sainte-Geneviève Kütüphanesindeki *Les Débats* gazetesinin koleksiyonundan bulunarak kopya edilen makale 1972'nin Ekim ayı içinde İstanbul'a yollanmıştır.

Bkz. Cemil Meriç, "Cemaleddin Efgani Dosyası", *Umrandan Uygarlığa* içinde, İletişim Yayınları, İstanbul, 1996, s. 66-77. Cemaleddin Efganî (1838-1897), asıl adı Seyyid Muhammed ibn Safter Han. Müslüman siyaset adamı, aktivist ve gazeteci. Bkz. Nikki Keddie, *Sayyid Jamal ad-Din al-Afghani, A Political Biography*, University of California, Berkeley, 1972. Kitap Türkçeye de çevrilmiştir: Keddie, Niki, *Cemaleddin Afgani, Siyasî Hayatı*, çeviren Abdurrahman Küçük, Bedir Yayınları, İstanbul, 1997. Tariq Ramadan, *Aux Sources du Renouveau Musulman, d'Al-Afghani à Hassan al-Banna un siècle de réformisme islamique* (İslâmî Yenilenmenin Kaynakları, Al-Afghani'den Hassan al-Banna'ya yüzyıllık bir islâmî reform hareketi), Editions Bayard, Paris, 1998. Ayrıca bkz. Bakü Kafkas Üniversitesi öğretim görevlilerinden Pervane Bayram'ın tarihi belirtilmemiş bir çalışması: "Şarkın büyük filozoflarından Cemaleddin Afgani ve onun Türk dünyasına tesirleri" (http://journal.qu.edu.az/article_pdf/1030).

Şehbenderzade Hilmi Bey, oryantalistler arasında Renan'a imtiyazlı bir yer verir.[7] Ona göre Renan İslâmiyet konusunda en insaflı Avrupalılardan birisidir. Sanıyorum ki o büyük mütefekkirin ana eserlerini tetkik edenler için böyle bir hükme katılmamak oldukça zordur. Son zamanlarda dilimiz yeni bir Renan tercümesi daha kazandı: *İlmin Geleceği*. Renan'ın 1848'de kaleme aldığı fakat yayımlamaktan vazgeçtiği bu kıymetli eserin özünü *Kırk Ambar*'ın Hümanizm'e ayrılan bölümünde hülasa etmiştim.[8] Büyük Şarkiyatçı, bütün ümitleri, tereddütleri, özleyişleriyle o kitaptadır. Renan, ondokuzuncu asrın yetiştirdiği en geniş ufuklu tarihçi ve lisaniyatçılardan biridir. Felsefî tiyatro eserleri de yazmıştır. Shakespeare'in *The Tempest*'ine zeyl olarak kaleme aldığı *Caliban*, demokrasi âşıklarını ibretle düşündürecek korkunç bir hicviyedir. Hz. Süleyman'a atfedilen "Agniyetil Agani"yi İbrani edebiyatının en parlak şiiri olarak yeni baştan yayımlamıştır. Yazımızın konusu üstadın eserlerini tanıtmak değildir. Yalnız bir hayret ve üzüntüyü dile getirmek istiyorum.

---

7 Şehbenderzade Filibeli Ahmed Hilmi, *Tarih-i Islâm*, Konstaniyye, 1326-1327. Yeni baskısı *Islâm Tarihi*, hazırlayan Ziya Nur, İstanbul, 1982. "Renan'ın tarihe ve bilhassa İslâm tarihine dair görüşleri Şehbenderzade Filibeli Ahmed Hilmi'nin kitabının Methal kısmında etraflıca değerlendirme konusu yapılmıştır (s. 83-90)". Ayrıca Ahmed Hilmi, Renan'ın *"Tarih-i Din hakkında Mütalaat (Etudes d'Histoire Religieuse)* adlı eserinin *İslâm'ın Menşeleri* bölümüne istinaden, Renan'ın fikirlerini münakaşa eder" (Dücane Cündioğlu, "Ernest Renan ve 'reddiyeler' bağlamında islâm-bilim tartışmalarına bibliyografik bir katkı", *Divan* dergisi, 1966/2, 94 sayfa. Cündioğlu'nun bu kapsamlı çalışmasından bazı dipnotlarımızda yararlandık. Konuyla ilgilenenlerin başvurması gereken akademik nitelikte değerli bir çalışma).

8 *Kırk Ambar*'ın ilk baskısında (Ötüken Yayınları, İstanbul, 1980), "Çağın dini Hümanizm" yazısında kullanılmış olan "Ilmin Geleceği" notuna (Notlar, s. 461-464), *Kırk Ambar*'ın yeni baskısında, not olarak değil müstakil bir yazı olarak yer verilmiştir (*Kırk Ambar Cilt 2, Lehçe-t-ül Hakayık*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2006), "İlmin Geleceği", s. 367-375. Ernest Renan, *L'Avenir de la Science*, Paris, 1848. Eser 1848'de yazılmış olmasına rağmen ancak 1890'da, Renan'ın ölümünden 2 yıl önce yayımlanır. Türkçe çevirisi Ernest Renan, *Bilimin Geleceği*, çeviren Ziya İshan, 2 cilt, Maarif Vekâleti, İstanbul, 1. cilt 1951, 2. cilt 1954; 2. baskı Millî Eğitim Yayınları, İstanbul, 1965.

Üstadın bizi en çok ilgilendiren kitabı 1852'lerde yayımlanan ve daha sonra da defalarca basılan (bizdeki baskı 1882) *İbn Rüşd ve İbn Rüşdçülük* adlı büyük ve muhteşem kitabıdır.[9] İslâm dünyasının İbn Rüşd'ü yeteri kadar tanımadığını ileri süren tarihçi, İbn Rüşd'ü hazırlarken İtalyan ve İspanyol kaynaklarından geniş ölçüde faydalanmış ve bizce bilinmeyen birçok Arapça yazmaları da gün ışığına çıkarmıştır. Ayrıca İbn Rüşd'ün Batı'da nasıl tanındığını, Yahudi şakirtlerini, Ortaçağ düşüncesi içindeki yerini derin bir vukufla anlatmıştır. Hemen belirteyim ki Renan'ın her hükmüne katılmak büyük bir hamakat olur. Fakat düşünceyle ilgili konularda büyük bir ilim adamının getirdiği aydınlığa gözlerimizi kapayamayız. İslâmiyet hiçbir zaman yobazlığın yanında olmamıştır. Avrupa ilmi, bugün de ister istemez tanımak zorunda olduğumuz mührü açılmamış bir hazinedir. Ama düşünce dünyasında yerimizi almak istiyorsak yapılacak ilk iş kendi düşünce adamlarımızı lâyıkiyle tanımak olmalıdır. Madem ki biz, bir İbn Rüşd'ü ve İbn Rüşdçülüğü inceleyecek seviyede değiliz, o halde bu konudaki çalışmaları dilimize kazandırmak gerekir. Renan için Ortaçağ İslâm düşüncesi, insanlık tarihinin en yüksek kültür olayıdır. Onikinci yüzyıldan sonra bu düşünce, hükümdarların ve geniş halk yığınlarının anlayışsızlığı yüzünden sıhhat ve feyyazlığını kaybetmiştir. Düşünce Endülüs'ten İtalya'ya ve Avrupa'ya göçmüştür. Renan bir İbn Haldun'u unutmuşa benziyor. Türklere karşı da lüzumundan fazla haksız. *İbn Rüşd*, üzerinde tartışılacak bir düşünce kitabı. Kendi meselelerimizde ebediyen susacak mıyız? Batılıların şu veya bu maksatla ileri sürdükleri methiyelere değil, haksız ve yersiz hükümler de ihtiva etse ciddî incelemelerine ihtiyacımız var. Bir vesileyle arz etmiştim.

9 Ernest Renan, *Averroès et l'Avérroisme*, essai historique, Durand, Paris, 1852, Cemil Meriç'in kütüphanesindeki 4. baskı, Calmann Lévy, Paris, 1882.

Gustave le Bon, *Arap Medeniyeti*[10] gibi nefis bir eserin yazarıdır ama İslâmiyetin muhibi değildir. Lozan'da, "medeniyet dünyasının yalnız sosyalizm, komünizm gibi aşırı cereyanlarla mücadele etmesi yetmez, İslâmiyet'e karşı da cephe alması lâzımdır" diyecek kadar koyu bir Avrupalıdır. Ayrıca *Tarih Felsefesi* adlı eserinde[11] Hazreti Muhammed'den çok saygısız bir dille söz ettiği de unutulmamalı. Esasen bir döneminTürk aydınlarına büyük bir mütefekkir gibi görünen bu zat,[12] geniş tecessüslü, amatör bir felsefeci, amatör bir tarihçi... bir kelimeyle ilim adamı olmaktan çok, kabiliyetli bir gazetecidir.[13] Renan gibi üstatların yanında adı bi-

10 Gustave Le Bon, *La Civilisation des Arabes,* Firmin Didot, Paris, 1884, 479 sayfa; son baskılarından biri Editions de la Fontaine au Roy, Collection "Images et Traditions", Paris, 1990. Daha yeni tarihli bir baskısı, AlBustane, Paris, 2010.

11 Gustave Le Bon, *Bases Scientifiques d'une Philosophie de l'Histoire,* Flammarion, Paris, 1931. Türkçe çevirisi: *Tarih Felsefesi,* çevirenler Hüsrev Akdeniz, Murat Temelli, Ataç Yayınları, İstanbul, 2004.

12 Bkz. "Le Bon'perestler", Cemil Meriç, *Bu Ülke* içinde, İletişim Yayınları, İstanbul, 1992, s. 160-162.

13 Gustave Le Bon (1841-1931), Fransız antropolog, sosyal psikolog, sosyolog ve yazar. 1866'da Paris Tıp Fakültesi'nden mezun oldu. 1860-1880 yılları arasında birçok Avrupa, Asya ve Kuzey Afrika ülkelerine yolculuklar yaptı. Yolculuk izlenimlerini yazdı, Doğu medeniyetleriyle ilgili antropoloji ve arkeoloji kitapları kaleme aldı. 1879'da Paris Antropoloji Derneği'ne kabul edildi, 1888'de, derneğin "yenilikçi psiko-sosyolojik yaklaşımlarını paylaşmaması" nedeniyle üyelikten ayrıldı. Sosyal bilimler konusunda kaleme aldığı ve 1894'te yayımlanan *Les Lois Psychologiques de l'Evolution des Peuples* (Halkların Evriminin Psikolojik Kanunları) adlı eseriyle ünlendi; ertesi yıl da başyapıtı kabul edilen *Psychologie des Foules* (Kitlelerin Psikolojisi) adlı kitabı basıldı. Yirminci yüzyılın başlarında, özellikle 1890-1920 yılları arasında Fransız entelektüel hayatında önemli bir yeri olan Le Bon'un, aralarında Einstein, Freud, Roosevelt, Churchill gibi ünlü isimlerin de bulunduğu birçok hayranı oldu. Öldüğünde devlet töreniyle gömüldü ama çok geçmeden de unutuldu. Ölümünün ellinci yılı olan 1981'de Serge Moscovici adlı bir akademisyen yazarın, sosyal psikolojinin öncülerini ele alan bir eseri sayesinde yeniden keşfedildi (Serge Moscovici, *L'Âge des Foules*, Fayard, Paris, 1981). Le Bon'la ilgili yeni çalışmalardan bazıları: Catherine Rouvier, *Les Idées Politiques de Gustave Le Bon ou la mesure de l'irrationnel en politique* (Gustave Le Bon'un Siyasî Düşüncesi ya da siyasette akıl dışının ölçüsü), PUF, Paris, 2003; Benoit Marpeau, *Gustave Le Bon: Le Parcours d'un Intellectuel* (Gustave Le Bon: Bir Entelektüelin Parkuru), Editions CNRS, Paris, 2000; Korpa, *Gustave Le Bon hier et aujourd'hui* (Dün ve bu-

le zikre değmez. Ne gariptir ki Le Bon'un birçok eserlerini dilimize çevirdik, Renan ise birçok benzerleri gibi hâlâ ışığı bize kadar gelmeyen bir yıldız.[14]

---

gün Gustave Le Bon), Editions France-Empire, Paris, 2011. Le Bon'un *Psychologie des Foules*'u, 2010 yılında, "Flammarion Yayınevi" ile *Le Monde* gazetesinin birlikte seçtiği "Dünyayı Değiştiren 20 Kitap" arasında yer aldı. 18 dile çevrilmiş 40 kadar kitabı olan Le Bon'un birçok eseri, başta Abdullah Cevdet'in görebildiğimiz 7 çevirisi olmak üzere, Türkçeye de kazandırılmıştır. Bunlardan *Kitlelerin Psikolojisi*, değişik çevirilerle değişik yayınevleri tarafından basılmışsa da Cemil Meriç'in yazısında adı geçen *La Civilisation des Arabes* bugüne kadar çevrilmemiştir. 20. yüzyılın ilk çeyreğinde bir Türk aydınının ilgi alanı ve hitap ettiği okuyucunun seviyesi hakkında bir fikir vermesi bakımından, Abdullah Cevdet'in Le Bon'dan yapmış olduğu çevirilerin kronolojik bir listesini sunuyoruz: *Ruh-ül Akvam*,1907 (*Les Lois Psychologiques de l'Evolution des Peuples*, 1894); *Asrımızın Nusûs-u Felsefiyesi*, 1914 (*Les Aphorismes du Temps Présent*, 1913); *Avrupa Harbinden alınan Psikolocya Dersleri*, 1918 (*Enseignement Psychologique de la Guerre Européenne*, 1915); *Dün ve Yarın*, 1921 (*Hier et Demain*, 1918); *Cihan Muvazenesinin Bozulması*, 1923 (*Le Déséquilibre du Monde*, 1923); *İlm-i Ruh-i İçtimaî*, 1924 (*La Psychologie des Foules*,1895); *Amelî Ruhiyat*, 1931 (*Les Incertitudes de l'Heure Présente*, 1924).

14 Renan'ın Türkçeye çevrilmiş eserlerinden bazıları: *İsa'nın Hayatı*, çeviren Ziya İshan, MEB Yayınları, 1946 (2. baskı 1956); *Nutuklar ve Konferanslar*, çeviren Ziya İshan, MEB, Ankara, 1946 (ikinci baskı 1956); *Havariler*, çeviren Ziya İshan, MEB, İstanbul, 1948 (ikinci baskı 1964); *Bilimin Geleceği*, çeviren Ziya İshan, Maarif Vekâleti, İstanbul, 1. cilt 1951, 2. cilt 1954 (2. baskı 1965); *Çocukluk ve Gençlik Hatıraları*, çeviren Ruhi Dervişoğlu, Maarif Vekâleti, İstanbul 1956. Uzun bir aradan sonra çevrilen bir eseri de: *Dilin Kökeni Üzerine*, Fransızcadan çeviren Atakan Altınörs, Bilge Kültür Sanat, İstanbul, 2011.

İBN RÜŞD[1] VE ORTAÇAĞ İSLÂM DÜŞÜNCESİ

İhvan-ı Safa üzerindeki bilgileri bir araya getirirken Quadri'den geniş ölçüde faydalanmıştım. Quadri, Sienne Üniversitesi'nde öğretim üyesi. Ortaçağ Arap felsefesinin Avrupa düşüncesi üzerindeki etkilerini en iyi bilen ve en güzel anlatan yazarlardan biri.[2]

Ona göre Gazali, cihanşümul dinlerin derin kökler saldığı bir dünyanın çocuğu. İbn Rüşd ise Arapça konuşan bir Batılı; daha o zamandan Bacon'ları, Descartes'ları müjdelemiş, İbn Rüşd'ün mübeşşiri olduğu düşünceye, sonraları İngiltere'de pragmatizm, Fransa'da rasyonalizm denilecektir. İspanyol kafasının temsilcisi olan İbn Rüşd ile İranlı kafasını canlandıran Gazali arasındaki düşünce zıddiyeti, aslında, pragmatik ve rasyonalist düşünce ile mistik düşünce arasındaki çatışmadır. İbn Rüşd, hayatımızı kuşatan sırların farkındadır, ama görmezden gelir onları. Bununla beraber, me-

1 Muhammed bin Ahmed bin Rüşd, kısaca İbn-i Rüşd (1126-1198). Latincesi Averroes.

2 Bkz. "Bir felsefe hocasının izahları", Cemil Meriç, *Işık Doğudan Gelir* içinde, İletişim Yayınları, İstanbul, 2008, s. 66-69.

seleyi idrak ettiğini ifşadan geri durmaz. Onun da bütün rasyonalist sistemler gibi zayıf bir yanı vardır: Reybilik. Der ki, iman avam için biçilmiş kaftandır, yine de emirin hür düşünceyi desteklemesine bütün gücü ile çalışır.

"Aristo şarihlerinin en büyüğü olan" İbn Rüşd'ün düşüncelerini zaman zaman anlatan Quadri, şu neticeye varır: "Rönesansla gelişen insanlık bu düşüncelerden doğmuştur. Bütün Ortaçağ'ın felsefesi olan Arap felsefesi, mistik alanda olduğu gibi aklî alanda da, Batı dünyasının tazelenmesinde, sanıldığından daha büyük bir etki yapmıştır. Hem de Batı'nın henüz kendi kendini aradığı bir dönemde".

Batı düşüncesinin kendi köklerini araştırırken varmak zorunda olduğu hüküm bu. Biz ise, ne Batı'yı tanıyoruz, ne de İslâm düşüncesinin tarihini. Renan'ın *İbn Rüşd ve İbn Rüşdcülük* isimli klasik eserini bile dilimize çeviremedik henüz. Quadri ise büsbütün meçhulümüz.

Aşağıdaki sayfaları *Başlangıcından İbn Rüşd'e kadar, Orta Çağ Avrupasında Arap Felsefesi* isimli kitaptan derliyorum.[3]

Ortaçağ Düşüncesinin Kökleri

Hıristiyanlar, teslis konusunu tartışırken geniş ölçüde Yunan felsefesine başvurmuşlar, Porfir'in "İsagoci"sinden,

---

3 Quadri, Goffredo, *La Philosophie Arabe dans l'Europe Médiévale des origines á Averroés,* İtalyancadan Fransızcaya çeviren Roland Huret, Payot, Paris, 1947, 343 sayfa. Bu Fransızca çeviri 1947 ile 1960 arasında sekiz kere basıldı. İtalyanca orijinalinin adı: *La Filosofia degli Arabi nel Suo Fiore,* cilt 1: *Dalle Origini fino Ad Averroes,* 279 sayfa; cilt 2: *Il Pensioro Filosofica di Averroes,* 203 sayfa, La Nuova Italia, Floransa, 1939. İtalyanca aslı da 1939'la 2008 arasında dokuz kere basıldı. Siena Üniversitesi'nde hukuk felsefesi ve sosyoloji hocası olan Quadri'nin hayatı ile ilgili bir bilgiye rastlayamadık, ancak 1934'le 1967 arasında İtalya'da, Aziz Augustinus'un felsefî düşüncesi, Yunan trajedisi ve adalet, İbn-i Rüşd'ün felsefî düşüncesi, John Duns Scotus'un felsefesinde otorite ve hürriyet, Machiavelli'de ahlâkî şuurun siyasî oluşumu, Shakespeare'de trajik şuurun olgunlaşması gibi çeşitli konularda 12 kadar kitabının yayımlandığını ve bunların büyük bir kısmının defaatla basıldığını biliyoruz.

Aristo'nun "Mantığından" ve "Metafiziğinden" faydalanmışlardı. Suriye ve Filistin Kiliseleri, teslis lehinde çok önemli deliller buldukları bu kitapları Süryaniceye çevirmişlerdi. Bu arada İslâmiyet çıktı ortaya, birçok topluluklar dinlerini değiştirdiler ama daha önceki polemikler silinmedi. Çok defa, Yunan yazarlarının Süryaniceye geçmiş eserleri, Süryaniceden Arapçaya çevrildi. Aristo'nun fiziği ve metafiziği pekâlâ biliniyordu ama "Politik"i uzun zaman meçhul kalacak, Aristo'nun fiziğine Eflatun'un politik düşüncesi eklenecekti.

Aziz Albert (Büyük), eserinin birçok yerlerinde Arap düşüncesi ile Latin düşüncesini karşılaştırır. Yahudi filozoflarını da Arap filozoflarını da büyük bir dikkat ve ihtiramla okumuştur. İmanını savunmak için İslâm düşüncesini cerh etmeğe çalışır. O dönemde, Arap doktrinleri Yahudiler aracılığı ile, İspanya kanalından Avrupa'ya sızmış bulunuyordu. Batı kafası, Doğu ruhaniyetini emiyordu. Bu temessülün yolu Pireneler'di, merkezi ise Paris. Arapçaya çevrilen İbranice Metinler Paris'te bir araya geliyor, Hıristiyanlar ve Yahudiler tarafından Latinceye çevriliyordu. Bilhassa Yahudiler bu yoldan çok para kazandılar. Latin ve Cermen dünyasının teolojisine, Doğu felsefesi aşılanıyordu böylece. *Kitab-ı Mukaddes* hep *Kitab-ı Mukaddes*'ti fakat gerçeğin yorumunu yapanlar Arap ve Yahudi filozoflarıydı artık, yani *Kitab-ı Mukaddes*, dinî metnin kelimelerine dayanılarak yorumlanmıyor, objektif bir anlayışa göre tefsir ediliyordu. Filozofun yüklendiği bu görev piskoposlarla rahiplerin gözünde *Ahd-i Atik ve Ahd-i Cedid*'in şerhleri kadar saygıya layıktı. Ne var ki, birbiri ile çok sıkı bir temas halinde bulunan iki saha birbirinden ayrılıyordu: ruhi sulta, dünyevi sulta. Bir taraftan üstatlar üstadı Aristo, öte taraftan Kilise Babaları. Asıl önemli olan, yeni yaşayış sistemine felsefenin girmesiydi. Filozof denilince akla gelen Aristo'nun şakirtleri idi. Böylece Aris-

tocuların önünde çok geniş bir ufuk beliriyordu, çeşitli sistemler Aristo'yu en büyük otorite olarak göstererek, sahneye çıkmak hürriyetine kavuşuyorlardı. Aristo'nun yazmadığı eserler bile, ona aitmiş gibi sunuluyordu.

Düşüncenin bu serazad boy atışında Yeni Eflatunculuk da büyük bir rol oynamıştır. Bilhassa, bu mektebin Heraklit ile Parmenid'den aktardıkları "anlayış ve südur nazariyesi". Bu anlayışa göre, bütün varlıklar tek ışık ve hayat kaynağından fışkırmıştı. Mutlak vahdetin binbir tecellisiydi görülenler, Aristo şârihlerinin izlediği yollardan geçilerek en cesur hükümlere varılır. Oysa, *Kitab-ı Mukaddes*'ten mevrus nasların ağır bastığı bir dönemdeyiz. Bu görüşler, Avrupa düşüncesini ikiye ayıran bir tartışmanın başlamasına yol açar: illüminizmin ilk fecri karşısındayız.

Quadri'ye göre, Doğu Hıristiyan düşüncesi ile İslâm düşüncesi arasında tam bir süreklilik vardır.

İslâm düşüncesinin çocukluk dönemi yok, ortaya çıkar çıkmaz güçlü ve olgun. Başlangıçtan itibaren Kur'an, cihanşümul kanundur, hem düşünceyi hem de ameli kucaklar. İslâm'ın hudutları genişledikçe, ortaya halledilmesi gereken meseleler çıkar: Hukuk ve ahlâk meseleleri, Peygamber yaşarken birçok güçlükleri otoritesi ile hal etmişti. Kararları önce şifahi olarak ashaba aktarmış, sonra nesilden nesile geçerek yazıya dökülmüştür: sünnet (hadis).

Peygamber'in ölümünden bir asır sonra güçlükler ve tereddütler ortaya çıkmağa başlar. Fâkihler, kitapları karıştırır, fakat işin içinden çıkamazlar. Hadislerin dışında şahsi bir karar vermek zorunluydu. Roma hukukunun da başvurduğu bu yardımcı: re'y idi. Hukukun iki kaynağı daha olacaktı: İcma ve kıyas. İcma, önceleri ashabın ittifakı demekti, sonraları bütün İslâmların, daha doğrusu ulemanın ittifakı mânâsına geldi. Kıyas da çeşitli somut vakalara hukuk kurallarının uygulanışı idi. Modern hukuk felsefesinin kurucu-

ları, o zamanın Arap hocalarıdır. Fâkih, ilahî kelamın tefsircisi olduğuna göre, akıl ön plana geçiyordu.

İslâm'ın ilk büyük hukuk mekteplerinden birincisi Hanefi mezhebidir. Kurucusu Ebu Hanife. Kûfeli. Basra'da müderrislik yapmış, 767'de zindanda ölmüş. Ebu Hanife hukukçu olmaktan çok hukuk nazariyecisi. Kur'an'ın ve sünnet'in yanında hukuk kaynağı olarak re'y, yani fâkihin adlini ileri sürmüştür. Kıyası ön plana geçirmiştir, kıyas yetersiz kalınca, hukukun diğer kaynağına başvurmuştur: İstihsan, yani tercih. Hülasa, onun için icma, kıyas, re'y, örf ve istihsan, hukukun başlıca kaynaklarıydı. Skolastiklerin tabii hukuku ile en küçük bir münasebeti yoktur bu hukukun; insan aklının otoritesine dayanmaktadır. Hukukun tatbikatında fâkihe geniş bir hürriyet tanıyan bu anlayışa göre, hukuk bir emirden çok bir zorunluluktur.

Ebu Hanife'nin yazılarından çoğu ölümünden sonra talebeleri tarafından yayımlanmıştır. Hanefilik, Osmanlı İmparatorluğu'nun resmî mezhebidir.

Maliki mezhebi de çok yayılmış bir mezhep. Medine'de kurulmuş, kurucusu Malik bin Enes (ölümü 795). Malik icma'ın hudutlarını genişleterek, re'yi mümkün olduğu kadar kısıtlamıştır. İcma eshabın ittifakı değildir artık, Medineli fâkihlerin ortak kanaatıdır. İstihsan'ın yerine de amme menfaatini yani istislah'ı ikame eder. Sünnetin yerine daha çok fetvalardan faydalanır. Eseri: *Muvatta* (amelî sistematizasyon).

Maliki mezhebi günümüze kadar Cezayir'de ve Kuzey Afrika'nın öteki bölgeleriyle Hindistan'da hâkim olmuştur:

Üçüncü büyük mezhep: Şafiilik. Kurucusu: Muhammed bin İdris eş Şafi (ölümü 817). İcma'ın hudutlarını genişletmiş. Ona göre icma bütün İslâm kavimlerinin rızası demek. Kıyas ve istihsan ile istislaha yeni bir mefhum daha ilâve eder: kanunların kök ve illet'i. Böylece icma ile kıyas büyük

bir önem kazanır, Kur'an ile sünnet ikinci planda kalır. Birçok eser yazmış fakat hepsi kaybolmuştur.

Doğu'nun birçok yerlerinde kabul edilmiş, bugün Mısır'da hâkim bir mezhep.

Şafi'nin bir talebesi, kurduğu mezhebi, öteki mezheplerin antitezi olarak sunmuş: Ebu Süleyman Davud (ölümü 883). Mezhebin adı: Zahirilik. Zahiriler için hukukun tek kaynağı Kur'an'la hadislerdir. Her şey bu kutsal kaynaklar tarafından tespit edilmiştir. Kelimeler en hakiki mânâlarıyla yorumlanmalıdır. Çok dar ve çok gerici olan bu mezhep, fâkihlerin tepkisi ile karşılandı ve birkaç asır sonra unutulup gitti.

Dördüncü büyük mezhep Hanbelilik. Kurucusu Ahmed ibn Hanbel (ölümü 885). Hukukçudan çok Kelamcı. O da harfe ve kanuna titizce bağlı, re'yi reddeder, tam bir Sünnî'dir. Kelamın aleyhindedir.

Dördüncü Bölüm

İNSANLIĞIN SON SÖZÜ AGNOSTİSİZM Mİ?

Agnostisizm, bütün felsefe ıstılahlarımız gibi yabancı, ama cihan ölçüsünde bir gerçeği isimlendiriyor. Eskiler kâh "lâedriye" demiş, kâh "lâirfaniye".

İngiliz filozofu Huxley 1860'ta uydurmuş agnostisizmi. Şöyle diyor: "Metafizikçiler Kurulu'ndaki meslekdaşlarımın hepsi de 'izm' ile biten birer doktrin icat etmiş, niçin benim de felsefî bir mezhebim olmasın?"

Aziz Paulus, Atina'daki bir mabette şöyle bir kitabe görmüş: "agnosto theo" (meçhul bir tanrıya), Huxley de kurduğu mezhebin adını Paulus'un bu hatırasından esinlenerek uydurmuş olmalı: agnosto theo, agnostisizm.

Batılılar hemen benimsemiş kelimeyi. Birçok ülkelerde belli bir dinden olduğunuzu söylemek mecburiyeti veya alışkanlığı vardı. Agnostik rahatça söylenebilecek bir cevap olabilirdi.

Halk dilinde umumiyetle dinî meselelerde şüpheci; ilme inandığı için ananevî Hıristiyanlığı reddeden anlamındadır agnostik.

Aydınlar için ise zihnî bir alışkanlıktır agnostisizm. Ag-

nostik, yalnız manevî dinleri değil, her türlü (ontolojik) metafiziği de saçma bulur. İnsan zekâsının, varlığı, "bizatihî şey"i kavrayamayacağını ileri süren felsefe nazariyelerinin hepsi agnostiktir.

Kelime, gnoz'dan (Fransızcası: gnose) türemiş. Gnoz, Yunancada bilgi, marifet. Gnostik, dinî konularda sokaktaki adamın bilgisiyle yetinmez, şeriatın kabuğunu kırmak ister. Onun bilgisi: marifet'tir, ilm-i âlâ'dır, irfan'dır. Gnostisizm, eski metinlerde irfaniye ile karşılanır. Şeriat ehlinin kurcalamamayı tercih ettiği bâtınî, usturevî (mitolojik) ve sihrî bilgiler.

Gnostik, hakikati yakalamak için kâh zirvelere tırmanır, kâh uçurumlara dalar. İrfaniye, akıl-üstü yollardan da, aklî yollardan da eşyanın topyekûn izahını bulmağa çalışan bütün mezheplerin ortak adı. Gnoz'un amacı, imanı da aşarak bilgiye, mükemmele, yani mârifetullah'a varmaktır.

Ruh, bu fânî dünyaya hapsedilen ilâhî bir pırıltı. Gnostik, dünya berzâhında yolunu şaşıran ruhu, kucağından yuvarlandığı yüce âleme yeniden ulaştırmak ister. Gnoz ne dindir, ne felsefe. İnsanlar müesses dinlere inanmaz olur ve hayat muammasının sırlarına aklî dinlerde bir cevap bulamazlarsa gnoz'a sığınırlar.

Gnoz'u niteleyen sıfatlar: bâtınî (ezoterik) ve hermetik'tir. Gnoz, medresenin yanında tekke; şeriatın yanında tasavvuf'tur. İhvan-ı Safa'nın, ruhu tasfiye için insanları davet ettiği mücahede ve mükâşefe yolu.

Agnostisizm, her türlü gnoz'u peşin peşin reddeder. Mutlak hakikat diye bir kavram yoktur. Bilgi edinmenin tek yolu vardır: tecrübe. Agnostik, çok defa ilimcidir. Pozitivist de diyebilirdik. Düşünce dünyasında sık sık görülen garip bir yaratık. Parlamentolarda sağ'la sol arasında bir orta bulunduğu gibi, spiritüalistlerle materyalistler arasında da bir agnostikler zümresine rastlarız.

Çağımız düşüncesinde ağır basan eğilim; pozitivizm. Marksçılar, ilme yönelen tenkitleri yersiz bulurlar. Onlara göre ilim, bütün karanlıkları yok edecek ve her sırrı aydınlatacaktır. Zekâya sınır çizilemez.

Nitekim, Hegel için de "bir şeyin bütün vasıflarını biliyorsanız, bizatihî şey'i de biliyorsunuz demektir".

Engels de şöyle der: "Kavranamaz nesneler; ilmin dev adımlarıyla ilerlemesi sırasında kavrandılar, çözümlendiler, üstelik yeniden üretildiler. Üretebildiğimiz şeyin bilinmez olduğu elbette düşünülemez. Bugün de bilmediklerimiz var ama bilmediklerimizi yarın bileceğimizden şüphe etmeğe hiçbir sebep yok".

Ondokuzuncu asrın bilinemezciliği (agnostisizmi) çekingen bir maddeciliktir. Engels'e göre.

Bütün agnostik akımların ortak bir yönü var: çelişki. Bir yandan mutlak'ı bilemeyiz der ve daha başlangıçta metafiziği ve hadsî bilgileri reddederler; bir yandan da ilme çatarlar. Oysa ilim ne objektiftir ne realist. Agnostikler, mistik ve akıl dışı birtakım postülatlara dayanmak, metafizik yapmak ve varlık hakkında gelişi güzel çeşitli görüşler ileri sürmek zorunda kalırlar (Kant'da nazarî akıl, Comte'da pozitivist din, Berkeley'in son eserlerinde spritüalist realizm gibi). Agnostisizm, bu çelişkileri yüzünden aydınlık ve işe yarar neticelere varamamıştır.

Agnostisizm deyimine dilimizde misafirlik hakkı kazandıran yazarların başında Rıza Tevfik gelir. Spencer'in ve Stuart Mill'in "şakird-i irfanı" olmakla övünen filozof-şair, bu mezhebi, "lâedriye" lâfzıyla karşılar. İslâm'daki lâedriye'cilerle çağdaş Avrupa'nın agnostikleri arasında şaşırtıcı benzerlikler bulur. Üstada göre, "İnsanların hakikati bileceğini ileri süren filozoflara dogmatik denilir. Bunları üç zümrede toplayabiliriz, çünkü hakikat üç yoldan idrâk edilebilir: duygularla, akılla, ilhamla. Bugün mutlak hakika-

te erişemeyeceğimiz herkesçe kabul ediliyor. Bununla beraber dogmatikler görüşlerinden vazgeçmemişlerdir. İlmimiz, izafî (göreceli) olmasına izafî, ama bu ilmin kaynağı ne? Eskiler genel olarak dogmatik'tirler. Tek istisna vardı: reybiyyun (septikler), Yeni Eflatuncular, sufiler, taaddisiyyûn. Bunlara göre mutlak hakikat ancak keşf-i zamir yani ilham ile kavranabilirdi. O zamanlar bir de gnostikler namıyla bir fırka peyda olmuştu. Bunların başlıca mesleği bilhassa kütüb-ü mukaddeseyi ve ahkâm-ı diniyeyi makul bir surette tefsir etmekten ibaretti. Bunun için de Eflatun'un ve Yeni Eflatuncuların mebadi-i itikatlarını (inanç ilkelerini) ahkâm ve nusus-u diniyeye uygulayarak, nakl-i akıl ile aydınlatmağa çalıştılar. Huxley, gnostik'den ilham alarak agnostik'i uydurmuş.[1]

Agnostiklere göre, beşer aklı yalnız fenomenler (olaylar) dünyasını kavrayabilir. Bu daire dışına çıkamaz. İnsan ne kadar kâmil, ne derece akıllı olsa yine eşyanın içyüzünü kavrayamaz. Hele hakikatlerin hakikati olan Allah'ın varlığı'nı idrak etmesi ne haddine... Yalnız yaratıklarına bakarak var olması gerektiğini anlar, varlığına ister istemez inanır."

İslâm dünyasında agnostisizm şüphe götürmez nasla-

1 Thomas Henry Huxley (1825-1895), İngiliz biyolojist, paleontolog ve filozof. Evrim teorisinin ateşli bir savunucusu. Büyük ve ünlü bir ailenin de kurucusu. Oğullarından Leonard Huxley (1860-1933) ünlü bir yazar, Henry Huxley (1865-1946) Londra'nın tanınmış doktorlarından. Leonard Huxley'in üç oğlu yani Thomas Henry'nin torunları da, yazar Aldous Huxley başta olmak üzere, UNESCO'nun ilk genel müdürü Julian Huxley ve fizyoloj/tıp dalında Nobel ödüllü Andrew Huxley. Agnostisizm kelimesini ve kavramını "Londra Metafizik Derneği"nin 1876'daki bir toplantısında kullandı. Ne var ki agnostisizm konusundaki düşüncelerini, daha 1860'ta, "İngiliz Bilim Geliştirme Derneği"nin Oxford Üniversitesi'ndeki bir toplantısında ve bu tarihten sonraki yazılarında ortaya koymuştu. Bazı eserleri: *On the Educational Value of the Natural History Sciences* (1854), *Darwiniana: The Origin of Species* (1860), *Evidence of Man's Place in Nature* (1863), *Agnosticism and Christianity* (1889) vb. 2008'de dört kitabından oluşan bir derleme dijital olarak yayımlandı: *Collected Works of Thomas Henry Huxley*, Bibliolife, 2008, 256 sayfa.

ra dayanır. Allah'ın zatını tefekkür etmeyiniz. Nimetlerini tefekkür ediniz, der Hadis-i Şerif. "Subhânee mâ-arafnâke hakka mârifetike, ya maruf" kavlini bilmeyen var mı? Rıza Tevfik, bu hakikati ispat için Doğu'nun birçok şair ve nâsirini sahneye çıkarır: Ebul-Alâ, Fahreddin-i Râzi, Hâfız, Mevlana, Şebisterî ve Feyzi Hindî. Bu ölümsüzler arasında çok sevdiği Hamid de unutulmamış tabiî.

Rıza Tevfik, Batı'nın kültürü ile Doğu'nun irfanını kaynaştıran nadir düşünce adamlarından biri. *Kamus*'da gnoz, hermetizm gibi maddelerin olmayışı çok üzücü.[2] Üstat, Yeni Eflatunculuğun şiirimizde ne büyük izler bıraktığını birçok makalelerinde göstermiş. Abdullah Uçman tarafından yayımlanan, tasavvuf ve tarikatlerle ilgili yazıları ufkunun ne kadar geniş olduğunu ispat etmektedir.[3] İlim ve felsefenin acze düştüğü yerde şiire başvurması bundan değil mi? İslâmiyet hem küstahlıkları önleyecek ilâhi bir irşat'tır, hem de ümitlerimizi sonsuzca kanatlandıracak bir teşvik.

---

2 Rıza Tevfik (Bölükbaşı) (1868-1949), *Mufassal Kamus-ı Felsefe (Kamus-ı Umumi'nin yalnız lstılahat-ı felsefiyye kısmını şâmildir)*, 2 cilt. Birinci cilt Maarif-i Umumiye Nezareti, Istanbul, 1914, 806 sayfa; ikinci cilt Matbaa-i Amire, İstanbul, 1919, 416 sayfa. 800 sayfalık ilk cilt ve 400 sayfalık 2. cildin ilk kısmı C harfine kadar gelir. Son madde 'Classification des Sciences' (Tasnif-i Ulum) maddesidir. Bitirebilseydi Türk felsefe kütüphanesi için abidevî bir eser olacak olan *Kamus-ı Felsefe*, aslında bu bitmemiş haliyle bile yeni harflerle mutlaka basılması gereken, 20. yüzyıl başındaki bir Osmanlı entelektüelinin felsefî birikimini ve düşünsel derinliğini gösteren çok mühim bir sözlüktür." Cemil Meriç bu yazıyı izleyen her iki yazısında da ("Ateizm Nedir?", "Rıza Tevfik ve Stuart Mill"), Rıza Tevfik'le ilgili bazı düşüncelerini daha dile getirmiştir.

3 Abdullah Uçman, *Rıza Tevfik'in Tekke* ve *Halk Edebiyatı ile ilgili Makaleleri*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1982, 379 sayfa, 2. baskı, MEB, Ankara, 2001. Rıza Tevfik'le ilgili birçok çalışması olan Uçman'ın bazı kitapları: *Rıza Tevfik'in Sanat ve Estetikle ilgili Yazıları*, Kitabevi, Istanbul, 2000; *Rıza Tevfik'in Şiirleri ve Edebî Makaleleri Üzerine Bir Araştırma*, Kitabevi, Istanbul, 2004; *Rıza Tevfik'in Sanat ve Düşünce Dünyası*, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2012; *Rıza Tevfik, Hayatı, Edebî Şahsiyeti, Şiirleri*, hazırlayan Abdullah Uçman, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1986; *Rıza Tevfik*, Timaş Yayınları, İstanbul, 1999. Ayrıca bkz. Rıza Tevfik, *Biraz da Ben Konuşayım*, yay. haz. Abdullah Uçman, İletişim Yayınları, 2008.

Konuyu, Batı'nın İslâmiyeti kabul etmiş bir aydınının nefis bir açıklamasıyla noktalayalım: Garaudy'ye göre, semavî dinlerin kaynağında, Zerdüşt yani Avesta vardır. Hint ise mistisizmin temelinde yer alır. Her çeşit gnoz Hint'den gelir insanlığa.

Şu taş cebînime benzer ki aynı makberdir,
Dışı sükûn ile zahir, derunu mahşerdir

diyor Hamid. Hakkı yok mu? Her alın bir mezar taşı. Sâkit ve sâmit. Daha doğrusu sefil ve abes bir komediyi gizleyen et ve kemikten bir perde. Kelimeler içimizdeki gülünç faciayı sadakatle aksettirmez. Ses ne kadar kendi sesimiz! Sözler yalnızlığımızı yabancı gözlerden saklamak için uydurulan yoğun bir sis perdesi. Şuurun şahadetine katlanabilecek kaç babayiğit var! İkide bir soyunmamız gerekseydi çıplak yaşardık. Descartes'tan Marx'a kadar düşüncenin bütün serdengeçtileri ömür boyu maskeyle dolaşmış. Bazan lafızların, bazan sükûtun arkasına gizlenmek, olduğumuz gibi görünmekten çok daha tehlikesiz. Şu taş cebînime benzer. Evet... ikisi de mânâsız.

Kamus-ı Felsefe'den "ateizm" maddesini okutuyorum. Anlayışsız bir çevrenin bühtanları canına tak demiş Rıza Tevfik'in. "Ateizm", aydın haysiyetinin, düşünce haklarının sağlam bir müdafaanamesi. Maddeyi ilk defa kırk küsur yıl ön-

ce okumuş ve hiçbir şey anlamamıştım. Sonra iki kere daha okudum ve yine anlamadım. Anlamak için değil, kusur bulmak için okuyordum. Ancak son okuyuşta o parlak lâfızların altında ne derin bir acının saklandığını sezer gibi oldum. Cumhuriyet öncesi aydınları, bizi yalnız erişemeyeceğimiz bilgi irtifaları ile değil, tereddütleri, şüpheleri, isyanları ve çileleriyle de geride bırakıyorlar. Utanarak düşünüyorum... Rıza Tevfik, o maddeyi yazarken benden çok daha gençti. Liyâkatsizliğim nereden geliyor? Üstadın zekâsı mı üstün, tecessüsü mü? Kim bilir... Rıza Tevfik, zevkperest ve şımarık bir çöküş devri münevveri idi. Peki, faikiyetinin sırrı ne? İrsiyet mi? Terbiye mi? Çevre mi? İrsiyet, hiçbir zaman güvenilmeyecek bir muamma. Üstat, bir azınlık mektebinde, sonra Galatasaray'da okumuş. Ve nihayet Tıbbiye... Bunlar birer imtiyaz elbette. Genç yaşında yabancı dil öğrenmiş ve etrafındaki mevaşiden ayrılmış. Farsçası sağlam. Arapçası oldukça metin. Fransızcayla İngilizceyi biliyor. Yani hem yaşadığı dünyanın irfan mirasına konmuş hem Avrupa'nın.

Önce maddenin kaynaklarına bir göz atalım:

1- Voltaire'in *Felsefe Sözlüğü*.[1] O zaman da bugün de *Felsefe Sözlüğü*'nü dikkatle okumuş ve anlamış kaç Türk gösterebiliriz?

2- Frank'ın başkanlığı altında Fransa'nın başlıca düşünürleri tarafından hazırlanan *Felsefî İlimler Kamusu*.[2] Ondokuzuncu asır Fransası'nın spritüalist akımını temsil eden bu muhteşem lügatten felsefe hocalarımızın hiçbiri haberdar olmamıştır. Bu iddianın elbette ki ilmî bir mesnedi yok.

---

1 Voltaire, *Dictionnaire Philosophique*, 3 cilt, *Oeuvres Complètes de Voltaire* içinde, cilt 16-17-18, Hachette, Paris, 1876. İlk baskısı 1764'te çıkan ve 73 makaleden oluşan *Dictionnaire Philosophique Portatif*, 1765 ve 1767 baskılarında yeni makalelerle zenginleşti, 1769 baskısında da son şeklini aldı: *La Raison par l'Alphabet*. Voltaire'in bütün eserler dizisi içinde *Dictionnaire Philosophique* adıyla yer aldı.

2 *Dictionaire des Sciences Philosophiques*, par une société de professeurs et de savants sous la direction d'Ad. Franck, Hachette, Paris, 1844-1852.

Çeyrek yüzyıl önce profesör Vehbi Eralp'a kitaptan söz etmiş, işitmediğini söyleyince hayret içinde armağan etmiştim kitabı. Eralp, Fransa'da felsefe doktorası yapmıştı. Arkadaşları içinde tecessüsünün genişliği ile tanınıyordu. Rıza Tevfik gibi kendi kendini yetiştirmiş alaylı bir felsefecinin yarım asır önce kaynak olarak kullandığı bir eser nasıl oluyordu da bir felsefe profesörünün meçhulü kalabiliyordu!

3- *Grande Encyclopédie.*[3] Her üç eser de mirî malı olduğu için daha sonraki ulemaca ihticaca lâyık görülmemiş, geçelim.

4- Draper'ın *Avrupa'nın Fikrî Tekâmül Tarihi.*[4] Draper, geçen asrın çok iyi tanıdığı Amerikalı bir ilim adamıdır. *İlimle Dinin Çatışması* adlı eserini Cevdet Paşa'nın kızı Fatma Aliye Hanım dikkat ve alâkayla okumuş ve kafasında canlanan sualleri cevaplandırsın diye Ahmet Mithat Efendi'ye aktarmıştı. Geçen asrın sonlarında Türk kadınları böyle çerden çöpten konularla uğraşıyorlardı. Mithat Efendi, Draper'ın denemesine üç ciltlik bir cevap yazdı.[5] Bir asır önce kaleme alınan o çok değerli eserden haberdar değiliz bugün. *Avrupa'nın Fikrî Gelişmesi Tarihi* daha sonra aynı konuda yazılan belli başlı tarihlere, mesela Will Durant'ın *Medeniyetler Tarihi*,[6] UNESCO'nun bastığı *İnsanlığın Tarihi*[7] gibi, kaynaklık etmiştir. Fi-

---

3 *La Grande Encyclopédie, inventaire raisonné des sciences, des lettres et des arts* par une société de savants et de gens de lettre, 31 cilt, H. Lamirault et Cie, Paris, 1885-1895.

4 Draper John William, *Histoire du Développement Intellectuel de l'Europe* (Avrupa'nın Fikrî Tekâmül Tarihi), İngilizceden çeviren L. Aubert, 2 cilt, Librairie Internationale, Paris, 1868. İngilizce orijinalinin yayın yeri ve tarihi New York, 1862.

5 Draper, *Les Conflits de la Science et de la Religion* (İlim'le Din'in Çatışması), F. Alcan, Paris, 1888. İngilizce orijinalinin yayın yeri ve tarihi New York, 1874. Ahmet Mithat Efendi, Draper'ın bu eserini Türkçeye çevirmiş ve eleştirmiştir: *Niza-ı İlm-ü Din,* Tercüman-ı Hakikat Matbaası, 4 cilt, İstanbul, 1313-1318/1895-1900.

6 Will (ve Ariel) Durant, *The Story of Civilisation,* 11 cilt ve 2 ek, Simon and Schauster, New York, 1935- 1975. Fransızca çeviri, değişik çevirmenler, *Histoire de la Civilisation,* 32 cilt. Editions Rencontres, Lozan, 1962-1969.

7 *Histoire Culturelle et Scientifiques de l'Humanité* sous les auspices de l'UNESCO, 9 cilt, R. Laffont, Paris, 1967.

kir hayatımız için son derece önemli olan bu üç ciltlik eser dilimize hâlâ çevrilmemiştir. Çevrilmek şöyle dursun Rıza Tevfik'ten başka, eserden faydalanana da rastlamadım.

Bu saydığım eserler Batı'nın entelektüel hayatına ilgi duyan her kültürlü insanın elinin altında bulunacak harcıâlem kaynaklardır. Hepimizin okuması gerekirdi. Rıza Tevfik'in üstün yanı bu klasik eserlere başvurması değildir. Üstat, nice kelâm kitapları karıştırmış, Doğu'nun birçok şairlerini konuşturmuştur. Üstadın Arap ve Acem edebiyatından yaptığı iktibasları kıraate kâdir hocamız yoktur bugün. Bir kelimeyle 1915'lerin *Kamus-ı Felsefe*'si sığ ve zavallı irfanımızın kâbına erişemeyeceği muhallet bir eserdir.

Rıza Tevfik, ateizmin tarihçesine girmeden Türkçedeki zındık kelimesinin menşei üzerinde oldukça akla yakın bir faraziye sunuyor. Zen, zend, Avesta, İran'ın Araplar tarafından fethi, mezdekçilik, ateşperestlere Zendi denilmesi. Sonra zendi'nin zındık'a inkılabı.

Ateizmin tarifi de çok dikkate lâyık. Üstada göre kendilerine mulhid denen kimseler "Allah'a inanmayanlar değil, avamın inançlarını paylaşmayanlar"dır. Yazar, davasını ispat için medeniyetler tarihine eğiliyor: Protagoras, Sokrat, Aristo. Yunan'dan sonra Roma: Ortaçağ ve Rönesans, Galile, Bruno, Vanini. Modern Avrupa, Spinoza, Spencer, Stuart Mill. Nihayet İslâm Dünyası. Rıza Tevfik için İslâm "tesamuh" dinidir. Ancak siyasî emeller işe karışınca din, birçok cinayetlerin vesilesi olmuş, sâiki değil. Kendi başlarına düşünen, iktidardakilerin menfaatleri için tehlike teşkil etmeyen kimseler, rahat bırakılmış. Sonra filozofumuz, bir İbn Arabi karşısında duyulan tepkiyi, bir İbn Rüşd veya İbn Sina'ya karşı yükseltilen "ilhad" suçlamalarını ele alıp bir bir cevaplandırıyor. Makale, çok aydınlık bir hükümle noktalanıyor: "Ateizm, dinler tarihinden çok, medeniyetler tarihinin konusudur."

Ciltlerce kitap değerinde, dolgun ve doyurucu bir araştırma. Rıza Tevfik, Batı'yı çok iyi tanıyor ama Avrupa'nın hiçbir moda düşüncesine teslim olmayacak kadar geniş bir irfan sahibi. Kütüphaneler dolusu vesika taramış. Ama gözlerimizi kamaştıran malzemenin zenginliği değil. Konuşan daima kendisi. Dil de mazbut ve aydınlık.

Ateizm maddesini bir de *Britannica Ansiklopedisi*'nden[8] okudum. Nefis bir ansiklopedi maddesi, fakat yaşamıyor, çünkü ateizm bugünkü Avrupa için aktüel bir mesele değil. Batı, 1789'dan bu yana vicdan hürriyeti davasını kesin olarak çözümlemiş. *Grand Dictionnaire Universel*'deki[9] ateizm maddesi de kuru ve şahsiyetsiz. Rıza Tevfik'ten sonra bir "ateizm" maddesi yazılabilir mi? Hayır, çünkü kucağında yaşadığımız çevre Rıza Tevfik'in okuyucularıyla kıyaslanmayacak kadar bağnaz. En masum yazılarda suç arayan aydınlarımız, bugün Rıza Tevfik'i bir kaşık suda boğarlardı.

8 *Encyclopedia Britannica,* gözden geçirilmiş 14. baskı, New York, Londra, 1970.

9 Pierre Larousse, *Grand Dictionnaire Universel du XIX ème Siècle,* 15, eklerle 17 cilt, Hachette, Paris, 1864-1876 ve 2 ek, 1877-1896.

RIZA TEVFİK VE STUART MİLL

Rıza Tevfik, Stuart Mill'in "şâkird-i irfan"ı olduğunu söyleyerek övünürdü. Filozofluktan daha iddialı bir kartvizit. İkinci Meşrutiyet'in fikir adamları bizden daha ciddî idiler. Cumhuriyet nesli, Batı düşünce tarihinde ya sığ bir pozitivime saplanacaktı, ya iğdiş edilmiş bir Marksizme... Stuart Mill'in "şâkird-i irfanı" olmak, gerçekleşmemiş bir ideal de olsa, bir tecessüsün hudutlarını belirtmesi bakımından göğüs kabartıcı. Yeni kuşaklar, ne Rıza Tevfik'i tanır ne Stuart Mill'i. Rıza Tevfik, hece vezninde şiirler yazmış, bir ara politikaya sürüklenerek Sevr'i imzalamak hamakatini göstermiş talihsiz bir yazardır. Fikir adamını hiçbirimiz merak etmeyiz. Dilimizde yazılan en geniş, en özgün, en değerli felsefe dersleri onun imzasını taşır. Türkçenin tek felsefe kamusunu o yazmıştır. Düşünce tarihimizde bir dönem açan *Ulum-u İktisadiye ve İçtimaiye Mecmuası*'nın üç kurucusundan biridir. Düşünceyi afaroz eden bir dünyada yaşıyordu. Bir çöküş döneminin temsilcisiydi. Asırlar süren bir medeniyetin heybetli çöküşü... Sevimli filozof, Stuart Mill'in belli başlı eserlerini okumuş muydu? İngiliz hâkiminin eserlerini ne kadar

anlayabilirdi? O dönemde düşüncelerini anlamak, hele hele benimsemek mümkün müydü? Bilmiyoruz...

Ulum-u İktisadiye Mecmuası'nda şöyle bir makaleye rastlıyoruz: "Hürriyet, John Stuart Mill hürriyeti nasıl anlıyor?" (cilt 11, sayı 1, s. 19-39 ve sayı 2, s. 190-237).

Rıza Tevfik, bu altmışyedi büyük sayfada neler söylemiş? Çağımızın büyük fetişlerinden birini nasıl izah etmiş? Kimsenin umurunda olmamış. Yalnız Hüseyin Cahit 1927'de Stuart Mill'in *On Liberty*'sini Fransızcadan dilimize çevirmiş.[1] Çevirmiş de ne olmuş! Aydınlarımız okumuş ve ilgilenmiş mi? Ne münasebet...

Stuart Mill çok cepheli bir yazar. Ben, üstadı Taine'in *İngiliz Edebiyatı Tarihi*'nden tanımıştım (cilt 5).[2] Babası iktisatçı James Mill. Çocuk, kimseninkine benzemeyen bir terbiye ile yetişiyor. Herkesin çelik çomak oynadığı yaşlarda Eflatun'u, Aristo'yu okumuş. Latin tarihçileri ile senli benli dost. Rıza Tevfik'in büyük muhabbetinde bu geniş ufukluluğun payı da olsa gerek. O da, üstadı gibi, düşüncenin bütün zirvelerinde at koşturmuş. Üstelik hocası da yok, kılavuzu da.

Üstadımızın üstadını biraz daha yakından tanıyalım. Evet, Stuart Mill de Doğu'nun büyük allâmeleri gibi bir hezarfen: mantıkçı, iktisatçı, sosyolog. Fildişi kulede yaşamamış. Liberalizmin tehlikelerini görmüş ve önlemek çarelerini araştırmış. Onyedi yaşında Hint Kumpanyası'nda memur. İlk iktisat kitabını 1828'de kaleme almış. 1843'te *Mantık*, 1848'de

---

1 John Stuart Milli, *Hürriyet,* Türkçeye çeviren Hüseyin Cahit Yalçın, Akşam Matbaası, İstanbul, 1927, 348 sayfa. Ayrıca *On Liberty*'nin değişik çevirileri için bkz. John Stuart Mill, *Özgürlük Üzerine Seçme Yazılar,* çeviren Âlime Ertan, Belge Yayınları, İstanbul, 2005, 196 sayfa; *Özgürlük Üzerine,* çeviren Tuncay Türk, Oda Yayınları, İstanbul, 2008, 160 sayfa; *Hürriyet Üzerine,* çeviren Mehmet Osman Dörtel, Liberte Yayınları, İstanbul, 2009, 222 sayfa.

2 H. Taine, *Histoire de la Littérature Anglaise, tome cinquième et complémentaire, "Les Contemporains"* (İngiliz Edebiyatı Tarihi, tamamlayıcı 5. cilt, "Çağdaşlar") cilt 5, Bölüm IV: "La philosophie, Stuart Milli", 17. baskı, Librairie Hachette et Cie, Paris, tarihsiz, s. 297-376.

İktisat Prensipleri. 1853'te Kumpanya'dan ayrılmış. Bir müddet Fransa'da kalmış, 1859'da *Hürriyet*'i yayımlamış. Bir ara İngiliz parlamentosunda üye. Diğer eserleri de şunlar: *Ütilitaryanizm* (1863), *Auguste Comte ve Pozitivizm* (1865), *Temsilî Hükümet* (1861), *Kadının Köleleştirilmesi* (1869), *Otobiyografi* (1873), *Din Üzerine Denemeler*.[3]

Geç evlenmiş ve karısının etkisi altında gençlikteki düşüncelerinden vazgeçmiş, derler (önce liberal sonra sosyalist). Bununla beraber ferdiyetçilikten hiçbir zaman ayrılmamış. Klasik İngiliz doktrinine daima sadık. Tam rekabetten yana. Gelir dağılımı konusunda Ricardo'dan ayrılır: onun için mühim olan, en iyi dağılım nasıl gerçekleştirilebilir sorunudur. Özel mülkiyet birçok çözüm yollarından bir tanesidir. Otobiyografisinde şöyle der: "gelecek, kişi mülkiyetiyle ortak mülkiyet arasında bir uzlaşma yapacaktır".

Mill'e göre, toprak rantı sosyalleştirilmeli, miras kısıtlanmalıdır. Üretim kooperatifleri aracılığı ile ecirlik ortadan kaldırılmalıdır. Ecirlik kötüdür, çünkü çalışanın üretim sonuçları ile ilgisini keser. İktisatçımızın başlıca amacı: asalaklığı ortadan kaldırmaktır.

Bazı noktaların altını çizelim: Mill, yalnız bir iktisatçı değil, bir filozof ve bir ıslâhatçıdır da. Düşünce adamının iktisadî kalkınma nazariyesine en büyük katkısı, "durgunluk teorisi"dir. Sosyolojik ve ahlâkî bir görüş. İktisatçılara göre servetin artışı sonsuz olamaz. Demek ilerleme aşamasını bir durgunluk izleyecek. Ne yaparsak yapalım, ilerleme ırmağı durgun bir denize dökülecek. Bir kelimeyle iktisadî bir si-

3 John Stuart Mill'in (1806-1873) adı geçen eserlerinin İngilizce orijinalleri şöyle: *A System of Logic* (Mantık), 1843; *The Principales of Political Economy* (İktisat Prensipleri), 1848; *On Liberty* (Hürriyet), 1859; *Utilitarianism* (Utilitarianizm), 1863; *Auguste Comte and Positivism* (Auguste Comte ve Pozitivizm), 1865; *Considerations on Representative Governement* (Temsilî Hükümet), 1861; *The Subjection of Woman* (Kadının Köleleştirilmesi), 1869; *Autobiography of John Stuart Mill* (Otobiyografi), 1873; *Three Essays on Religion* (Din üzerine Denemeler), 1874.

zifizm kaçınılmaz. Yükselişin sonu: yoksulluk. Malthus, insanlığın bu zalim akıbetten nasıl kurtulacağını söylemiş. Mill de Eflatun gibi düşünür: doğum nispeti ölüm nispetini aşmamalıdır. Kaldı ki durgunluk aşamasından korkmağa lüzum da yok. Bu dönemde iktisadî gelişme durgunlaşacak ama insan zekâsı hamlelerini sürdürecektir. Mill'e göre insan faaliyetleri içinde iktisadî faaliyet sanıldığı kadar önemli değildir. Şimdiye kadar insanlık, enerjisini servet fethine harcamış. Ama bütün o didinmeler soyumuza mutluluk yerine felâket getirmiş. Gelişen insan zekâsı, artık daha yüksek amaçlar peşinde koşacaktır. Mill, daha da ileri gider; iktisadî ilerlemenin olduğu yerde ne ahlâkî gelişmeden söz edilebilir, ne zihnî gelişmeden.

Durgun merhalede üretim kaygısı da durgunlaşır. İnsanlar daha adaletli bir dağılım üzerinde kafa yorarlar. Geleceğin toplumunu şöyle tasavvur eder Mill: emeğin karşılığını alan bir işçi kalabalığı ve sınırlı bir servet. Herkesin boş zamanı olacak ve herkes bu imkândan faydalanarak kafa işleriyle uğraşacak. Ahlâk ve sosyal kültür gelişecek, sanat ve hırfetler ilerleyecek. Bir kelimeyle şairlerin rüyasını gördüğü Altın Çağ gerçekleşecektir. Artık keşif ve icatlar üretimi artırmağa yönelmeyecek, insanlara boş zaman kazandırmak amacı güdecektir. Makina ancak o zaman hayırlı bir rol oynayabilir ve insanlığı maddenin esaretinden kurtararak hakiki hürriyete kavuşturabilir. Oysa şimdiye kadar gerçekleştirilen icatlar tek insanın yorgunluğunu azaltmış değildir.

İkinci Meşrutiyet döneminin politikacıları bir an önce endüstri kervanına katılmak için ne yapacaklarını bilemezken İngiliz filozofunun bu tavsiyeleri dinleyici bulabilir miydi? Rıza Tevfik, bütün uzak görüşlülüğüne rağmen Stuart Mill'in tavsiyelerini ne kadar anlayabilirdi? Onu bırakalım, bugün endüstrileşme humması içinde çırpınan yazarlarımız o büyük insanın endişe ve ümitlerini ne kadar paylaşabiliyorlar?

Carra de Vaux, Rıza Tevfik'e ayırdığı bölümde, üstadı paşalığa tayin etmiş.[1] Saygının telkin ettiği bir zühul olsa gerek. Gerçekten de Rıza Tevfik, irfan hayatımızın kelli felli bir "paşa"sıydı. Tecessüsü, çocukça hevesleri, çağdaşlarına meydan okuyuşu ile çöken bir düzenin sırmaları sökülmüş bir çeşit Ahmed Vefik Efendisi. Edebiyat tarihi ile uğraşanlar isminin başındaki "feylesof" sıfatını sonuna kadar yadırgadılar. Osmanlı münevverleri içinde bu makama talip olan hiç kimse görülmemişti. Kelimenin Yunan'daki mânâsıyla bir filozof'du Rıza Tevfik, yani bir hikmet âşığıydı. Kimsenin dolaşmayı akıl etmediği, hatta varlığından bile haberdar olmadığı metruk mabetlerde tek başına dolaşan bir nevi büyücü. Dudaklarında işitilmemiş isimler, koltuğunda kalın ciltler, meçhul kaynaklara eğilen bu garip yolcu nereye gidiyordu acaba? Yolunu mu şaşırmıştı? Arada bir cesaretini bağışlatmak için halkın arasına bağdaş kurup, onun dilinden bir türkü tutturuyordu. Liliputlar ülkesindeki bu Güliver, bu

1 Baron Carra de Vaux, *Les Penseurs de l'Islam*, 5 cilt, Paul Geuthner, Paris, 1921-1926. Cilt 5; *Les Sectes*. "Le Libéralisme Moderne" içinde, s. 159-179.

kubbede düşüncenin değil, bir hoş sedanın bâki kalacağını biliyordu galiba. Fakat Sokrat'ın demon'u gibi onu da büyüleyen bir ifrit vardı: tecessüs. Her kılığa giriyordu onu bağışlatmak için. Şimdi meddah'dı, şimdi pehlivan, az sonra politikacı, derken saz şairi. Onuncu asırda yaşasa Safa Kardeşleri'nden (İhvan-ı Safa) biri olurdu, onaltıncı asır Fransası'nda Rabelais. Abdülhak Hamid hakkındaki *Mülahazât-ı Felsefiye*'sinde Hamid'den çok kendisi var. Yani kitap daha çok bir otobiyografi. *Kamus-ı Felsefe*,[2] İkinci Meşrutiyet Osmanlı aydınlarının tecessüs hudutlarını ifşa eden bir harita. Zavallı Rıza. Ne klasik bir lise tahsili görmüş, ne düşüncenin çorak ve tehlikeli yollarını emin bir kılavuzun ihtarları ile dolaşmak mutluluğuna ermişti. Tek kılavuzu vardı: inzibatsız ve serazad bir merak. Bu rehber onu nice zirvelere sürükledi... Bu çetin yolculuk, büyük fetihlerle sona eremezdi. Çünkü o da anasız doğmuştu, Ovidius'un dediği gibi: "Prolem sine matre creatam".[3] Masonlukta üstad-ı âzam oldu; bektaşilikde postnişin kutup, felsefede ise şakirdi olmayan bir hoca.

Marifet iltifata tâbidir. Bu Arlequin libası içindeki hâkim müsveddesini ne çağdaşları görebildi, ne daha sonrakiler: zirvelerde dolaşanın alın yazısı. Edebiyat tarihimizi şuera tezkiresi olmaktan çıkarıp bir kültür, bir düşünce tarihi yapmağa çalışan Tanpınar da kabiliyetli bir şair olarak etiketlenmedi mi? İkisi de Augias'ın ahırında efsane söyleyip uykuya daldılar.

Namık Çankı'yı hatırlamağa çalışıyorum. Mefisto'ya benzeyen bir hayalet. Neden felsefeye merak sarmıştı? Belki de başka bir şey yapamadığından. Şehrahlardan habersiz olduğu için aradığı meçhule, keçi yollarından varmağa çalışan âsasız ve abasız bir derviş. Lalande'ın *Felsefe Sözlüğü*'nü çe-

2 Rıza Tevfik, *Mufassal Kamus-ı Felsefe*, Matbaa-i Amire, 1336/1919.

3 "Anasız doğan çocuk" anlamına Latince deyim. Bir modeli, bir rehberi olmayan düşünür.

virmiş dilimize, tercüme bürosuna beğendirememiş. Aristo ile ilgili birçok risaleler yazmış. Hiçbiri ciddiye alınmamış. Ne Müslümandı, ne Hıristiyan. Bir Ahmed Naim de olamazdı, bir Rıza Tevfik de. Felsefeyi ciddiye almak isteyen, ciddiyetten mahrum bir cumhuriyet öğretmeni. Ama yıkılan bir kültürün mirasçısıydı ne de olsa. Az çok Osmanlıca biliyordu. Otuz şu kadar yıl bir enkaz satıcılığı yaptı. Sonunda perişan hayatını perişan bir eserle tamamlamak gibi hazin bir bahtiyarlığı da tattı: *Felsefe Ansiklopedisi*.[4] Bu şatafatlı isim altında hazmedilmemiş bir irfanın istifrağı gizlenmiş. Zavallı Çankı. Yabancı dili topaldı. Kader onu da muhteşem bir ziyafet sofrasının misafirleri arasına sokmuştu. Nefis taamları ve mahiyetini bilmediği içkileri midesine indirdi. Sonra bu hazmedilmemiş muhtevayı kağıtlara tevdi etti. Ne bir şairdi, ne de bir nâsir. *Felsefe Ansiklopedisi* adını verdiği geniş bit pazarında eski eşya meraklılarının antika diye müzelerine koyacağı nice eşyalar bulunabilir! Nereden geldiği belli olmayan, envanteri yapılmamış bir değerler hercümerci. Taşıdığı malzemenin yükü altında çatırdaya çatırdaya ilerleyen eski bir konak arabası. Çankı, talihsiz bir Hilmi Ziya idi. İkisi de müşterisi olmayan birer müzayede memuru.

Bence ülkemizde felsefenin son büyük temsilcisi Rıza Tevfik'tir. Belli bir felsefe mektebine mensup değilmiş. Varsın olmasın... Rıza Tevfik'ten beri, felsefe ciddiyetini büsbütün kaybetti. Felsefeye merak soranlar düpedüz birer meczup sayılıyor. Çankı'dan sonra Cemil Sena Bey de bir *Büyük Filozoflar Ansiklopedisi*[5] yayımladı. Çankı'nınkine rahmet okutacak bir hezeyan deposu. Büyük sıfatı filozofa mı ait, ansiklopediye mi? Filozofun büyüğü küçüğü olmaz. Ya hepsi büyüktür, ya hepsi küçük. Şarlatanlığı isminde bile sı-

4 Mustafa Namık Çankı, *Büyük Felsefe Ansiklopedisi*, 3 cilt, Cumhuriyet Matbaası, 1954-1959.

5 Cemil Sena (Ongun), *Filozoflar Ansiklopedisi*, 4 cilt, Remzi Kitabevi, 1974.

rıtan bu bahtsız eseri incelemek lüzumunu dahi duymadık.

Hançerlioğlu, Rıza Tevfik'in amatörce dolaştığı, Çankı'nın saika-i kaderle içine fırlatıldığı düşünce bahçelerine hazine bulmak iştiyakiyle giren bir sahib-i huruç. Tam bir cumhuriyet araştırıcısı. Bu eski polis, edebiyatın birçok dallarında kendini denedikten sonra aradığı "açıl susam açıl"ı felsefede bulacağını düşünerek fikir bahçelerini talan etmeğe karar vermiş. Bahtiyardır çünkü ne aradığını önceden biliyor. Dünyayı dize getirecek tılsım-ı âzam: Marksizmdir. Gerçi üstadın Marksizmle de pek muarefesi yok ama ne beis var. Ulemamız arasında Marx'ı karıştıran kaç kişi gösterilebilir ki?[6]

6 Orhan Hançerlioğlu, *Felsefe Ansiklopedisi, Kavramlar ve Akımlar* (ilk 7 cilt), *Düşünürler* (son 2 cilt), toplam 9 cilt, Remzi Kitabevi, 1980.

Dilimizde ifadesi bulunmayan mefhumlardan biri de: obskürantizm.[1] Tarihin bütün cinayetlerini yüklenebilecek kadar habis ve lânetli bir kelime. Sokrat'ı zehirleyenler, Aristo'yu ülke dışına kovanlar, Galile'yi mahkûm edenler bu illete yakalanmışlardı. Obskürantizm nura düşmanlıktır. Hakikatin her tecellisini yadırgamak, her inancı susturmak ayırıcı vasıflarıdır bu habasetin. İslâm'ın tanımadığı bir illet diye seviniyordum. Ama kuşkulandım birdenbire. Hallac'ı taşlayan, İhvan-ı Safa Risalelerini toplatan, İmam-ı Âzam'ı zindana atan kafayla, bir engizitör keşişinin kafası birbirinden çok mu farklıydı? Demek ki obskürantizm denilen belâ ne bir kavmin inhisarındaydı, ne bir çağın. Binbir biçime sürüklenen bu hastalık daha çok ayak takımından kimseler arasında yayılıyordu. Her ülkede başka bir adı, başka bir gerekçesi vardı. İslâmiyettte tek kelimeyle karşılanabilirdi: Taassup.

Yirmi yıl önce basılan bir kitabı okurken bunları düşün-

1 Obskürantizm için bkz. "İdeolojiler ve Çağdaş Elit", Cemil Meriç, *Kırk Ambar cilt 2 Lehçe-t-ül Hakayık* içinde, İletişim Yayınları, İstanbul, 2006, s. 293 vd.

düm.[2] Yazar, eski bir üniversite hocasıydı. Eser, bir çeşit müdafaaname. Her satırından sevgi ve irfan fışkıran bu derbeder sayfalar beni çok etkiledi. Zavallı Fikret! Nasıl da kahredici bir dünyada yaşamış. İsmail Hikmet (Ertaylan) şairi doğuşundan itibaren adım adım izliyor. Ailesini, çevresini, talebelik yıllarını uzun uzadıya anlatıyor. Bütün değerlerin alt üst edildiği bir çöküş dönemi. İnsanın insan için kurt kesildiği o mundarlıklar dünyasında asalet ve nezahatini koruyabilen yaralanmış bir gönül: Fikret. Bu küçük kitap o büyük insanın feryat ve ümitlerini dile getirmiş. Bir hal tercümesinden çok bir haile, daha doğrusu destan. Hissediyoruz ki yazar da tasvirini yaptığı hailenin acılarını bütün meraretiyle yaşamıştır. Ama kendinden hemen hiç söz etmiyor. Kahramanının arkasında varlığını sezdiğimiz silik ve sessiz bir gölge. Bölümlerin hepsi iyi işlenmiş. Yazar edebiyatın dışına çıkmamak için gayret harcıyor. Belgelerle dolu, dürüst ve namuslu bir kitap. Bu zengin ihtisaslar ve müşahedeler mecmuasında çoktandır unuttuğum bir münakaşa şuuruma bıçak gibi saplandı. Konu, Fikret'in dindarlığı idi. Gerçi bu tatsız itham çoktan beri geçerliliğini kaybetmiş bulunuyor, ama yine de hatırlamakta yarar var sanıyorum. Münakaşayı Rıza Tevfik başlatmış, Türk Ocağı'nda şair dostunu birtakım izansızların suçlamalarına karşı müdafaaya kalkışmış. Konuşma, iyi niyetleri çok şüphe götüren bazı dinleyiciler tarafından gazetelere aktarılmış. O dönemin tanınmış İslâm ulemasından Darülfünun müderrisi Naim Bey çok sinirlenmiş bu müdafaaya.

Önce tartışanları tanıyalım. Rıza Tevfik, Doğu'yu da Batı'yı da anlamak ve değerlendirmek isteyen sonsuz bir tecessüs. Şair olmadan önce, mütefekkir. Yasak bölge tanımayan serazad ve hürendiş bir zekâ. Hamid'in şairliğine hay-

2 İsmail Hakkı Ertaylan, *Tevfik Fikret: Hayatı, Şahsiyeti ve Eserleri,* Türkiye Emekli Öğretmenler Cemiyeti, İstanbul, 1963.

ran, ama Fikret'in dürüst ve nezih mizacı da onu büyülüyor.

İkinci Meşrutiyet, bütün meselelerin yeni baştan ele alındığı bir düşünceye başlayış dönemi. Rıza Tevfik hem geniş irfanı, hem büyük seziş ve anlayış cehdiyle o dönemin en dikkate lâyık temsilcilerinden biri. Kabına sığmayan bu büyük kabiliyet, daimi bir arayış içindedir. Bektaşilikte Postnişin Dede, masonlukta Kutb-u Âzam... Ama bütün bu tezatlar içinde samimi ve sevimli. Taassup, zaman zaman ona da saldırmış, dövülmüş, sövülmüş, ama bütün hakaretler karşısında metanetini koruyabilmiş. Saldıranlar, daima çelik pazularından, geniş bilgisinden ve emsalsiz cerbezesinden çekinmişler. Taassubun boy hedefi artık konuşamayan, sağlığında da bir kadın kadar hassas bir şair olan Tevfik Fikret'tir. İlk kurşunu atan Mehmet Akif olmuş. O da tertemiz bir insan. Şair ve birçok bakımdan karaladığı kimseye bir kardeş kadar yakın. Fikret, bu çirkin hicviyeyi ölüm döşeğinde okumuş. Müselsel hayal kırıklıklarını, "Tarih-i Kadim" başlıklı bir manzumede feryatlaştırmış. Fikret, yeis dolu bir ömrün bütün kahrını kelimeleştiren bu manzumeyi *Rübâb-ı Şikeste*'ye almamış. Fakat horoz dövüşüne bayılan aylak ve şuursuz yığın, o manzumeyi mal bulmuş mağribi gibi ele almış ve şairin hatırasına hakaret kusmak için vesile yapmışlar. Avam her ülkede avamdır. Allah hatalarını affetsin.

Ne var ki, Ahmet Naim Bey kalabalık içinde kaybolan herhangi bir fani değildir. Buhari'nin hadis tercümesine Zebidî'den çevirdiği *Tecrid-i Sarih* isimli kitabı eklemiş, ayrıca 498 sayfalık mükemmel bir önsöz yazmıştır. *Sırat-ı Mustakim* ve *Sebil-ür Reşad* mecmualarındaki makaleleri ise İslâmî ilimlerdeki behresine su götürmez birer burhandır. Hem Galatasaray Lisesi'nde, hem İstanbul Darülfünunu'nda uzun zaman hocalık yapan bu âli himmet zat, yalnız Doğu ilimlerinin değil, çağdaş Batı ilminin de aşinasıdır. Fonsg-

rive'den çevirdiği *İlmü'n Nefs*, felsefe ıstılahlarımızı merak edenler için bugün de çok değerli bir kaynaktır.[3] Ben bu kitaptan geniş ölçüde faydalandığımı beyan eder ve merhum üstadın hatırasına şükranlarımı sunarım. Naim Bey, maalesef tamamlanmayan *Türk İslâm Ansiklopedisi*'nin de yazı ailesindendir. Önce çağımızın bir kadirbilmezliğini belirtmek istiyorum. Naim Bey'in ne *Meydan-Larousse*'da ismi vardır, ne *İslâm Ansiklopedisi*'nde. Bu şapşal kadirbilmezlik, bir nesli töhmet altında bırakacak bir yobazlık örneğidir. Geçiyorum...

Rıza Tevfik, Türk Ocağı'ndaki konuşmasında bir inancını dile getirmiş: Fikret mülhit değildir, mümindir. İmanı bir şekil meselesi olarak ele almamak, kişinin amellerine, yani ahlâkî davranışlarına bakmak lâzımdır.

Naim Bey, gazetelere geçerken bir hayli tahriflere maruz kalan bu konuşmaya fena halde sinirlenir. Ve filozofa çok terbiyeli fakat oldukça sert bir cevap yazar.[4] Fikret'i tekfir için tartışılmaz bir delil vardır elinde: İslâm'ın Âmentüsü. "Tarih-i Kadim"den ustaca seçtiği mısralarla davasını karşı konmaz bir kesinlikle ispata çalışır. Kalabalık, kendi dilini konuşan ve annesinden doğdu doğalı işittiği "hakikatleri" tekrarlayan hoca efendiyle beraberdir şüphesiz. Ama bizce Naim Bey'in suçlamaları yersizdir. Kanaatlerine gönülden katılsak da, bu davranışı ciddî bir münevvere yakıştıramıyoruz. Bir Müslüman âlimi, avam-ı nas gibi davranamaz ve davranmamalıdır. Fikret'i solun istismarına mah-

3 Ahmet Naim, *Mebadi-i Felsefeden Ilmü'n Nefs*, İstanbul, 1331/1915. Ahmet Naim, George Fonsgrive'in birçok terim ihtiva eden psikoloji kitabını Türkçeye çevirmiş, çevirirken de dipnotları eklemiş, eserin sonuna 1900 felsefî terim için hazırladığı Türkçe karşılıkları koymuştur. Bkz. Türkiye Diyanet Vakfı, *İslâm Ansiklopedisi*.

4 Ahmet Naim, *Tevfik Fikret'e Dair*, İstanbul 1336/1920. Ahmet Naim, Dr. Rıza Tevfik'in, Türk Ocağı'nda verdiği bir konferansta, Tevfik Fikret'i savunarak, başta Mehmet Akif olmak üzere İslâmcıları tenkit etmesi üzerine bu kitapçığı kaleme almıştır. Bkz. Türkiye Diyanet Vakfı, *İslâm Ansiklopedisi*.

kûm eden, Akif ve Naim beylerin bu düşmanca peşin hükümleri olmuştur.

Gelelim Rıza Tevfik'in cevabına: Filozof her zamanki gibi ihtiyatlıdır ama, ukalâlıktan da vazgeçemez. Nezaketin gerektirdiği bazı iltifatlardan sonra amacını şöyle belirtir: "Medeniyet-i sahiha şeraiti ile uyuşması mümkün olmayan taassub hissesine cihad açmak ve hiç olmazsa genç vicdanlarda o zehirli yılanı boğmak". Filhakika filozofa göre bütün dinler haktır. Musevi de, Hıristiyan da, Budist de mümindir. Şeyh-i Ekber de aynı kanaattadır... "Evet, ben din bahsindeki şekl-i itikada değil, ihlas-ı imana, yani fikre değil, hisse daha ziyade ehemmiyet veririm. Ne yazık ki,

Bir fail'in measiridir cümle hâdisat
Her itikad, akla göre gaibanedir

diyen, Ziya Paşa merhum, itikadda bütün urefay-ı sûfiyyenin fikrine tercüman olmakla beraber tekfir edilmişti.

Konferansda araştırdığım Fikret'de, böyle bir fail-i müessirin vücuduna dair kesin bir inanç var mıydı, yok muydu? Merhumun ehl-i sünnet nazarında müslim sayılıp sayılmayacağı bence büyük bir önem taşımaz. "Tarih-i Kadim"i yazdıran, Akif Bey'in hicviyesi olmuştur. Bu hicviye, ilhamını gayzdan yani taassuptan almaktadır. Bu his, zamanımızın vicdanına yakışmaz. Ehl-i salip ile beraber mündefi oldu gitti. Bir daha gelmemelidir".

Fikret, iddia edildiği gibi, mülhit de olsa faziletli bir adamdı. Fazilet sahibi olmak için mutlaka dindar olmak gerekmez. Bazı dindarlar faziletli olur, bazıları olmaz. Fazileti inançta değil, amellerde aramalıyız. İtikat halis ise amelde tezahür eder.

Rıza Tevfik, Akif'in hicviyesini İslâmiyete aykırı bulur. Başlıca düşmanı da taassup ve her düşünene kâfir denilme-

sidir. Muarızların ikisi de terbiyeli ve kibar. Yazık ki aynı üslup nezahatini daha sonraki tartışmalarda bulamıyoruz.

Rıza Tevfik, önüne gelene kâfir damgasını vuran bu habis zihniyeti İslâm tarihinden aldığı birçok örneklerle kınar. Fakat bu konudaki düşüncelerini daha etraflı olarak *Kamus-ı Felsefe*'nin nefis bir maddesinde buluruz. Ateizm (zındıklık) başlığını taşıyan bu yazıda İslâm'ın insafa verdiği büyük önemi, uzun uzadıya tesbitten sonra bazı yöneticilerin İslâm büyüklerine karşı tatbik ettiği istisnaî zulümlerin kaynağını araştırıyor. Ve bütün bu kepazeliklerin temelinde siyasî menfaatler vardı, neticesine varıyor. İbretle okunması gereken bir madde, *Kamus-ı Felsefe*'nin daha birçok maddeleri gibi...[5]

Üzülerek altını çizelim: Yankıları hâlâ sürüp giden bu tatsız tartışmada Rıza Tevfik, fikir ve vicdan hürriyetini savunmaktadır. Naim Bey üstadımız ise belki içinde bulunduğu çevrenin baskılarıyla fâni ve minnacık kinlerin tercümanı olmuştur. Allah her ikisine de rahmet eylesin.

5 Cemil Meriç, "Ateizm Nedir?", *Kültürden İrfana* içinde, İletişim Yayınları, İstanbul, 2013. s. 249-254.

Fikret ile Akif.. Türkçenin bu iki büyük şairi eserlerine epigraf yaptıkları mısralarla bütün iç dünyalarını dile getirirler. Fikret, benliğini bir küçük burjuva anarşistine yakışacak bir gururla yüceltir:

Kimseden ümmid-i feyz etmem, dilenmem perr-ü bal
Kendi cevvim, kendi eflakimde kendim tairim
İnhina tavkı esaretten girandır boynuma
Fikri hür, irfanı hür, vicdanı hür bir şairim.

Bu isyanı hangi hayal kırıklığı zehirleştirmişti? Bilemeyiz... Bildiğimiz şu ki, dünya edebiyatında pek az şair bu kadar toplum, hatta insanlık dışı kesilebilmiştir. Sanki konuşan içli bir sanatçı değil şeytanın kendisidir.

Şimdi de Akif'i dinleyelim:

Bana sor sevgili kâri, sana ben söyleyeyim
Ne hüviyette şu karşında duran eş'arım
Bir yığın söz ki samimiyeti ancak hüneri
Ne tasannu' bilirim çünkü ne sanatkârım.

Kendisini silen ve gururundan soyunan bir tevazu. Evet, Akif için şiir samimiyettir. Taine'nin dediği gibi "sanat bir çığlıktır." Çok kere acı, arada bir ümit dolu bir çığlık.

Ölçülerin alt üst edildiği bir dünyada yaşıyoruz. Fikret, tırnaklarının ucuna kadar aristokrattır. Başka deyişle Avrupa'nın ölçülerine göre halis bir "sağ". Akif ise iliklerine kadar halktandır. Yani aynı ölçülere göre "sol"un kendisi. Ne var ki, her iki şair de Batı'dan yanlış olarak aktarılan hödükçe sıfatların yüzde yüz dışındadır. İkisi de bir yıkılış döneminin bütün ızdıraplarını yaşayan ve gönülleri kendi ülkelerinin meseleleriyle dolu birer Osmanlı. Aradaki mizaç farkları daha çok yetişme tarzlarından, aile çevrelerinden gelir. Fikret, politikacıların kaleminde bir sosyalist olarak yüceltilmiş; Akif ise muhafazakârların bayrağı olarak alkışlanmıştır. Fikret'te sosyalizmi ifşa edecek tek mısra bulmak kabil değildir. Akif ise sömürgeciliğe bütün gönlü ile düşman, ilerici ve samimi bir sanat adamıdır. İnsanları kaypak klişelere hapsetmek sadece cehaletimizi ifşa eder.

Günümüzün Türk aydını gönlünü tutuşturan korkunç ve içinden çıkılmaz meselelerin cevabını Akif'de arayabilir. Şair, tufana yakalanmış bahtsız bir toplumu gemisine çağıran bir nevi Nuh Peygamber. Tezat, hayatın kanunudur. Herkes aldanabilir. Yalnız o büyük vatan evladı hiçbir zaman yalan söylememiş ve kimseyi hataya sürüklemek istememiştir. Ne gariptir ki *Safahat* dilimizin en çok okunan şiir kitabı olduğu halde Akif hakkında verilen hükümler, hâlâ gülünç ve çocukçadır. *İslâm Ansiklopedisi*'nde Akif'i anlatan bir makale yok. Mahmut Kemal'in *Son Asır Türk Şairleri*'nde de çok sığ üç beş satır. Süleyman Nazif'in Akif'i anlatan kitabı[1] dostça ve oldukça isabetli. Bununla beraber o da Akif'in gerçek kişiliğini belirtmekten uzak. Ne garip Akif için yazılmış en gü-

1 Süleyman Nazif, *Mehmet Akif*, Amedi Matbaası, İstanbul, 1924, çeviren Ertuğrul Düzdağ, İz Yayınları, İstanbul, 1991.

zel kitap hâlâ Kerim Sadi'nin imzasını taşıyor. Kerim Sadi, Akif'e eğilirken ideolojik saplantılarından kurtulmasını bilmiş.[2] Aynı zat, hayatının büyük bir kısmını Fikret'i yazmağa adamıştı. Ölünceye kadar eserini bastıracak bir yayınevi bulamadı. Türk basınında son aylarda görebildiğim en değerli yazı, sol bir dergide yayımlanmış. Ufak tefek yanlışlıklarına rağmen dürüst ve oldukça isabetli.[3] Yazar belki bütün peşin hükümlerden sıyrılamamış. Ama çevresindeki birçok peşin hükümleri de bombardıman ediyor. Çoktandır hasretini çektiğim dürüst ve efendice bir yazı.

Evet, buhranlar içinde kıvranan toplumumuz Akif'ten birçok dersler alabilir ve almalıdır da. Akif, Cevdet Paşa'yla başlayan, Tunuslu Hayrettin ve Sait Halim Paşa'larla devam eden bir düşüncenin son büyük temsilcisidir. Ondan alacağımız derslerin başında çoktandır kaybettiğimiz bir fazilet var: İnsaf. Ben, Akif'i Fikret'ten çok severim. Ama her iki şair de ülkemizin barındırdığı milyonlarca "ecsad" arasında ihtişamla parlayan temiz birer nasiyedir. Akif, Fikret aleyhindeki yazılarını *Safahat*'a almamak efendiliğini göstermiş. Keşke Sultan Hamid'le ilgili hicviyesine de o güzel eserde yer vermemiş olsa idi. *Safahat*, Türk dilinin en mükemmel ve en dolu kitaplarından biri. Akif ise mistik hülyalardan uzak, tam bir Asr-ı Saâdet Müslümanı.

Fikret nasıl sosyalist değilse Akif de gerici değildir. Bu iki düşman kardeşi sevgiyle bağrımıza basmak ve yıkılış çağının kaçınılmaz çelişkilerinden kurtulamadıkları için suçlamak küstahlığına kapılmamak bugünkü nesillerin en esaslı bir görevi. Akif, şairdir. Ama yaşadığı kıtanın tarihini bütün derinlikleri ile bilen ve dertlerini ömür boyu kendi derdi olarak haykıran ezeli bir düşünce adamıdır da. Batı'nın her kepazeliğini yücelten, kendi insanlarında hiçbir çelişkiye ta-

2 A. Cerrahoğlu, *Bir İslam Reformatörü: Mehmet Akif*, Istanbul Matbaası, 1964.

3 Güngör F. Tüzün, *Bilim ve Sanat*, sayı 26, 1981.

hammül edemeyen gafil bir neslin veballerinden kurtulmağa çalışmalıyız. Akif de, Fikret de, Yahya Kemal de, Necip Fazıl da bu ülkenin en mümtaz ve en asil kalemleridir. Allah bizi içine düştüğümüz mazoşizm girdabından bir an önce kurtarsın. Şiir bahçesi muhteşem çiçeklerle donanmış. O çiçeklerin dikenlerine takılmayıp ıtırları zevkle koklamak, yapraklarını sevgiyle okşamak ve maziyi değerlendirirken günümüzün politika çamuruna bulanmamak hem şuurumuz, hem haysiyetimiz için en selâmetli yoldur. Akif'i bütün buudlarıyla tanımak için kitabını elimizden düşürmemeliyiz. Fakat bir mabede girer gibi saygı ile ve sevgiyle eğilmeliyiz o sayfalara. Akif, her an tazedir. Zekâsı, sezişi ve imanıyla, kördüğüm olmuş birçok meseleyi aydınlığa kavuşturacak bir vicdandır Akif. Her namuslu insanın yol arkadaşı ve düşünce tarihimizin kilometre taşlarından biridir. Hiçbir şairimiz sömürgeci Avrupa'nın kepazeliklerini onun kadar isabetle sergilememiş ve Hıristiyan medeniyetinin kangrenleşmiş yaralarını gözler önüne sermemiştir. Namık Kemal:

Bâis-i şekvâ bize hüzn-ü umumidir, Kemal
Kendi derdi gönlümün billâh gelmez yâdına.

demiş. Ama bu beyti söylemek hakkı herkesten çok Akif'indir.

Evet. Akif'i dertlendiren umumî hüzün yalnız kendi tarihinden yükselen ıztırap sayhaları değil bütün mazlum İslâm milletlerinin bugün maruz kaldığı insafsız istismar faciasıdır. Emperyalizm hiçbir zaman Akif kadar müthiş bir düşman tanımamıştır. Akif hem bir ülkenin sesidir, hem de bütün bir kıtanın. Bu çığlığa kulaklarımızı ve gönlümüzü açık bulunduramazsak hatalarımızın sonu gelmez. *Safahat*'ı okuyun. Hem sonsuz bir zevk duyacaksınız, hem de birçok hakikatlere aşina olacaksınız. Hem bir edebiyat şöleni hem de bir iman tazelemek. Akif'lere belki her zamandan çok bugün ihtiyacımız var.

İnsanlık Komedyası'nın belli başlı kahramanlarıyla bir kira evinde tanışırız ilk defa. Vauquer ana diye tanınan dul bir kadının işlettiği bu pansiyon kaç okuyucunun hayatına girmiştir? Bilemem. Peyami'nin sahnesi, Paris'in ücra ve kasvetli bir mahallesinde değil, İstanbul'un en şairane semtlerinden birinde. Ama tesadüfler birbirine pek az benzeyen genç, ihtiyar bir sürü insanı bu güzel manzaralı eve sürüklemiş. Romanın baş kahramanı eski bir üniversiteli. Rastignac'dan çok Raskolnikov'u hatırlatıyor. Onun gibi hasta ve tedirgin. Cumhuriyet döneminin, ne istediğini bilmeyen, iradesi mefluç Raskolnikov'u.

Peyami, önce, harcıâlem bir iki numarayla tecessüsümüzü gıcıklıyor: merdivende dolaşan çıplak kadın, Tatvanlı bir hizmetçi kız, Eda hanımın karanlık ve sefil hayatı. Kişilerin hepsi sisler arkasında, hiçbirini aydınlık olarak göremiyoruz. Sayfaları çevirdikçe sis dağılıyor. Fakat kitap daima loş ve kasvetli. Hoffman'ın dünyasına benzeyen suni ve hasta bir âlemdeyiz. Serüvenler, dikkatimizi avlamak için ustaca kullanılan birer olta. Peyami, arada bir"cingözleşiyor".

Dualar mırıldanan Vafi bey, Bursa canavarının bıçakladığı teyze, iyisaatte olsunların kaçırdığı Ermeni kadın, kaybolan anahtar, merdivenlerde dolaşan fotoğrafçı... soluk birer kartpostal. Felsefe talebesi Ferid'in arkadaşları da birer soyutlama: Saim, şapşal bir komünist; Muhtar, nazizme hayran; Selma ile Nilüfer, romana lâf olsun diye misafir edilmiş. Hikâyede canlı olan yalnız bir ölü: Noralya. Kitap, romandan çok felsefî bir diyalog. Romanı yazan: Cingöz Recai. Diyaloğu sunan usta bir entelektüel. Peyami, Dosto'dan çok Eflatun'a yakın. Hayatını kalemiyle kazanmak zorunda olan gazeteci bir Eflatun. Ele aldığı meseleler, ezelden beri çözülmemiş ve çözülemeyecek birer kördüğüm: duyular dışı idrak, metapsikoloji, realizm ile nominalizm tartışması, fert ve şahsiyet, kişi hürriyeti, sosyal hürriyet, ilmin değeri vs...[1]

Peyami yalnız adamdı. Acılarıyla tecessüsleriyle yalnız... Sevdiklerinin anlayışsızlığı yüzünden, sevmedikleriyle yol arkadaşlığı yapmak zorunda kaldı. O çoşkun zekâ, herhangi bir kilisenin, herhangi bir izm'in emrine giremeyecek kadar serazattı. Ömür boyu hakikati aradı. Çağını ve çevresini aşan dev bir tecessüs.

Düşünce tarihimizin büyük faciası, birbirini anlamak, birbirini tamamlamak için yaratılmış aydınların, bütün güçlerini birbirini yıkmağa harcamaları olmuştur. Muallim Naci ile Recaizade'yi kanlı bıçaklı düşman yapan bir fikir ihtilâfı mı idi? Hayır, mânâsız bir gurur sürtüşmesi. Recaizade İstanbullu idi, bahtiyardı, Batı'yı Naci'den daha iyi tanıyordu. Naci, karanlıktan geliyordu, daha çok Anadolu idi. Her ikisi de dürüst, her ikisi de samimi, her ikisi de şiire ve edebiyata âşık, her ikisi de hemen hemen bütün çağdaşları gibi Batı'ya hayran olan bu iki dost, incir çekirdeğini doldurmayan bir

1 Peyami Safa, *Matmazel Noralya'nın Koltuğu*, ilk baskısı Nebioğlu Yayınevi, 1949. Sonraki baskıları Ötüken Yayınları tarafından yapılmaktadır.

gurur yarası yüzünden, yıllarca sürecek bir kavganın başlatıcısı oldular. Bu kör döğüşünde Naci, halkı yani solu temsil eder. Hataları, kabalığı, öfkesiyle yığındır...

Fikret'le Akif'in anlaşmazlığı da bir başka facia. Fikret, fildişi kulesine mahpus, yüzde yüz ferdiyetçi bir sağ. Akif, damarlarında tarihin nabzı atan bir halk çocuğu, Batı'nın anladığı mânâda tam bir sol. Talihsizliğe bakın ki, Fikret solun bayrağı yapıldı, Akif sağın. Mefhumların böylesine ters yüz edildiği hiçbir ülke ve hiçbir çağ yoktur.

Peyami Safa-Nâzım kavgası da bu trajikomedi'nin son perdelerinden biri. Nâzım, Peyami'ye kıyasla mutlu azınlığın temsilcisidir. Az çok ciddî bir tahsil görmüş, kanlı canlı, yakışıklı bir paşazade. Şımarık, küstah ve bahtiyar. Peyami doğuştan hasta, doğuştan yoksul. Nâzım, parlak birkaç manzume yazarak, çevresinin büyük ilgisini fethetmiş. Peyami, büyük zekâsına rağmen, kalemiyle kuyu kazmak zorunda. Bir kelimeyle Peyami'nin yeri sol, Nâzım'ın sağ. Talihsiz Peyami ile aristokrat Nâzım, kısa süren bir dostluktan sonra, birbirlerinin can düşmanı olurlar. Gladyatör döğüşüne bayılan işsiz güçsüz ve davasız çevreler, bu kini körükler. Darbeleri saymakla keyiflenenler, iki büyük zekânın birbirini hırpalayışını sadist bir zevkle takip ederken, düşünce hayatımız onulmaz yaralarından birini daha alır. Mefhumlar biraz daha karanlıklaşır. O dönemin en güçlü nesir üstadıyla en kabiliyetli şairi jurnalci derekesine düşerler.

Peyami-Nâzım... İkisi de Türk dilinin eşsiz birer mimarı. Bize düşen, bu iki düşman kardeşi günahlarından sıyırarak anlamak ve muhabbetle bağrımıza basmaktır. Kendi yarattığımız kin, hepimizi yutacak kadar korkunç bir uçurum haline geldi. Bu aydın yamyamlığına bir son verelim. Peyami, ömür boyu aydınlık peşinde koşan, derli toplu bir nesrin ilk yaratıcısı. Ve kendi kendini yaratan bir düşünce adamıdır. Yalçın bir irade, engin bir tecessüs, uyuklamayan bir şuur.

Bugün bir Fransız aydını için Barrès'le Jaurès[2] Fransız dilinin ve edebiyatının eşsiz zirveleridir. Biz insafı Batı'dan öğrenmek zorunda değiliz. Gerçekten Batılılaşmak istiyorsak

2 Maurice Barrès (1862-1923), Fransız yazar, gazeteci, siyaset adamı. Fransız milliyetçiliğinin önemli simalarından. Hukuk okudu ama siyaseti ve edebiyatı seçti. 1889-1893 arası Nancy, 1906-1923 arası Paris milletvekili. 1906'dan itibaren "Fransız Akademisi" üyesi. 1888-1891 arasında bireyciliği savunduğu *Le Culte de Moi* (Ben Kültü) başlığı altında 3 eseri yayımlandı. Barrès'e göre insanın ilk görevi benliğini Barbarlara yani duyarlılığının gelişmesine engel olan her tehlikeye karşı korumaktı. Barrès'in bireyciliği zaman içinde cumhuriyetçi bir milliyetçiliğe ve gelenekçiliğe dönüştü. 1893'te *L'Ennemi des Lois* (Yasaların Düşmanı) yayımlandı. Barrès'e göre, rahatsızlığımız, kendimiz tarafından değil, ölülerimiz tarafından seçilmiş bir sosyal düzende yaşamak zorunda kalmamızdan kaynaklanıyordu. 1897-1902 arasından yayımladığı üç eserini *Le Roman de l'Energie Nationale* (Millî Enerjinin Romanı) başlığı altında topladı. Önemli olan köklerimize, aileye, orduya ve vatan toprağına bağlı olmaktı. 1903'te kaleme aldığı *Amori et Dolori Sacrum* adlı eserinde, benliğimizin toplumun geçici bir ürünü olduğunu, aklımızın, ecdadımızın adımlarını takip etmeyi gerektirdiğini savundu. Kısır bir anarşiden kurtulmak için toprağımıza ve ecdadımıza bağlı olmamız gerekiyordu. Çoğu "L'Echo de Paris" adlı gazetede yayımlanan ve Birinci Dünya Savaşı'nı desteklediği yazılarından ve söylevlerinden oluşan bir seçki *Chronique de la Grande Guerre*, 1914-1920 (Dünya Savaşı'nın Kroniği) başlığı altında yayımlandı. 1896-1929 arasında tuttuğu günlükler ölümünden sonra 14 cilt halinde basıldı: *Mes Cahiers* (Defterlerim) 1930-1956. *Les Déracinés* (Kökünden Koparılmışlar) 1897 ve *La Colline Inspirée* (Kutsal Tepe) 1913, en tanınmış eserleri arasındadır. Görebildiğimiz kadarıyla Barrès'in tek bir eseri Türkçeye çevrilmiş, o da 1911'de, İspanya'ya yaptığı bir yolculuk sonrası kaleme aldığı: *El Greco ya da Toledo'nun Gizi*, çeviren Kaya Özsezgin, İmge Kitabevi Yayınları, İstanbul, 1997.

Jean Jaurès (1859-1914), Fransız siyaset adamı, yazar ve gazeteci. Fransız sosyalizminin önde gelen simalarından. Felsefe okudu. Toulouse Edebiyat fakültesinde öğretim görevlisi. 25 yaşında siyasete atıldı, 1885'te cumhuriyetçi milletvekili, tekrar seçilmeyince üniversiteye geri döndü, doktorasını verdi. Ama siyaseti de bırakmadı, 1887'den itibaren radikal görüşlü "La Dépêche de Toulouse" adlı gazetede yazılar yazdı, *Histoire Socialiste de la Révolution Française* (Fransız Devriminin Sosyalist Tarihi) adlı 7 ciltlik eserin editörlüğünü yaptı ve bir bölümünü kaleme aldı (Editions Sociales, Paris 1972-1985), 1890'da katıldığı yerel seçimlerde belediye meclisine seçildi, sınıf kavgasıyla ve sosyalizmle yüz yüze geldi. Cumhuriyetçi ve sosyalist bir gazete olan "La Petite République"teki makalelerinde işçi haklarını, sosyalist hareketi savundu. 1902 genel seçimlerinde yeniden milletvekili seçildi, yaşamının sonuna kadar da bu mevkide kaldı. 1904'de "L'Humanité" gazetesini çıkarmaya başladı, 1905'te çeşitli sosyalist akımları birleştirerek Fransız Sosyalist Parti'sini kurdu. Jaurès'in "hümanist" sosyalizmi, Marksizmle Fransız devrimci düşüncesinin bir senteziydi. Birinci Dünya Savaşı'nı hazırlayan Balkan savaşlarının uyandır-

Avrupa'nın fuhşiyatını taklide değil, kadirşinaslığını istirdade gayret edelim.

---

dığı aşırı milliyetçiliğe karşı çıktı, barışsever bir yol izledi. Ne var ki bu tutumu nedeniyle hain ilan edilerek bir saldırı sonucu öldürüldü. Çok verimli bir yazar da olan Jaurès'in eserlerinin 9 cildi 1931-1939 arasında basıldı ama tamamlanamadı. 1959'da kurulan "Jaurès Araştırma Derneği", 2000 yılından itibaren Fayard yayınevinin de desteğiyle Jaurès'in bütün eserlerini 19 ciltlik bir külliyat halinde yayımlamayı sürdürmektedir: *Oeuvres Complètes de Jean Jaurès*, Fayard, Paris, 2000 vd. Jean Jaurès'in eserlerinden yapılan bir seçki ve Türkçe çevirisi için bkz. Jean Jaurès, *Demokrasi, Barış ve Sosyalizm*, derleyen ve çeviren Asım Bezirci, ilk baskı Ararat Yayınları, 1967, son baskıları, E Yayınları, İstanbul, 1991, Evrensel Basım Yayım, İstanbul 1999.

İmzamı taşıyan en kalın kitap: *Kırk Ambar*.[1] Son eserimde ilk hocamı hatırlamak bir kadirşinaslık borcuydu. Midhat Efendi, nesillerin tecessüsünü dünya düşüncesine kanatlandıran bir yol göstericidir. El Birunî soyundan ansiklopedist bir kafa. İhvan-ı Safa topluluğunun onuncu yüzyılda başarmak istediği büyük terkibi geçen yüzyılda tekbaşına gerçekleştirdi. Tanzimat'ın dev şöhretleri Hace-i Evvel'e kıyasla tek boyutludurlar.[2] Xenephon'un *Husrevnâme*'sinden, Cervantes'in *Don Kişot*'una, Zola'nın romanlarına, Schiller'in *Haydutlar*'ına kadar... dünya edebiyatının enafis-i âsârını onun büyük gayreti sayesinde tanıdık. Schopenhauer felsefesinden söz açan ilk Müslüman yazar O'dur. İftiraya uğrayan bir devri, gafil ve hırçın bir intelijansiyaya karşı o savundu. *Üssü İnkılab* yalnız aklı selimin değil, vicdanın da sesidir. Müsteşrikler kongresinde Türkün ve İslâm'ın haklarını Avru-

1 Cemil Meriç, *Kırk Ambar*, Ötüken Yayınları, İstanbul, 1980, 487 sayfa.

2 Ahmet Mithat Efendi'nin *Niza-ı İlm-ü Din* adlı çevirisi ile John William Draper'in eseri ve yaşamı hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. "UNESCO" yazısı, dipnot 3. Cemil Meriç, *Kültürden İrfana*, İletişim Yayınları, İstanbul 2013 içinde, s. 405-406.

pa'nın kendini beğenmiş ilim adamlarına vakur bir celadetle haykıran ve o milletlerarası kongreden Naci Efendi'yle Zihni Efendi'ye iki altın nişan kazandırarak dönen yine üstadımızdır. İslâm'a tevcih edilen her tenkit karşısında aşılmaz bir hisardır Midhat. İ'lây-ı Kelimetullah uğrunda Hıristiyan dünyanın Katolik, Protestan bütün haçlılarına meydan okur. O kibar ve ağırbaşlı insan, din ve devletin haklarını korumak söz konusu olunca kalemini kılıç gibi kullanır. Darülfünunda Dinler Tarihi okutan üstat, Amerikalı profesör Draper'in iddialarını *Niza-ı İlim ve Din* adlı üç ciltlik eserde tuzla buz etmiştir. Midhat Efendi'nin büyük talihsizliği edebiyatçılar tarafından anlaşılmamış olmaktır. Midhat Efendi için roman, geniş kalabalıkları çağın bilgilerine ısındıracak bir vasıtadan ibaretti. Şöhreti fethetmek için nazmın cazibesine de tenezzül etmedi, belagat oyunlarına da. Midhat Efendi bir asrı dolduran düşüncedir. Osmanlıların Diderot'su; daha doğrusu Pierre Larousse'u. Lafızlara âşık, şapşal bir intelijansiya içinde fikirlerin özüne inmeğe çalışan dürüst ve şatafatsız bir yazar. Hepimizin o büyük yol göstericiden öğreneceği çok şey var. Başta ciddiyet ve hamiyet. "Hace-i Evvel"e sataşanlar onun sathiliğini dile dolarlar. Oysa Midhat Efendi ele aldığı bir düzine ilimde üniversite hocalarımıza diz çöktürecek kadar vukuf sahibidir. Tarih, coğrafya, felsefe, dinler tarihi ve bütün şubeleriyle şarkiyat hâlâ onun kâbına varacak bir kalem sahibi yetiştirememiştir.

Midhat Efendi'yi okumalıyız ama *Rakım Efendi ve Felatun Bey* veya *Hasan Mellah* gibi hikâyelerini değil *Avrupa'da bir Cevelân*, *Üss-ü İnkılâb*, *Niza-ı İlim ve Din* gibi ciddi kitaplarını.

Son kitabımı tanıtmak için kaleme alınan bir yazıda *Kırk Ambar*, Midhat Efendi'nin birçok eserlerini toplayan ortak bir ad'dır, denmiş. Kıymetli dostumun bu zuhulünü düzeltmek isterim. "Kırk Ambar" bir mecmuanın ismidir. Çok se-

vilen, çok okunan ve bir benzerine hâlâ şahit olamadığımız bir mecmua. Oysa Ahmet Midhat, imkânların son derece kısır olduğu bir devirde, hem gazetesini, hem dergisini, hem de kitaplarını geniş bir kalabalığa okutabilmişti. Ücra bir köy kulübesinde harfleri yeni yeni sökerken amcamın kitapları arasında bulduğum "Kırk Ambar" tecessüsümü sonsuz ufuklara kanatlandırmıştı. O sararmış sayfaların cazibesi nereden geliyordu acaba? Şüphe yok ki samimiyetlerinden.

Ahmet Midhat Efendi, "dekadan"ların insafsız sloganlarıyla yıkmak istedikleri bir "heykel-i hamakat" değil, bir "abide-i samimiyet"tir. Hikmet, bütün tecellileriyle Müslümanın meşru malıdır. Bat düşüncesi, Kırk Haramilerin mağarası. Hace-i Evvel, yatak odasına girer gibi sık sık o mağaraya uğrar, bu mânâda bir medeniyet taşıyıcısıdır. Ve bütün aceleciliğine, bütün sabırsızlığına rağmen aktardığı malzeme, içtimaî bünyemizi tahrip etmez, tahkim eder. Üstat, tecrübeli bir hekim sezişiyle, uzviyetimize lüzumlu vitaminleri boca eder eserlerine. Batı'nın tanıtıcısı olduğu halde, Doğulu kalan belki de tek müstağrip.

Dâhi, romantik çağın aşırı coşkunluklarını ifade eden bir sıfat; müphem ve karanlık. Fransız edebiyatının büyük nazariyecilerinden La Harpe, bu zıpçıktı sıfattan hiç hoşlanmazmış. İçi boş, hudutları meçhul, tarifi imkânsız ve herkesin dilediği gibi kullandığı bu lafız, La Harpe'ın klasik ve akılcı zevkine aykırı düşer. Bununla beraber, "génie" lafzı o yavuz belagatçinin bütün yıldırımlarına karşı koyar, yaşar ve yayılır. Çünkü zaferleriyle sarhoş bir neslin bayrağıdır. Cihanşümüllüğünün sırrı müphemiyetindedir.

Muallim Naci, "Mon şer, buna denmez mi Génie etmeli insaf" diye yeni lafızla alay ederken talebesi Fikret, "Aveng-i Tesavir"inde Hâmid'i ebedileştirirken dehaya şöyle seslenir:

Deha ey neyyir-i esrarı fushat zarı ilhamın
Senin pişan-i Hâmid midir evreng-i ârâmın.

Tokadizade Şekip, Fikret'in bu iltifatını yavanlaştırarak tekrar eder:

Ettin bizi aşina dehaya
Faniye nasip olan bekaya.

Rıza Tevfik, Hâmid'in felsefî fikirlerini şerh etmek için koca bir kitap yazar.[1] Bu muhabbetler, şüphesiz ki yersiz değildir. Filhakika Hâmid'in şiiri üç kıtaya ferman dinleten bir imparatorluğun sesidir. Büyük ırmaklar gibi coşkun ve bulanık.

Hâmid'e dâhi sıfatını verebilir miyiz? Neden vermeyelim! Lamartine, Musset, hatta Hugo ne kadar dâhi ise Hâmid de o kadar dâhidir. Yalnız üstad, bu aşırı iltifattan pek hoşlanmazmış. Kendisine dâhi tacı giydirmek isteyenlere "Dâhi, dâhi... ben dâhi değil bâhiyim" diye karşılık verirmiş. Klasiklere yakışan bir mahviyet mi, fazla gerçekçi bir övünme mi, bilemiyorum. Okuduğum edebiyat tenkitlerinden en çok beğendiğim Rıza Tevfik beyin "Hamidnamesi"dir. Bir şairin ilham dünyasına bu kadar gür bir ışık tutan başka bir eser hatırlamıyorum Türkçede. Üzüntüyle belirtelim ki edebiyat tarihçilerimizden pek azı, ağzına kadar bilgi ve düşünce dolu olan bu nefis kitabı okumak sabrını, daha doğrusu dirayetini göstermiştir. Zavallı Hâmid. O şahikalar ve girdaplarla örülü şiirler, zamanımızın sığ irfanına hitap edebiliyor mu? Bir çağın göklere çıkardığı şair-i âzamı anlamak için ilk iş dilimizi öğrenmek. Eserlerinden yapılacak titiz bir seçme asrımızın da, gelecek asırların da zevkine sunabileceğimiz muhteşem bir bedia olabilir.

---

1 Rıza Tevfik, *Abdülhak Hâmid ve Mülahazat-ı Felsefiyyesi-Hâmidname*, Kanaat Matbaası, İstanbul, 1334/1918, 500 sayfa. Eser Abdullah Uçman tarafından yeni harflerle yayımlanmıştır: *Rıza Tevfik, Abdülhak Hâmid ve Mülahazat-ı Felsefiyyesi*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1984, 437 sayfa.

KUĞUNUN SON ŞARKISI[1]

Soru – Size göre Yahya Kemal bir Jöntürk sayılabilir mi? Hiç değilse hayatının belli bir döneminde?

Cevap – Şair, çağının bütün emellerini, bütün heyecanlarını dile getiren adamdır. Cemiyet zaman zaman buhran geçirir. Emelleri hasta, heyecanları fânidir.

Elbette ki cemiyetin yükselen sesi ve konuşan dili olan şair de, kucağında yaşadığı toplumun buhranlarını aksettirecektir. İnsanı bütün olarak ele almak, geçtiği merhaleleri seciyenin esas unsuru saymamak ve hükmü, hayatının bütünü hesaba katılarak vermek lâzımdır.

Şair insanların en hassasıdır. Elbette çevresindeki çeşitli fikir cereyanlarından müteessir olacak, onları nağmeye, ahenge kalbedecektir. Yahya Kemal Devlet-i Aliyye'nin tarihe karıştığı, vatan ufkunu kara bulutların istila ettiği bir devirde yaşıyordu.

Bir yoklayış, bir arayış, bir çırpınış devriydi bu. Ülkelerden ve tarihlerinden kopan, yeni bir arz-ı mev'ud hayaliyle

1 Yahya Kemal'in yirminci ölüm yıldönümü münasebetiyle Cemil Meriç'le sohbet. Konuşan Ahmet Turan Alkan, *Divan* dergisi, Kasım 1978.

büyülenen serap peşindeki bir avuç müstagriple zaman zaman birleşecektir şair. Ama bu yol arkadaşlığı hiçbir zaman uzun sürmeyecek ve Yahya Kemal vicdanının sesine, tarihin ihtarlarına kulak kabartarak, ülkesinin asırlık değerlerine koşmakta tereddüt etmeyecektir. Ufak tefek inhiraflar, büyük şairin asıl istikameti hakkında şüphe uyandırmamalıdır. Yahya Kemal bütün hüviyeti ile Türk'tür. Jöntürk değil, gerçek Türk!

Soru – Yahya Kemal'in nev-yunaniliği hususunda ne düşünüyorsunuz?

Cevap – Nev-yunanilik de Avrupa'dan gelen bir moda idi. Batı kültürüne açık olan bir şairin nezleye tutulur gibi yeni cereyana yakalanması bizi şaşırtmamalıdır. Nev-yunanilik üstat'ta gelip geçici bir hastalık, bir nevi büyüme hastalığıdır. Çevresinden alâka görmeyince, bu gençlik günahından istiğfar etmiş ve asıl sesini bulmuş, başka bir kelimeyle kendisi olmuştur.

Soru – Beyaz Lisan tabiri ile Yahya Kemal ne kasdediyordu?

Cevap – Yahya Kemal, Türkçe'nin şiiriyetine musikisine, güzelliğine âşıktı. Dilin bütün curufundan temizlenmesini, lekesiz ve pırıl pırıl bir ifade vasıtası haline gelmesini istiyordu. Beyaz Lisan bir şairin uydurduğu talihsiz bir terkip. Batı dillerinde Beyaz Şiir diye bir tâbir vardır. Milton, *Kaybolan Cennet*'i bu beyaz nazımla kaleme almıştır.

Beyaz nazım, kafiyeyi atan ve mısraların kendi iç musikisini sun'i kayıtlardan azade olarak terennüm eden bir nazım şeklidir. Zaman zaman Fransız şairlerinin de rağbet gösterdiği bu tasannusuz nazma, şiirlerinde hiçbir zaman iltifat etmeyen Yahya Kemal, sanıyorum ki Beyaz Türkçe ile, parazitlerinden kurtulmuş, yalınkılıç, sadeliği içinde muhteşem

ve ihtişamı içinde sade bir dile duyduğu hasreti anlatmak istemiştir.

Soru – Yahya Kemal, Türk edebiyatına ve fikir hayatına ne getirmiştir?

Cevap – Yahya Kemal, bu kubbede, yani kendi gök kubbemizde ebediyyen yaşayacak olan bir sestir. Kuğunun son şarkısı. Edebiyatımızın has bahçesinde boy atan şâhane bir gül. Dünün zevkini, yaşadığı çağın insanlarına aşılayabilen bir büyücü. Bakışlarını ezeliye çeviren, bülent servilerin gölgesinde, maziye, yani mazinin ebedi değerlerini dile getirerek dehrin hayhuyuna kahkahalarla gülen bir rinttir.

Yirmibirinci yüzyılın makina gürültüleri içinde sersemleyen insanlarına Lale devrinin unutulmaz şarkılarını, ihtisaslarını, ürpertilerini terennüm eden, "kökü mazide olan âtidir." Bir rüyanın devamıdır Yahya Kemal. Bitmeyen ve bitmeyecek olan bir rüyanın.

Elbette ki bu hassas, bu kanatlı şiirin bir fikir tarafı da var: Şiirin içinde eriyen bir fikir. Şiire açılan bir fikir. Yalnız üstadı geniş irfanına rağmen, metotlu ve sistemli düşünen bir yol gösterici saymak hata olur. Üstadın en mühim mirası, dikkatlerimizi büyük ve şerefli bir tarihe çevirmiş olmasıdır. Türk düşüncesine bir başka armağanı da yetiştirdikleri, bilhassa Tanpınar. Yahya Kemal olmasa, Tanpınar da olamazdı. Şairin sohbetleri ile bütün bir nesli nasıl büyülediğini unutmamalıyız. Bu itibarla Yahya Kemal'i girift hüviyeti ile tanımak için Tanpınar'ın *Yahya Kemal* kitabına eğilmek en emin yol.

Bir insandan daha ne bekleyebiiiriz? Türk dilini, ebediyyen yaşayacak olan bir avuç şiirle zenginleştirmek, iftiraya uğrayan bir tarihi bütün ihtişamı ile diriltmek ve Türk irfanına bir Tanpınar hediye etmek kaç fâniye nasip olabilir?

BİR HALK EDEBİYATI VAR MIDIR?

Edebiyatımızı "havas'a, avam'a mahsus" diye ikiye ayırmak sanıyorum ki Ziya Paşa'dan kaynaklanan bir hezeyandır. Cumhuriyet aydınları, üstadın "Şiir ve İnşâ" başlıklı makalesini, tartışılmaz bir delil imiş gibi her vesileyle öne sürer. Oysa Paşa *Harabat* isimli antolojisiyle bu makaledeki hükümlere hiç de inanmadığını ispat ettiği gibi, daha önce ve daha sonra yazdığı şiirlerle de ciddiye alınacak bir yazar olmadığını göstermiştir. Bizce bir ülkenin edebiyatını, halk için edebiyat, aydınlar için edebiyat diye ikiye ayırmak büyük bir hamakattir. Çünkü önce "halk" mefhumunu müphemiyetten kurtarmak ve ilmî bir tarife bağlamak lâzım. Bu ise yapılmamıştır ve yapılamaz. Demokrasi "imtiyazsız, sınıfsız, kaynaşmış bir kitle"den söz eder. İslâmiyet de aile asaletini şiddetle reddeder. Batı'nın hiçbir edebiyat tarihinde böyle bir tasnife rastlayamazsınız. Edebiyat, olsa olsa, ikiye ayrılabilir: sözlü edebiyat, yazılı edebiyat. Kaldı ki böyle bir tasnif, yazının cihanşümul bir mahiyet kazandığı çağımızda ancak tarihî bir değer taşıyabilir. Zamanımızda bütün edebiyatlar yazılıdır. Lenin, işçi sınıfı için ayrı bir edebiyat olama-

yacağını, proletaryanın dünya klasiklerini okuması gerektiğini ısrarla belirtir. Halk edebiyatının tarifi yapılmadığı gibi halkın da ne olduğu tâyin edilmiş değildir.

Firuzâbâdi tercümesine bir göz atalım: "Halk, oranlamak ve ölçümlemek ve takdir mânâsınadır. Doğru takdir. Bir nesneyi örneksiz, asıl ve emsalsiz ibda' eylemek. İnsanlara nisbet edilirse, takdir eylemek ve yalan uydurmak. Bir nesneyi yumuşatmak, düzeltmek. Ağacın budaklarını ve düğümlerini düzeltmek.

Halîka, sefine vezninde insanın özelliği olan tabiata denir. Ve nas mânâsınadır ki mahluklar demektir. Nitekim halk dahi denir. Mahluk mânâsınadır. Hayvanlara da denir. Kazıldığı sırada, kuyu. Hicaz'da bir yer adıdır. Mekke ile Yemâme arasında bir su adıdır. Yağmur taşıyan bulut..." (Bkz. *Kamus-u Okyanus*, mütercim Asım, cilt 2, s. 896).

Görüyoruz ki halk kelimesi, menşei olan Arapçada, daha çok fiil olarak kullanılır. Nas ve mahluk mânâsına da gelir. Çağımızda, bilhassa konuşma dilinde istimal edilmez.

Cumhuriyet aydınlarının Arapçayla ülfetleri yoktur. Bir de *Büyük Türk Lugatı*'nı dinleyelim:

"Halk, isim olarak: ebna-ı beşer, ben-i adem, kâffe-i nas. Halk-ı âlem".

Şemseddin Sami'nin *Kamus-ı Türki*'si de şöyle demiş: "Halk: icat, ihtira', iftira, kurma. İnsanlar, cemiyet-i beşeriye, umum. Cemaat, güruh, kalabalık".

Redhouse, *Müntehibat*'ta: "Halk için yaratılmış her şey diyor, özellikle insanoğlu. Geniş anlamda: avam, millet".

Meydan-Larousse'un tarifi de şu: "Yöneticilere göre bir ülkedeki vatandaşların tamamı. Yazara göre ise, aydınların dışında kalan topluluk, kalabalık".

Aydının ölçüsü ne? Kalabalıkla aydını kesin olarak ayıran bu tarif demokrasiyle nasıl uzlaşabilir? Önceki kamusların hiçbirinde rastlamadığımız bu küçümseyici anlayış, Cum-

huriyet aydınlarının ruh dünyasını ifşa etmek bakımından çok değerlidir. Acaba bu müphem kelime aslında olmayan mânâyı ne zamandan beri ve nasıl yüklenmiş? Başka bir deyişle halk, ne zamandan beri hakaretâmiz bir kelime olarak kullanılmaktadır? Galiba, Cumhuriyetten beri. Oysa Cumhuriyet, halk yığınlarının ülke kaderine hâkim oldukları bir yönetim değil mi? Halk yığınları kendi kendilerini mi küçümsemektedir acaba? Biraz daha aydınlık için Redhouse'un 1968'de yayımlanan *Yeni Türkçe-İngilizce Sözlük*'ünü okuyalım: "Halk; the common people, folk; people, nation, population; crowd. Halk ağzı: gnossip; halkın ağzına düşmek: to be subject of gossip or scandal; halk bilgisi: study of folklore; halk edebiyatı: folk literature; halk matinesi: cheap afternoon performance; halk musikisi: music of the uneducated people..."

Şimdi de Cassell'in *Edebiyat Ansiklopedisi*'nden "Folk Literature" maddesini görelim: "Bu müphem başlık, babadan kalma efsaneleri, masalları, koşmaları (ballad), türküleri, atasözlerini, bilmeceleri ve oyunları kucaklar. Bunların hepsi de ya ilkel kavimlerin eğlencesidir (entertainment) yahut uygar milletlerdeki eğitim görmemiş kimselerin. Özellikleri şifahi olmaktır. Nesilden nesle sözle aktarılırlar. Oldukça eski bir devirde, aşağı yukarı tesadüfen yazıya geçirilmiş ve ancak son zamanlarda medeniyet tarihinin bir bölümü sayılarak ilim adamlarının dikkatini çekmiştir."

Tanınmış bir üniversite hocasının imzasını taşıyan yazı çeşitli milletlerdeki masal ve hikâyelerin ortak yanlarını ve dünyaya nasıl yayıldıklarını anlatarak devam ediyor.

Şifahî edebiyatlar konusu N.R.F.'ın bastığı *Edebiyatlar Ansiklopedisi*'nin de ilk yazısı. Romanyalı allâme Mircea Eliade şöyle başlıyor söze: "Konu uçsuz bucaksız. Sınırlarını çizmek güç. Folklor'un alanı içindedir şifahî edebiyat. Ama etnoloji ile de sosyoloji ile de ilgilidir. Filhakika şifahî edebi-

yatlar arkaik veya ilkel toplumların imtiyazı değildir. Avrupa ve Doğu toplumlarında da görülür. Hepsinde de kültür mirasının bütünü, söz yolu ile korunur ve aktarılır. Bu geleneklerin kaynağı nedir? İlerde göreceğiz? Yalnız şimdiden şurasını işaret edelim: folklorcu ve etnologların derlediği malzemenin çoğunluğu için 'edebî' sıfatını kullanmak yerinde olur kanaatındayız. Bir Avustralya veya Afrika ustûre ve efsanesi, bir anglo-sakson ballad'ı ve büyüsü, bir kıssa ile bir şecere arasında, bir mesel'le dinî bir menkıbe arasında, biçimce ne fark var? Söylenilmiş, sonra da toplumun hafızasında yer almış ne varsa, şifahî edebiyata girer. Çünkü bütün bu metinler kendilerine göre bir hikâye anlatırlar. Yaratılış üsturesi (mitosu), başlangıçta, hayalî bir zamanda olup bitenlerin hikâyesidir. Peki ama büyü de bir hikâye değil midir? Hamasî şiirlerdeki soy sop fıkraları bile birer hikâyedir".

Eliade'ın makalesi çok değerli ve çok öğretici... Fakat konumuz şifâhî edebiyat değildir. Son zamanlarda müptelası olduğumuz halk edebiyatı tabirinin ilmî bir gerçek ifade etmediğini belirtmek istiyoruz, o kadar...

BİZDE ROMAN[1]

Edebiyat Vakfı'nın tertip ettiği bir sohbet toplantısında aşağı yukarı şöyle konuşmuştum: "Bir zaman edebiyat şiir demekti. Tanzimat sonlarına kadar manzum söz söylemek okur yazar sayılmanın vazgeçilmez şartıydı. O devrin yazarları içinde nazma iltifat etmeyenler sanıyorum ki Ahmet Midhat'la Beşir Fuat. Sonra asırlardan beri aşinası olduğumuz hikâyeyi atıp mânâsını da, mahiyetini de pek iyi bilmediğimiz bir edebiyat nev'ine gönül verdik. Yazarlık ehliyetini ispat etmek isteyen genç, ihtiyar, her eli kalem tutan roman yazmağa özendi. Binbir mesele içinde bocalayan kalabalığın karşısına masallarla çıktık. Oysa roman, Batı dünyasında, tekâmülünü tamamlamış, varabileceği hudutları fethetmiş bir edebiyat nev'idir. İnsan ilimleri istiklallerini kazanmış, oku-

1 *Kültürden İrfana*'nın ilk baskısında (İnsan Yayınları, İstanbul, 1985) yer alan bu yazıyı *Kırk Ambar* cilt 1: *Rümuz-ül Edeb* içinde kullanmış olmamıza rağmen *Kültürden İrfana*'nın yeni baskısından çıkarmadık. Bkz. *Kırk Ambar* cilt 1: *Rümuz-ül Edeb*, "Bizde Roman", s. 317 dipnotu 1 (İletişim Yayınları, İstanbul, 1993). Ayrıca bkz. *a.g.e.* "Romanda Hesaplaşma", s. 329-344; ve "6 Mayıs 1979, Romana Dair", Cemil Meriç, *Sosyoloji Notları ve Konferanslar* içinde, İletişim Yayınları, İstanbul, 1993, s. 337-342.

yucu olgunlaşmıştır. Yirmibirinci asır, efsaneyle avunmayacak, karşılaştığı kör düğümleri ilimlerin ışığında çözmeğe çalışacaktır".

Söylediklerim yanlış anlaşıldı. Eflatun, "ideal devlet"inden şairleri kovmağa kalkıştığı için sonu gelmeyen hücumlara hedef olmuştu. Ne Edebiyat Cumhuriyeti Yunanlı hâkimin ütopyası kadar dardı, ne muhterem romancılarımızı sınır dışı etmek aklımdan geçmişti.

Tanpınar, Türk edebiyatı üzerinde kafa yoran engin bir tecessüs. *XIX. Asır Türk Edebiyatı Tarihi*[2] bütün dağınıklığına, bütün derbederliğine rağmen, çok zengin bir müşahedeler ve oldukça isabetli hükümler mecmuası; bir talebe kitabından çok, meselelerimize ışık getirmek isteyen serazad bir düşünce adamının tereddütlerini, ifşalarını sergileyen bir deneme.

Güzin Dino'nun *Türk Romanının Doğuşu*[3] adlı kitabını okurken Tanpınar'ın ne büyük bir zirve olduğunu bir kere daha anladım.

Önce Güzin Hanım'ın eserini tanıtalım.

---

2 Ahmet Hamdi Tanpınar, *XIX. Asır Türk Edebiyatı*'nı 2 cilt olarak tasarlamış ancak sadece birinci cildini yazmıştır. İlk baskısı 1942'de yapılmış olan eserin (Burhaneddin Matbaası), 2. baskısı 1956'da İbrahim Horoz Basımevi tarafından yapılmış, 3. baskıdan itibaren ve 10. baskı dahil, eser Çağlayan Kitabevi tarafından basılmış (1967-2003 arası), 2006 yılından itibaren de Yapı Kredi Yayınları tarafından basılmaya başlanmıştır: Ahmet Hamdi Tanpınar, *XIX. Yüzyıl Türk Edebiyatı*, baskıya hazırlayan Abdullah Uçman, Yapı Kredi Yayınları, 1. baskı, İstanbul, 2006. Kitabın son bir baskısı ise 2012 yılında Dergâh Yayınları tarafından yayımlanmıştır: *On dokuzuncu Asır Türk Edebiyatı*. Eser, Fransa'da Türk Mevsimi kapsamında, Dr. Faruk Bilici yönetiminde bir ekip tarafından Fransızcaya çevrilmiştir: Ahmet Hamdi Tanpınar, *Histoire de la Littérature Turque au XIX ème Siècle*, Edition française dirigée et présentée par Faruk Bilici, Sindbad, Paris, 2010. Faruk Bilici'ye göre: "Bu eser aynı zamanda Osmanlı edebiyatı ile 19. yüzyıl edebiyatı arasında bir köprü görevi üstleniyor. Bu kitap edebiyat tarihi olmanın da ötesinde aynı zamanda bir düşünce tarihidir."

3 Güzin Dino, *Türk Romanının Doğuşu*, Cem Yayınevi, İstanbul, 1978; ikinci baskısı Agora Kitaplığı, 2008. Dino'nun konuyla ilgili Fransa'da yayımlanmış çalışmalarından biri de *La Genèse du Roman Turc*, Publications Orientalistes de France, 1973.

Profesör Etiemble,[4] *Türk Romanının Doğuşu*'nu Fransız okuyucuya şöyle tanıtmış: "Bayan Dino'nun denemesi, yalnızca Türk romanının oluşumunu değil; sömürgecilikten kurtulan ülkelerin romanlarının genel sorununu da açıklar". Üstada soralım:

1- Bayan Dino'nun denemesi Namık Kemal'in *İntibah* romanını ele almaktadır. Tecrübesiz bir yazarın karalaması, Türk romanının "oluşumunu" açıklamak için yeterli bir belge midir?

2- Sömürgelikten kurtulan ülkelerin romanı ile *İntibah* arasında nasıl bir münasebet kurulabilir? Osmanlı Devleti ne zaman ve kimin sömürgesi olmuştur? Derin bilgisine

---

4 Bkz. 1974'te, René Etiemble'in *Essais de Littérature (vraiment) Générale* adıyla çıkan, 1975'te gözden geçirilmiş ve ilaveler yapılmış olarak 3. baskısını yapan ve aynı yıl Fransız Akademisi tarafından deneme dalında ödüle lâyık görülen kitabı: René Etiemble, *Essais de Littérature (vraiment) Générale,* 3ème édition revue et augmentée en 1975 de nombreux textes dont plusieurs inédits, Gallimard, Paris, 1975. Etiemble'ın bu denemesini tamamlayan iki deneme kitabı daha var: *Quelques Essais de Littérature Générale* (Gallimard, Paris, 1982) ve *Nouveaux Essais de Littérature Générale* (Gallimard, Paris, 1992).

Etiemble, René (1909-2002), Fransız yazar, edebiyatçı, dilbilimci, üniversite hocası. Aykırı bir düşünür. Mukayeseli edebiyat uzmanı. İlk eseri 1936'da yayımlanan, Rimbaud üzerine bir deneme... Çok üretken bir yazar olan Etiemble, deneme yazarlığının yanı sıra, roman, anı, şiir gibi edebiyat türlerinde de eserler verdi, ayrıca 18. yüzyıl Doğu felsefesi üzerine 3 ciltlik bir eser kaleme aldı 18. yüzyılda Doğu Felsefesi (*L'Orient Philosophique au XVIII ème Siècle,* Gallimard, 1961), Çin (*Connaissons-nous la Chine?,* Gallimard, 1964), Konfüçiyus (*Confucius,* Gallimard, 1966), Cizvitler Çin'de (*Les Jésuites en Chine,* Gallimard, 1973), Maoculuğumun Kırk Yılı: 1934-1974 (*Quarante ans de mon Maoisme: 1934-1974,* Gallimard, 1976), Antikiteden bugüne Çin'le Avrupa arasındaki kültürel bağları inceleyen, Avrupa *ve* Çin (*L'Europe Chinoise,* 2 cilt, Gallimard, 1988-89) gibi dilini de bildiği bu ülkeyle ilgili birçok eser yazdı, edebiyat dersleri verdi. 1978'de üniversiteden ayrıldı. 1988'de, "araştırmalarında ve denemelerinde mukayeseli edebiyatın teorik yanlarını incelediği ve tam bir entelektüel dürüstlük içinde başka kültürlerin büyük yazarlarının kişisel değerlerini ortaya çıkardığı için" "Balzan" mukayeseli edebiyat ödülünü kazandı. *Parlez-vous Franglais?* Gallimard, 1964 (Fransızca-İngilizce karışımı bir dil mi konuşuyorsunuz?) adlı ünlü eserinde ve her zaman, Fransızcanın değerlerini savundu. Çin, Japon, Hint, Vietnam ve diğer Asya edebiyatlarının Avrupa'da tanınması amacını güden Gallimard Yayınevi'nin "Connaissance de l'Orient" (Doğuyu Tanıyalım) koleksiyonun başına getirildi.

inanmak istediğimiz bir üniversite hocasının bu kadar lâubâli hükümler vermesi Fransızların ünlü nezaketiyle izah edilse bile, bir ilim adamının ciddiyetiyle uzlaştırılamaz.

Üstat devam ediyor: "Namık Kemal'in *İntibah* yani Uyanış –bu başlık bile çok anlam taşır– adlı romanıyla, Gerçekçi Türk romanının doğuşu üzerine ortaya bir varsayım atılmıştır".

İntibah, romanın ikinci ismidir ve hiçbir anlam taşımaz. Kıssadan hisse çıkarmak Şark hikâyesinin ezelden beri alışık, daha doğrusu müptela olduğu bir özelliktir.

Profesör iltifatlarına devam ediyor: "İleri sürülen düşünceler istenerek Marksçı olmakla beraber..."

Düşüncelerin istenerek Marksçı olması ne demek? "Bayan Dino'ya göre, Osmanlı Türkiyesi ekonomisinin ve siyasal koşullarının incelenmesi... roman türüyle... burjuva sınıfı arasındaki ilişkiyi ortadan kaldırmasa bile, anlamına kısmen değişiklik getirecektir".

Etiemble, belli ki Lukacs ile Goldmann'ın roman hakkındaki tezini beğenmemiş. Kendi bileceği şey, yalnız, Bayan Dino'nun denemesi, bu iki zatın romanla burjuva sınıfı arasındaki münasebeti açıklamak isteyen görüşlerini ne kadar çürütebilir? Etiemble'a göre; "*İntibah*'ın 175. sayfası, Avrupa yazınıyla... geleneksel sözlü Türk hikâyeleri ve Arap-Fars kaynaklarından gelen yazılı mesnevilerin kavşağında oluşur."

İntibah'ın "Avrupa yazını" ile herhangi bir münasebeti olduğunu ispat eden bir emareye rastlamadık. "Arap-Fars kaynağından gelen yazılı mesneviler" sözü de bize çok müphem göründü. Mesnevî, Divan Edebiyatında sık sık rastlanan bir nazım şeklidir. Hikâye ile doğrudan doğruya bir münasebeti yoktur. Şark-İslâm dünyasında kazandığı büyük ün, Celaleddin Rumî'nin tasavvufî görüşlerini kucaklayan kitaba alem oluşundandır. Divan edebiyatında hikâyelere, umumiyetle hamse denir.

Bu takdim yazısının üzerimizde bıraktığı intibaları hülasa edelim: 1) Sayın Etiemble, edebiyatımızın gelişmesi hakkında hiçbir şey bilmemektedir. 2) Lukacs ile Goldmann'ın izahlarını kifayetsiz bulmaktadır, bayan Dino'nun denemesini, tenkitlerini güçlendirecek bir delil olarak kullanmak istemiştir. Beklenmedik bir müttefik bulmuş olmanın sevinci içinde ünlü Fransız nezaketinin güzel bir örneğini vermiştir.

Namık Kemal'in bir hikâyesi hakkında deneme yazmağa kalkan sayın Dino, Etiemble'ın takdim yazısını çevirirken Türkçeyi ne kadar iyi bildiğini her satırda ispat etmektedir. "Sanayisi", "Aşk-ı Memnu'su" gibi latifeler, ele aldığı konuyu ne büyük vukufla inceleyecek kabiliyette olduğunu peşin peşin göstermektedir.

Sonra "Giriş". Yazar, Türkçede romanla ilgili araştırmaların azlığından şikâyetçidir. Mustafa Nihat Özön'ün kitabına oldukça imtiyazlı bir yer ayırıyor. Tanpınar da sitayişe lâyık bulunuyor az çok. Bayan L. O. Alikaeva'nın Moskova'da basılan *Türk Romanında Konular ve Kişiler* (1966) adlı kitabının yüzseksendört sayfasından ellidördü Ahmet Mithat Efendi'yle Namık Kemal'e ayrılmış.

Güzin Hanım'a göre: "Türk romanı üzerine çalışmalar, sürekli olarak çok genel bir bölümlemeye yönelmiş ve bunlarda Batı yazını eğilimlerinden esinlenerek yakıştırılmış bir terminoloji kullanılmıştır."

Acaba ne yapılacaktı? Güzin Hanım, takip edilmesi gereken yolun Boratav tarafından keşfedildiğini söylüyor: Türk folkloru ögelerini belirtmek lâzımmış Tanzimat romanlarında.

Sayın Güzin Dino, *İntibah* romanını ele almış çünkü bu kitap Namık Kemal'in tek gerçek romanı imiş.

Daha sonra yazar, "Romandan önce klasik Osmanlı yazınında anlatım türü, Farsçadan kaynaklanan mesnevilerle

kendini gösterir; bunlardan en çok bilinenler Leyla ile Mecnun, Yusuf ile Züleyha, Hüsrev ile Şirin vs. der."

Sayın Dino, yalnız Tanpınar'ın *XIX. Asır Türk Edebiyat Tarihi*'ni dikkatle okumuş olsaydı "Osmanlı yazınında" biricik "anlatım türü"nün Farsçadan kaynaklanan mesneviler olmadığını anlardı. Evliya Tezkireleri'ni, Menakıbnameler'i bir yana bırakalım. *Naima Tarihi* ile diğer vakanüvisleri de geçelim. Bir *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi* Farsçadan kaynaklanan mesneviler arasında sayılabilir mi?

Sanıyoruz ki Güzin Hanım'ın başlıca kaynağı Mustafa Nihat Özön'ün *Türkçede Hikâye ve Roman* adlı karalamasıdır.[5]

Bu basma kalıp hükümleri "Osmanlı Toplumunun Genel Çizgileri" takip ediyor. Sol cenahın zevkine uygun, yalın kat bir "tarih felsefesi". Güzin Hanım Boratav'a dayanarak "XIX. yüzyıldan ya da matbaa baskısından bize kadar gelen hikâyeler, halk ağzına bağlı geleneklere göre bozulmuş, biçimlerini yitirmişti artık" hükmüne varıyor.

Muhtevalar "beylik ve kalıplaşmış; cümle kuruluşları, zincirleme ve bitmez tükenmez" birtakım karalamalardır. Tanzimattan sonra ortaya çıkan "yeni bir aydın çevresinin isteklerinden hiçbirine karşılık vermiyordu."

Demek ki XIX. asrın ikinci yarısında ortaya çıkan Türk romanını kavramak için "Ortaçağ dünya görüşüyle modernleşme sistemi arasında yer alan bir geçiş dünya görüşü"ne eğilmek lâzım.

Yazık ki Güzin Hanım, "bu iki dünya görüşü"nü açıkça anlatmıyor. Sayın yazarın ısrarla üzerinde durduğu hakikat şu: II. Mahmud'dan sonra bürokrasi büyük bir önem kazanmıştır. "Yani devlet mekanizmasının ortaya çıkması, ideolojileri Batı'ya yönelmiş bir dünya görüşünün güt-

5 Mustafa Nihat Özön'ün bu çalışması ilk kez 1936'da *Türkçede Roman hakkında bir Deneme* başlığıyla yayımlandı (Remzi Kitabevi), 2. ve 3. baskıları İletişim Yayınları tarafından 1985 ve 2009 yıllarında yapıldı: *Türkçede Roman.*

tüğü ve koşullandırdığı yeni bir seçkin çevrenin temel gücü olmuştur."

Daha sonra, aşağı yukarı, bütün mektep kitaplarına geçmiş yarı resmî diyebileceğimiz bilgiler. Nihayet *İntibah*'daki "eylem ve kurgu"yu anlatan birinci bölüm. Bölümün ilk sayfasında Namık Kemal'in *Celal Mukaddemesi*'nden alınmış tarif ve izahlarına rastlıyoruz. Esefle kaydedelim ki Güzin Hanım, bu basit cümleleri anlayamamış. Namık Kemal şöyle diyor:

"Roman kısmını da millete nevzuhur addettiğimize ta'accüp olunmasın. Asr-ı kadimde İbretnumâ gibi Muhayyelât gibi, Aslı ile Kerem, Ferhat ile Şirin gibi birtakım hikâyeler var idi. Fakat Kütüphane-i adâbımızda mevcut olan birkaç tercümeden anlaşılacağı veçhile romandan maksat, güzeran etmemişse bile güzeranı imkân dahilinde olan bir vak'ayı ahlâk ve âdet ve hissiyat tafsilatıyle beraber tasvir etmektir. Romanlara nadiren mevcudât-i ruhaniyye karıştırıldığı vardır. Lâkin, o türlü hayallere ne fikir ile müracaat olunduğu meselenin suret-i tasvirinden bedaheten meydana çıkar."

Şimdi de Güzin Hanım'ın tercümesine bakalım: "Roman türünün de yeni ortaya çıktığını sandığıma şaşılmasın. Geçmiş yüzyıllarda İbret gibi... gibi... gibi... gibi bir takım hikâyeler var idi. Fakat edebiyat kitaplığımızda bulunan birkaç çeviriden anlaşılacağı gibi, amaç, olmamışsa bile olması olağan bir olayın, ahlâk ve töre ve duygular ve olasılıkla ilişkileri her türlü ayrıntıyla betimlemekdir. Romanlarda pek az dinsel varlıklar karıştırılır. Ama her türlü hayallere hangi düşünce ile başvurulduğu sorunu betimleme biçiminden açıkça ortaya çıkar."

1) Asr-ı Kadim: Eski zaman.

2) Olmamışsa bile olması olağan bir olayın... ve olasılıklı ilişkileri..

Güzin Hanım, kakafoni için belagat kitaplarında zikr edi-

len "bir berber bir berbere..." veya "leyse kurbi kabri Harbi kabra" gibi tekerlemelerin papucunu dama atmış.

3) Dinsel varlık değil, cinler periler gibi hayalî varlıklar. Cümlenin geriye kalan kısmını da anlayamadık maalesef.

Kitap, Türkçeyi pek iyi bilmeyen kabiliyetli bir talebenin müşahade ve hükümlerini sergilemektedir. Konuya büyük bir yenilik getirmemektedir. Dürüst, iyi niyetli, fakat sığ bir çalışma.

İntibah'ın kişileri –bilhassa kadınlar– ustaca tahlil edilmiş. Genellemeler fazla cesur.

Tanpınar'a dönelim.

Güzin Hanım'a göre, Türk romanı geçen asrın sonlarında doğmuş. Ne kadar serpilip gelişmiş acaba? Daha doğrusu hüviyeti açık seçik belli bir Türk romanı var mıdır? Tanpınar 1930'larda soruyu şöyle cevaplandırıyordu:

"Bir Türk romanı var mı, yok mu? Bu, ciddi, muhatabı daima müşkül mevkide bırakacak bir sualdir. İlk defa kendi kendime sorduğum zaman, ne büyük ihtiyatsızlık ettiğimi anladım. Filhakika onun varlıkla yokluk arasında her ikisinin hadd-i faslında kalmış öyle paradoksal bir mevcudiyeti vardır ki, kolay kolay ne inkâr ne de tasdik edilebilir. İnkâr ederseniz, size derhal ispat ederler; yok diyorsun ama, işte bak sana yüzlerce kitap ismi, bir alay muharrir, üstadından acemisine, idealistinden sürrealistine kadar sınıf sınıf, üslûplusu, üslûpsuzu, kibarı, halkçısı, hepsi var. Ve yine işte bu romanın kendisine mahsus usulleri, an'aneleri ve hatta işte şaheserleri. Görüyorsunuz ki inkâr o kadar kolay değil. O halde var. Fakat bu tasdikte de pek ısrar edemezsiniz; derhal soruverirler: Madem ki bir Türk romanı var diyorsunuz, o halde lütfen bize evsafını söyleyiniz; geçtiği merhaleleri, vâsıl olduğu neticeleri bildiriniz, diğer milletlerin romanın-

dan onu ayıran seciyeleri gösteriniz, dünya edebiyatına getirdiği yenilikleri sayınız; hangi insanî hakikatleri keşfetmiştir, hangi mükemmeliyete vâsıl olmuştur? Ve siz, bütün bu suallere müspet bir cevap veremezsiniz. O halde yok; hem var, hem yok. Hakikat maalesef budur. Madde itibariyle düşünülünce, bu kemiyeti hakikî bir varlık telakki edemeyiz.

Darlığı ile boğucu bir mahbes havasını andıran, tek cepheli bir mevzu içinde, terleye terleye, bunala bunala, aşk dedikleri, fakat bu namda tanıdığımız hakiki ihtirasla hiçbir alâkası olmayan, tatsız oyunlarını oynayan ve neticede bilmem nedense çok defa ölen veyahut öldüren bir sürü kukla. İşte bugünkü Türk romanının bir cümlede, belki biraz insafsız, belki biraz eksik, fakat herhalde doğru hülâsası.

Bütün ağırlık noktasını, acıklı yahut meraklı bir aşk vak'ası teşkil eden bu cins eserlere, eski şark hikâyeciliğinin bir istihalesi nazarıyle bakmak çok mümkündür."

Tanpınar'a göre, romanımızın en büyük eksiği: insan. Bu "cansız bebekleri bulundukları kitabın dışına çıkarın, iki adım ötede bir kül yığınına kalbolurlar. Bunun içindir ki, romanlarımız okuyanların üstünde çok defa âdi gazete havadislerinin, muntazam fasıllara ayrılmış birer agrandismanı tesiri yapar."

Türk romancısı, öteden beri, korkunç bir itham karşısındadır: Hakiki hayatı aksettirmemek. Bu ithamdan kurtulmak için her çareye başvurdu Türk romancısı. "Eserlerini bambaşka memleket tasvirleri, muharebe tabloları, kağnı gıcırtılarıyle doldurdu". Boşuna: "Tasvirler kitaplarımıza posta pulu gibi yapıştılar". Sebep: kolaya olan zaafımız. "Kolay düşünmek, kolay yazmak, ve nihayet kolay bir şöhret kazanmak..."

Bu çorak toprakta ümitlerimizi kanatlandıran serin kaynaklar da var. Mesela *Dokuzuncu Hariciye Koğuşu*.

Nefis bir tahlil yazısı.

Tanpınar, altı yıl sonra tekrar dönecektir konuya. "Kültür Haftası"nda yayımlanan makalenin başlığı: "Bizde Roman."[6]

Tanpınar, bir sualle başlıyor yazıya: "Bir Türk romanı niçin yoktur?" Sık sık tekrarlanan bir sual bu. Daha doğrusu, insafsız bir hüküm. Tanpınar'a göre, bir Türk romanı vardır. "Hem de kendi cemiyetimiz içinde kalmakla beraber, oldukça geniş bir okuyucu kalabalığına hitap eder; hatta okuyucu kalabalığıyla bu romanın yazıcıları arasında karşılıklı bir tesir bile" mevcut. "Bununla beraber, garp dillerinden birini bilen, yabancı ülkelerde bu sanatın verdiği iyi örnekleri okuyan ve hayat üzerinde az çok fikir sahibi olan okur-yazarlarımızın büyük bir zevkle tattığı bir Türk romanı henüz yoktur".

İyi ama, Batı dili bilenlerin zevkle okudukları bir deneme, bir tenkit, bir edebiyat tarihi var mı ki? Şiir diyemeyeceğiz, çünkü şiir millîdir. Yabancı bir ülkenin şiirinden zevk almak, onu tadabilmek için çetin bir hazırlığa ihtiyaç var. Kaldı ki bizim kökü asırlara dayanan şiirimiz, en titiz, en olgun, en ince zevkleri doyuracak mahiyette. Biz ezelden beri şair milletiz ve edebiyat –bütünü ile– şiir demektir bizim için. Bu şiir –Tanzimattan çok önce– sınırlarını yoklamış, kıvamına erişmiş, mükemmeli yakalamıştı. Oysa edebiyatın öteki alanlarında Avrupa'nın çırağıyız sadece. Hocalarımızın asırlardan beri geliştirdikleri nevilerde ciddi bir başarı göstermemiz beklenebilir mi? Aşı hemen tutmaz. Kaldı ki her gövdeye aşı da yapılamaz.

Roman, gelişen içtimai bir sınıfın emellerini dile getirir. Bizde ne böyle bir sınıf var, ne ortak bir dünya görüşü. Beylik yalanlar bir yana, telkin veya tebliğ edeceğimiz ortak bir düşünce, ortak bir inanç veya ideal var mı? 1928'de alfabeye

6 "Kültür Haftası", 22 İkinci kanun 1936, no. 2, "Bizde Roman I". Yazının tamamı için bkz. Ahmet Hamdi Tanpınar, *Edebiyat Üzerine Makaleler*, hazırlayan Dr. Zeynep Kerman, 4. baskı, Dergâh Yayınları, İstanbul, 1995, s. 45-48. Daha önceki baskılar: 1969, 1977 ve 1992.

başlayan bir millet 1936'da nasıl kendini ifade edecek edebiyat şaheserleri yaratabilir? Tabiî yok Türk romanı! Çünkü okuyucu yok, birikim yok, hürriyet yok.

Türk romanının cılızlığı Batı edebiyatlarını taklit etmesinden gelmiyor Tanpınar'a göre. Çünkü bir edebiyat başka edebiyatlardan pekâlâ faydalanabilir. Mesela Rus romanı da, Fransız romanının çırağı olmuş. Dosto'nun kahramanları bütün Avrupa'yı dolaşan bir insan tipi, ama yine de Rus. "Bizim romanların kahramanları Türk ismi taşır, peyzajlar yurdumuza aittir, ama yine de sunilik sezilir bu romanlarda".

Neden acaba? Çünkü Rusya bir yönüyle Avrupa'dır. Bir kere Hıristiyan olduğu için. Sonra, Petro'dan beri Avrupa düşüncesi ile iç içedir, Rusya'da Batılı olan yalnız romancı mı? Ne münasebet? En az Belinski'den beri her Rus yazarı Batılıdır. Yani Rusya ve Avrupa, birbirine düşman, birbirine kapalı iki dünya değildir. Sarayda Fransızca konuşulur. Bütün aristokrasinin dili Fransızcadır, Fransızca ve Almanca. Rus romancısının yaptığı, belli bir dünya içinde kendisi olmak.

Zavallı Türk romancısı, Batı'nın çıraklığına talip olduğu zaman, Batı'nın ne tarihini bilir, ne inançlarından haberdardır. Her toplumun romanı kendi meselelerini ifade eder. Namık Kemal nesli ne kendi meselelerini biliyordu, ne de Avrupa'nın meselelerine aşina idi. Tek kaygısı vardı o neslin: teceddüt. Başka bir dünyada doğan, başka bir dünyanın yaşayışını aksettiren romanı, o bütünden koparıp kendi manevî toprağımıza dikmek başarılı olabilir miydi? Avrupa düşüncesinin zirvelerini bulutlar arkasından bile görmemiştik. Ne Descartes'ı tanıyorduk, ne Kant'ı. Namık Kemal nesli, Avrupa romanının inkişaf tarihini bilmez. Ne *Don Kişot*'u okumuştur, ne Rabelais'yi okuyabilir. Avrupa'nın işportaya düşmüş avamî hikâyelerine meftun bir ebcedhanlar topluluğu. Doğu'nun hayal hazinesinden de habersizdir o nesil.

Hint edebiyatı da bütünü ile meçhulüdür, Japon edebiyatı da. Evliya Çelebi'yi tanımamıştır. *Binbir Gece* ile veya *Siret-i Antel*'le ciddî olarak meşgul olduğu çok şüphelidir.

O dönemin tek cihanşümul tecessüsü Ahmet Midhat. *Hüsrevnâme*'den *Don Kişot*'a kadar uzanan obur bir tecessüs.

Tanpınar'ın bir hafta sonraki makalesi de aynı konuyu işliyor. Daha olgun, daha kucaklayıcı.[7]

"Tenkidin mersiye ile yürüdüğü yegâne sanat hayatı bizimkidir." Kendimizle alâkadar değiliz. Yabancı dil bilenler Türkçe okumaz. Roman okuyan halktır. Romanın ne olduğunu bilmez. "Bir memlekette bir sanat nevinin tek başına inkişafını yapabilmesi imkânı yoktur. Ona müsait vasatı verecek bütün bir edebiyat hayatının bulunması lâzımdır... Sanat hayatımız evvela dağınık, sonra fakirdir."

Tanpınar bu arada roman yazmak için köye giden bir gencin macerasını anlatır. Bu yanlış bir yoldur Tanpınar'a göre. Gencin kendi içine eğilmesi, kendi düşüncelerini anlatması daha doğru olurdu. "Fakat dostum bu yanlış adımda haklı idi. Bütün gençliğinde ona bunu tavsiye etmişlerdi: Halka karışın, köye, kasabaya gidin... Yalnız orada hakikat vardır... Hiç kimse ona dememişti ki, sen, tek başına bir realitesin, bu realiteyi bize anlat. Yaşadığın saati, duyduğun günü, her gün içini parçalayan sızıları ve her akşam sana yaşamak aşkını veren ümitleri anlat, ayrıldığın yüzler, gördüğün manzaralar... hasret ve gurbetlerin bize yeter, çünkü biz biliyoruz, senin benliğinde bütün bir Türk iklimi, bütün bir Türk cemiyeti, hatta bunların arasında bütün bir insanlık var, onları konuştur yani kendini konuştur. Söyleyeceğin yalan bile bizim için bir kıymettir. Elverir ki güzel yazasın."

Entelektüel hayat bir bütündür, romancı tek başına tasavvur edilemez. Romancının sefaleti biraz da kullandığı dilden

---

7 "Kültür Haftası", 29 İkinci kanun 1936, no. 3, "Bizde Roman II", *Edebiyat Üzerine Makaleler*, hazırlayan Zeynep Kerman, s. 45-52.

geliyor. "Türkçe, henüz ferde ait tecessüsle başlayan tecrübe dediğimiz şeyi" tanımamaktadır. "Fikir hayatımız gündelik gazetelerin elindedir, bu biraz da yok demektir". Romancı, "arada mutavassıt olmadığı için her şeyi kendi yapmak mecburiyetindedir."... Kaldı ki romancılık meslek de olmamıştır. "Bir memlekette tam bir roman vücuda gelmesi için bu sanatın onunla uğraşanı geçindirmesi lâzımdır. Bizde roman, gazeteciliğin bir şubesidir... Görülüyor ki roman meselesi tek başına değildir. Evvelâ ferdin yetişmesinde, ikinci olarak memleketimizin umumî sanat anlayışında ve nihayet kitapçılık hayatımızda değişmesi lâzım gelen birtakım şeyler vardır. Fakat bu hususta tam ve selâhiyetli bir konuşma, mevcudu bilmekle kabildir. Ben burada da en faydalı şeklin bizzat romanlarımızın ve romancılarımızın üstünde konuşmak olduğuna inanıyorum".[8]

8 Tanpınar'ın romanla ilgili başka bazı makaleleri için bkz. *a.g.e.*, "Hayat Karşısında Roman" ve "Roman ve Romancıya ait Notlar", s. 53-68.

"Edebiyat-ı Cedide'nin Otopsisi"[1] yahut Kıvılcımlı'ya Dair

Keşiş Meslier'ye benzemek, her dürüst yazarın kaderi değil mi? Cervantes maskeli, Descartes maskeli, onsekizinci asrın en yiğit, en zeki ve en çırılçıplak serdengeçtisi Voltaire maskeli. Mahalle çocuklarından daha şuursuz ve daha şımarık okuyucu nesilleri, "o da bizdenmiş" çığlıkları ile bayram etsin diye mi soyunacaklardı?

Kıvılcımlı'nın, edebiyat-ı cedideyi feth-i meyyid masasına yatırdığı küçük fakat dopdolu karalamasını kırk yıl önce okumuştum. Nâzım'ın şiirleri ile ilk karşılaştığım zaman, duyduğum tedirgin ve düşmanca bir ruh haleti ile ayrıldım

1 Hikmet Kıvılcımlı'nın *Edebiyat-ı Cedidenin Otopsisi* adıyla Sosyal İnsan Yayınları tarafından 2008'de yayımlanan eserinin birinci bölümü, *No. 1, Sentetik Otopsi*, Marksizm Bibliyoteği tarafından 1935'te basılır. Kitabın ikinci bölümü, Kıvılcımlı'nın 1937 yılında "Her Ay" adlı dergide çıkan "analitik" makalelerinden oluşmaktadır. Bu makaleler daha önce de Emin Karaca tarafından bir kitap haline getirilerek yayımlanmıştır: Emin Karaca, *Edebiyat-ı Cedidenin Felsefesi* (1987).

(Bkz. Hüseyin Çukur, "Edebiyat-ı Cedide'nin Otopsisi", *Sanat Cephesi*, 24 Mart 2008 ve Hüseyin Çukur, "Edebiyat-ı Cedidenin Felsefesi", *Sanat Cephesi*, 26 Mayıs 2008. http://huseyincukur.blogspot.com/2010/03/edebiyat-cedidenin-otopsisi.html http://huseyincukur.blogspot.com/2010/03/edebiyat-cedidenin-felsefesi-uzerinden.htm

o sayfalardan. Bir edebiyat amatörü idim. Lise yıllarının kazandırdığı tek alışkanlık oldukça ahenkli cümleler kurabilmek, bir yabancı dilde yazılan kitapları az çok sökebilmekten ibaretti. Kıvılcımlı'yı anlayamazdım. Şarkıdan çok çığlığa benzeyen bu ses, demir parmaklıklar arkasından geliyordu. Edebiyat-ı cedidecileri toptan seviyordum. Kıvılcımlı, porselen mağazasına giren fil gibi, vitrinden hayran hayran seyrettiğim o muhteşem heykelleri deviriyor, çiğniyor, parçalıyordu. Böyle bir katliamdan zevk alamazdım. Yazar, belâgat kanunlarını hiçe sayıyor, elindeki balyozu bir dönemin sevgi ve takdirleriyle taçlanmış o kibar heykeliciklerine savurup duruyordu. Her tahrip içimizde uyanan canavarı şevke getirir. *Otopsi*, mahiyetini açıkça bilmediğim günahkâr bir sevinç de telkin ediyordu bana.

Yıllar geçti. Kıvılcımlı, belli bir çevrenin kahramanı oldu. Otuzbeşlerin edebiyat tenkitçisi, birkaç cümlesi ile insanlık tarihinin en kesif bulutlarını dağıtan, en çetrefil muammalarını çözen bir peygamber hüviyetine büründü veya büründürüldü. Tanıştık. *Otopsi*'de, yerini bulamamış haşin ve haşarı bir tecessüsün arayış ve buluşları vardı. Atak, terbiyesiz, deli dolu bir yazardı Kıvılcımlı. Zincirlerini şakırdatan bir arslan edasıyla kükrüyordu. Oysa şimdi bir ihtiyarla karşı karşıyaydım. Aristoluğa özenen bu yaşlı adam, oynadığı rolü başarı ile yürütecek kütüphane çalışmalarından uzakta yaşamıştı. Kıvılcımlı, hiçbir zaman, soğukkanlı bir ilim adamı olamamıştı, olamazdı da. Fransızcası zayıftı. Sabırsızdı. Hakikatı aramadan bulmuş ve düşmanlarının insafsız bir tavsifi ile Marksizmin meczubu kesilmişti. Kutupluğa özenen meczup bir derviş. Zekiydi, tıp tahsili yapmıştı. Yazılarından çok mahpusluk yılları ile iftihar ediyordu. Tarih tezini Fransızcaya çevirmemi teklif etti. Ciddiye almadım. Ufukta beliren bir yakamozu bir ışık kaynağı sanıp hayranlık ra'şeleri duyacak yaşta değildim.

Zavallı Kıvılcımlı. Kemalizm'in zaferinden sonra, bir çağ edebiyatını bütün pislikleri, bütün anakronizmleri ve başarıya benzeyen başarısızlıklarıyla tasfiyeye koşan bir neslin en uyanık, en şuurlu temsilcilerinden biriydi. Marksizm, sert bir içki gibi, başına vurmuştu. Nâzım'ın *Resimli Ay*'daki "Putları Deviriyoruz" tefrikasını karalamak için şairane kabiliyet, Batı estetiği ile bir miktar yatıp kalkmış olmak yeter de artardı. Ama edebiyat-ı cedide'nin gerçek bir otopsisini yapmak, bu edebiyatın hastalıklarını, tercümanı olduğu bu medeniyetin hastalıkları olarak teşhis etmek, bir kelime ile Batı ile Doğu'nun muhasebesini yapmağa kalkmak kıyaslanamayacak kadar çetin bir işti. Kıvılcımlı bir kâhin edâsıyla yapılması gereken araştırmanın oldukça başarılı bir taslağını sundu.

Daha sonraki Marksçılardan hiçbiri onun vardığı irtifaa çıkamadılar. Düşünen bir adamdı Kıvılcımlı. Hızla düşünen bir adamdı. *Otopsi*, yeni bilgilerle zenginleştirilebilir. O zaman için pek tabii olan aşırılıklar düzeltilebilir. Çığlıkta âhenk aranmaz. Bu bir polemiktir. Kıvılcımlı ülkemizin yetiştirdiği en büyük polemikçilerden biri olmak vasfını uzun zaman sürdürecektir.[2]

2 Hikmet Kıvılcımlı'nın "hayatı, mücadelesi ve eserleri" için bkz. Emin Karaca, *Inadın ve Direncin Adı: Dr. Hikmet Kıvılcımlı*, Destek Yayınevi, İstanbul 2011.

Beşinci Bölüm

ALİ BABA'NIN MAĞARASI

Yüz yıl önce, insanlık, en büyük evlatlarından birini kaybetmiş. Ne basınımızda tek satır, ne üniversitemizde herhangi bir toplantı. Dil Kurumu derseniz ne bir ses ne bir nefes. *Le Monde*'dan öğrendiğimize göre Littré, 2 Haziran 1881'de hayata gözlerini yummuş.[1]

1 Littré, Maximilien Paul Emile (Paris 1801-Paris 1881), Fransız dilbilimci, siyaset adamı, düşünür, yazar ve mütercim. Paris'te Louis-le-Grand lisesini bitirdi (1819), seçeceği mesleğe karar vermeden önce, İngilizce, Almanca, İtalyanca, Latince ve Yunanca öğrendi. Sanskritçe dersleri aldı. 1822'de doktor olmaya karar verdi ve tıp fakültesine yazıldı, beş yıllık yoğun bir eğitimden sonra, diplomasını almak için doktorasını vermeye hazırlanırken, babası öldü (1827), annesine bakmak için fakülteyi bıraktı, Latince ve Yunanca dersleri vererek ailesinin geçimini sağladı. 1831'de *National* gazetesine girdi, 1835'ten itibaren burada düzenli olarak yazmaya başladı. Bu arada tıp eğitimine geri döndü, tıp ve doğa bilimleri ile ilgili kitaplar basan Baillère Yayınevi için Hipokrat'ın eserlerini çevirmeye başladı. 1836'dan itibaren *Revue des Deux Mondes* ailesine katıldı. 1835 veya 1837'de evlendi, bir kızı oldu. 1839'da Hipokrat çevirisinin ilk cildi yayımlandı, aynı yıl "Académie des Inscriptions et des Belles-Lettres"e seçildi. 1844'te Akademi'nin yayımladığı *Histoire Littéraire de la France*'ın 3 cildinin büyük bir bölümünü yazdı. Bu yıllarda tesadüfen Auguste Comte'un çalışmalarından haberdar oldu, eserlerini okudu. Pozitivizmden çok etkilendi, Comte'la tanıştı, pozitivist felsefe üzerine yazdığı ilk kitap: *Analyse Raisonnée des Cours de Philosophie Positiviste* (1845). 1862'de bitecek olan Hipokrat çevirilerine devam etti, Pline'in *Histoire Naturelle*'ini çevirdi ve yayımladı (1848-

Gabriel Matzneff şöyle demiş bu yıl dönümü vesilesiyle: "Littré'nin Sözlüğü, bize yeni hazineler, hayalimizden geçmeyen zevkler sunan Ali Baba'nın Mağarası. Harikalar Diyarı'ndaki Alis gibi, ona dalınca, kırmızı gözlü beyaz tavşanın ardından gitmiş, aynanın öbür tarafına geçmiş olursunuz... Bu kitap, her sıkıntıdan kurtarır insanı. Yapışkan ve sırnaşık lafızların tasallutundan korur. Bu bir lügat değil, Fransız dilinin ve düşüncesinin büyük bir tutanağı".

Celâl Nuri'yi hatırladım... 1926'da yazılan *Türk İnkılabı*, Türk aydınlarının tecessüs ve ümitlerini dile getirir. Gelibolu milletvekiline göre İnkılap, en az II. Mahmud dönemin-

---

1850). Çevirdiği diğer eserler: David Strauss'dan *Vie de Jésus* (1839-1840) ve Müller'den *Manuel de Physiologie* (1851). Bu arada *National*'deki yazılarını da bir kitapta topladı: *Conservation, Révolution et Positivisme* (1852). Bu kitabıyla, Comte'un kimi mistik düşünceleri dışında, bütün görüşlerine katıldığını duyurmuş oluyordu. "İmparatorluk" döneminde, yani 1848-1870 arası, siyasetten uzak durdu, bütün zamanını edebî ve bilimsel çalışmalara hasretti. Tıbba olan ilgisi devam ediyordu, 1810'da ve 1814'te basılmış olan Nysten'in *Tıp Lügâtı*'ni, Charles Robin'le beraber yeniden yapılandırarak güncelleştirdi, ilavelerle zenginleştirdi ve baskıya hazırladı (1855). 1847'de yazmaya başladığı ve en önemli eseri olan *Dictionnaire de la Langue Française*'i 1865'te bitirdi, eserin 1859'da başlayan baskısı ise ancak 1872'de tamamlandı. Eser o güne kadar türünde yapılan en kapsamlı sözlük çalışmasıydı. Comte'un 1858'de ölmesi üzerine, pozivizmle ilgili düşüncelerini iki kitapta topladı: *Paroles de Philosophie Positiviste* (1859) ve *Auguste Comte et la Philosophie Positiviste* (1863). 1867'den itibaren *Revue de Philosophie Positive*'de makaleleri yayımlandı. 1870 Devrimi'nden hemen sonra Seine bölgesinden milletvekili seçildi (1871), çeşitli siyasî görevler üstlendi. Aynı yılın sonunda "Fransız Akademisi"ne üye oldu. 1875'te Millet Meclisi tarafından ömür boyu senatör seçildi, Senato'nun sol cumhuriyetçiler kanadında yer aldı. 1873'te *La Science au point de vue Philosophique* adlı eseri basıldı. Tıp, felsefe, siyaset gibi çeşitli konularda kitaplar yazan Emile Littré'nin başyapıtı *Dictionnaire de la Langue Française,* 1872'de dört büyük cilt halinde (in-4 formatında) okuyucusuyla buluştu, 1877'de de bir "Ek" ciltle tamamlandı (Librairie Hachette, Paris, 1863-1873). Littré'nin Önsöz'de belirtiği gibi, amaç, Fransızcanın eski kullanılışı ile şimdiki kullanılışını kucaklamak ve mezcetmek, böylece dili olabildiğince zenginleştirmekti. Eser, her kelimeyi ve terimi, tarihî gelişmesi içinde ele alan, büyük çoğunluğu 17. ve 18. asır Fransız yazarlarından seçilmiş metinlerle ilişkilendiren, "gerçek bir Klasik yüzyıl Fransızca antolojisi"dir de aynı zamanda; çağdaş bir Fransız yazarının söylediği gibi: "Bir sözlük, bir efsane, bir hazine... *Le Littré* bir romandır, Fransız dilinin romanı" (Jean d'Ormesson).

den beri gelişen tarihî bir sürecin kaçınılmaz sonucuydu. Avrupalılaşma çabaları çeşitli engellerle karşılaşmış, "Yeniciler" kesin bir başarı elde edememişlerdi. İnkılap, teceddüt hamlelerini köstekleyen her maniayı yıkmıştı nihayet. Zemin düzelmiş, yıkıntılar temizlenmişti. Geleceğin Türkiye'sini kurabilirdik artık. İnşaata nereden başlayacaktık? Dilden yani irfandan. Medeniyetimizin temelleri sağlam değildi. Ne dilimizde istikrar vardı, ne düşüncemizde. Bir sarfımız da yoktu, ele alınacak bir lügatımız da. Gramer kurallarını tespit etmeden önce lisanımızın mahiyeti hakkında ilmî bilgilere ihtiyaç vardı. Şairlerimiz boldu, nâsirler de kıt sayılmazdı. Ama şimdiye kadar tek filolog yetiştirmemiştik. Dilbilim alanında ana kavramların cahili idik. Önce, dilimizin yapısını, hangi dil ailesinden geldiğini öğrenmeliydik. Sonra da kelimeleri bölümlere ayırmak, gramerdeki yerlerini tespit etmek lâzımdı. Türkçenin lügatı ancak bu çalışmalardan sonra hazırlanabilirdi. Kelimelerin mufassal bir sicil defteri tutulduktan, her lafız emsal ve şevahid ile aydınlatıldıktan sonra elde edeceğimiz müsveddeyi medenî bir dilin (Fransızca veya İngilizce gibi) tanınmış bir sözlüğü ile karşılaştırmak, noksanlarımızın şuuruna varmak, yani kendimizi bir nevi imtihandan geçirmek doğru olurdu. Celâl Nuri, aydınlatmak istediği her mefhum için Doğu'nun en tanınmış sözlüklerinden biriyle (Firuzâbâdi tercümesi) Batı'nın en muhteşem dil âbidesine (Littré) başvurur.

Bugün Firuzâbâdi tercümesinden[2] herhangi bir kelimeyi

2 Firuzâbâdî (1329-1414), İran'ın Şiraz şehri civarındaki Firuzâbâdî'de doğdu, ismi Muhammed bin Yakub, künyesi Ebu Tahir, lâkâbı Mecdüddin'dir. Firuzâbâdî ismiyle meşhur oldu. Arap dilini ve edebiyatını, diğer ilimleri, hadis ve kıraat ilimlerini öğrendi. Çeşitli âlimlerin meclislerinde bulundu. Doğu ve Batı memleketlerini, Rum ve Hind diyarlarını gezdi. Yemen Sultanının kızıyla evlendi. Hayatı ilim öğrenmek, öğretmek ve yazmakla geçen Firuzâbâdî'nin lügat, tefsir, hadis ve edebî ilimlere ait kırktan fazla eseri vardır. Bunların en önemlisi *Kamus-ül Muhit vel-Kabus-ul Vesit* adını taşıyan Arapçadan Arapçaya sözlüktür (1410). *Kamus-ül Muhit* olarak da bilinir. Eser çok beğenilmiş

bulup okuyabilecek bir düzine aydınımız yoktur. Littré'nin Kamusu, ışığı hâlâ bize yetişmeyen bir gezegen. Türkçenin ilk lügatını ise İskoçyalı bir maceraperest "Redhouse-i İngilizî" kaleme almış.

Kısaca, Kaşgarlı Mahmud'dan Celâl Nuri'ye kadar dille uğraşan hiçbir ilim adamımız yok. Edebiyatın her alanında yüzümüzü ağartacak öncüler çıkmış, iyi kötü filozoflarımız da var. Dilimizi hiçbir zaman benimsememişiz. Bir Lastik Sait, Larousse'un Kamusunu çevirmeğe kalkmış. Zavallının sabrı ancak "ampul" kelimesine kadar dayanmış. Bu değerli zat, Batı'nın birçok lügatlerinden haberdar. *Galatat-ı Tercüme* dil alanındaki geniş bilgisine şahadet ediyor. Yalnız onun da Littré'yi incelediği çok şüpheli. Üstat, daha çok sinonim (eşanlamlılar) lügatleri üzerinde yoğunlaşmış.

Filhakika Littré'nin affedilmesi güç suçları var. Orleans Piskoposu, Akademi'ye alınmaması için elinden geleni yapmış. Dupanloup cenaplarına göre üstat mülhidin biridir. Tanzimat intelijansiyası için Batı'nın muteber fikir adamları, ruhbanın kibarlarıdır. Fransa'nın en uyanık, en geniş bilgili tenkitçisi Sainte-Beuve, 1863'te Littré'yi devrinin yalnız en büyük ilim adamı değil, en faziletli insanı olarak göklere çıkarır. Bizim aydınlarımız ne Sainte-Beuve'den haberdardır ne de Littré'den.

Ben, Celâl Nuri'nin dil konusundaki sözlerine katılmıyorum. Yapılması gereken iş, önce lengüistik öğrenmek değil Avrupa'nın büyük lügatlarından birini dilimize kazandırmağa çalışmaktır. Kırk yıldır Littré'nin Kamusunu tavaf

---

ve kullanılmış olmakla beraber ciddi eleştirilere de konu olmuştur. Kalküta, Bombay, Tahran, Bulak, Leknev ve Istanbul'da defalarca basılmıştır. *Kamus-ül Muhit,* Mütercim Âsim Efendi (1755-1820) tarafından *Kamus-u Okyanus el-basit fi tercümeti'l Kamus* adıyla Türkçeye çevrildi ve 1815-1818 yılları arasında büyük boy üç, küçük boy dört cilt olarak Takvimname-i Amire Matbaası'nda basıldı. *Kamus-u Okyanus* olarak da bilinir. Bu eser tercüme özelliğinin yanı sıra "ikmal, tashih ve tenkit" özellikleri de taşımaktadır. Asım Efendi'nin bu çevirisi ve ilaveleri "kültürümüz adına âbide bir eser olmuştur".

ederim. O ummanın derinliklerine her dalışımda hayret ve dehşet duymaktan kurtulamadım hâlâ. Avrupa irfanı bütün heybeti, bütün diriliği ve canlılığı ile o dört buçuk ciltte ziyaretçisini beklemektedir.

Dil Kurumu niçin böyle bir teşebbüse girişmemiş? Littré'yi çevirmek Türk diline ve Türk düşüncesine yapılacak en büyük hizmet olurdu. Fikir planında gerçekten Batılılaşmak için böyle bir temele ihtiyaç vardı. Dil Kurumu girişemezdi bu işe. Fransızcanın asırları kucaklayan fetihlerini kendi dilimize kazandırmak bir dev ordusunun göze alabileceği himmetlerdendi. Ataç'la bir konuşmamızı hatırlıyorum. O da benim gibi düşünüyordu. Edebiyatmızda gerçek bir yenileşme yapmak için işe Littré tercümesinden başlamalıydık. Yıllar ne çabuk geçiyor! Ataç'la bu konuyu tartışalı otuz küsur yıl oluyor. Kelimeler vuzuha kavuşmadan, yani dilimiz medenî bir dille karşılaştırılıp, mefhumlar yerli yerine oturtulmadan Batı edebiyatının şaheserlerini nasıl tercüme edebilirdik? Devletin el attığı tercüme faaliyeti fiyaskoyla neticelenmişse bunun başlıca sorumlularından biri Avrupa dillerini bilmeyişimiz değil midir? Tanımıyoruz Avrupa'yı. Littré, Batı irfanının kilometre taşlarından biridir. Batı demek bir parça da Littré demektir, en güzel yönleriyle Batı. Şinasi Paris'te Littré ile tanışmış. Bu aslı olmayan bir rivayet de olsa Tanzimat intelijansiyası için iftihara şayandır.

Littré, liseyi bitirdikten sonra Arapça ve Sanskritçeye merak sarmış. Kamusunun zeylinde Fransızcaya geçen Arapça kelimeleri bir bir işaret eder. Doğu dillerini ne kadar öğrenmişti? Kestirmek güç. Gerçi İngilizceyi, Almancayı, İtalyancayı hem mensur hem de manzum yazacak kadar biliyordu. Littré söz konusu olunca hiçbir sitayiş yersiz sayılmamalı. Hipokrat külliyatını Fransızcaya kazandırmak için ömrünün çeyrek asrını harcayan, Latinceden Baba Plin'in *Tabiat Tarihi*'ni çağdaş dünyaya tanıtan bir allame idi haz-

ret. Nysten'in *Büyük Lügatı*'nı[3] tıp dünyasına armağan eden o. Her biri bir millete, hatta bütün insanlığa şeref veren çalışmaları bunlardan ibaret değil. İnsanlık, düşünce tarihinde yeni ufuklar açan Strauss'un *İsanın Hayatı* adlı eserini de, Almanca aslından çok, onun Fransızca tercümesinden okudu. Littré olmasa ne Auguste Comte bu kadar şöhret kazanabilirdi, ne pozitivizm. Hafızam aldatmıyorsa Littré'nin hayranlarından biri de Beşir Fuat'tır. Tanzimatın o yerini bulmamış fikir adamı, ondokuzuncu asrın bir "Littré asrı" olduğunu ileri sürerken bilgisinden çok sezişlerine dayanıyordu şüphesiz. Littré, İslâm Doğu'nun ölümsüz allamelerini hatırlatan çağdaş bir Avrupalı. El Biruni, geçen asırda yaşasa bir Littré olurdu. Bizde ilim adamlarının neden kökü kurudu? Littré'nin hal tercümesine eğilirsek bu facianın sebeplerine daha iyi akıl erdiririz. İnsanlık bir bütündür. Çağımızın Müslüman aydınları İbn Sina'yı da, Littré'yi de tanımak ve o kardeş ruhları aynı takdir ve hayranlıkla benimsemek zorundadır. Bir İbn Rüşd'ün Aristo karşısındaki davranışını biz de bir Littré karşısında göstermeliyiz.

---

3 Nysten, Pierre Hubert (1771-1818) Liege/Belçika doğumlu fizyoloji ve patolojik kimya uzmanı, pediatr. 1806'da Joseph Capuron'un hazırlayıp çıkardığı bir tıp lügâti'nin 1810'daki 2. baskısını, yazarla beraber tamamen gözden geçirerek yayımladı; 1814'teki 3. baskıyı ise tek başına hazırladı ve esere yaptığı önemli katkılardan dolayı lügât artık Nysten'in adıyla anılır oldu: "Nysten Sözlüğü": *Dictionnaire de Médecine et des Sciences Accessoires à la Médecine par P.-H. Nysten,* J. A. Brosson, Paris, 1814. Emile Littré ise, Charles-Philippe Robin'le beraber, eserin 10. baskısını hazırladı, esere Yunanca, Latince, Almanca, İngilizce, İtalyanca ve İspanyolca bir eşanlamlar sözlüğü ekledi, içeriğini de güncelleyip zenginleştirerek sözlüğü yeniden yapılandırdı (1855): *Dictionnaire de Médecine, de Chirurgie, de Pharmacie, des Sciences Accessoires et de l'Art Vétérinaire de P. H. Nysten, 10 ème édition entièrement refondue par E.Littré et Ch.Robin, ouvrage augmenté de la synonymie grecque, latine, allemande, anglaise, italienne et espagnole, suivi d'un Glosaire de ces diverses langues,* J. B. Baillière, in-8 formatında, Paris, 1855. Bu sözlük, Osmanlı İmparatorluğu'nda tıp eğitimi gören bir grup öğrenci tarafından Fransızca-Türkçe olarak 1873'te İstanbul'da yayımlanmıştır: *Lugat-ı Tıbbiye, Dictionnaire des Sciences Médicales Français-Turc.*

DİLİMİZİN EN BÜYÜK LÜGATNÜVİSİ: REDHOUSE

Şarkiyatçılık sömürgeciliğin keşif kolu, demiştim. Bu hükmü fazla insafsız buluyorum. Nesiller Osmanlı tarihini Hammer'den öğrendiler. Redhouse hâlâ dilimizin en büyük lügatnüvisi. Çeyrek asır önce Rıza Tevfik'ten Türkçenin en güvenilir lügati hangisidir diye sormuştum, tereddüt etmeden Redhouse'un *Lexicon*'udur demişti.[1] Velet Çelebi Doktor Knoş'un bir kitabına yazdığı önsözde, Vefik Paşa'nın *Lehçe-i Osmani*'si de Şemsetttin Sami'nin *Kamus-u Türki*'si de Redhouse'un müsveddelerinden faydalanılarak tertip edilmiştir, hükmünü veriyordu. Kimdi bu Redhouse? *Müntehabatı Lügat-ı Osmaniye*[2] 1846'da yayımlanmış. Türkçenin ilk mazbut sözlüğü. 1956'larda İstanbul Üniversitesi Rektörü Tevfik Sağlam Paşa ile eski Maarif Vekili Hasan Âli Yü-

1 Redhouse'un iki "Lexicon"u var. Biri 1861'de basılan *Lexicon, English and Turkish*, diğeri de 1890'da çıkan *A Turkish and english Lexicon*, birbirini tamamlayan bu iki sözlüğün Redhouse'un en önemli eserlerinden olduğu muhakkak.

2 *Müntehabat-ı Lügat-ı Osmaniye* (Osmanlı Lisanından Seçmeler), (*A Dictionary of Arabic and Persian Words Used in Turkish*), Redhouse'un 1830'dan itibaren üzerinde çalıştığı bir eserdir, 1846'da İstanbul'da, yazar adı belirtilmeden basılır. Bu sözlük dolayısıyla Redhouse Padişah tarafından 10.000 kuruşla ödüllendirilir.

cel'e ilk lügatimizin adını sordum, ikisi de Redhouse'dan habersizdiler.

Tanımamışız Redhouse'u. Ne muhallet kamuslarından haberdarız, ne kişiliğinden. Adı *İslâm Ansiklopedisi*'ne geçmemiş. *Kamus-u Âlam*'da da ciddî bir bilgi bulamadık. İngilizlerin ünlü *Tercüme-i Hal Kamusu* da aydınlatmıyor bizi.

Çocukluk yılları sisler içinde. 30 Aralık 1811'de dünyaya gelmiş, ailesi hakkında hiçbir şey bilmiyoruz. 1818-1826 arası Christ Hospital'da okumuş, sonra Akdeniz yolculuğu: İzmir ve İstanbul. Devlet-i Aliyye, serüven peşinde koşan bu serseri yolcuyu müsevvitliğe tayin etmiş. 1830'da Rusya'dadır. 1834'te Londra'ya döner. Yayımladığı ilk eser: *Türkçe İngilizce-Fransızca Sözlük.*

Kafamızda istifhamlar yaratan dağınık bilgi kırıntıları...

Redhouse hayatının birçok kısımlarını isteyerek karanlıkta bırakmış. Zaten birçok yönleriyle garip bir adam, mizacından ve yaşayış tarzından kaynaklanan bir eksantriklik. Ömür boyu iki medeniyeti birbirine tanıtmak istemiş üstat. Türkiye'ye ve Türkçeye gönülden dost. Kendisinden dinleyelim: "Osmanlı lehinde konuşurken büyük bir şevk duyuyorum. Avrupa'nın onlara gösterdiği haksızlık yüzümü kızartıyor. Bu haksızlık kısmen cehaletten, daha da çok dinî taassuptan ileri geliyor. Kırk-elli yıl önce inanıyordum ki dinî taassup diye bir şey kalmamıştı Avrupa'da. Bu inancımı Osmanlılara da aşılamağa çalıştım, birçoklarını inandırdım da, Türkiye, Hıristiyan Avrupa ile kardeş olmak istiyordu. Heyhat! Ne yobazların kökü kurumuş, ne mürailerin. Osmanlı'ya ait her şey, Avrupa'ya da İngiltere'ye de vahşi bir kin telkin ediyor. İngiltere'yi bu müsamahasızlığı, bu anlayışsızlığı yüzünden sevmiyorum".

Müntehabat yıllarca mekteplerde okutulmuş. Nesiller dillerine ait müşkülleri Redhouse'la çözümlemiş. İngilizce öğrenmek isteyen Türkler Cumhuriyet Türkiyesi'ne kadar

Redhouse'un 1861'de yayımlanan Lügatine[3] başvurmak zorunda kalmış. 1890'daki *Türkçeden İngilizceye Sözlük*[4] bugüne kadar yayımlanmış Osmanlıca lügatlerin en mükemmelidir.

Bu esrarengiz dâhiyi daha yakından tanımak isteyenler Amerika'nın Ohio Üniversitesi araştırıcılarından Carter V. Findley'in yazısına eğilmek zorundadırlar.[5] Batı dillerinde yapılmış en ciddi biyografi onun imzasını taşıyor. Öğrendiklerimizi şöyle özetleyebiliriz: İngiltere'nin Suffolk bölgesinden Londra'ya gelmiş beş yaşında bir yetim, bir aile dostunun yardımıyla Christ Hospital'e yerleştiriliyor. 1822'de Mathematical School'dadır, okulun çok yüklü bir programı var: teknik bilgiler, denizcilik, trigonometri, haritacılık. Ya-

---

3 *A Lexicon, English and Turkish, schewing in Turkish, the literal, incidental, figurative, colloquial and techical significations of English Terms; indicating their prononciation in a new and systematic manner and precedeed by a sketch of English Etymology, to facilate to Turkish students the acquisition of the English Language,* Londra, 1861 *(Ingilizce-Türkçe Sözlük)*. 1861-1911 arasında on dört kere basılır.

4 *A Turkish and English Lexicon, schewing the English significations of the Turkish Terms (Kitabı Maani Lehçeli James Redhouse el İngilizî),* Constantinople, 1890 (Türkçe-İngilizce Sözlük), 1890-2001 arası 58 baskı.

5 Findley, Carter Vaughan, "Sir James W. Redhouse, The Making of a Perfect Orientalist", *Journal of the American Oriental Society* içinde, 1979. Bu çalışma 2006 yılında Türkçeye de çevrildi: *Sir W. Redhouse, Mükemmel Bir Doğubilimcinin Öyküsü, Sir James W. Redhouse, The Making of a Perfect Orientalist,* çeviren Nuray Şimşek, editörler Brian Johnson, Hande Cingi, Redhouse Yayınevi, İstanbul, 2006. Uzmanlık alanı Osmanlı ve Türk tarihi olan Findley'in Osmanlı Devleti ile ilgili ilk çalışması: *Bureaucratic Reform of the Ottoman Empire: The Sublime Porte: 1789-1922,* Princeton University Press, 1980 (*Osmanlı Devletinde Bürokratik Reform: 1789-1922,* çevirenler Latif Boyacı ve İzzet Akyol, İz Yayınları, İstanbul, 1994); sonraki çalışması, *Ottoman Civil Officialdom: A Social History,* Princeton University Press, 1989 (*Kalemiyeden Mülkiyeye, Osmanlı Memurlarının Sosyal Tarihi,* çeviren Gül Çağlalı Güven, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1996). Türkçeye çevrilmiş diğer bazı eserleri: *The Turks in World History,* Oxford University Press, 2004 (*Dünya Tarihinde Türkler,* çeviren Ayşen Anadol, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2006); *Turkey, Islam, Nationalism and Modernity, A History: 1789-2007,* Yale University Press, 2010 (*Modern Türkiye Tarihi, İslâm, Milliyetçilik ve Modernlik: 1789-2007,* çeviren Güneş Ayas, Timaş Yayınları, İstanbul, 2011).

bancı dil var mı yok mu bilmiyoruz. Okuldan mezun olanlar İngiliz Bahriyesinden hizmet görürler. Redhouse mektebi bitirdiğini söyler ama bitirememiş. 1826'da ahlâksızlığı yüzünden tardedilmiş.

Sonra Akdeniz'e giden bir gemiye atmış kapağı. 1826'dan 1853'e kadar ülkemizdedir. Genç Redhouse kabiliyetini İstanbul'da keşfedecek, ilmî inkişafı Osmanlı Devleti'nin hizmetinde gerçekleşecektir. İstanbul'a gelir gelmez ilk işi Harbiye ve Bahriye mekteplerinin hocalarıyla, Babıâli'deki Dışişleri erkânıyla tanışmak olur. Başhoca İshak Efendi'nin yardımıyla Tercüme Odası'na girer. Burada değerli koruyucular bulur: Vefik Paşa, Mehmet Namık Paşa, gibi. Tercüme Odası'ndayken *İbn Batuta Seyahatnamesi*'ni çevirir Türkçeye. Sonra Hüsrev Paşa'nın tercümanı olur. 1830'da Rusya'ya gider, belki Rusça öğrenmek için, belki de diplomatik bir misyonla. 1833'te İstanbul'da. 1834'te *Türkçe-İngilizce-Fransızca Sözlük*. Bianchi, *Türkçeden-Fransızcaya Lügatı*'nı yayımladığı için Redhouse'un kitabı basılmaz. Sonra Redhouse'u İngiltere'de buluyoruz. Burada dört yıl kalacak. Önce elçi Nuri Efendi'yle münasebet kurmuştur sonra da Reşit Bey'le (Mustafa Reşit Paşa). Reşit Bey'in yerine gelen Sarim Efendi'nin Fransızca hocasıdır. Arapça ve Farsçasını bir hayli ilerletmiştir. 1837-38'de Sarim Efendi hocasını Reşit Paşa'ya yollar, üstat artık onbeş sene İstanbul'dan ayrılmayacaktır.

Önce Babıâlî Tercüme Kalemi'ndedir, sonra da Divan-ı Hümayun tercümanı. Bu arada yeni bir sözlük yazmağa başlar. Bir ara Bahriye tercümanı ve Umur-u Bahriye Şûrası'nda âzâ. 1840'ta Suriye'ye çağrılır. Walker'in maiyetinde çalışır. Fevzi Paşa'nın Mısır'a teslim ettiği donanmayı getirmek üzere Walker'la beraber İskenderiye'ye gider. 1841'de Nişan-ı İftihar alır. Tekrar Hariciye Vekâleti'nde mütercimdir. Lord Stratford Canning İstanbul'a büyükelçi olarak gelince Hariciye Nazı-

rı Sarim Paşa'yla Canning arasında mahrem aracıdır. Başladığı sözlüğü sıkı bir çalışmayla 1846'da tamamlar: *Müntehabat-ı Lügat-ı Osmaniye*. Aynı yıl Paris'te yeni bir eseri yayımlanır: *Grammaire Raisonnée de Langue Ottomane*.[6] Sonra Erzurum'da İranlılarla bir hudut meselesini halletmek için kurulan bir komisyona mütercim tayin edilir ve dört yıl heyetteki İngiliz temsilcisinin emrinde çalışır. 1850'de Encümen-i Daniş âzâsıdır. 1853'te sıhhî sebepler yüzünden İngiltere'ye döner, yazı hayatını orada sürdürür. 1853'ten ölümüne kadar (1892) İngiltere'dedir. Hariciye Nezareti'nde şark dilleri mütercimi, bir nevi arpalık. 1861-64 arası Royal Asiatic Society'de sekreter. Kırım Savaşı Osmanlı'ya karşı alâkayı arttırınca İngiliz zabitanı için bir *Vademecum* yayımlar.[7] 1856'da *Türkçeden-İngilizceye*, *İngilizceden-Türkçeye* iki küçük sözlük.[8] Bu arada Kitabı Mukaddes heyeti, *Kitab-ı Mukaddes*'in yeni bir tercümesini ısmarlar Redhouse'a. 1861'de *İngilizce-Türkçe Sözlük* yayımlanır, 1890'da *Türkçe-İngilizce Lügat. Kitab-ı Maani-Lehce* adıyla yayımlanan bu abide eser, Redhouse'un İstanbul'da bulunmayışı yüzünden hayli kısıntılara uğramış, emsal ve şevaitin büyük bir kısmı tayedilmiştir.

Yazar 1861'de Türkler için mufassal bir lügat hazırlamağa başlamıştır, adı: *Külliyat-il Aziziye fil Lugat-il Osmaniye*.[9]

---

6 *Grammaire Raisonnée de la Langue Ottomane suivi d'un Appendice contenant l'analyse d'un morceau de composition ottomane où sont démontrées les différentes règles auxquelles les mots sont assujettis* (Osmanlıcanın İlmî Grameri), Paris 1846.

7 *Vade-mecum of the Ottoman Colloqial Language*, 1855 (Osmanlıca Konuşma Dili Cep Kılavuzu).

8 *An English and Turkish Dictionary in two parts: English and Turkish and Turkish and English, in witch the Turkish Words are represented in the Oriental character, as well as their correct pronunciation and accentuation, shewn in English letters*, Londra, 1856 (İngilizceden Türkçeye ve Türkçeden İngilizceye iki bölümlü Sözlük). Eser Sultan Abdülmecid tarafından kıymetli taşlarla süslü bir enfiye kutusu ile taltif edilir, Bâbıâli tarafından da 50 nüsha satın alınır.

9 Osmanlıca kelimelerin etimolojik kökenlerini de veren bir sözlük. Osmanlıca ve Doğu Türk lehçesi Sözlüğü. 1861'de başladığı bu çalışmayı 1885'te bırakır Redhouse.

Fuad Paşa'ya bir mektup yazarak eserin beşte birini tamamladığını söyler ve kitabına himmet edilmesini rica eder. Paşa'dan cevap alamayan Redhouse iki yıl sonra Musurus Paşa'ya başvurur: eserin dört cildini (cim harfinin sonuna kadar) tamamlamıştır. Kitabı yüz İngiliz lirası karşılığı Türk hükümetine satmak niyetindedir, yılda bir cilt olarak eseri on senede bitirecektir. Sefir İstanbul'a bu teklifi bildirir, Âli Paşa aylarca sonra muvafakat cevabı verir. 1885'e kadar kamus'u yazmağa devam eden Redhouse sonra bu işten vazgeçer. Yazılan on cilt İstanbul'a yollanmış fakat müsveddelerin nerede kaldığı hâlâ öğrenilememiştir. *Külliyat-il Aziziye*'nin bulunmayışı dilimizin tarihi için son derece esef edilecek bir kayıptır. Redhouse her kelime için Kur'an'dan, Hadis'ten, Arap ve Acem şairlerinden çok geniş örnekler vermiş, o devrin kayıtsızlığı yüzünden bu gerçek hazine bir yerlerde unutulup kalmıştır.

Türkçe-İngilizce *Lexicon*'un İstanbul'daki tâbilerin cimriliği yüzünden makaslanan müsveddelerinin tamamı British Museum'da kadirşinas ilim adamlarını beklemektedir.

İngiltere 1884'te bu kıymetli evladına edebiyat doktoru payesini verir, 1885'te St. Mikael ve St. Jorj nişanlarıyla taltif eder. 1888'de ise bu nişanların şövalye rütbesine lâyık görülür.

Zavallı Redhouse! Doğumunun 170'inci yıldönümünde sana büyük kabiliyetin ve paha biçilmez hizmetlerinle mütenasip bir abide kurmak isterdim. Bu nâciz hatırlatmayı hoşgör.[10]

10 Redhouse James William, sir (Londra 1811-Londra 1892), İngiliz dil bilgini, mütercim, sözlük yazarı. Çocuk yaşta anne ve babasını kaybetti, 1819'da Christ's Hospital adlı yardım ve eğitim kurumuna yerleştirildi. Denizcilik, haritacılık, teknik resim, trigonometri konularında eğitim aldı. 1826'da disiplinsizlik nedeniyle okuldan çıkartıldı. Bir gemide iş buldu, İstanbul'a uğrayan gemiden kaçarak bu kente yerleşti. Kasımpaşa tersanesinde çalışmaya başladı. Türkçenin yanı sıra Arapça, Farsça, İtalyanca, Yunanca ve Almanca öğrendi. Mühendishane-i Bahri-i Hümayun'da teknik ressam olarak çalıştı. Türkçe

bilgisi sayesinde Bahriye'de İngilizce öğretmenliği yaptı. 1834-38 arası Londra'ya döndü, bu süre içinde Osmanlı Devleti'nin Londra'daki ilk öğrenci müfettişi olarak Türk öğrencileri denetlemekle görevlendirildi. 1836'da evlendi. 1838'de tekrar İstanbul'a geldi, önce Sedaret tercümanı, 1840'tan itibaren de Hariciye Nezareti tercümanı oldu. 1841'de Erzurum'da, 4 yıl boyunca İngiltere'nin de temsilci bulundurduğu bir heyette tercüman-kâtiplik yaptı. Gramerle ilgili eserini bu dönemde kaleme aldı. 1851'de kurulan Encümen-i Daniş'e, sonra da Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniye'ye üye oldu. 1853'te, sağlık nedeniyle emekliliğini istedi ve henüz 43 yaşındayken İngiltere'ye döndü. İngiltere Dış İşleri'nde Doğu dilleri tercümanlığı yaptı, "Royal Asiatic Society"ye üye seçildi, 1888'de "sir" unvanını aldı. Osmanlıcadan Türkçeye yaptığı kapsamlı sözlük, en önemli eserlerinden biridir (1856), elyazması 12 cilt olan bu eserin orijinali British Museum'dadır. Dil ve sözlük çalışmalarının yanı sıra *İbni Batuta Seyahatnamesi*'ni, Fransız Orman Kanunu'nu ve nizamnamelerini, Mevlana'nın *Mesnevi*'sini, İncil'i Türkçeye çevirmiştir. Dilbilgisi kitapları ve en çok da Sözlükleriyle ünlüdür. Çok çalışkan ve üretken bir yazar olan Redhouse'un başlıca eserleri şunlardır: *Grammaire Raisonnée de la langue Ottomane* (Osmanlıcanın İlmî Grameri), Paris, 1846; Osmanlıca Türkçesindeki Arapça ve Farsça kelimeleri içeren ilk sözlük olma özelliğini taşıyan *Müntehabat-ı Lügat-ı Osmaniyye* (Osmanlı Lügatinden Seçmeler), İstanbul 1846; özellikle İngiliz subayların kullanımına yönelik *Vade-Mecum of Ottoman Colloquial Language* (Osmanlıca Konuşma Dili Cep Kılavuzu), 1855; *An English and Turkish Dictionary in two parts, English and Turkish-Turkish and English* (İngilizce-Türkçe ve Türkçe İngilizce Sözlük), Londra, 1856; *A Lexicon English and Turkish* (İngilizce-Türkçe Sözlük), Londra, 1861; *Simplified Gramer of Ottoman Turkish,* Londra, 1884; *Turkish and English lexicon shewing the English Significations of the Turkish Terms* (*Kitab-ı Maani-i Lehçeli James Redhouse el-İngilizî*), 1. Kısım 1884, 2. Kısım 1890. 1861'de hazırlamaya başladığı, 1885'e kadar yazmaya devam ettiği sonra da tamamlamaktan vazgeçtiği mufassal lügati *Külliyat-il Aziziye fil Lügat-il Osmaniye.* Eserin İstanbul'a yolladığı 10 ciltlik bölümü de kayıptır. Yeni harflerle basılan ilk Redhouse Sözlüğü, 1950'de çıkan *Revisited Redhouse Dictionary, English-Turkish*'dir, bunu 1968'de yayımlanan *New Redhouse Turkish-English Dictionary* izler. Redhouse Press Yayın Departmanı 1996'da yeniden yapılandırılarak Sağlık ve Eğitim Vakfı'na bağlı Sev Yayınları olarak yayın hayatını sürdürmekte, İngilizce-Türkçe, Türkçe-İngilizce, irili ufaklı on kadar sözlük, yılda yaklaşık 200.000 adet basılmaktadır. 1996'dan itibaren üç yeni sözlükle Redhouse Lexikon'un CD versiyonu da bu yayınlara eklenmiştir. 2002'de Niki Gaam'ın *The Turkish Daily News*'da çıkan "The Making of a Legend: Redhouse" adlı yazısında söylediği gibi bu "Sözlük-Adam'ın...efsanesi ve mirası bugün de devam etmektedir." www.learningpracticalturkish.com/redhouse-dictionary-history.htlm.

EDEBİYAT KAMUSLARI

İyi bir ansiklopedinin ayırıcı vasfı: bütünü kucaklamak, ayrıntılarda kaybolmamak ve daha sonraki çalışmalar için dürüst bir kılavuz olabilmektir. Ansiklopedileri "medeniyetlerin defter-i âmali" olarak tanıtmıştık.[1] Fakat, insan bilgisinin hepsini kucaklamak iddiası gütmeyen kitaplara da çağımız ansiklopedi adını veriyor. *Sosyal İlimler Ansiklopedisi, İslâm Ansiklopedisi, Güzel Sanatlar Ansiklopedisi...* gibi. Yazımızın konusu, edebiyatları konu edinen kamuslar olacaktır. Hemen belirtelim, belli başlı ansiklopedileri tanıtmak için hazırladığımız bu makale de ister istemez ansiklopedik olacaktır. Yani, Fransızca ve İngilizcede hazırlanmış belli başlı ansiklopediler içinde yıllardan beri kullandığımız "etimizin eti, kanımızın kanı" olmuş kitaplar üzerinde duracağız. Yazımız ne bütün dilleri kucaklayacak, ne de bütün ansiklopedileri. Fransızcada yazılmış ilk büyük ve cihanşümul *Edebiyatlar Kamusu*'nu, geçen asrın sonlarında Vapereau hazırlamış. Aydınlık, derli toplu, örnek bir eser.[2]

1 Bkz. Cemil Meriç, *Işık Doğudan Gelir*, "Medeniyetlerin Defter-i Âmali: Ansiklopediler", İletişim Yayınları, 1. baskı, 2008.

2 Vapereau, Gustave (1819-1906), *Dictionnaire Universel des Littératures* (Edebiyatların Evrensel Kamusu), ilk baskısı Hachette et Cie, Paris, 1876. "Gözden

Vapereau, çağımızın en büyük allâmelerinden biri. "Edebiyat Yıllığı" ismi altında yayımladığı mevkutelerde dünya edebiyatını baştan başa tarar ve ondokuzuncu asır Fransasını cihanın fikir hareketlerinden tazesi tazesine haberdar ederdi.[3] Üstadın çok değerli bir de *Çağdaşlar Kamusu* vardır.[4] Âli Paşa ile başlayan Kara Todori ve Musurus paşaları da içine alan bu zengin hal tercümesi kamusu da bizim için çok faydalı bir kaynak. Fakat Vapereau'yu yaşatan gerçek abide: *Edebiyatlar Kamusu*. O hazine kitabı tanımamış olmamız çok hazin. Ve nerdeyse izah edilemeyecek bir gaflet.

Aradaki yüzlerce benzeri edebiyat kamusunu bir kalem geçerek zamanımıza gelelim. Asrımızın Batı irfanına şeref veren üç ciltlik bir *Edebiyatlar Ansiklopedisi*'ni insanlık kütüphanesine N.R.F. Yayınevi armağan etmiş.[5] Gerçekten yüz ağartıcı bir hazine. Bildiğimiz, daha doğrusu, bildiğimizi

---

geçirilmiş ve bir *Ek*'le tamamlanmış" 2. baskısı, Hachette et Cie, Paris, 1884, 1 cilt, 2096 sayfa. Önsöz ("Préface") 16 sayfa, 11 kısa bölüm: 1- Eserin amacı ve genel konusu, 2- Eserin planı, ele alınan konular, 3-Yazarlar, 4- Eserler, 5- Edebî türler 6- Edebiyat tarihi, ülkeler, edebî müesseseler ve olaylar, merak, 7- Tiyatro ve gazete 8- Teori, estetik, retorik ve prozodi, 9- Dilbilim ve gramer, 10-Bibliyografya, 11-Sonuç.

3 "L'Année Littéraire et Dramatique ou revue Annuelle des Principales productions de la littérature française et des traductions des oeuvres les plus importantes des littératures étrangères classées et étudiées par genre avec l'indication des événements les plus remarquables appartenant à l'histoire littéraire, dramatique et bibliographique de l'année" (Edebiyat ve tiyatro yıllığı, ya da, türlerine göre sınıflandırılmış Fransız edebiyatının bir yıl içinde çıkan belli başlı eserleri, yabancı edebiyatların aynı yıl içinde çıkan en önemli eserlerinin çevirileri, edebiyat ve tiyatro tarihinin dikkat çekici olayları), Paris, 1858-1868 arası, Hachette, toplam 11 cilt.

4 Vapereau, Gustave, *Dictionnaire Universel des Contemporains* (Çağdaşların Evrensel Kamusu), Hachette & Cie, Paris, 1858.

5 Raymond Queneau yönetiminde her biri Fransa'nın en ehil kalemlerinden çıkmış makaleler. *Encyclopédie de la Pléiade, Histore des Littératures,* 3 cilt, N. R. F. Gallimard, Paris, Cilt 1- *Littératures Anciennes, Orientales et Orales* (Eski edebiyatlar, Doğu Edebiyatları, Sözlü Edebiyatlar), 1955. Cilt 2- *Littératures Occidentales* (Batı Edebiyatları), 1956. Cilt 3- *Littératures Françaises, Connexes et Marginales* (Fransız Edebiyatı, Fransız Dili Edebiyatları ve Marjinal Edebiyatlar), 1958 (CM).

sandığımız ve hiç bilmediğimiz bütün edebiyatlar o muhteşem mecellenin binlerce sayfası içinde tecessüsümüze arzedilmiş. Cehaletimizin sonsuzluğunu idrak etmemiz için fihristine bir göz atmak yeter de artar bile. Bu son ansiklopedi alfabetik olarak tertip edilmemiş ve tabiatıyle Fransız edebiyatına aslan payı ayrılmış. Edebiyatlar sarayına Doğu revakından giriyoruz: Hint, İran, Çin, İbrani edebiyatları... Hiçbir ülke unutulmamış. Hiçbir ülke ve hiçbir çağ... Bizim için eserin bir benzerini yazmak değil, soluk bir tercümesini yapmak bile kolay kolay erişilemeyecek bir ülkü.

Şimdi de çok daha mütevazı, fakat bizim için belki daha da faydalı bir kitaptan söz edeceğim: *Cassell's Encyclopedia of Literature*.[6] İlk defa olarak 1953'te basılmış. İki büyük cilt, üç sayfalık bir önsözden sonra yazarların adlarını ve unvanlarını sergileyen yirmibir sayfa. Eser, üç kısma ayrılmış.

Birinci kısım, genel konuları kucaklıyor: Dünya edebiyatlarının tarihçesi, edebiyatı ilgilendiren ana meseleler. Matbaa ve yayım; Mukaddes Kitaplar; Metin yorumları; Aforizma, epigram, mizah ve nükte, kurgu bilim... klasisizm, mitoloji, romantizm... vezin, retorik, deneme... polisiye romanlar, tabiatüstü hikâyeler, ütopyalar ve bütün edebî neviler... Sansür, telif hakkı, tercüme. Bu bölümde beşyüzellibeş makale var. Uzunluğu iki satırdan onbin kelimeye kadar. İkinci kısım: 1914'ten önce ölmüş yazarların hal tercümeleri. Üçüncü kısım: 1914'ten sonra yaşayanlar. "Orta-Avrupa ve Asya yazarları için ayrılan yer, şöhretlerine kıyasla, fazla görülebilir" diyor önsöz. "Fakat bu yazarların İngilizce veya Fransızca gibi yaygın Avrupa dillerinde hazırlanan benzer müracaat kitaplarında yer almadığı düşünülürse, davranışımız haklı görülebilir".

Evet, biz olsa olsa, Cassell'in *Edebiyatlar Ansiklopedisi*'ni

6 *Cassell's Encyclopedia of Literature*, edited by S. H. Stinberg, Cassell & Company Ltd, Londra, 1953, 2 cilt, 2.086 sayfa.

örnek diye alabilir veya dilimize kazandırmak isteyebiliriz. Elbette ki, bütün bu ansiklopediler kültür dünyasının ortak emeği ile hazırlanabilmiştir. Onların elindeki teknik imkânlardan da külliyen mahrumuz. Ama bir ansiklopedi hazırlamak isteyenler elbette ki bu örnekleri incelemek, Batı'nın tecrübelerinden faydalanmak zorundalar. Hocasız kemâl olmaz.

28 Eylül 1980'de şunları yazmışım günlüğüme:[7] "Dergâh'ın *Edebiyat Ansiklopedisi*'ni[8] karıştırıyoruz. Bir mezarlıkta dolaşır gibiyiz. Sevgi yok, kin yok, sıcaklık yok. Yazısı silinmiş, yosun bağlamış mezar taşları. Zavallı memleket!

Naci'nin *Istılahat-ı Edebiye*'si de kişiliği olmayan bir kitap.[9] Bir Rüştiye muallliminin, yeni yeni kanatlanan genç kabiliyetlere yol göstermek arzusu ile kaleme aldığı mütevazı bir eser. Kimler faydalandı o kaynaktan, ne kadar faydalandı? Cevap vermek zor. *Lügat-ı Naci* de, renksiz kokusuz.[10] Yazar kavga etmiyor. Bu kitapları kişiliğini saklamak için yazmış sanki. Zaten rahmetli, yalnız şiir söylediği yahut düşmanlarına çattığı zaman kendisi olabiliyor. Ama haksızlık etmeyelim. Naci bir rüşdiye hocasıdır. Kafayı çekmediği, öfkelenmediği zaman ukâla ve sevimsiz.

Tâhir'ül Mevlevî'nin *Edebiyat Lugat*'i[11] daha deli dolu, daha sıcak. Kitabı okurken, yazar karşınızdadır. Belki de medrese ile tekkenin farkı.

---

7 Cemil Meriç, *Jurnal Cilt 2:* 1966-83, "28 Eylül 1980/saat 16.00, Ansiklopedi Yazmak", İletişim Yayınları, 1. baskı, 1993, s. 243-244.

8 *Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi: Devirler, İsimler, Eserler, Terimler*. Yayın Kurulu: Ezel Erverdi, Mustafa Kutlu, İsmail Kara. Dergâh Yayınları, 8 cilt, İstanbul, 1980.

9 Muallim Naci (1850-1893), *Istılahat-ı Edebiye*, A. Asadoryan Matbaası, İstanbul, 1890, 283 s. *Edebiyat Terimleri: Istılahat-ı Edebiye*, Risale Yayınları, 1996. Gökkubbe Yayınevi, 2004.

10 Muallim Naci, *Lügat-i Naci*, 1891.

11 Tahir-ül Mevlevi (1877-1951), *Edebiyat Lügati*, Yayına hazırlayan Kemal Edip Kürkçüoğlu, Enderun Kitabevi, İstanbul, 1973.

Dergâh'ın Ansiklopedisinde, ne Naci'nin soğuk, fakat ciddî kişiliği var; ne Tahir'ül Mevlevî'nin lâubâli ve derbeder kalenderliği... Talihsizlik şurada ki mazeretleri de yok. Yirminci asrın son çeyreğinde yazıyorlar. *Meydan-Larousse*[12] para kazanmak için girişilmiş bir teşebbüs. *Türk Ansiklopedisi*,[13] bürokrasinin bir özentisi. İkisi de bir humma'nın, bir heyecanın, bir aşkın eseri değil. Onun için ölü doğdular. Türkiye'de ne bir Bayle yaşayabilirdi, ne bir Diderot. Bizim Larousse'umuz: Şemseddin Sami. Dergâhçılar bu denemelerden sonra sahneye çıktıkları için daha az kusurlu olmak zorundaydılar. İnsan bir Rıza Tevfik neslini içi sızlayarak anıyor. Bayle'ler, Diderot'lar cihangir bir sınıfın öncüleri veya ideologları idi. Çürümüş bir toplumda dev yetişmez. Ama ansiklopedi yazmağa kalkmanın asgari şartları vardır. Bir Vapereau'nun *Edebiyatlar Lügati* erişilemeyecek bir zirve olmasa gerek. Ne var ki delikanlılarımız Vapereau'yu görmemişlerdir. Cassell'i de tanımazlar. N.R.F.'in Ansiklopedisini ise, okuyacak seviyede değildirler. Samimiyetsizlik kitabın isminden başlıyor: *Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi*.

Biliyoruz ki, delikanlılar çok çetin bir yolculuğa tek başlarına çıkmışlardır. Bir İbn'ül Emin Mahmut Kemal Bey'in irfanından da mahrumdurlar. Çeşitli ihanetlere uğramış ve bekledikleri yardımı bulamamışlardır. Taşıdıkları yükün altında ezilmemeleri takdir ve tebrike lâyık bir himmet ve cesaret örneğidir. Türkçemiz ilk defa olarak bu hacimde, bu kesafette bir edebiyat kamusu kazanmıştır. Teferruata ait kusurlar üzerinde durmak neye yarar? Eser bir ilim abidesi

12 *Meydan-Larousse Ansikopedisi*, 12 cilt ve 2 Ek. 1969-1973 yılları arasında yayımlanan Türk ansiklopedisi. 1960-64 arasında Fransa'da yayımlanan 10 ciltlik *Grand Larousse Encyclopédique* esas alınarak telif maddelerle zenginleştirilmiştir.

13 Milli Eğitim Bakanlığı tarafından 1943'te çıkarılmaya başlanan ve ancak 1985'te tamamlanabilen 33 ciltlik ansiklopedi. İlk 4 cildi *İnönü Ansiklopedisi*, 5. ciltten itibaren de *Türk Ansiklopedisi* olarak yayımlanmıştır. Genel sekreter: Agâh Sırrı Levend.

olmasa bile bir iyi niyet ve yorulma bilmeyen bir emek şâheseridir. Bütün gönlümüzle tamamlanmasını diler, yeni baskılarda daha kâmil ve ismine daha layık bir ansiklopediye sahib olacağımızı ummak isteriz.

REVAK VE SARAY

Önsözleri atlayanlar yaratıcıya saygı duymayanlardır. Yaratıcıya, yani insana. Bazen revak, saraydan daha muhteşem: İbn Haldun'un *Mukaddime*'si.[1] Bazen revak, saray kadar muhteşem: Dusaulx'nun Juvenalis tercümesine yazdığı "Giriş", Juvenalis'in kaleminden çıkmışçasına heybetli... Işık ve gölge ile işlenmiş ikiyüzelli sayfa. "Minnetten çok isyana yatkın insan kalbi. Homeros'un sesinde bile zaman zaman hınç ve isyan çığlıklaşmıyor mu?" diye başlıyor Dussaulx ve hicvin tarihini anlatıyor.[2]

Bazen yaratıcı bütün ustalığını revakta tüketiyor. Sarayı

---

1 Ibn Haldun'un (1332-1406) *Mukaddime*'si (1378) için bkz. Cemil Meriç, "Kendi Semasında Tek Yıldız", *Umrandan Uygarlığa,* İletişim Yayınları, 1. baskı 1996, s. 139-163 ve Cemil Meriç, *Işık Doğudan Gelir,* "İbn Haldun ve..." İletişim Yayınları, 1.baskı 2008, s. 271-279. 7 cilt ve 3 bölümden oluşan *Kitab-ül İber*'in birinci bölümü. *Mukaddime, İbn Haldun,* hazırlayan Süleyman Uludağ, 2 cilt 1 takım, Dergâh Yayınları, İstanbul, 1. baskı 1982.

2 Dusaulx, Jean-Joseph (1728-1799), "Discours sur les satiriques latins", *Satires de Juvénal,* traduction de J. Dusaulx (*Juvenalis, Hicivler,* Fransızcaya çeviren J. Dusaulx) içinde, 2 bölüm ve notlar, 207 sayfa, cilt 1, 4. baskı, Chez Merlin, Paris, 1803. Juvenalis Junius, 47 (?)-128(?), hicivleriyle ünlü Romalı şair.

inşaya yetmiyor ömrü. Buckle'ın *İngiliz Medeniyeti Tarihi*,[3] İbn Haldun'un *Mukaddime*'si gibi bir giriş, bir revak. Kurulmak istenen, ama kurulmayan abidenin kendisini düşünün.

Hugo'nun *Cromwell*'i, ölü doğmuş bir kitap. O garip dramın son okuyucuları mısralardaki velveleye âşık birkaç Hugoperest. Ama Mukaddime bir mektebin, bir tahassüs dünyasının bayrağı.[4] "Cromwell Mukaddimesi" olmasa, Namık Kemal "Celaleddin Harzemşah Mukaddimesi"ni yazamazdı. Bu mukaddime de birincisi gibi, ihtişamlı bir revak.[5] Uzun zaman Türk edebiyatı, "Harzemşah Mukaddimesi"ne dayanacaktır. Tanpınar'a göre, "yenilik edebiyatımızın bir beyannamesi"dir mukaddime.[6] *Makber* mukaddimesi de,

---

3 Buckle, Henry Thomas (1821-1862), *History of Civilisation in England,* 2 cilt. "General Introduction", 1. cildin tamamı "Genel Giriş"e ayrılmış, 672 sayfa, Londra, J. W. Parker & Son, 1. cilt 1857, 2. cilt 1861. Fransızca çevirisi, *Histoire de la Civilisation en Angleterre,* çeviren A. Baillot, Paris, 1865.

4 Hugo, Victor (1802-1885), "La Préface de Cromwell" (1827), Victor Hugo, *Oeuvres Complétes Critiques* içinde. R. Laffont, Paris, 2002.

5 Namık Kemal (1840-1888), "Mukaddime-i Celâl", *Celaleddin Harzemşah* adlı tiyatro eserinin önsözü, Kahire 1897. Eserin ilk baskısı 1876, ancak bu baskıda "Mukaddime" yer almaz. Yeni harflerle baskıya hazırlayan Hüseyin Ayan, *Namık Kemal, Celaleddin Harzemşah,* Dergâh yayınları, İstanbul 1975. Ayrıca, "Namık Kemal, Mukaddime-i Celâl", *Yeni Türk Edebiyatı Antolojisi II* içinde; hazırlayanlar Mehmet Kaplan, İnci Enginün, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi yayınları, İstanbul 1978.

6 "Cromwell Mukaddimesi" ile "Harzemşah Mukaddimesi" arasındaki benzerlikler için bkz. Cevdet Perin (1914-1994), *Tanzimat Edebiyatında Fransız Tesiri,* İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Pulhan Matbaası, İstanbul, 1946 (CM). Ayrıca karşılaştırmalı bir çalışma için bkz. Burcu Çılgı, "Victor Hugo ve Namık Kemal'de Romantizm; Cromwell ve Celaleddin Harzemşah'ın Karşılaştırmalı İncelenmesi", Yüksek lisans tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Fransız Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Ankara, 2007. Çılgı'ya göre, Hugo *"Cromwell* adlı oyunun önsözünde romantizmin kuramını belirler ve üç yıl sonra sahnelediği *Hernani* oyunuyla bu kuramı uygulama alanına geçirir. Böylece romantizm ekol halini alır... *Cromwell*'in önsözü de romantik ekolün bildirgesi kabul edilir. Fransa'dan Türkiye'ye geçen romantizm Namık Kemal'le belirginleşir..." Kemal, *"Celaleddin Harzemşah* adlı oyunun önsözünde Türk romantizminin kuramını belirler... Bu önsöz Türk romantizminin manifestosu niteliği taşır ve yüzünü Batı'ya çeviren Türk edebiyatında yeni ufukların açılmasını sağlar".

daha sonraki Türk nesrinin inkişâfında büyük payı olan bir âbide parçası.[7]

7 *Makber* mukaddimesi, Abdülhak Hâmit Tarhan'ın "Birkaç Perişan Söz" başlığıyla, *Makber* şiirine yazdığı önsöz (1885), "Hâmit'in şiiri ve şiir üzerindeki görüşleri, Servet-i Fünun şairlerini ve sonraki kuşakları derinden etkilemiştir. Yeni Türk şiirinin imaj ve dil açısından öncüsü Hâmit'tir", öğretim görevlisi Elif Emine Özer, "Abdülhak Hâmit Tarhan'ın Poetikası ve Makber'deki Yenilikler" içinde, *Pamukkale Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, sayı 10, 2001.

ARAPÇA ÖĞRENMEK

Ömer Faruk, bir Amerikan Üniversitesinde hoca. Konusu: İslâmiyet. Çeşitli mabetlerde dolaştıktan sonra, hidayete ermiş. Koyu ve inanmış bir Müslüman. Vahdet düşüncesine bir parça da Spinoza'dan gelmiş. Fakat asıl mürşidi: Malcolm X. Deli mi, dâhi mi, bilmiyorum. Muhakkak olan şu ki bir Amerikan Üniversitesinde hoca. Hayatını ilayı kelimetullah'a vakfetmiş, hiç de abuk sabuk konuşmuyor. İslâm'ın insanlık için tek kurtuluş yolu olduğuna inanıyor. Çağımızın şaşkın aydınlarına seslenirken Protestan bir Amerikalının bütün kültür mirasına dayanmaktadır. Yani bu çiçeği burnunda Müslüman, geri kalmış ülkelerin şapşal aydınlarından çok farklı. Politika, karar vermek mevkii, diyor. Müslüman politikanın dışında kalamaz. Ve sözde Müslüman ülkelerin gençliğine ilk tavsiyesi "Arapça öğreniniz". Mekteplerinizde Arapça okutulmalı. Kendisi, İslâm fıkhı üzerinde çalışmaktadır. İsmini bile bilmediğim birçok İslâm fakihinin çağımız insanına yol göstereceğini iddia etmektedir. 1980'de neşredilmiş nefis bir mülakattan öğreniyoruz bunları. Konuşmayı yapan Erzurum Üniversitesi'nde

bir asistan. Kaç kişi okumuş, kaç kişi üzerine düşünmüş. Allah'a malum![1]

Kimsenin bilgiye, tefekküre, tarihe tahammülü yok. Marx, tatsız ve ukalâ bir yol arkadaşı. Onun yerini Debray'ler, Che Guevara'lar aldı. Silahı kapınca belli cinayetler işleyecek, kurulu düzeni serseme çevirecek ve kaşla göz arasında iktidara kurulacaksın. Sol'un bu aceleciliği Müslüman gençliğini de yakalamışa benziyor. İran'daki inkılap da, Güney Amerika'daki ayaklanmalar gibi meccani bir zafer sağlayacak ve bütün insanlık takdir-i ilahî sayesinde İslâm'ın üstünlüğünü temsil edecekti. Aynı sihrî düşünce, sosyal meseleler önünde aynı şuursuzluk. Anlamak istemiyoruz ki hiçbir zafer bedava kazanılmaz. Mucizeler çağında yaşamıyoruz. Çetin ve sıkıntılı hazırlıklara ihtiyacımız var. İran veya Turan, veya Güney Amerika, uyanıkken görülen birer rüyadır. Hiçbir inkılap birikimsiz olmaz. Hiçbir inkılap bir ithal metaı değildir.

Ne kadar yazık! Bir Ömer Faruk'un irfan ve iz'anı ile yarını kuracak Müslüman gençliğimizin idrâksizliğini muakayese edince, yüzümüz kızarıyor. Ömer Faruk İslâm'ı tanımak için ilk adım Arapça öğrenmektir diyor. Bu ihtiyacı duyan kaç Türk aydını var? Bırakın Arapça öğrenmeyi, Osmanlıcadan ne haber? 1917'lerde İstanbul Darülfünunu'nda Arap Edebiyatı okutulmuş. Bağdatlı Müderriszade Mehmet Fehmi Efendi derslerini *Arap Edebiyatı Tarihi* adıyla yayımlamağa başlamış. Cahiliye devrini ele alan birinci cilt dokuz yüz sayfalık bir hazine.[2] Kapağını açan kaç kişi var? Hazretin hal tercümesini hiçbir yerde bulamadım. Üstat bizim görmemize, okumamıza imkân olmayan başlıca me'hazları taramış. Bir Huart'dan, bir Blachère'den daha büyük bir sela-

1 Ömer Faruk hakkında başkaca bir bilgi bulamadığımız gibi, bu mülakatın içeriğine ve mülakatı yapan asistanın ismine de ulaşamadık.

2 Bağdatlı Müderriszade Mehmet Fehmi, *Tarih-i Edebiyyat-ı Arabiyye, Cahiliyye Devri*, cilt 1, Matbaa-i Amire, İstanbul, 1332 (1917).

hiyet. Humeyni'nin beyanatları varken Fehmi Efendi'yi kim okur? William Jones'un *Muallakat* tercümelerini düşünüyorum. Edward Said'in ithamları geliyor aklıma: Oryantalistler ajandırlar. Belki doğru. Ama neyin ajanı? Adam Farsçanın zamanımıza kadar muteber bir gramerini Fransızca olarak kaleme almış, *Nâdir Şah Tarihi*'ni Voltaire'in diline kazandırmış. Osmanlı edebiyatının, İran ve Arap edebiyatları içinde çok orijinal bir yeri olduğunu delilleriyle ispat etmiş. Ajan bu mu? Biz yarım asır önce yazılan bir *Arap Edebiyatı Tarihi*'nden habersiziz. Ne İmr'ul Kays'ı tanıyoruz, ne Sûkul Ükra'yı. Ajan biz miyiz acaba, Batılılar mı?

Sol'un yerli şeyhülislâmları, Saint-Simon'u okumayınız diye fetvalar ısdar eder, sağ M. Şemseddin'in *İslâmda Tarih ve Müverrihler*'ini unutturmaya çalışır.[3] Fehmi Efendi'nin abide kitabı unutulur ve unutturulurken, bu ölü kalabalığın tecessüsünü hangi İsrafil sûru canlandırabilir? Ömer Faruk elbette ki dikkati çekmez.

Burke hakkındaki makaleyi[4] çevirirken bunları düşünü-

3 Mehmet Şemsettin Günaltay (1883-1961), *Islam'da Tarih ve Müverrihler*, Evkaf-İslamiye Matbaası, İstanbul, 1924, 464 sayfa. Yüksel Kanar tarafından sadeleştirilerek, *İslam Tarihinin Kaynakları, Tarih ve Müverrihler* başlığıyla 1991'de yeniden basılmıştır, Endülüs Yayınları, İstanbul, 1991, 460 sayfa. Günaltay'ın diğer eserlerinden bazıları şunlardır: *Zulmetten Nûra* (1913), *Zulmetten Nûra, Bunalım Çağından İslâm'ın Aydınlığına*, Marifet Yayınları, 1998; *Hurafattan Hakikate* (1914), *Hurafattan Hakikate, Hurafeler ve İslâm Gerçeği*, sadeleştiren Ahmet Gökbel, Marifet Yayınları, 1997; *Mâziden Âtiye* (1920), *Mâziden Âtiye, Geçmişten Geleceğe*, Marifet Yayınları, 2000; *İslâm Öncesi Arap Tarihi*, Ankara Okulu Yayınları, 2006; *Dinler Tarihi, Yeryüzündeki İlkel Dinler*, Kesit Yayıncılık, 2006. (Bkz. 49 Tarih ve Müverrihler)

4 Cemil Meriç'in sözünü ettiği makale ("Burke and the conservative tradition", Burke ve muhafazakâr gelenek), editörlüğünü David Thomson'un (1912-1970) yaptığı *Political Ideas* (Siyasî Düşünceler) adlı kolektif eserde yer alan bir makaledir. Penguin Books, ilk baskı Londra, 1966, 205 sayfa. Cemil Meriç, 1980'li yılların başında, Lamia Çataloğlu ile beraber bu kitabın çevirisine başlamış, çevirinin bir bölümü 1981 yılının Mayıs ve Haziran aylarında *Yeni Devir* gazetesinde yayımlanmıştır ("Batı'nın gözüyle siyasî düşünceler"). Meriç'in çevirdiği bölümler, 15 yazıdan oluşan eserin ilk 9 yazısıdır. Kitap daha sonra Türkçe'ye çevrilerek basılmıştır: David Thomson, *Siyasî Düşünce Tarihi*, çeviri: Ali Yaşar Aydoğan, Cengiz Şişman, Hasan T. Kösebalaban, Hüseyin Yılmaz,

yordum. Burke, kendini korumak isteyen bir dünyanın peygamberi idi. Yaşayan ve yaşayacak olan bir dünyanın. Tutucu imiş. Sevsinler tutuculuğu![5] Burke'ün dediği gibi, cân-ı gönülden yapılan her şey güzeldir. Biz hiçbir şeyi cân-ı gönülden yapmıyoruz. Onun için davranışlarımızda ciddiyet ve samimiyet yok. Acaba harfler değişmese, netice çok mu farklı olurdu? Birikim yokluğunun bütün günahını harf inkılabına yükleyebilir miyiz? Sanmıyorum. Cezmi Ertuğrul'un *Dil ve Edebiyat'ı*[6] ile Fehmi Efendi'nin *Tarih-i Edebiyat-ı Arabiyye*'si aynı yılda yayımlanmış. Osmanlı büyük bir savaş içindedir. Her iki eser de yankı uyandırmadan yok olup gitmiş. Pekiyi, 28'lere kadar kimse eğilmemiş mi bu kitaplara? Cezmi Ertuğrul da Fehmi Efendi de tanınmamış birer insan. Birincisi intihar etmiş, ikincisinin akıbeti meçhul. Erol Güngör'ün Hicretin 1500. yılı münasebetiyle yayımladığı kitap henüz hiçbir yankı uyandırmadı.[7] Samiha Ayverdi'nin *Kölelikten Efendiliğe* adlı risalesi de unutulup gitti.[8] Türk toplumunun sıfat-ı kâşifesi kadirnaşinaslıktır. Türk toplumunun ve ölüme mahkûm bütün kavimlerin.[9]

İzzet Akyol, Kenan Çayır, M. Süreyya Er, Mehmet Demirhan, Süleyman Kor. Şule Yayınları, İstanbul, 1996. David Thomson, *Siyasî Düşünce Tarihi,* Metropol Yayınları, İstanbul, 2002.

5 Burke, Edmund (1729-1797), İrlandalı yazar, siyasetçi, filozof. *Reflections on the Revolution in France,* Londra, 1790. İlk Fransızca çeviri, *Réflexions sur la Révolution de France,* çeviren Pierre Dupont, 1791. Yeni bir baskısı, Hachette, Paris, 2004.

6 Cezmi Ertuğrul, *Lisan ve Edebiyatımız Hakkında Tahlil, Tenkit, Mukayese,* İstanbul Hukuk Matbaası, 1917. Bkz Cemil Meriç, "Diller nasıl gelişir?", "İş ve Düşünce", *Türkiye İktisadî ve İçtimaî İlimler Mecmuası*, sayı 264, Aralık 1968.

7 Prof. Dr. Erol Güngör (1938-1983), *İslâmın Bugünkü Meseleleri,* Ötüken Neşriyat, 1981.

8 Samiha Ayverdi (1905-1993), *Kölelikten Efendiliğe,* Kubbealtı Neşriyat, 1978.

9 Bu yazının ilk hali için bkz. Cemil Meriç, *Jurnal, cilt 2,* "Bilgiye, Tefekküre, Tarihe Tahammül", s. 294 vd, İletişim Yayınları, 1. baskı, İstanbul, 1993.

Yüksek İslâm Enstitüsü'nde öğrenimini tamamlayan genç bir arkadaşım vardı. Çeşitli üniversitelerde asistanlık imtihanına katıldı. İngilizceden daima başarılı oldu, Arapçadan başarısızlığa uğradı. Oysa İmam-Hatip mezunuydu. Demek ki gerek İmam-Hatip, gerekse Yüksek İslâm Enstitüsü, Arapça öğretmiyordu. Kendi tahsil yıllarımı hatırladım. Rüştiyede dört yıl Arapça okumuştum. Lisede de dört yıl. Bu müddet içinde Fransızcayı pekâlâ sökebilmiştim. Ama Arapça her zaman meçhulüm kalmıştı. Oysa Osmanlıcayı çok iyi biliyordum. Muhitimde Arapça konuşulurdu. Hocalarım saygıdeğer kişilerdi. Neden öğrenememiştim Arapçayı? Sınıf arkadaşlarımın da hemen hepsi az çok Fransızca öğrendi. Ama hiçbiri Arapçayı sökemedi. Rüştiyede, Beyrut'ta basılan Reşid eş-Şartûnî'nin *Sarf ve Nahiv* kitablarını okumuştuk. Arapça hocamız, Kur'an da öğretiyordu. Lisede *Durûs el Kavvâs* isimli bir sarf kitabı okutuluyordu. *Tehzib el Ahlâk* isimli bir kitaptan da faydalanıyorduk. Sonra, Ömer Yahya adında bir şair, hocamız oldu. Ve bize *Kelile ve Dimne*'yi söktürmeğe çalıştı. Okuduğum lisede Arap talebe-

ler de vardı. Umumiyetle Arapça konuşuyorlardı. Hocalarımızın birçoğu da Arapça konuşuyorlardı, zaten ya Araptılar veya Arapça biliyorlardı. Neden Arapça öğrenememiştim? Şahsî bir tembellik söz konusu olamazdı. Eski bir idadî mezunu olan babam bana kıyasla Arapça biliyordu. Ama bu bilginin hudutları neydi?

Suali umumileştirmek ve "Osmanlı Arapça biliyor muydu?" şeklinde ortaya atmak daha doğru olacak. Cedlerimiz Arapçayı ne kadar sökmüştü acaba? Bir Namık Kemal gerçekten biliyor muydu Arapçayı? Kemal'in kültür dili Arapça mıydı, Fransızca mı? Aynı suali Muallim Naci için de tekrarlayabiliriz. Elbette ki Naci, belli bir hudut içinde de olsa, Arapça biliyordu. Ama Fransızcadan tercümeleri, Arapçadakilerden daha büyük bir yekun tutar. Gerçi Asım Efendi, meşhur *Firûzâbâdî Kamus*'unu o dönemde hülâsa etmiş, Türk aydınlarına başvurabilecekleri bir kaynak sağlamıştı.[1] Asım tercümesinden kaç kişi faydalandı? Ve o kaynak yardımı ile hangi kitaplara başvuruldu?

Süleyman Nazif, bütün ciddiyetine rağmen, Farsçayı bildiğini fakat Arapçaya o kadar hâkim olamadığını itiraf etmekten çekinmez. Medrese, Arapçaya ne kadar yer veriyordu? Gerçi beyân, bedîi' ile ilgili birçok kitapların Türkçesi, mesela *El Telhîs ve'l Mutavvel* tercümesi okutuluyordu.[2]

---

1 Arapçadan Arapçaya iki ciltlik "muhtasar bir sözlük" olan ve 1410 yılında tamamlanan *Firuzâbâdî Kamusu (Kamus-ül Muhit vel-Kabus-ul Vesit,* kısaca *Kamus-ül Muhit)*, Mütercim Asım Efendi tarafından 1815-1818 yılları arasında *Kamus-u Okyanus el-basit fi tercümetil Kamus-el Muhit*, kısaca *Kamus-el Muhit* veya *Kamus-u Okyanus)* adıyla Türkçeye çevrilmiştir. Firuzâbâdî ve Mütercim Asım Efendi için bkz. "Ali Babanın Mağarası", Cemil Meriç, *Kültürden İrfana* içinde, İletişim Yayınları, Istanbul, 2013, s. 279, dipnotu 3.

2 Belagat, düzgün ve yerinde konuşma sanatının kurallarını inceler, kendi içinde meâni, beyân ve bedîi olarak üçe ayrılır. "Esas amacı, Kur'an'ın ifade mucizesini ortaya koymak, İslâm dininin anlatımında konuşmacıları iyi yetiştirmek"tir. Belagatin beyân kısmında, kelimeleri mecazî anlamda kullanma teknikleri, kinaye gibi konular, bedîi kısmında da, kelimelerle ve anlamlarla ilgili süsleme sanatları anlatılır. Medreselerde, belagat alanında en yay-

Cevdet Paşa da *Belâgat-ı Osmaniye*'ye Arap irfanının zübdesini aktarmıştı. Paşa, neden *Belâgat*'ı Arapça kaleme almak ihtiyacını duymamış? Onsekizinci asırda, Kâtip Çelebi, *Kitabiyat Ansiklopedisi*'ni *Keşf-uz Zunun* ismiyle Arapça yayımlamıştı. Onaltıncı yüzyılda yazılan *Mevzuat-ül Ulum* ise, Osmanlıcadır.[3]

Demek ki, Yüksek İslâm Enstitüsü'nü bitiren genç arkadaşın da, benim de Arapça öğrenemeyişimiz, çok tabiî idi. Her şeyden önce içtimaî bir tahrik ve anane kurulmamıştı. Kaldı ki Arapça veya Farsça okutacak kaç hocamız var? Önce Osmanlıcayı okutsak daha iyi olmaz mı?

Bence, mesele, kendi ilmimizi, kendi kültür eserlerimizi okuyup anlamaktır, ötesi teferruattır. Osmanlılar da hiçbir dönemde Arapça bilmiyorlardı. Bu itibarla, günümüzün güç şartları içinde, bugünkü nesillerin böyle bir gayreti göze almaları tam bir hayal olur. Esasen, saik yok, motivasyon yok.

---

gın olarak okutulan kitapların başında Sadeddin Mesud bin Ömer Teftazani'nin (1312-1390), Hatib Dımışki'nin *Telhis-ül Miftah* kitabına yazdığı şerh olan *El Mutavvel ale'l Telhis* adlı, "Kur'an'ın ifadelerinin güzelliğini en iyi açıklayan eser olarak bilinen" şerhi gelir. Kitap, *Elnef-ul Muavel Tercemet-üt Telhis ve Mutavvel* başlığıyla, Abd-ül Nafi Ramazanzade tarafından 1872-73'te Türkçeye çevrilir. Cilt 1, Saraybosna Vilayet Matbaası, 1872, cilt 2, Matbaa-i Amire, İstanbul, 1873.

3 Ahmet Cevdet Paşa, *Belâgat-ı Osmaniye*, Şirket-i Mürettebiye Matbaası, İstanbul 1298/1881. Latin harflerine aktararak baskıya hazırlayanlar Turgut Karabey, Mehmet Atalay, Akçağ Yayınları, Ankara, 2000.

Katip Çelebi, *Keşf-el-Zunun*, hazırlayanlar Şerafettin Yaltkaya, Kilisli Rıfat Bilge, 4 cilt, Milli Eğitim Yayınevi, İstanbul, 1971-72. *Keşfü'z Zünun*, çevirmen Rüştü Balcı, 5 cilt, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2007. Katip Çelebi bu eserinde "dokuz binden fazla yazar ve on beş bin civarındaki bilim dalı hakkında bilgi vermiştir."

Taşköprülüzade (Taşköprüzade) Ahmed Efendi, *Miftahu's Sa'ade ve Misbahu's Siyade fi Mevzu'ati'l Ulum*, 1541. Oğlu Kemaleddin Mehmed Efendi tarafından *Mevzuat-ül Ulum* adıyla Türkçeye çevrildi. Ahmet Cevdet Paşa'nın katkılarıyla 2 cilt halinde yayımlandı, Dersaadet, İkdam Matbaası 1313 (1895-1896). Eserde "tıp, kimya, botanik, zooloji, matematik, fizik gibi bilimlerin o günkü durumları hakkında değerli ve aydınlatıcı bilgiler bulunmaktadır". *İlimler Ansiklopedisi (Mevzuat-ül Ulum)*, sadeleştiren Mümin Çevik, Üçdal Neşriyat, İstanbul, 1975.

Arapça dilimize, kemiğimize girmemiş ki. Niçin öğreneceğiz? Sebebi nedir? Bütün Arapça kitaplar nasılsa İngilizce, Fransızca veya diğer bir Batı diline çevrilmiştir.

DİL KURUMU, DİL AKADEMİSİ

Milletlerin tarihinde Akademiler çok büyük bir rol oynamazlar. Bilhassa bizim örnek aldığımız Fransız Akademisi ancak bir müşahittir. Yazarların kullandığı en güzel dili tespit etmek gibi bir vazife yüklenmiştir, ne kelime uydurur, ne sarf şekillerine müdahale eder. Kurulduğu günden beri, Akademi'nin vazifesi sadece mevcut müşahhas kelimeleri atarak daha çok mücerret düşünceyi ifade edebilen kelimelerin üzerinde durmak, onları belirtmektir. Akademi, ancak anarşiye dur diyebildiği ölçüde, bir otorite sağlayabildiği ölçüde, bir inzibat unsuru olduğu ölçüde işe yarar. Akademi'nin bu vazifeyi yapabilmesi de Akademi'ye seçilen insanların vasıflarına bağlıdır, yoksa Akademi kendi kendine hiçbir şey değildir.

Vaktiyle Encümen-i Daniş'in muvaffak olamadan dağılışı, gerçek ihtiyaç olmadığı takdirde, bu çeşit müesseselerin ömürlü olamayacağının bir işareti olarak görülmelidir.[1] Encümen-i Daniş aslında çok iyi niyetlerle kurulmuş-

1 Encümen-i Daniş, Osmanlı Devleti'nde, 1851-1862 yılları arasında hizmet vermiş ilk Türk akademisi. Kurucusu Mustafa Reşit Paşa. Amacı eğitim ve kültür

tu. Fakat hiçbir şey yapamadan sönüp gitmiştir çünkü, içtimaî bir ihtiyaca cevap verememiştir. Dil Kurumu, Dil Akademisi gibi müesseseler üzerinde, bundan elli yıl kadar önce de münakaşalar yapıldı, dergiler anketler düzenlediler. Yakup Kadri'nin başkanlığını yaptığı komisyon birçok anketler yayımladı ama alınan cevapların çoğu, Akademiye ihtiyaç olmadığı yolunda idi. Atatürk bir Dil Akademisi kurabilecekken, aydınlar arasındaki tereddüt ve şüphe üzerine Dil Kurumu'nu kurdu. Şurası muhakkak ki, gerçekten Akademi azası olabilecek vasıfta insanların ortaya çıkması, ehliyetlerini ispat etmeleri, dürüst olmaları, samimi olmaları, Türk diline gönülden bağlı olmaları şartıyla bir Akademi her zaman faydalı olabilir. Bugün de bir Dil Akademisi kurulabilmesi için, Akademi üyelelerinin vasıfları tespit edilmelidir her şeyden önce, hem de çok belirgin bir şekilde.

Yakın tarihimizde, bedbaht savaşların yol açtığı bir bölünme oldu nesiller arasında. Biz Çanakkale'yi yedek subaylarla yani aydınlarla yaptık. Büyük bir aydın kaybıyla karşı karşıya idik. Çanakkale'den sonra da, bazı aydınlar memleket meselelerine, bu arada dil meselesine de eğildiler, belli hal çareleri tavsiye ettiler. Mesela Cezmi Ertuğrul, Celâl Nuri, Abdullah Cevdet, Hüseyin Kâzım Kadri... Bu büyük aydınların tavsiyeleri dinlenmedi. Aslında bugün içinde bulunduğumuz boşluk, maziyi iyi tanımayışımızdan doğmaktadır. Bu itibarla her şeyden önce bu konuda bizden önce-

---

alanında çalışmalar yapmak, Batı'daki ilmî çalışmaları ve yenilikleri takip etmek, ilim ve fenlere dair kitaplar hazırlamak ve tercüme etmek.. Encümen-i Daniş'in başardığı en önemli iş, Ahmet Cevdet Paşa'ya yazdırılmış olan 12 ciltlik *Tarih-i Cevdet* adlı eserdir. Cevdet ve Fuat efendilerin hazırlamış oldukları ve ilk Türkçe gramer kitabı kabul edilen *Kavaid-i Osmani*'nin basılması ve İbn Haldun'un *Mukaddime* adlı eserinin Ahmet Cevdet Paşa tarafından Türkçeye çevrilmesi Kurul'un diğer önemli işleri arasındadır. Bir başka amacı da Darülfünun'un kurulmasına hazırlık yapmak, üniversitede okutulacak kitapları hazırlamak olan ve 40 dahilî, 30 da haricî üyeden oluşan Encümen 12 yıl hizmet verdikten sonra dağılmıştır.

kilerin neler düşündüğünü, neler tavsiye ettiklerini bilmek, yazdıklarını yeni harflere çevirmek, okumak, okutmak, tartışmak zorundayız. Neden bu şekilde düşünüyorlardı, nerelerde hata yapmışlardı?

Celâl Nuri, birinci anayasa komisyonunda zabıt kâtibiydi, sözü dinlenen gerçek bir aydındı, çok da tanınıyordu. İki Batı dilinin yanında Arapça ve Farsça bilen, dil konusunda da çok selahiyetli bir insandı. *Türk İnkılâbı* isimli kitabında bu konuyla ilgili fikirlerini de yazmıştır. Ama biz bu metinden habersiziz.[2] Cezmi Ertuğrul *Lisanımız ve Edebiyatımız* isimli risalesinde aynı konuyu ele almıştır ama bundan da habersiziz.[3] Hatta ilgisizliğimiz, cehaletimiz o kadar efsa-

---

2 Celâl Nuri, *Türk İnkılâbı*, Suhûlet Kütübhanesi, İstanbul, 1926; Celâl Nuri İleri, *Türk İnkılâbı*, hazırlayan Recep Duymaz, Kaknüs Yayınları, İstanbul, 2000. Celâl Nuri İleri, *Türk Devrimi, İnsanlık Tarihinde Türk Devriminin Yeri*, günümüz yazı ve diline çeviren Özer Ozankaya, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2002. Eserle ilgili olarak Süleyman Nazif, şunları yazmış Celâl Nuri'ye: "... Eğer görüp anladıklarını ahlafa gösterip, anlatmakta ihmal etmiş olsaydın, işte o zaman azizim Celâl Nuri, Tarihe karşı ilelebet borçlu ve mahcup kalırdın. Neşretmeden önce bana okumak lütfünda bulunduğun eserin, o borcu, fakat pek âlicenâbâne bir ödeme şeklidir. Seni tebrik edenlerin ilki bulunmakla pek müftehirim". Bkz. Cemil Meriç, "Diller Nasıl Gelişir?", *Hareket* dergisi, Türk Dili Özel Sayısı, Eylül 1972.

3 Cezmi Ertuğrul (1896-1917). "Adı, dedesi Namık Kemal'e ve onun romanı *Cezmi*'ye izafeten verilen Mehmet Kemal Cezmi, Ali Ekrem Bolayır'ın (1867-1937) en büyük çocuğu ve tek oğludur. İsviçre'de öğrenim gören, babası gibi müziğe ilgi gösteren Cezmi... İstanbul'a döndükten sonra, kendisinden yaşça hayli büyük ve son keman hocası olan evli bir Belçikalı müzik öğretmenine beslediği aşka karşı olumlu bir cevap alamayınca, 6 Mart 1917'de... intihar etmiştir"... "H. Ziya Uşaklıgil'in Cezmi'yle ilgili hatıra ve tespitleri de oldukça ilginçtir: Cezmi yalnız babasının değil, herkesin iftiharına lâyık bir vatan yavrusu idi; zeki, iyi keman çalan, her vakit okuyan, her okuduğundan en geniş ölçüde istifade eden... endamiyle, haliyle, edasıyla insanı cezbeden bir gençti"... "Babasının tespitlerine göre (de), oğlu Cezmi müstesna bir fıtrata sahip ve şairdir" (Âlim Gür, "Ali Ekrem Bolayır Biyografisine Katkılar", *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 2004 içinde. Bkz. www.sosyalbil.selcuk.edu.tr). Cezmi ismine Ertuğrul isminin ne zaman ve nasıl eklendiğini bilmemekle beraber, *Lisan ve Edebiyatımız Hakkında Tahlil, Tenkit, Mukayese* isimli kitabında Cezmi Ertuğrul ismini kullandığını biliyoruz (İstanbul Hukuk Matbaası, 1917). Cemil Meriç, Cezmi Ertuğrul için şunları yazmış: "Cezmi Ertuğrul Namık Kemal'in torunu. Ve Namık Kemal kadar coşkun bir zekâ. Atena gi-

nevi bir buut kazanmıştır ki günümüzde yazılmış sayılabilecek bir İsmail Habib'in *Dil Davası* isimli kitabından bile habersiziz.[4]

Bizden öncekiler, dil konusunda ne gibi şeyler tavsiye ettiler, bu tavsiyeleri neden tutulmadı, bugün bunlar göz önünde bulundurulabilir mi? Bir İsmail Habib'in ortaya attığı dava hatırlanmadan, ele alınmadan, delilleri çürütülmeden veya kuvvetlendirilmeden konuya eğilmek çok hatalıdır. Konuşmak, düşünmek, hal çareleri aramak, ancak belli bir zemin üzerinde meseleler tespit edildikten sonra mümkündür. Havadan konuşmak olmaz. Ne söylüyorsunuz, neye taraftarsınız, neye itiraz ediyorsunuz, bunları yazılı metinler halinde tespit edelim, üzerinde tekrar düşünebilelim, tekrar tartışabilelim. Yoksa sadece konuşmak havada kalıyor, hiçbir yere de götürmüyor insanı.

Bir Dil Akademisi Türk insanına ne getirir? Türkiye'de dil şuuru olmadan Akademi'nin bir mucize yaratması beklenemez. Kaldı ki bugün sözü dinlenen, yüksek sesle ko-

bi, silahlarıyla doğmuş Cezmi. *Lisan ve Edebiyatımız* ilk ve son eseri. 1917'de yayımlanmış ve hiçbir yankı uyandırmamış. Oysa bu 140 sayfalık deneme çok geniş, çok ciddi bir kültüre dayanıyor. Cezmi düşünen ve düşündüren adam. Onun edebiyat araştırmalarına getirdiği yenilikten kimsenin haberi olmamış. Çölde vaaz vermiş Cezmi" (*Dönem* dergisi, Mart 1965). Cezmi Ertuğrul hakkında bazı bilgiler için bkz. *Ali Ekrem Bolayır'ın Hatıraları,* hazırlayan Metin Kayahan Özgül, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1991, 511 s. ve *Ali Ekrem Bolayır'dan Suut Kemal Yetkin'e Mektuplar,* hazırlayan M. Kayahan Özgül, Oğlak Yayıncılık, İstanbul, 1996, s. 136.

4 İsmail Habib Sevük (1892-1954), Yazar ve edebiyat tarihçisi. İstanbul Hukuk Fakültesi'ni bitirdi. Edebiyat öğretmenliği, maarif müdürlüğü, milletvekilliği görevlerinde bulundu. Başlıca eserleri, *Türk Teceddüt Edebiyatı Tarihi* (İstanbul, 1924), *Edebî Yeniliğimiz* adıyla, liselerin son sınıfları için 2 cilt olarak tekrar basıldı (İstanbul Devlet Matbaası, 1931-32), sonra da 2 ciltten bir cilde indirilerek *Tanzimat Devri Edebiyatı* ismiyle üçüncü kez basıldı (Remzi Kitabevi, İstanbul, 1951). *Tuna'dan Batıya,* üç buçuk aylık bir Avrupa seyahatinden izlenimler (İstanbul, 1935), *Atatürk İçin* (Cumhuriyet Matbaası, İstanbul, 1939), *Avrupa Edebiyatı ve Biz,* 2 cilt (Remzi Kitabevi, İstanbul, 1940-41), 1948-49 yıllarında *Cumhuriyet* gazetesinde yazdığı 19 yazının, birtakım ilave ve değişikliklerle bir araya toplanmasından oluşan *Dil Dâvası* (İnkılap Kitabevi, İstanbul, 1949).

nuşabilen, bunu birçok eserlerle, makalelerle boyuna tekrar eden Dil Kurumu'dur. Bu Kurum'a karşı çıkacak bir müessesenin Kurum'dan yüksek bir ehliyeti olması, onu unutturacak hazırlıkta olması gerekir. Yoksa siyasî iktidarın bir işaretiyle, birtakım danışmanların keyfine göre seçilmiş bir Akademi, bence, hiçbir iş göremez, ütopyadan başka bir şey değildir.

Fransız Akademisi, Fransız dilini sokağın taarruzundan, cehaletin taarruzundan korumuş, bir inzibat vazifesi görmüştür. Meşru bir vazife. Ama Fransız dilinin sözlüklerini yazanlar Akademi'nin dışındadırlar. Bir Littré, bir Larousse... Bizde de lügat teşebbüsü Akademinin dışında kalacaktır. Dil kurumunun dahi dışında kalmıştır. Bir Hüseyin Kadri, bir Şemsettin Sami, günümüzde bir Mehmet Doğan... Lügat yapmak Akademi'nin vazifesi olduğu halde Akademi'nin dışında kalmış, dışında gelişmiştir. Bu Batı'da da böyle olmuştur, bizde de. Türk dilinin kelimelerini tespit etmek vazifesini fertler yapmaktadır. Kullandıkları kelimelerle Türkçeye nizam verecek, istikamet verecek olanlar yazarlarımız, düşünce adamlarımızdır. Bu "uydurma dil" konusunda namuslu kalabilenler, bir elin parmakları kadar azdır, herkes şahsiyetinden fedakârlık yapmıştır. (Yahya Kemal gibi birkaç aydını bunun dışında tutuyorum.) Bu "uydurma dil"in bir hain virüs gibi, kanser mikrobu gibi hepimizi sardığını, kafalarımızı tahrip ettiğini, hayatım boyunca esefle müşahede ettim. Gerçekten dürüst kalabilen, kendi kalabilen, menfaatlerin dışına çıkabilen parmakla gösterilecek kadar az. Safları sıklaştırmak lâzım, Akademi olsun veya olmasın, bütün imkânımızı kullanarak yazmak, konuşmak mecburiyetindeyiz. Evet bir Dil Akademisi kurma düşüncesi dahi büyük bir hadisedir, bir şuurun ifadesidir ama Anayasa icabı kurulacak bir Akademi, dil meselesini halledemez, bu, fertlerin işidir, ferdî gayretlerle halledilebilir.

Kurulacak bir Dil Akademisi, birtakım vatandaşlara selahiyetler verecek, seslerini daha yükseklere çıkarmalarına fırsat verecek. Bunun ise Dil Kurumu faciasını devam ettireceği korkusundayım. Artık bir Yahya Kemal'in, bir Refik Halit'in yaşadığı devirde değiliz, bugün Türkçeyi selahiyetle temsil edecek kimse yoktur, son nesil gitmiştir ve biz hepimiz o üstatlar karşısında sadece yabancı bir kalem sahibiyiz, sesimizi ne kadar yüksek çıkartırsak çıkartalım, onların dil konusunda sahip oldukları otoriteye sahip olamayız. Korkum kendi cehaletimizden, kendi gayretsizliğimizden, kendi tembelliğimizden ileri geliyor. Ben, kendimize güvenemediğim gibi Akademi'ye de güvenmiyorum. Akademi'nin etrafında toplanacak insanların siyasî grupların kurbanı olmayacaklarına, gerçek bildiklerini gerçek olarak devam ettireceklerine inanmıyorum. Entelektüel, maalesef Türkiye'de dürüstlük vasfını çoktan kaybetmiştir. Entelektüel, siyasî mevkilerden caize ve mevki koparmak isteyen bir mahluktur. Haysiyeti kalmayan entelektüelin, dil konusunda da büyük bir haysiyet ve fedakârlık göstereceğini ümit edemiyorum.

Yanlış anlaşılmasın, ben Akademi'nin aleyhinde de değilim, söylediğim şu: Akademi kendi kendine olmaz, içtimaî bir ihtiyacın cevabıdır. Cemiyette Akademi dışında da çalışılabilir, lügat yazılabilir, mazideki şaheserler çevrilebilir, yani geçmişle bir köprü kurulabilir. Ama bütün mesele ferdî gayrete inhisar ediyor. Akademi olsun veya olmasın, milletin davasını, milletin takdiri yürütmektedir ve yürütecektir. Korkum, Akademi'nin sağlayacağı otoritenin kötüye kullanılması, suistimal edilmesi; korkum, yazar olarak aydına ve fikir adamına güvenemeyişimden...[5]

---

5 Ahmet Kabaklı'nın yönettiği "Anayasada Dil Akademisi" konulu açık oturumda Cemil Meriç'in verdiği cevapların bir özeti. "Türk Edebiyatı" aylık fikir ve sanat dergisi, Eylül, 1982.

İSLÂM'DAN ÖNCE İRAN EDEBİYATI[1]

İran... bütün Asya kavimlerinin zaman zaman konakladıkları kervansaray; medeniyetlerin dört yol ağzı. O ülkede kışla yaz kucak kucağadır, kızgın çölleri karlar çerçeveler, ço-

1 Bu yazı ilk kez 1967 yılında *Yeni Insan* dergisinde yayımlanmıştır. Cemil Meriç, "İran Edebiyatı", *Yeni Insan* dergisi, Haziran 1967. Cemil Meriç Hint edebiyatı üzerine kaleme aldığı eserini hazırlarken kendisini zaman zaman İran edebiyatının da eşiğinde bulmuş, yolu diğer eski dünya edebiyatlarıyla kesişmiş, bu arada İran edebiyatıyla ilgili bir eser de hazırlamayı düşünmüş, çalışmalara başlamış ama *Hint Edebiyatı*'nın basılmasındaki zorluklar, basıldıktan sonraki sessizlik Cemil Meriç'i hayal kırıklığına uğratmış, aldığı notlar, yaptığı çeviriler yarım kalmış, hepsini bir dosyada saklayarak devamını getirmemiştir. Elimizdeki yazı işte bu dosyada yer alan çalışmaların bir özeti gibidir. Bu çalışmalarında ona daha çok eşi Fevziye Meriç yardım etmiş, okumuş, el yazısıyla notlar almış, notlara veya çevirilere tarih koymuş, bu notları daktiloya çekmiştir. Böylece bu çalışmaların ağırlıklı olarak 1958 yılının Ekim ve Kasım aylarında yapıldığını biliyoruz. Bu çalışmalar sırasında Cemil Meriç'in faydalandığı ve bazı çeviriler yaptığı başlıca kaynaklar şunlardır: Gilbert Lazard, "Littérature Persane", *Encyclopédie de la Pléiade, Histoire des Littératures,* cilt 1 içinde, Gallimard NRF, Paris, 1955, s. 891 vd.; C.Huart, "La Littérature Perse", *La Grande Encyclopédie,* cilt 26 içinde, Société Anonyme de la Grande Encyclopédie, Paris; Will Durant, "La Perse", *Histoire de la Civilisation, La Judée, La Perse, L'inde,* cilt 2 içinde, Editions Rencontre, Lausanne, 1962, s. 81 vd.; J. Michelet, "La Perse", *Bible de l'Humanité* içinde, 2. baskı, F. Chamerot, Paris, 1864, s. 77 vd.; Edgar Quinet,"La Religion des Perses", *Le Génies des Religions. De l'Origine des Dieux* içinde, Pagnerre, Paris, 1857.

rak toprakların bağrında ırmaklar gizlidir... Nerede Hint'in hazinelerini bir masal sultanı cömertliğiyle dağıtan tabiatı?

İran'da hayatın ilk kanunu savaştır. Hazar kıyılarından kopup gelen kıvırcık saçlı Aryalılar bu yavuz tabiatı, kanlarıyla yoğurarak vatanlaştırdılar, çöller alın teriyle sulandığı için vahalaştı. Eski İran'ın inançlarını şekillendiren, bu çetin kavgadır.

Efsaneyle kaynaşan bir tarih. Eski imparatorlukları iskambilden şatolar gibi deviren kuzeyli akıncılar... Yıkılan mabetler, zincire vurulan hükümdarlar ve şehinşahlar sarayına bir altın nehri gibi akan hazineler. Cennet bahçelerinde yaşanan binbir gece masalı, cariyeler, harem ağaları, entrikalar. Sonra yatağına çekilen sel, İran yiğitlerinin kanlı mızraklarla çizdiği fütuhat haritasını paramparça eden Makedonyalı süvariler. İpliği kopan bir kolye gibi dağılıveren İskender İmparatorluğu, İran göklerine yeniden kanat geren Simurg. Ve nihayet ateşgedelerin titrek ışığını ebediyen dolduran gümrah nur: İslâmiyet.

Zaferden zafere koşan Arya beyleri edebiyatı hor görüyorlardı, gürzle nasırlaşan pençelerine kalemi yakıştıramadılar. Dara'nın, Bihust'un granitlerinden yükselen sesi, bir cellat satırı kadar soğuk ve ürperticidir, belli ki kalbi de granitten.

Dev iştahlı başbuğlar için uğraşılmağa değer üç meşgale vardı: cenk, av ve aşk. Halk, derin bir cehalet içindeydi. Bunun içindir ki, medeniyetlerin mirasına konan İran, dünya edebiyatına çok mütevazı bir miras bırakabildi: Anquetil Duperron'un[2] sonsuz fedakârlıklar pahasına karanlık-

2 Cemil Meriç'e göre "fecrin ilk pırıltısı"dır Anquetil-Duperron, "Asya ile Avrupa'yı ışıktan bir köprüyle birbirine bağlayan... ilk Avrupalı"dır. Bkz. *Bir Dünyanın Eşiğinde,* İletişim Yayınları, 1. baskı, İstanbul, 1994, s. 37 vd.

Abraham Hyacinthe Anquetil-Duperron (1731-1805), Fransız oryantalist. Sorbon'da okudu, İbranice öğrendi. Bir yandan da dinî bir eğitim aldı, Hollanda'da Cizvitlerin yanında eğitimini tamamladı, Arapça ve Farsça öğrendi. Paris'e dönerek bir süre Kraliyet Kütüphanesi'nde çalıştı. 1754'te, henüz 23 yaşındayken Hindistan'a gitti, birçok maceradan sonra, 1758'de Hint Okyanusu kıyıla-

lardan kurtarabildiği *Avesta*,[3] İran'ın eski geleneklerini dile getiren Pehlevice yazılmış dağınık sayfalar, çarmıha gerilen hükümdarlarla mağrur şehinşahların menkıbelerini ebedileştiren üç beş kitabe... Firdevsi,[4] altmış bin beyitlik destanı-

---

rında yer alan Surat'a vardı. Burada, Hindular, Müslümanlar ve İran'ın Müslümanlar tarafından fethinden sonra Surat'a göç eden, Zerdüşt dinine bağlı Pehlevilerden oluşan bir nüfus bulunmaktaydı. Ayrıca çeşitli Avrupa ülkelerinden gelen topluluklar da vardı. Anquetil, uzun bir arayış döneminden sonra, İran dininin kutsal metinlerini ellerinde bulunduran ve "destur" da denen bilgelerle temas kurabildi, onlardan eski İran dilini öğrendi, el yazmaların bir kısmını aldı, bir kısmını kopyaladı, mahiyetleri ve içerikleri konusunda bilgi edindi. 1762'de Paris'e döndü, hayatının geri kalan kısmını Paris'te geçirdi. Şark dilleri mütercimi olarak Kraliyet Kütüphanesi'nde görevlendirildi. 1771'de 3 cilt halinde en önemli eseri olan *Zend-Avesta*'yı yayımladı. 400 sayfalık ilk ciltte yolculuğunu anlattı, diğer 2 cilt *Avesta* çevirisinden oluşmaktaydı ama eser, daha çok, "desturlar"dan edindiği bilgilerin Avrupa'ya aktarılmasıydı. Sonuç olarak, eser, 18. yüzyılda Hindistan'daki Pehlevi dinini gün ışığına çıkaran çok kıymetli bir belge niteliğindedir. Anquetil'in vurguladığı gibi, bilimsel bir yolculuk raporudur. Anquetil, bu çalışmasından sonra, Hintlilerin kutsal kitaplarından *Upanişadlar*'ı, Pehlevicesinden Fransızcaya çevirir. Çünkü elindeki metinler, Dara Şükuh'un isteği üzerine (1657), dönemin din âlimleri tarafından *Upanişadlar*'dan hareketle kaleme alınmış Pehlevice metinlerdir ve Sanskritçeden sadık bir çeviri değil, daha çok *Upanişadlar*'ın dayandığı felsefenin bir açıklaması mahiyetindedir. Ne var ki Anquetil yaptığı çeviriden memnun değildir, Latincenin Pehleviceyi daha iyi karşıladığını düşündüğünden bu kez *Upanişadlar*'ı Latinceye çevirerek yayımlar: *Upheknat* (1801 ve 1802).

3 "*Avesta,* İranlıların Pers yaylasına yerleştikleri en eski çağlardan kopup gelen çeşitli gelenekleri kucaklayan bir metinler mecmuasının adıdır... Eserin en eski parçaları Zerdüşt'e atfedilmektedir. Ama birçok kısımlar *Avesta*'ya sonradan eklenmiştir. Geleneğe göre, İskender'in fethinden sonra, parçalanıp dağılan *Avesta,* Sasani devrinin mubitleri tarafından toplanmış, düzenlenmiş, geniş bir din, felsefe ve hukuk ansiklopedisi haline getirilmiştir. İran, İslâmiyeti kabul ettikten sonra, bu büyük eser yeniden parçalanıp dağılmış ve ancak pek küçük bir kısmı bize kadar gelebilmiştir... Firdevsi, yazık ki çok kısa olan ve monoton tekrarlamalar arasında ateş böcekleri gibi pırıldayan bu mısraları, *Şehname*'sinde edebîleştirecektir", Cemil Meriç, "İran Edebiyatı" dosyası içindeki notlardan.

4 Firdevsi (yaklaşık 935-1025). Asıl adı Ebul-Kasım Mansur. İran'ın en büyük şairlerinden. İranlılar tarafından "millî şair" olarak da kabul edilir. Tus kentinde doğdu ve öldü. Yaşamı hakkında yeterli ve kesin bilgi yoktur. Pehlevice ve Arapçayı ustalıkla kullanacak derecede iyi biliyordu. Firdevsi'nin *Şehname*'si, İran'ın Arap egemenliğine girene kadarki tarihini ele alır. İran tarihi ve mitolojisi, eldeki eski kitaplara, dilden dile dolaşan söylencelere ve öykülere dayanılarak yazılmıştır. Yapıt mesnevi biçiminde düzenlenmiş altmış bin beyitlik bir

nı bu geleneklerle yoğurdu, *Şehname* adlı muazzam abidede mermer birer sütun selabeti kazanan bu silik hatıralar, dehanın kudretini ispat ettikleri için sayfalarımızda yer alıyor.

İran destanının kaynaklarında ne var? Mağaralarında yıldızlar barınan kutsal dağ, gümüş yeleli atlar gibi şahlanan ölümsüzlük ırmağı, gölgesinde kutsal boğanın böğürdüğü hayat ağacı ve Ahura-Mazda'nın ışıktan tahtı önünde diz çöken Zerdüşt.

Başlangıçta ne vardı? Işık ve Söz. Göklerin sözü olan Işık ve gönüllerin ışığı olan Söz. Güneş ülkeleri aydınlatır, söz milletleri. Zaman, kelimelerin alevini söndürse de, küllerin altındaki kıvılcımlar bir nefeste yıldızlaşır, fecrin ilk pırıltılarıyla konuşmağa başlar gök ve toprak, mağaraları, ırmakları, ormanlarıyla cevap verir. Sonra güneş susar, yıldızlar konuşur. Yalnız çöl, yalnız ölüm dilsizdir.

Işık ve Söz. Sonra ilk insanla ilk boğanın yaratılışı ve mutlak bir saadet içinde geçen altı bin yıl. Nihayet ilk çiftin dünyaya gelişi: Mahya ve Mahyana. İlk yalan, ilk gözyaşları, kötülük tanrısı Angra-Menyu'nun sahneye çıkışı, canlı ve cansız, bütün varlıkların iki düşman kampta kümelenmesi. Ahura-Mazda ile Angra-Menyu, ışıkla karanlık, hayatla ölüm, hakikatle yalan...

Altın kanatlı Amşapanatlarla tunç bedenli devler, altı bin yıl sürecek olan bu kozmik kavganın başlıca kahramanları. İnsanoğlunun yeri elbette ki ışık ordusunun ateş hattı olacaktı, toprağın bağrından altın başaklar fışkırtacak, dilsiz çölleri kuş cıvıltılarıyla şenlendirecek, devleri zincire vuracak ve pırıl pırıl bir dünya yaratacaktı.

Kutsal Kitap, bu çetin savaşın yankılarıyla dolu. İşte Angra-Menyu'nun sırtına binip dünyayı dolaşan Tahmurat, cin-

---

şiirdir. Yazar tarihçi gibi çalışmış, tarihsel bilgileri güçlü şiir yeteneğiyle işlemiştir. Divan edebiyatını da etkileyen *Şehname*, dünya şiirinin, özellikle destan türünün büyük klasikleri arasında sayılır.

leri cehenneme tıkan Cemşit. Cemşit'i sarhoş eden ikbal. Üç başlı ejderhanın (Dahhak) İran ülkesinde bin yıl süren saltanatı, insan beyinleriyle beslenen o korkunç canavara karşı yükselen isyan ve istiklal bayrağı: Demirci Kave, Feridun ve Demavant dağlarında zincire vurulan Dahhak...

İşte çağların karanlığında ateş böcekleri gibi ışıldayan hatıralar. Tarihin kapısında dillenen efsane. Dinî metinlerin tozlu sayfalarında küllenen o kıvılcımlar, dehanın büyülü nefesiyle fecirleşmeseydi, bütün bir milletin ruhunu ısıtmayacak, kara günleri aydınlatmayacaktı.

"BİNBİR GECE" İLE "MUKADDİME"

Hikâyenin hasını Asya söylemiş. Ama pek ciddiye almamış hikâyeyi. Yığınlar her çağda hikâye dinlemiş, hikâye okumuş. Edebiyat dünyasının kanun koyucuları, masala da, kıssaya da küçümseyerek bakmış. Batı romanının erişemediği bir şahika: *Binbir Gece*, Doğu'dan çok Batı insanının hayalini kanatlandırmış.[1] *İnsanlığın Komedya*'sı, ondokuzuncu asır Avrupalısına seslenen bir *Binbir Gece*.[2] *Gargantua* ile *Pantagruel* o bitmez tükenmez kitabın birkaç mebhası.[3] İspanyol romanının tümü –*Don Kişot* da dahil– o kaynak kitaptan fışkırmışa benzer. Pikaro'nun âlâsı, *Binbir Gece*'de. And-

1 "Batı'nın tecessüsünü gıcıklayan ve şuurundaki Doğu imajını besleyen" kitaplardan biri on sekizinci asrın ilk yıllarında basılan Galland'ın *Binbir Gece* tercümesi... "Sokaktaki adam için Doğu, hâlâ *Binbir Gece*'de yaşayan hayal ülkesidir". Bkz. "Muhteşem bir abide: Doğu Kütüphanesi", Cemil Meriç, *Işık Doğudan Gelir* içinde, İletişim Yayınları, Istanbul 2008, s. 110 ve dipnotu 5.

2 *İnsanlığın Komedyası* Batı'nın *Binbir Gece*'sidir. "Dünyaya gelmiş insan yaratıcılarından en büyüğü Balzac" (Thibaudet). Bkz. "Nihayet Balzac", Cemil Meriç, *Kırk Ambar cilt 1* içinde, İletişim Yayınları, Istanbul, 1998, s. 250-264.

3 "Rabelais'nin kitapları Avrupa'nın *Binbir Gece*'si... *Pantagruel ile Gargantua* bir âbide, çamur ve mermerden yapılmış, bir yanı sis, bir yanı ışık... Hür düşüncenin Mukaddes Kitab'ı..." Bkz. "Fransa'da roman", Cemil Meriç, *Kırk Ambar, cilt 1* içinde, s. 230-234.

ré Gide, hiçbir zaman kitabın büyüsünden kurtulamamış.[4] Bizde neden Gide yok? Çocuk Gide, okumayı söker sökmez

4 André Gide (1869-1951), Fransız yazar, 1947 yılı Nobel Edebiyat Ödülü sahibi. Protestan bir ailenin çocuğu. Babası hukuk profesörü. 8 yaşında Paris'teki "Alsace Okulu"na gönderildi, çeşitli nedenlere kesintilere uğrayan lise eğitimini 1889'da tamamladı. Bu arada piyano eğitimi de aldı, yaşamı boyunca piyanosundan ayrılmadı, müzikten kopmadı. Yazı hayatına 21 yaşında yayımladığı *Les Cahiers d'André Walter* (André Walter'in Defterleri) ve *Le Traité du Narcisse* (Narkissos Üstüne İnceleme) adlı kitaplarıyla başladı. 1893'te Kuzey Afrika gezisine çıktı, Arap dünyasının farklı değerlerini keşfetti, 1894'teki ikinci Kuzey Afrika gezisinde eşcinsel bir ilişki yaşayan Oscar Wilde ve Lord Alfred Douglas'la tanıştı, eşcinselliğini baskı altında tutmaktan vazgeçti. 1895'te kuzini Madeleine'le evlendi, *Les Nourritures Terrestres*'i (Dünya Nimetleri) bu dönemde bitirdi (1897). Edebiyatçı arkadaşlarıyla "La Nouvelle Revue Française"i (NRF) kurdu. 1909'da *La Porte Etroite*'ı (Dar Kapı) yayımladı. Birinci Dünya Savaşı'nda Kızılhaç'ta ve gönüllü insanî kuruluşlarda çalıştı. 1923'te evlilik dışı bir ilişkisinden bir kızı oldu: Catherine. 1925'te Fransız Ekvator'una gitti, dönüşünde sömürgeciliği eleştiren yazılar yazdı. *Voyage au Congo* (Kongo Yolculuğu) başlığıyla yolculuğunda tuttuğu jurnal'ini yayımladı. 1925'te çıkan *Les Faux-Monnayeurs*'ü (Kalpazanlar), bir yıl sonra *Si le Grain ne Meurt*'u (Tohum Ölmezse) izledi. Komünizme ilgi duydu, 1936'da Rusya'ya gitti ama hayal kırıklığıyla geri döndü. 1942'de tekrar Kuzey Afrika'ya gitti ve savaşın sonuna kadar burada kaldı. 1947'de Oxford Üniversitesi'nden "Edebiyat doktoru" unvanını aldı, aynı yıl Nobel Edebiyat Ödülü'nün de sahibi oldu. 1889'dan beri tuttuğu *Journal*'inin ilk cildini 1939'da yayımladı, ikinci cildi de 1950'de çıktı. Ölümünden bir yıl sonra Katolik Kilisesi eserlerini "yasak kitaplar" listesine aldı. Eserleri, 1932-1939 arasında 15 cilt halinde yayımlandı (*Oeuvres Complètes d'André Gide*, Paris, Editions NRF). "Bütün Eserleri" Gallimard Yayınevi'nin Pléiade Kitaplığı'nda yeniden basılmaktadır. Kızı tarafından kurulan ve "Fondation Catherine Gide" adını taşıyan vakfın amacı, dil ve coğrafya sınırı tanımadan, André Gide'in eserinin edebî ve kültürel açıdan değerlendirilmesidir. Mart 2011'de Fransa'da yapılan uluslararası bir kolokyumda, "Gide'e çağdaş yaklaşımlar", "Fransa'da ve Fransa dışında Gide", "Gide'i yeniden yayımlamak" gibi ana temalar etrafında çeşitli bildiriler sunuldu, bu bildiriler 337 sayfalık bir kitap halinde, Ekim 2012'de basıldı (*Actualités d'André Gide, Actes du Colloque International organsé à ...Toulon et à ...Hyeres les 10, 11 et 12 mars 2011*, Edition Honoré Champion, Paris, 2012. Gide'in birçok eseri Türkçeye de çevrilmiştir. Bu çeviriler, Fransa'daki baskı tarihlerine göre şöyle sıralanabilir: *Les Nourritures Terrestres*, Mercure de France, 1897, *Les Nouvelles Nourritures*, Gallimard, 1935, *Dünya Nimetleri ve Yeni Nimetler*, çeviren Tahsin Yücel, Can Yayınları, 1989; *L'Immoraliste*, Mercure de France, 1902, *Ahlaksız*, çeviren Mehmet Ali Ağaoğulları, İmge Kitabevi Yayınları, 2002; bir başka çeviri de *Ayrı Yol* başlığıyla Tahsin Yücel tarafından yapıldı, Can Yayınları, 2009 ve 2011; *La Porte Etroite*, Mercure de France, 1909, *Dar Kapı*, çeviren Buket Yılmaz, Timaş, 2011; *Isabelle*, NRF, 1911, *İsabella*, çeviren Aysel Bora, Can Yayınları, 2011; *La Symphonie Pastorale*, NRF, 1919, *Pastoral Senfoni*, çeviren Buket Yılmaz, Can Ya-

eline iki kitap tutuşturulmuş: *Kitab-ı Mukaddes*'le *Binbir Gece*. Yani bütün Doğu. O iki kitabı anlayarak, sindirerek, severek okuyan kaç Türk aydını var? Ne *Kitab-ı Mukaddes*'i kavrayacak irfan seviyesine ulaşmışız, ne *Binbir Gece Masalları*'nı. Üzülerek altını çizelim: dilimizde hâlâ okunabilecek bir *Binbir Gece* yok. *Kitab-ı Mukaddes* var mı sanki? İnsanı bütün zaafları ile yakalamış Asya. Şuuru ve şuur altını, hiçbir peşin hükme kapılmadan, aydınlatmış. Hazinelerimizin hepsini Batılı hocaların himmeti ile tanıyoruz. Gide'in bir yumurcakken ezberler gibi okuduğu Galland tercümesini ben yirmi yaşlarında keşfettim. Soluk, sisli iğdiş edilmiş, Fransızlaştırılmış bir *Binbir Gece*. Mardrus'ün on altı cilt tutan nefis tercümesini elli yaşlarında karıştırabildim.[5]

Doğu'nun en büyük bedbahtlığı kendine yasaklar icat etmesinde. *Binbir Gece*'yi okuyanlar, gizli bir günah işler gibi karıştırmış o cânım kitabı. Duyduğu zevkten utanmış. Bu utanç duygusu hakikatte bize mahsus bir zaaf değil. Bir Tükidides, inkâr kabul etmez tecessüsüne rağmen, *Satirikon*'dan habersizdir.[6] Şövalye romanlarını yasak eden Şarlken, boş zamanlarını o hikâyeleri okumakla geçirirmiş. Dör-

yınları, 2009; *Dostoievsky,* Plon, 1923, *Dostoyevski,* çeviren Bertan Onaran, Der Yayınevi, 1965 ve Can Yayınları, 1998; *Les Faux-Monnayeurs,* NRF, 1925, *Kalpazanlar,* çeviren Tahsin Yücel, Can Yayınları, 2012; *Sile Grain ne Meurt,* NRF, 1926, *Tohum Ölmezse,* çeviren Aysel Bora, Can Yayınları, 2010; *L'Ecole des Femmes,* NRF, 1929, *Kadınlar Okulu,* çeviren Tahsin Yücel, Can Yayınları, 2011; *Notes sur Chopin,* 1938, *Chopin Üzerine Not*lar, çeviren Ömer Bozkurt, Can Yayınları, 2. baskı 2011; *Thésée,* New York Panthéon Books ve Paris NRF, 1946, *Theseus,* çeviren Aysel Bora, Can Yayınları, 2011; *Le Retour,* Ides et Calendes, 1946, *SSCB'den Dönüş,* çeviren Ender Bedisel, Anahtar Kitapları, 1992.

5 Antoine Galland, *Les Mille et Une Nuits. Contes Arabes,* ilk baskısı, chez la veuve de Claude Barbin, Paris, 1704-1717, 12 cilt. *Les Mille et Une Nuits,* contes traduits par le Dr. Joseph-Charles Madrus, Edition de la Revue Blanche, Paris, 1899-1902, 11 cilt ve Charpentier et Pasquelle, Paris, 1903-1904, 5 cilt olmak üzere, toplam 16 cilt.

6 İmparatorluk Roma'sında kaleme alınan ilk gerçek hikâye *Satirikon*... Petron'un bu romanı "hem kâmil bir cerbeze, hem kılı kırka yaran bir incelik, hem de kibar bir ahlâksızlık sergiliyor" (Renan). Bkz. "Romanın Tarih Öncesi", Cemil Meriç, *Kırk Ambar, cilt 1* içinde, s. 156-157.

düncü Murad da "şârib ül leyl ven-nehar" iken meyhaneleri kapatmamış mı? Şark için hikâye istimnaya benzeyen mekruh bir zevk kaynağı. Galiba Batılıdan farkımız kabuklu hayvan oluşumuzdan ibaret.

Mukaddime de arafta beklemiş asırlarca. İbn Haldun'u bütün derinliği ve bütün yeniliği ile ne Pirizâde tanıyabilmiş, ne Cevdet Paşa.[7] Avrupa, birçok sulandırılmış *Mukaddime*'leri okuyup İbn Haldun'un keşiflerini yeniden keşfettikten sonra, Tunuslu dâhiyi anlamağa başlamış. "Fransa insan zekâsının sekreteridir" sözü bu bakımdan yabana atılacak bir hüküm değil.

Sanıyorum ki Müslüman Doğu'nun insan zekâsına armağan ettiği binlerce eser arasında tazeliğini hiçbir zaman kaybetmeyen –vahiy eserlerini bir yana bırakırsak– iki şaheser var: *Binbir Gece* ile *Mukaddime*.

---

7 İnsanlık *Mukaddime*'yi yeni yeni keşfediyor. Tunuslu hakîm düşündüklerimizi altı yüz yıl önce söylemiş, düşündüklerimizi ve düşünmediklerimizi... Ortalama bir aydının çok güç okuyabileceği, ağzına kadar düşünceyle, bilgiyle dolu bir kitap. Bkz. "Kendi semasında tek yıldız", Cemil Meriç, *Umrandan Uygarlığa*, İletişim Yayınları, 1996, s. 139-144 ve "İbn Haldun ve...", Cemil Meriç, *Işık Doğudan Gelir* içinde, s. 271-279.

Edebiyat tarihi, Batı'da da ondokuzuncu asrın sonlarına doğru ilmî bir hüviyet kazanan bir çalışma alanıdır.[1]

Divan şairleri çok defa medreseden yetişmişlerdi. İslâm dünyasının belli başlı edebiyat mahsulleri, yabancıları değildi. Hemen her şairin divanında Farsça şiirler yer alırdı. Arapça daha çetin ve kutsiyetle hâleli bir dil olduğundan Farsçaya kıyasla daha az bilinirdi. Osmanlı aydınları sık sık ziyaret ettikleri İslâm dünyasının muhalledâtını, bir çeşit has bahçeleri sayarlardı. Sadi'nin *Gülistan* ve *Bostan*'ı Cumhuriyet'e kadar Rüşdiye talebelerinin tecessüsüne açıktı. Bununla beraber kalabalığın okuyabileceği derli toplu bir edebiyat tarihi tertip edilmemişti. Muallim Naci Arap ve Acem edebiyatının belli başlı şaheserlerini her fırsatta tanıtmağa çalışmıştır ama ilk İran edebiyatı antolojisi, *Ser Âmedân-ı Sühan*[2] başlığı altında Hüseyin Dâniş[3] tarafından hazırlanmıştır.

1 "Edebiyat Tarihinin Tarihi", Cemil Meriç, *Kırk Ambar, cilt 1, Rümuz-ül Edeb* içinde, İletişim Yayınları, İstanbul, 1. baskı 1998, s. 379 vd.

2 İstanbul, 1911, 448 s.

3 Hüseyin Dâniş (Pedram), 1870-1942. Türk yazar. Rüştiye ve Mülkiye'de okudu, Fransızca ve İngilizce, sonra da İran'a giderek Arapça ve Farsça öğrendi.

1909'da İstanbul Darülfünunu Tarih-i Edebiyat-ı İran müderrisi olan bu zat, *Tercüme-i hal ve şerh-i Ömer Hayyam*'ı da dilimize kazandırmıştır. İlk *Arap Edebiyatı Tarihi* de Bağdatlı Fehmi Bey tarafından Darülfünun'da tedris edildikten sonra İstanbul'da bastırılmıştır. Dokuzyüz büyük sayfa tutan bu çok değerli eser Cahiliye devri Arap edebiyatını incelemektedir.[4] İslâm dünyası bu ferdî himmetlerden sonra, tekrar karanlığa gömülür. Ali Nihat Tarlan Bey'in[5] Farsçadan çevirdiği söylenen *İran Edebiyatı Tarihi* de,[6] Cemal Sezgin'in Huart'dan dilimize aktardığı *Arap Edebiyatı* da[7] Cumhuriyet devrinin anılmağa lâyık hayırlı birer teşebbüsüdür. Üzülerek söyleyelim ki kendi dünyamızı tanımıyoruz. İrfanımızın kökleri küt, tecessüsümüzü harekete geçirmiyor.

Çağdaş Arap düşüncesini ise Adnan Cemgil'in Enver Abdül Malik'den çevirdiği *Çağdaş Arap Düşüncesi: Bağımsızlık, Sosyalizm* başlıklı eserden tanıyoruz. Doktora tezi olarak hazırlanan bu değerli antoloji, ne yazık ki ülkemizde çok az

---

Gazetecilik yaptı. Düyun-u Umumiye'de mütercim. Galatasaray'da hoca. İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi'nde İran edebiyatı ve Farsça dersleri verdi. Çeşitli gazete ve dergilerde şiir ve makaleleri yayımlandı. Başlıca eserleri, *Neva-yı Sarir* (1899), *Ser Âmedan-ı Sühan* (1911), *Talim-i Lisan-ı Farsî* (1915), *Zerdüştname* (1916), *Hediye-İsal* (1926), Rıza Tevfik'le birlikte çevirdiği *Tercüme ve Şerh-i hal-i Ömer Hayyam* (1927)...

4 Bağdatlı Müderrizade Fehmi Efendi (ölümü 1944), *Tarih-i Edebiyyat-ı Cahiliyye*, cilt 1, Matba-i Amire, İstanbul, 1332/1917.

5 Ali Nihat Tarlan (1898-1978). Edebiyat tarihçisi, şair, yazar. Darülfünun'un Fransızca ve Farsça bölümlerini, 1920 yılında da Edebiyat Fakültesi'ni bitirdi. İstanbul'un çeşitli liselerinde Fransızca, Farsça, edebiyat ve Türkçe öğretmenliği yaptı. 1933'te İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı bölümüne metinler şerhi doçenti olarak tayin oldu, 1941'de profesörlüğe yükseldi, 1953'te Eski Türk Edebiyatı kürsüsü başkanlığına getirildi, 1972'de emekli oldu. Asıl uzmanlık alanı olan divan edebiyatı araştırmalarının yanı sıra İran ve Pakistan edebiyatlarından çeviriler yaptı.

6 Prof. Dr. Ali Nihat Tarlan, Dünya Edebiyatına Toplu Bakışlar 4, *İran Edebiyatı*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1944, 168 s.

7 Huart Clément, *Arap ve İslâm Edebiyatı Tarihi* (Clément, Huart, *La littérature Arabe*, Paris, 1923), çeviren Cemal Sezgin, Tisa Matbaacılık, Ankara, 1971, 436 s.

okunmuştur. Bunda yazarın tanınmış bir Marksist olması ve kitabın Altın Kitaplar gibi daha çok harcıâlem romanlar yayımlayan bir müessese tarafından basılması da rol oynamıştır. Kitabın Müslüman aydınlarca ele alınması Arap dünyasının bütünü ile anlaşılması için çok yararlı olurdu.[8]

Huart'ın *Arap Edebiyatı* eserinin önsözünden şunları öğreniyoruz:

"Fransızca bir Arap edebiyatı tarihi yoktu. İngilizcede de pek yetersiz bazı kitaplar yayımlanmıştı. Rusya ile İtalya ise bu bakımdan daha talihlidirler. Ama Arap edebiyatını bütünü ile inceleyen, Avusturyalı bir müsteşrik olan Hammer-Purgstall'dır. Viyana'da basılan yedi ciltlik *Arap Edebiyat Tarihi* (1850-1856) sayısız vesikaları göz önüne sermiş, ne var ki bunları gerektiği ölçüde değerlendirememiştir.[9] Konu üzerinde son büyük eser Brockelmann'ın iki ciltlik *Arap Edebiyatı Tarihi*'dir (Birinci cildi 1897-98 Weimar, ikinci cildi Berlin, 1902).[10] Birçok tenkitlere uğrayan bu kıymetli eser, gerçek bir edebiyat tarihinden çok faydalı malumatı bir arada toplayan bir eserdir. Brockelmann, gerek Avrupa kütüphanelerindeki kataloglardan, gerekse İstanbul cami kütüphanelerindeki Arapça kataloglardan yararlanmıştır. Maarif nazırı Münif Paşa'dan da hayli yardım görmüştür. Eserini kılavuz olarak kullandık.

Brockelmann'ın ilk cildi, her şeyden önce tarihîdir. İlk bölüm Arapların millî edebiyatına, yani doğrudan doğru-

---

8 Enver Abd-el Malik, *Çağdaş Arap Düşüncesi: Bağımsızlık, Sosyalizm* (Anouar Abdel-Malek, *La Pensée Politique Arabe Contemporaine*, Seuil, Paris, 1970), çeviren Adnan Cemgil, Altın Kitaplar Yayınevi, Istanbul, 1971, 504 s.

9 Hammer-Purgstall, Joseph von (1774-1886), *Histoire de la Littérature Arabe (Geschichte der Arab Litteratur)*, Viyana, 1850-1856, 7 cilt. Yazarının on iki cilt olarak tasarladığı eser 13. yüzyıla kadar uzanan dönemi kapsar. Yedinci ve son cilt Hammer'in ölümünden sonra yayımlanmıştır.

10 Brockelmann, Carl (1868-1956), *Geschichte der Arabischen Litteratur;* ilk baskı 1. cilt Weimar, 1898, 2. cilt Berlin, 1902; ikinci baskı, 1. cilt Leiden 1937, 2. cilt 1943.

ya kavmî edebiyata ayrılmıştır. İkinci bölüm, İslâmiyeti kabul eden bütün milletlerin Arapça eserlerini kucaklar. İlk bölümün birinci bâbı, kaynaklardan Hz. Muhammed'in nübüvvetine kadar olan dönemi, ikinci bâb Hz. Muhammed'in zamanını, üçüncüsü Emeviler devrini ele alır. İkinci bölüm Abbasi hilafetinin başlangıcından 1000 yıllarına kadar uzanan klasik döneme ve Bağdad'ın Moğollar tarafından 1258'de alınışına kadar uzanan klâsik-sonrası döneme ayrılmıştır.

Brockelmann'ın ikinci cildi, Bağdat'ın zaptından Mısır'ın 1517'de I. Selim tarafından fethine kadar geçen devreyi ve modern zamanları (1517'den zamanımıza) kucaklar. Edebiyatın altın devri, 1000 yıllarına kadar olan dönemdir. 1000 yıllarında inhitat hissedilmeğe başlar. Ne var ki Abbasi hilafetinin çöküşü ve Mısır'ın Türkler tarafından fethedilmesi, siyasî bakımdan dikkate lâyık sonuçlar doğurmuşsa da, edebiyat üzerinde büyük bir etki yapmamıştır. Binaenaleyh Brockelmann'ın tasniflerine fazla önem vermemeliyiz. Brockelmann'ın üslubu da çok kurudur. Biz daha çok verdiği bilgilerden yararlandık".[11]

Brockelmann'dan sonra, İslâm dünyasına ait bibliyografyayı Sauvaget'nin *İslâm Doğunun Tarihine Giriş*[12] adlı eserinde buluyoruz, kronolojik ve sistematik zengin bir izahlı bibliyografya.

11 Clément, Huart, *a.g.e.*

12 Sauvaget, Jean (1901-1950), *Introduction à l'histoire de l'Orient Musulman. Eléments de bibliographie.* Edition revue et complétée par Cl. Cahen, Maisonneuve, Paris, 1961, 257 s. İlk baskısı 1943.

Altıncı Bölüm

"Edebiyat Cumhuriyeti"[1]

Geniş bir şehirdeyiz. En iyi mimarlar orada. Ama yine de çok garip kurulmuş şehir. Hendeklerinde su yerine mürekkep akıyor. Varoşlarındaki büyük fabrikalar yalnız kâğıt imâl eder. O ülkede herkes hırsızlıkla yaşar. Birinci hisarda mimarlar, ressamlar, heykeltraşlar oturur. Birbirini yağma ile geçinir hepsi. Daha içerde, şairler, yazarlar: birbirini çekemeyen, birbiri ile anlaşamayan bir yığın insan. Nesillerin hayran kaldığı o ünlü kişiler alay konusu olmak için boy gösterirler sanki. Dilbilimciler şehri bekleyen köpekler rolündedir. Tenkitçiler, berber; tarihçiler, çöpçatan. Şairler kuş kafesi satar. Şairler mahallesinde muhteşem cepheler görürsünüz. Aldanmayın. Arkası boştur bu cephelerin. Şairler kendilerine yeni binalar kurmak için eskilerini yıkmakla meşguldürler. Bu deliler ülkesinde tımarhane bile var: arkeologlar, meskûkatçılar, simyagerler, doktorlar, akrostişçiler... bu tımarhanenin ezelî misafirleri. Materyalistlerin yeri: lağım. Erasmus ise, ip cambazı.

---

1 Bu yazı 1981 yılında *Yeni Devir* gazetesinde yayımlanmıştır: Dağarcıktan, Cemil Meriç, "Edebiyat Cumhuriyeti", 30 Mart 1981.

İyi yönetilen bir ülke burası. Millî Savunma Bakanı: Sezar. Tacitus: Dış İşleri Bakanı. Suetonius, müsteşar.

Edebiyat Cumhuriyeti, bir İspanyol yazarının medine-i fâzıla'sı. Bir hiciv ve mizah şaheseri. Yazar Saavedra Fajardo, yaman bir üslupçu. En ünlü eseri: *Idea de un Principe Politico Cristiano* (1640). Ama *Republica Literaria* (1651) çok daha canlı, her asrın insanına seslenebiliyor. Saavedra uzun zaman İspanya'nın dışında yaşamış. Hem bir devlet adamı, hem bir moralist.[2]

Edebiyat Cumhuriyeti bütün çağların ilim ve sanat adamları ile dolu hayalî bir belde. Bütün çağların ve bütün ülkelerin mi? Hint, Çin, Müslüman dünya, üstadın eserine kabul edilmemiş. Bazı koltuklar da boş. Bize göre başbakanlık ma-

---

2 Diego de Saavedra Fajardo (Algazares 1584-Madrid 1648), İspanyol yazar, devlet adamı, diplomat. IV. Philippe döneminin en büyük siyasetçilerinden. Asil bir aileden gelme. Hukuk eğitimi. Kardinal Gaspard Borgia'nın sekreteri. İspanya'nın Roma elçisi. En önemli siyasî eseri *Idea de un Principe Politico-Cristiano* (Münih, 1640). Birçok kere basılır, İtalyancaya (1648), Almancaya (1650), Hollandacaya (1662), Fransızcaya (1668) ve İngilizceye (1700) çevrilir. Tahta çıkacak olan prensin iktidara geçtiğinde gerekli siyasî tecrübeye sahip olmasını sağlamak için kaleme alınmış pedagojik ve didaktik bir eser. Son baskılarından biri, Madrid, 1999. Fajardo'nun ikinci önemli siyasî eseri de *Corona Gotica* (Münster, 1646). Önemli ama ne basıldığı zaman ne de bugün pek bilinmeyen bir eser. Başka bir dile de çevrilmemiş. *Idea,* 'devletin bekası"nı sağlayacak gerekli teorik bilgileri içerirken *Corona Gotica*, "devletin bekası"nı temin edecek pratik bilgileri içerir. Her iki eserin de amacı veliaht prense ve onun yardımcılarına "hükmetme ilmini" ya da "sanatı"nı öğretmek. Fajardo'nun, Cemil Meriç'in bu yazısına konu olan bir başka eseri de *República Literaria* (1613). 1655'te Madrid'de *Juicio de Artes y Sciencias* başlığıyla basılmış. En son baskısı, Barselona, 1985. Fajardo'nun, kimi klasik yazarları olduğu kadar yazarı, sanatçısı, filozofu, tarihçisi, bilim adamı ile döneminin edebiyat "cumhuriyeti"ni de gözler önüne seren "hiciv ve mizah şaheseri". Cemil Meriç *XX. Asır* dergisinin Mart 1953 sayısında Saavedra'yı vesile ederek "gergedanlaşan enselerinde cehaletin şahane tuğrasını okuduğumuz Babıâli kodamanlarını... Cehalet ordusunun şanlı şerefli başbuğu çokluk gazetecilerimizi... Cehaletin madalyasına hak kazanmış hocalarımızı" hicveder... "Saavedra'yı tanıyacaksınız da ne olacak?..." diye de ekler, "Boyunuz göğe mi erişecek sanki? ... Arkasından yüzlerce, binlerce, on binlerce Saavedra daha sökün edecek, rahatınız kaçacak... Bırakın efendim Saavedra'yı, işiniz mi yok Allah aşkına? Saadet cehalettedir..." ("Saavedra'yı tanır mısınız?", XX. Asır, sayı 11, 01.03.1953).

kamına İbn Haldun geçebilirdi. Makyavel de, Tunuslu devlet adamının müsteşarı, daha doğrusu seyisi.

Saavedra da, Rabelais kadar insafsız. Başlıca ilham kaynağı Erasmus iken onu ip cambazı yapar. Ya Rabelais? Rabelais de Aristo'ya salça yaptırır, Pirus'a kurbağa avlatır, soğan sattırır Kleopatra'ya. Taklit mi? Hayır. Araştırıcılar, İspanyol yazarlarının onsekizinci asra kadar Rabelais'yi tanımadıklarını söylüyor.

ABÉLARD İLE HELOİSE[1]

Abélard'ı düşünüyorum. Onikinci yüzyılın karanlıkları içinde hakikatı aramağa çalışan coşkun bir keşiş. Zaman zaman meçhulün perdesini aralayabilen o büyük reybî, bazı fertleri korkarak konuşan, bazı fertleri tarihin kumlarında en küçük bir iz bırakmadan göçüp giden, kalabalık bir kafilenin meşale taşıyıcılarından biri. Fulbert'in hışmına uğrayıp canavarca

1 Abélard, Pierre, Abailard veya Abeilard da denir (1079-1142). Fransız din bilimci, filozof ve yazar. Brötanya'da doğdu. Taşrada başladığı eğitimini Paris'te tamamladı. 1100'de Paris civarında bir din bilim ve retorik okulu açtı. Retorik ve skolastik felsefe dersleri verdi, kısa zamanda kuşağının en önemli felsefecileri arasında yer aldı. Dehası kısa zamanda Paris'i fethetti, öğrendiklerini yorumlayışı ve eleştirileri derslerinin tıklım tıklım dolu olmasına yol açıyor, Paris üstadı dinlemeye koşuyordu. Hıristiyanlık ahlâkını tartışan Abélard, akılcı felsefeyi savunan ilk düşünürlerdendi. 1116 yılında, Paris'in tanınmış din adamlarından Fulbert'in yanında yaşayan yeğeni Héloise'e özel ders vermeyi kabul etti. Kendisinden çok daha genç olan öğrencisi ile Abélard arasında tutkulu bir aşk başladı, Héloise hamile kalınca sevgililer Brötanya'ya, Abélard'in baba evine sığındılar, orada bir çocukları oldu. Çocuklarını Abélard'in kız kardeşine bırakan çift Paris'e dönerek evlendi. Ama dayının hışmından kurtulamadılar. Tehlikeyi sezen Abélard Héloise'i bir manastıra yolladı. Çok geçmeden de Fulbert'in adamları tarafından hadım edildi. Bu olay üzerine kendisi de bir mânâstıra çekildi. Abélard'in 1132'de bir arkadaşını teselli etmek için başına gelen felaketleri kaleme aldığı bir mektubu (*Historia Calamitatum*) Héloise'in

iğdiş edilmese adından bile habersiz olacaktık. Yanılmıyorsam o bedbaht papazın adını ilk defa Ahmet Midhat'ta görmüştüm. Talebesiyle aşkları Avrupa edebiyatında geniş yankılar uyandırmış. Rousseau, çağını fetheden biricik aşk romanını *Yeni Héloise* başlığı ile sunmuş.[2] Zavallı Abélard!

---

eline geçti. On beş yıldır ayrı olduğu Abélard'a hemen bir mektup yazan Héloise'in başlatmış olduğu yazışma, Abélard'dan gelen cevapla devam etti. *Historia Calamitatum* dahil Latince yedi mektuptan oluşan bu mektuplar edebiyat tarihinin en önemli eserlerinden birini oluşturur: *Lettres d'Abélard et d'Héloise.* İnanç ve din hakkındaki "heretik" kabul edilen görüşleri nedeniyle, 1121'de *Theologia* adlı eseri dinî otoriteler tarafından, 1140'ta da *Theologia Christiana* ve *Theologia Scholarium* adlı eserleri papa tarafından mahkûm edilerek yakıldı. Papa'dan sonra Avrupa'nın en önde gelen din adamlarından Pierre le Vénérable, Abélard'i Cluny manastırında himayesi altına aldı, savundu ve affını sağladı. Abélard bu manastırda 63 yaşında hayata gözlerini yumdu. Héloise'in isteği üzerine ölümünden iki yıl sonra naaşı Héloise'in yaşadığı Paraclet manastırına nakledildi. Héloise öldüğünde Abélard'in yanına defnedildi. 1817'den beri de Paris'in Père-Lachaise mezarlığında adlarına yapılan neo-gotik anıt mezarda yatmaktadırlar. Abélard'in felsefe, mantık ve din bilimle ilgili, çoğu Fransızcaya çevrilmiş pek çok eseri vardır. Memleketi Le Pallet de 1978'de kurulan "Pierre Abélard Kültür Derneği" bugün de anısını yaşatmaya devam etmektedir.

Héloise d'Argenteuil (1100-1164) Ailesi hakkında pek fazla bir şey bilinmeyen Héloise, önce Argenteuil manastırında sonra da Paris'te Notre-Dame katedralinde önemli bir konumda olan dayısı Fulbert'in yanında eğitim gördü. Dayısının girişimiyle, zamanın en ünlü hocalarından Abélard'dan özel ders alırken hocasıyla yaşadığı tutkulu aşk sonucu bir manastıra sığınmak zorunda kaldı. Hayatının geri kalan kısmını kocasından ve evladından uzakta geçirdi. Başarılı bir manastır yöneticisi oldu. Héloise'in hayatı, düşünce ve duyguları Abélard'a yazdığı mektuplar sayesinde gün ışığına çıktı.

Bu aşkın hikâyesi bir manastırın duvarları arasında kaybolmayacak kadar evrenseldi. Nitekim bu yazışmalar birçok çevirinin, uyarlamanın, yorumun doğmasına neden olan bir edebî geleneğe, bir edebî mitosa dönüştü. Edebiyat alanında bunun en iyi örneğini Rousseau'nun *Yeni Héloise* (1761) isimli romanında buluruz. Çiftin sıra dışı aşkı ayrıca birçok müzik eserine, filme, piyese de konu oldu.

2 *Julie ou la Nouvelle Héloise,* Jean-Jacques Rousseau'nun, ilk kez Amsterdam'da 1761'de yayımlanan mektup romanı. Birçok kere basılan eser, on sekizinci yüzyıl sonunun en çok satılan kitapları arasına girdi. Héloise'le Abélard'in aşkından esinlenen roman, asil bir aileden gelen Julie d'Etanges ile orta halli hocası Saint-Preux arasındaki tutkulu aşkı ele almaktadır. Aralarındaki sınıf farkı yüzünden aşklarını saklamak zorunda kalan çiftten Saint-Preux İsviçre'yi terk ederek Londra'ya yerleşir. Birbirlerine yazdıkları aşk dolu mektuplar, Julie'nin ailesinin eline geçince kızlarını yaşlı bir talibiyle evlenmeye razı ederler. İyi bir eş ve anne olan Julie, Saint-Preux'ye olan aşkını unutamamıştır, yıllar sonra Sa-

hafızalardaki tahtını yazılarına değil, felâketlerine borçlu.

Ortaçağ'ı bir baştan bir başa uğraştıran "Les universaux" davası kaç kişiyi ilgilendirir? Nominalizm ve realizm tartışmaları insan kaderi için gerçekten mi önemliydi? Türk insanı, hatta umumiyetle insan, Teslis'in sırları üzerinde kafa yoracak kadar huzur içinde midir?

Volf'un *Ortaçağ Felsefesi* başlıklı kitabından Abélard'ı okuttum. Oniki büyük sahife. En az iki sayfası eserlerinden iktibaslarla örülmüş. İktibasların hepsi Latince. Aristo'dan gelen "üniverseller" davası İslâm Ortaçağ'ı için de bu kadar önemli miydi, bilmiyorum.

Abélard ve Héloise'in Mektupları 1839'da basılmış. Yüzlerce sahife tutan önsöz, mösyö ve madam Guizot'nun.[3] Ne-

---

int-Preux İsviçre'ye döndüğünde, aşkını kocasına itiraf eder. Bu eserde Rousseau'nun verdiği mesaj şudur: toplum baskısına boyun eğmek, ancak kişinin kendi prensiplerine ve kişiliğini oluşturan derin duygulara aykırı olmadığı ölçüde, söz konusu olabilir. Eser Türkçeye de çevrilmiştir: J. J. Rousseau, *Julie yahut Yeni Héloise*, çeviren Hamdi Varoğlu, MFV Devlet Matbaası, 3 cilt halinde, I-1943, 213 s. II-1944, 163 s. ve III-1945, 304 s.

3 *Abélard ile Héloise'in Mektupları.* Latince olarak kaleme alınmış olan mektuplar kimi manüskrilerin çevrilmesiyle Fransızcaya kazandırılmıştır. İlk çeviri 13. yüzyılda Jean de Meung tarafından Troyes manüskrisinden yapılmış. Cemil Meriç'in sözünü ettiği çeviri, E. Oddoul tarafından yapılan Fransız Millî Kütüphanesi'deki manüskrinin çevirisidir, 1839'da 2 cilt haline Paris'te yayımlanmıştır. Kitabın başında da bay ve bayan Guizot'nun kaleme aldığı çalışma yer almaktadır: *M. Et Mme Guizot, Abailard et Héloise, essai historique, suivi de la traduction des manuscrits par E.Oddoul, Lettres d'Abélard et d'Héloise,* éditions Houdaille, Paris, 1839. Daha yeni Fransızca çevirilerden bazıları şunlardır: *Abélard, Lamentations. Histoire de mes malheurs. Correspondance avec Héloise,* Latinceden çeviren Paul Zumthor, Actes Sud (Collection Babel), Paris, 1992. *Abélard et Héloise. Lettres et Vies,* Edition d'E. Boyé (E. Gilson'un önsözüyle), Gallimard (Folio Classique), Paris, 2000. *Lettres des des deux Amants, attribuées à Héloise et Abélard,* çeviren ve sunan Sylvain Piron, Gallimard, Paris, 2005, 217 sayfa. *Lettres d'Abélard et d'Héloise,* Fransızca çeviri Eric Hicks ve Thérèse Moreau, Livre de Poche, Paris, 2007. İlk mektup olarak kabul edilen ve Abélard'in bir arkadaşına yazdığı mektubun dışında 3 tane Héloise'den 3 tane de Abélard'dan olmak üzere altı mektuptan oluşmaktadır bu yazışma. Yazışmanın Türkçe çevirisi olup olmadığını bilemiyoruz. Sadece İngiliz yazar Ronald Duncan (1914-1982) tarafından iki sevgilinin mektuplarından ve yaşam öykülerinden hareketle kaleme aldığı bir oyun (*Abélard and Heloise, a correspondance for the Stage, in two acts,* Faber, 1961, 80 sayfa) önce, *Abélard ve*

fis, renkli bir safha-i tarih. Petekle dolu bir kovan. Tecessüsüm birkaç parmak balla tıkanıyor. *Britannica*'ya bakıyorum. İki buçuk sütun. Kesif ve doyurucu. UNESCO'nun *İnsanlık Tarihi*'nde birkaç paragraf. Frank'ın *Kamus*'unda oniki sayfa. Müelliflerin kimine göre, Ortaçağ'ın en büyük filozofu kimine göre orta çapta bir müderris. Birkaç meclisi ruhâni tarafından afaroz edilmiş. Eserlerine gösterilen alâka: ihrak-ı binnar. Bir Voltaire varken Abélard'a eğilmek reva mı? Varak-ı mihr ü vefa'ya eğilmeyen bir toplulukta, varak-ı Abélard ve Héloise hangi tecessüsü gıcıklayabilir? Dokuzyüz yıl ârâfta bekleyen o ölümsüz hadım, beyni ve gönlü hadım edilmiş bir topluluk için bir istifham işareti bile değildir.

Héloise adıyla Sevim Raşa tarafından (Yankı Yayınları, İstanbul, 1977), sonra da *Abélard ve Héloise, Mektuplar* başlığıyla Zeynep Avcı tarafından (Mitos Boyut Yayınları, İstanbul, 1996, 71 sayfa) Türkçeye kazandırılmıştır. Zeynep Avcı çevirisinden bazı pasajlar için bkz. http://xfisiltix.blogcu.com/abelard-ile-heloise-

Ayrıca bkz. Petrus Abélardus, *Bir Mutsuzluk Öyküsü (Felaketler Tarihi)*, çeviren Betül Çotuksöken, Remzi Katabevi, İstanbul, 1988.

Her ülkede çocuklar için yazılan ve pazarlanan kitaplar var. Ama dünya çocuklarının ortak hazinesi, çoğu hiçbir değer taşımayan bu abuk sabuk yayınlar mıdır? Çocuk ne demek? Geç gelişen, hatta hiç gelişmeyen tecessüsler yok mu? Yayınevi sahiplerinin sefil çıkarları uğruna piyasaya sürdükleri abur cubur kitaplara körpe zekâları teslim etmeğe kimin hakkı var? Eflatun, çocukların şairleri okumamasını istiyordu. Ne var ki, her Yunanlı eğitim hayatına Homeros'un şiirleriyle başlıyordu. Ezop'un kıssaları belki de hiçbir zaman bu kadar geniş bir okuyucu kitlesine seslenememiştir. Rousseau da Emil'ine tek roman okutur: *Robenson*. Çocukça bir sınırlandırış. Bir kere çocuk kimdi? Bütün bu çocukların tecessüs ve idrakleri birbirine eşit mi?

André Gide, okumağa başlar başlamaz iki kitap tutuşturulmuş eline, *Binbir Gece*'yle *Kitab-ı Mukaddes*. Flaubert, "*Don Kişot*'u okuduğum zaman kelimeleri yeni söküyordum" diyor. Marcel Proust, çocukken okuduğu kitapların başında Théophile Gautier'nin *Capitaine Fracasse*'ını hatırlıyor. Uptain Sinclair, bir Amerikalı bir Avrupalının irfan seviyesine ancak elli-

sinden sonra yükselebiliyor, diyor. Stuart Mill'in otobiyografisini okurken bu hakikatı bir kere daha idrak ettim. Benim isimlerini yeni yeni duyduğum birçok tarihçileri, filozofları, iktisatçıları Stuart Mill bebek denilecek yaşta hatmetmiş. Üç yaşında Yunancaya başlamış, sekizinde Latinceye, Eflatun'la Aristo'yu başkalarının çelik çomak oynadığı yaşlarda tanımış. Homeros da Kal-u Bela'dan beri âşinası, üstelik zihnî melekeleri bakımından ortanın altında olduğunu söylüyor. Gelin de dehşete düşmeyin. Şüphe yok ki bütün çocuklar Stuart Mill'le boy ölçüşemez, ama tanımadığımız kaç Stuart Mill var? Demek ki çocuğun anlayış ve kavrayış hudutlarını belli standartlara irca etmek ham bir hayal. Bir İbn Sina'yı, bir Biruni'yi, bir İbn Haldun'u düşünüyorum, bunların tecessüs ve ihatası da Stuart Mill'inkilerle rahat rahat boy ölçüşebilecek çapta.

Çocuk edebiyatının ne sınırları belli ne mahiyeti. Çocuk edebiyatı, çocuklar için yazılan kitapların bütününü kucaklıyor ama çocuk, büyükler için yazılan kitapları da okur. Yaşla baş arasında kesin bir münasebet kurmak mümkün değil. Çocuklar için kitap yazanlar, çocuk psikolojisinin gelişme dönemlerini bilirler mi? Kaldı ki böyle bir psikoloji, çağımızdaki bütün çabalara rağmen, ilmî bir mahiyet kazanabilmiş midir? Rousseau'dan Binet'ye, Piaget'ye kadar konu üzerinde kafa yoran büyük araştırıcılar, çocuk ruhunu istenildiği kadar aydınlatabildiler mi? Mesele yalnız psikolojiyi de ilgilendirmez, çocuğun yaşadığı sosyal çevreyi de tanımak zorundayız. Bir kelimeyle tarihî miras, dil gibi müesseseler de dikkate alınmalıdır.

Konstandinidi Efendi, Batı'daki örneklere uyarak Osmanlı Edebiyatının ilk ciddî antolojisini iki cilt halinde sunar.[1]

1 Konstantinidi Efendi (Aleksandr Konstantinidi Paşa, Meclis-i Kebir-i Maarif âzasından), *Müntehabat-ı Asar-ı Osmaniye,* Dersaadet (İstanbul), Mekteb-i Sanayi Matbaası, 1288/1872, 6+295 s. Paşa'nın eserleri arasında *Tarih-i Yunanistan-ı Kadim,* Matbaa-i Amire, İstanbul, 1286 ve *Usul-i Lisan-ı Rumi,* Neologos Matbaası, 1892 (1309) adlı eserleri sayabiliriz.

Birinci ciltteki yazıların muhatabı çocuklardır. İkinci cilt ise yetişkinler içindir. Şüphe yok ki çok yerinde bir teşebbüs. Yazık ki Efendi'yi takib eden başka bir "Müntehebat"cımız zuhur etmemiştir. Ata Bey'in "İktitaf"ları, Galatasaray'ın genç okuyucularına edebiyatımızı tanıtmak amacıyla hazırlanan sevimsiz bir mektep kitabı.[2] Sonra Süleyman Şevket'in *Güzel Yazılar*'ı[3] ve onu takip eden benzeri yayımlar...

Çocukluğumun ilk yıllarını güzel bir rüyaya çeviren kitapları düşünüyorum. *Abbase*,[4] *İki Çocuğun Devri Âlem*

2 Ata Bey (Mehmet Ataullah Meftari, 1856-1919), *İktitaf*, Şirket-i Müretibbiye Matbaası, İstanbul, 1893. Dört ciltlik bu eser yıllarca okullarda okutuldu. Ata Bey, tarihçi, öğretmen, yazar, devlet adamı, mütercim. Hammer'in *Osmanlı Tarihi*'ni, Fransızca çevirisini esas alarak Türkçeye kazandırdı (1911-1918 arasında on cildi, 1947'de de on birinci cildi yayımlandı). Paul de Kock'dan iki roman, Bemardin de Saint-Pierre'den de *Paul* ve *Virginie*'yi çevirdi. Birçok dergi ve gazetede makaleleri yayımlandı.

3 Süleyman Şevket (Tanlı), *Güzel Yazılar*, Matbaa-i Amire, İstanbul, 4 cilt, 1920-1923. Eski harflerle olan bu baskının yanında Cumhuriyet devrinde yeni harflerle basılmış baskıları da vardır (Bkz. Safiye Akdeniz, "Arap Harfli Yeni Türk Edebiyatı Antolojilerinin (1839-1928) Karşılaştırmalı İncelemesi", *Muğla Üniversitesi SBE Dergisi*, Güz 2000). Lise öğrencileri için hazırlanmış dört ciltlik bir antoloji.

4 *Abbase*, Lübnanlı roman yazarı, tarihçi ve gazeteci Corci Zeydan'ın (Beyrut 1861-Kahire 1914) tarihî romanı. Son Türkçe çevirilerinden biri Ahmet Almaz, *Abbase Sultan*, Bilge Yayıncılık, İstanbul, 2003. Corci Zeydan, fakir Hıristiyan bir ailenin çocuğu. Kendi kendini yetiştirdi. Eczacılık okudu. Kahire'de gazetecilik yaptı. İlk tarihî romanını 1891'de yayımladı. 1892'de bir dergi çıkarmaya başladı. "El-Hilâl". Makaleleri daha sonra oğulları tarafından neşredildi: *Muhtarat* (1919-1921). 22 tane romanından çoğu Arap istilasından Memlûklara, yani 13. yüzyıla kadar, İslam tarihinin ilk dönemini ele alır, diğer birkaç tanesi de 18. ve 19. yüzyıllarda geçer. Bu romanların başlıcaları: *Selahaddin Eyyubi ve Haşhaşiler*, hazırlayan Ahmet Cemil (Milenyum Yayınları, İstanbul, 2002, 407 s.). *Cihan Hatun*, çeviren Dursun Gürlek (Nesil Yayınları, İstanbul, 2002, 311 s.), *17 Ramazan Suikasti: Hz. Ali'nin Öldürülmesi*, çeviren Ahmet Almaz, Necati Avcı (Bilge Yayınları, İstanbul, 2003, 212 s.), *Fergana Güzeli*, çeviren Ahmet Almaz (Bilge Yayıncılık, İstanbul, 2003, 347 s.), *Kureyş Bakiresi*, çeviren Selami Münir Yurdatap (Elips Kitap, Ankara, 2006, 381 s.), *Ebu Müslim Horasani'nin İntikamı*, yayına hazırlayan Selami Münir Yurdatap (Elips Yayınları, Ankara, 2008, 304 s). *Ebu Müslim Horasani*, yayına hazırlayan Halit Fesih Kalkan (Milenyum Yayınları, İstanbul, 2010, 360 s.). Zeydan, "tarihî romanları halk seviyesine indirmekte", "açık ve akıcı bir üslup" kullanmakta, eserleri "zevk ve merakla "okunmaktadır. "Üslubu eski tarza çalmak-

Seyahati,[5] ve *Sefiller*.[6] Gerçi, *Şark Masalları*, *Dünya Hikâyelerinden Seçmeler* gibi çocuklar için yayımlanmış bir sürü ki-

---

ta ve santimantalizme kaçmaktadır". Romanlarının dışındaki en önemli eserlerinden biri, 1902-1906 yılları arasında 5 cilt olarak yayımlanan *Tarih-el Temeddün el-İslâmî*'dir. İlk Türkçe tercümesi Zeki Meganiz, *Medeniyet-i İslâmiye Tarihi*, 5 cilt, İstanbul 1329. Son baskısı *İslâm Uygarlıkları Tarihi*, çeviren Nejdet Gök, cilt 1, İletişim Yayınları, İstanbul, 2004, 758 sayfa ve cilt 2, İletişim Yayınları, İstanbul, 2012, 848 sayfa. Eser, günümüzde klasik bir İslâm uygarlığı tarihi olarak kabul edilmekte, Oxford Üniversitesi'nden Türkiye'deki İlahiyat Fakültelerine kadar, birçok üniversitede ders kitabı olarak okutulmaktadır. "Çok ve muhtelif mevzuları herkes için faydalanacak hale getirerek, her Arabın, yalnız Batı ilmi ve tekniği ile değil, kendi tarih ve edebiyatı ile de alakâdar olması lâzım geldiğini izah eder".

5 Jean de la Hire, *Le Tour du Monde de Deux Enfants*, 2 cilt, Frenczi et Fils éditeur, Paris. Aralık 1921 ile Nisan 1923 arasında 71 fasikül halinde yayımlandı. Birinci cilt, 1'le 40 ıncı fasikülleri, ikinci cilt de 41'le 71'inci fasikülleri kapsamaktadır. Eserin 2004'ten itibaren, Can Yayınları tarafından 10 kitap halinde yeniden yayımlanması vesilesiyle (*İki Çocuğun Devriâlemi*, Fransızca aslından çeviren Gülten İldeniz, Türkçeye ve günümüze uyarlayan Erdal Öz, resimler Başak Karafaki, Can Yayınları, Çocuk Kitapları Dizisi, İstanbul) kaleme aldığı bir yazıda, Doğan Hızlan daha önceki çeviriler hakkında yaptığı bir araştırmayı okuyucusuyla paylaşıyor. Hızlan'a göre *İki Çocuğun Devriâlemi* üç kez Türkçeye çevrilmiş veya "nakledilmiş", yani üç kere basılmış: 1- *İki Çocuğun Dünya Seyahati*, yazan Jandölahir, *Meraklı Heyecanlı Büyük Coğrafya ve Macera Romanı*, nakleden: N. B., Bizim Kitapçı, İstanbul Aydınlık Basımevi, 1940. 2- *İki Çocuğun Devriâlemi*, çevirenler: Selâmi İzzet Sedes, Vedat Örfi Bengü ve Murat Sertoğlu, 10 cilt. Güven Yayınevi, 1946. 3- *İki Çocuğun Devriâlemi*, nakleden Yaşar Coşar, fasikül halinde 40 forma, 1953. (Doğan Hızlan, *Hürriyet* gazetesi, 25 Aralık 2004, "Maceraperest iki çocuğun yarım asır sonraki dönüşü", hurarsiv.com.tr/...). Jean de la Hire (1878-1956) asıl adı Adolphe d'Espie de la Hire. Fransız yazar ve editör. Bir Cizvit okulunda okudu. Din eğitiminin yanı sıra iyi bir klasik edebiyat eğitimi aldı. İlk romanı Paris'te 1898'de yayımlandı. 1904'te yazar ve ressam Marie Weyrich ile evlendi. 1908 yılına kadar yirmi kadar romanı basıldıysa da, 1908'de "Le Matin" gazetesinde tefrika edilen bir bilim kurgu romanı ile şöhreti yakaladı: *La Roue Fulgurante (Uçan Daire)*. Onun üzerine, fasikül halinde yayımlanan veya gazetelerde tefrika edilen bilim kurgu ve macera romanları kaleme almaya başladı. Birinci Dünya Savaşı'na katıldı. 1913'te yayımlanmaya başlayan *Üç İzci* romanını, *Bir İzcinin Büyük Maceraları*'nı (1926), *İzcilerin İzcisi*'ni (1932) yazdı. İkinci Dünya Savaşı'nda Almanlarla işbirliği yaptı. Bu nedenle savaştan sonra Editörler Sendikası'ndan ihraç edildi, tutuklandı, mahkûm oldu. 1956'da 78 yaşında öldü. Yaklaşık 200 kadar eser veren Jean de la Hire, birçok da takma ad kullandı. Aslında yetişkinler için yazmış olduğu *İki Çocuğun Devriâlemi* ile, çok kısa sürede çocuk ve genç okurların gözdesi oldu.

6 *Les Misérables (Sefiller)*, Victor Hugo'nun (1802-1885) en ünlü romanlarından biri. 1862'de yayımlandı. Tarihî ve felsefî derinlikleri olan, aşkın yüceltil-

tapçık da okudum. Ama hiçbiri hafızamda iz bırakmadı.[7]

Dünyanın masal ağacı Hint'te yazılmış. Bu ülkenin özelliği ne? "Yarı aylak bir hayat, hayali zenginleştiren bir iklim. Köyden köye dolaşıp hikâyeler anlatan dervişlerin, dilencilerin gördüğü büyük rağbet... Sonra, ruhların göçü inancı:

---

diği, gerçekçi ve epik bir eser. Her zaman sosyal adaletle, insan onuruyla yakından ilgilenen Hugo daha 1829'da, ölüm cezasını sorgulayan *Le Dernier Jour d'un Condamné*'yi (Bir Mahkûmun Son Günü) kaleme aldı. 1845'te yazmaya başladığı *Sefiller*'i ise sürgünde olduğu Guernesay adasında 1862'de tamamlayabildi. Eser basıldığı yıldan itibaren, İtalyanca, Yunanca, Portekizce gibi birçok dile çevrildi. İlk Türkçe çevirisi de aynı yıl, yani 1862'de, Münif Paşa tarafından yapıldı, çeviri *Mağdurin Hikâyesi* başlığıyla "Ruzname-i Ceride-i Havadis" gazetesinde tefrika edildi. İkinci Türkçe çeviri ise Şemsettin Sami tarafından, zamanın gazete diline uygun, sade bir dille, 1880'de yapıldı: *Sefiller,* 899 sayfa. Şemsettin Sami'nin yarım kalan çevirisini, ölümünden sonra Hasan Bedrettin tamamladı (645'inci sayfadan sonrasını). Şemsettin Sami çevirisi yeni harflerle 1934'te yayımlandı. *Sefiller* Türkçeye birçok kez çevrildi. Bu çevirilerin bir kısmı çocuklar için kısaltılarak yapılan çevirilerdir. Bir kısmı "Fransa'nın en saygın bilim, edebiyat ve kültür kurumu Académie Française tarafından, büyük bir titizlikle gözden geçirilip, aslına sadık kalınarak yer yer kısaltılmış" şekli esas alınarak yapılmıştır (*Sefiller,* çeviren Muammer Tuncer, Yalçın Yayınları, İstanbul, 2000, 702 sayfa). Bir kısmı da eksiksiz olarak çevrilmiştir [*Sefiller,* çeviren Cenap Karakaya, 5 cilt takım, Sosyal Yayınlar, İstanbul. 2002, 2.200 sayfa; *Sefiller,* çeviren Nurten Tunç, 4 cilt takım, İstanbul. 2004, 2.300 sayfa; *Sefiller,* Türkçesi Semih Atayman, tamamı 5 cilt, Bordo Siyah Klasik Yayınları, İstanbul, 2005-2006, 2.260 sayfa].

7 Cemil Meriç'in bu eserlerin orijinallerini mi, çevirilerini mi, çevirilerini okuduysa, hangi çevirileri okuduğu hakkında bilgimiz yok. Meriç çeşitli vesilelerle aynı dönemde okuduğu başka bazı kitaplara da değinir: "...*Suç ve Ceza*'yı kim tiyatrolaştırmış hatırlamıyorum, Dosto'dan okuduğum ilk eser o küçücük tiyatroydu, okuduğum ve sökmeye çalıştığım... Dünyam romanların dünyasıydı, *Ekmekçi Kadınlar*'ın, *Tunçtan Kızlar*'ın, *Simon ve Marie*'lerin dünyası... Kuklalarla dolu bir dünya... Sonra *Kumarbaz, Beyaz Geceler ve Budala*... Hiçbirinde aradığımı bulamadım. Zira Balzac'ı keşfettim arada ve O'na âşıktım..." (*Mağaradakiler,* İletişim Yayınları, İstanbul, 1992, s. 271-272) "Çocukluğumda Scott'un *Seyf-i Sarim-i İlahî Selahattin* adlı bir eserini (asıl adı *Talisman*) da okumuş olduğumu yıllarca sonra hatırladım (*Jurnal*, cilt 1, İletişim Yayınları, İstanbul, 1992, s. 253)..." On sekiz yaş tecessüsün yıldızlara yelken açtığı çağdır, fetih ve macera çağı. Cagliostro, Nostradamus ve sir William Crooks, benim için de hazinenin bekçileriydiler..." (Cemil Meriç, *a.g.e.*, s. 397). "Ben *Kelile ve Dimne*'yi mektepte okudum... Belki bir mektep kitabı diye okutulduğu için fazla ısınamadım. Ve o hazine kitap, yıllarca silik bir hatıra olarak yaşadı hafızamda" (Cemil Meriç, *Kültürden İrfana,* "Çocuk Edebiyatı", içinde, İletişim Yayınları, İstanbul, 2013).

hayvan dün bir insandı, yarın tanrılaşacak. Neden dile gelmesin? Neden tecrübeleri ile yolumuzu aydınlatmasın? Bu inanç, masalı kanatlandırmış ve hayal, felsefeleşmiş...

Hint çok ilgilenmiş politika ile... Ama politika sanatını bütün yönleriyle öğreten, ilmî eserlerden çok, masallar. Hayvanların insana yaşama dersi verdiği bu hikâyelerde heyecanın, hassasiyetin, ahlâkın yeri yok. Her an, yavuz bir kendini koruma içgüdüsü, azgın bir başarı hırsıyla karşılaşmaktayız. Kavga tekniği, ahiretle dinle ilgisiz. Hayvanlar dünyasındaki insafsız boğazlaşmayı, insan planına aksettiren bir teknik bu. Birbirini parçalayan, birbirini yiyerek yaşayan mahlûklar... Sanki okyanusun derinliklerindeyiz. Zaten bu edebiyat türünün adı: "Matsya-nyâya" (balıkların kanunu). Yani büyük balıkların küçükleri yuttuğu bir dünya. Hintli bilge Pilpay'ın (Beyd-i Ba) hikâyelerini yüzyıllardan beri zevkle okuyan Avrupa,[8] onlardaki derin ve gerçekçi hayat felsefesini anlayabilmiş midir? Zimmer, "hayır" diyor bu soruya... Ve milletlerarası politikanın birçok girift problemlerini Hint masallarının ışığı altında kavrayabileceğimizi ileri sürüyor.

Bugün tanıdığımız masalların ana kaynağı: *Pança-Tantra*

---

8 Pilpay'in (İ.Ö. 3. yüzyıl) Sanskritçe kaleme aldığı Hint fabl'leri (*Pança-Tantra),* Sanskritçeden Pehleviceye (6. yüzyıl), Pehleviceden Arapçaya (8. yüzyıl) çevrilirken *Kelile ve Dimne* adını alır, 11. yüzyılda Yunancaya, İbraniceye ve Latinceye, 13. yüzyılda Katalancaya, 15. yüzyılda İspanyolcaya ve Almancaya, 16. yüzyılda İtalyancaya ve İngilizceye çevrilir. Türkçe, Farsça ve Arapça çeşitli tercümeleri yapılır. 17. yüzyılın ortalarında, eserin *Envar-ı Süheyli* başlığını taşıyan ve 15. yüzyılda Hüseyin bin Ali Vâiz tarafından yapılan Farsça tercümesinden Fransızcaya çevrilir: *Le Livre des Lumières ou la Conduite des Rois, composé par le sage Bilpay indien* (Işıklar Kitabı ya da Kralların Davranış Biçimleri, yazan Hintli bilge Pilpay), Fransızcaya çevirenler İsfahanlı David Sahid ve Gilbert Gaulmin, Paris, 1644. Aynı çeviri yarım yüzyıl sonra *Les Fables de Pilpay Philosophe Indien; ou La Conduite des Rois* (Hintli filozof Pilpay'in Fabl'leri ya da Kralların Davranışları Hakkında) başlığıyla yayımlanır: à Paris, Chez Florentin et Pierre Delaulne, 1698. "Les Fables de la Fontaine et leurs Sources Orientales" (La Fontaine'in Fabl'leri ve bunların Şark Kaynakları), Dr. Mohammed Hadjadj-Aoul, Tlemcen Üniversitesi, "Synergies Algérie" içinde, no. 5, 2009, s. 243-250, ressources-cla.univ-fcomtefr/...hadjadj-aoul...)

(Politika ve İdare Sanatı Üzerine Beş Kitab). Eserin ilk şekli kayıp...

Pançа-Tantra, beş bölüm, bir giriş. Her bölümde bir çerçeve hikâye, onun içinde de hikâyecikler, manzum hikmetler var...

Birinci bölümün adı, Mitra-Bheda (Dostluğun Bozuluşu). Hükümdarları nifakçıların şerrinden kurtarmak için yazılmış. Kahramanlar: Kral arslan, müşaviri boğa ve nedimleri iki çakal: Karataka ile Damanaka. Eseri Pehleviceden Arapçaya çeviren İbn-el Mukaffa kitaba çakalların adını vermiş: *Kelile ve Dimne*.

İbn-el Mukaffa tercümesi yeniden tercüme edilmiş Farsçaya. On ikinci yüzyılda yapılan bu tercüme Nasrullah'ın eseri. Gaznelilerden Behram Şah'ın emriyle yapılmış. Onbeşinci yüzyılın sonlarında Nasrullah'ın dilini eskimiş bulan Hüseyin bin Ali Vâiz, *Kelile ve Dimne*'yi gençleştirmiş. Bazı yeni masallar eklemiş esere, bir önsöz yazmış ve *Envar-ı Süheyli* adıyla yayımlamış. Ekber Şah beğenmemiş bu tercümeyi, çok süslü, çok tantanalı bulmuş. Ebulfazl, yeniden kaleme almış *Envar-ı Süheyli*'yi; 1590'da tamamladığı esere *Eyâr-ı Dâniş* adını vermiş.

Edirneli Ali Çelebi, Hüseyin bin Ali Vâiz'in tercümesi üzerine yirmi yıl uğraşmış ve *Hümayunnâme*'yi Kanuni Süleyman'a ithaf etmiş.

Kelile ve Dimne'nin Doğu dillerinden yapılan ilk Fransızca tercümesi 1644'te yayımlanmıştır. David Sahid imzasını taşıyan bu tercüme *Envar-ı Süheyli*'nin ilk dört kitabıdır ve La Fontaine'in belli başlı kaynaklarındandır. 1700'de Galland'ın başladığı *Hümayunnâme* tercümesini Cardonne tamamlar.

Arapçadan yapılan ilkFransızca tercüme Sacy'nindir (1816). İlk İngilizce tercüme 1819'da yayımlanır.

Kitap, onsekizinci yüzyılın sonlarına kadar altmış dile

çevrilir. İzlanda'dan Moğolistan'a ve Cava'ya kadar yayılır. Bir kitabın bu kadar uzaklara yayılabilmesi tesadüfî değildir. Ortaçağ Avrupa'sının *Kelile ve Dimne*'ye karşı gösterdiği büyük ilgiyi şehir burjuvazisinin gelişmesi ile açıklayanlar var (Mesela Walter Ruben). Daha yeni, daha hür bir hayat felsefesine susayan burjuvazi, Kilise'ye karşı açtığı savaşta aradığı müttefiki Hint'in masal kitabında bulur... Gesta Romanarum ve Fabliau'lardan, La Fontaine'in, Grimm'in, Andersen'in masallarına kadar birçok meşhur eser bu Sanskritçe kaynaktan geniş ölçüde faydalanmış...

Divan nesrinin en parlak örneklerinden biri sayılan *Hümayunnâme* Şeyhülislâm Yahya Efendi tarafından kısaltılmış: *Mulahhas-ı Hümayun*... Nihayet II. Abdülhamid'in fermanı ile yeniden yorumlanmış ve özetlenmiş (Ahmet Midhat Efendi, 1888). *Kelile ve Dimne*'nin Türkçede en az onbir tercümesi daha var. İlki 1260'ta yapılmış (Horasanlı Ahmet). Sonuncusu Ömer Rıza Doğrul'un."[9]

Hint masalları, Türk çocuklarının dünyasına girmiş midir? Bu soruyu cevaplandırmak çok güç. Ben *Kelile ve Dimne*'yi mektepte okudum. Arapça hocamız şair Ömer Yahya, eseri büyük bir sevgi ile tanıttı bize. Belki bir mektep kitabı diye okutulduğu için fazla ısınamadım. Ve o hazine kitap yıllarca silik bir hatıra olarak yaşadı hafızamda.

Kıssalarını şöyle takdim etmiş La Fontaine: Uçsuz bucaksız bir komedya, yüzlerce değişik perdesi var bu komedyanın, sahnesi ise kâinat. Fransız şair *Kelile ve Dimne* tercümesinden başlayarak, kendi ülkesinin folklorunu güzelce taramış. Konularda hiçbir yaratıcılık yok. Bulduklarını almış ve onlara biçim mükemmelliği kazandırmış. Bunun için klasiğin en has, en erişilmez örnekleri olmuş fabl'ler. Doğu ve

9 Cemil Meriç, *Bir Dünyanın Eşiğinde*, "Masal, Hikâye, Roman" içinde: "Neden Hint'te Boy Atmış Masal Ağacı?" ve "Pança-Tantra: Dünyayı fetheden kitap", İletişim Yayınları, İstanbul, 1. baskı 1994, s. 230-236. (C.M.)

Batı medeniyetlerinin bütün usaresi, bütün balı o minnacık şiirlerde. Hem millî, hem milletlerarası. Bunun içindir ki Fransız edebiyatını merak eden bütün şairlerimiz önce La Fontaine'e eğilmiş ama üslubu aktaramamışlar dillerine.

Rousseau, çocuklar La Fontaine'i anlamaz diyor, büyükler anlayabilir mi ki? Fabl'lerin belli başlı İngilizce çevirileriyle Türkçe çevirilerini bir bir inceledim. İkisinde de yalnız iskelet var, ruh kaybolmuş. Ben Fransızcanın sırlarını çözebilmek için bütün bir ömür harcayan bir hoca ve mütercim olarak ancak elli yaşından sonra La Fontaine'in güzelliklerini anlamağa başladım. Zaten okuduğumuz şaheserlerin kaçta kaçını gerçekten tadabiliyoruz?

Görüş dergisinin 1982 Haziran sayısında çok iyi bildiğimi sandığım birçok kitapların tahlillerini okuyunca, cehaletimizin sonsuzluğunu bir kere daha anladım. Ne *Pinokyo*'yu tanımışım, ne *Alis Harikalar Diyarında*'yı. Mark Twain'in *Huckleberry Finn*'i ise idrakimin bugün de nüfuz edemediği bir dünya. Birçok kitapları uyuyarak okumuşuz. Çocuk kitapları, Balzac'ın *İnsanlık Komedyası*'ndan çok daha girift, çok daha esrarengiz.

Cassell'ın *Edebiyat Ansiklopedisi*, "Çocukların Kitapları" bölümüne şöyle giriyor: "Çocukları eğlendirmek amacı güden kitaplar Batı Avrupa'da onsekizinci asrın ortalarına doğru yayımlanmağa başlamıştır. Bu tarihten önce gençlere mahsus edebiyat, dinî eserler, görgü kitapları ve okul kitaplarından ibaretti. Tek amaçları öğretim olan bu eserler, matbaanın icadından önce yazma olarak elden ele dolaşıyordu. İlk basılan kitaplar arasında da onları görürüz. Çocuklar eğlenmek istedikleri zaman mektep kitaplarından daha çekici eserler arıyorlardı. *Ezop'un Masalları* gibi... Yetişkin insanlar için yazılan kolay anlaşılır kitaplar da bunların arasındaydı. Masallar, hikâyeler, seyahat kitapları, hayvanlara ait kitaplar ve sokaktaki adama hitap eden benzeri eserler çocukla-

rın çok hoşuna gidiyordu. Protestan İngiltere'de büyüklerin çocuklar için en uygun saydığı eserler: *Kitab-ı Mukaddes* ile *Havarilerin Menkıbeleri* idi. Ama çocuklar çeşitli konularda basılan ve satıcılar tarafından ucuza satılan kitapçıkları daha çok severlerdi.

Korkunç bir tezat değil mi? İngiliz gençlerinin ve Kuzey Amerikalı küçük okuyucuların 1660-1720 arası en çok zevk aldığı kitaplar tüyler ürpertici "hükümler" ve "istiğfar" dualarıyla biten dinî (püriten) eserlerdir. Çocuklar bu iç karartan yayımlardan illallah diyerek büyükler için yazılmış kitaplara el atarlar: *Robinson Crusoe* (Defoe), *Güliverin Seyahatleri* (Swift) gibi.

Daha sonra çocuk kitapları basan özel yayınevleri kuruluyor. Charles Lamb ile Mary Lamb, Shakespeare'in tiyatrolarını hikâye şekline sokup bastırırlar çocuklar için: *Shakespeare'den Masallar*. Locke'la Rousseau'nun eserleri eğitim alanında büyük alâka uyandırır. Fransa, ingiltere ve Almanya ahlakî konuları ele alan birçok eserler aktarır birbirlerinden. Bu dönemde kozmopolit temayüller ağır basar. Berquin ile Madam Genlis İngiltere'de çok tutulur".[10]

Ansiklopedideki yazı sürüp gidiyor. Türk okuyucusu için fazla lüks sayılabilecek bir alay bilgi. Konu daha çok İngiliz ve Amerikan çocuk edebiyatı üzerinde yoğunlaşmış.

Britannica Ansiklopedisi'nde "çocuk edebiyatı" maddesi on büyük sütun. Locke ve Rousseau gibi terbiyecilerin türün gelişmesi üzerindeki etkilerine geniş yer veren bu makale de İngiltere ile Kuzey Amerika üzerinde duruyor. Çocuk dergi-

---

10 Berquin Arnaud (1747-1791), Fransız yazar ve pedagog. Çocukların eğitimini ele alan birçok eseri arasından *L'Ami des Enfants* (1792) 1787'de *The Looking Glass fort the Mind or Intellectual Mirror* başlığıyla İngilizceye çevrildi ve İngiltere'de de büyük bir başarı elde etti.

Madame de Genlis Félicité, kontes (1746-1830). Fransız bayan yazar, çocukları eğlendiren ahlâk kitapları yazdı. 4 ciltlik eseri *Adèle et Théodore ou Lettres sur l'Education* (1782) ertesi yıl İngilizceye çevrilerek defalarca basıldı.

ciliği, çocuk kitaplarına verilen ödüller bütün ayrıntılarıyla anlatılmış. Doğu'dan yalnız *Binbir Gece* tercümeleri, biraz da *Kelile ve Dimne* münasebetiyle söz ediliyor. Ciddî, ağırbaşlı ve kuru bir yazı.

Batı'nın edebiyat tarihlerinde, çocuk edebiyatı diye bir bölüm yok. 1958'de yayımlanan son büyük *Edebiyat Ansiklopedisi*'nin üçüncü cildi Fransa'ya ayrılmış.[11] Eserin sonunda "marjinal edebiyatlar" bölümü içinde çocuk edebiyatı da yer almış, André Bay'in çok geniş ve sürükleyici bir yazısı var bu konuda. Eserin bütününe bir önsöz yazan Raymond Queneau, "marjinal" adını verdikleri edebiyatlardan ne anladığını şöyle belirtiyor: "Marjinal edebiyatlardan kastedilen, temsilcileri umumiyetle edebiyat tarihlerinde yer almayan ifade tarzları, araçları veya türleridir. Yani bu sayfalarda, kolportaj edebiyatı, çocuklar için edebiyat, halk romanı, polis romanı, kurgu bilim işlenecektir".

Edebiyat kadar, belki ondan da çok sosyolojiyi ilgilendiren bu çetrefil konuyu uzatmak istemiyoruz. Amaç çocuk edebiyatı kavramının Batı edebiyat tarihlerindeki yerini işaret etmek.

André Bay doğru söylüyor: "çocuk edebiyatı çok geniş bir dünya, tam bir tablosunu sunmak imkânsız. Konu ister istemez cihanşümul. Çocuklar haritadaki sınır işaretlerine aldırmaz. Bu edebiyat, asırlar boyu pusulasız yelken açan bir gemi, uğradığı her limandan ganimetler devşirmiş".

André Bay konu üzerinde çok çalışmış, kaynakları bir düzineyi aşıyor, Batı kültürünün bütün fetihleri emrinde ama yine de konuyu bütünüyle kucaklayamamış.

Avrupalı çocukların okuduğu ve sevdiği belli başlı kitap-

---

11 *Encyclopédie de la Pléiade, Histoire des Littératures III, Littératures Françaises, Connexes et Marginales,* volume publiée sous la direction de Raymond Queneau (Pléiade Ansiklopedisi, Edebiyatlar Tarihi III, Fransız Edebiyatları, Fransızcayı kullanan Edebiyatlar, Marjinal Edebiyatlar, Raymond Queneau yönetiminde yayımlanmıştır), Gallimard, Paris, 1958, 2.058 sayfa. (C.M.)

lar geçit resmi yapıyor makalede. Daha çok Fransa ve anglo-sakson dünya üzerinde durulmuş, ne yapalım ki Batı edebiyat tarihlerinin bize sunduğu en etraflı inceleme de şimdilik bu.

Makalenin geniş bir hülâsasını takdim ediyorum:

"Çocuk edebiyatı, Fransa'da, 1697'de Perrault'nun Masallar'ıyla resmî bir kişilik kazanır. Hakikatte ise uzun zamandan beri şifahî olarak mevcuttu, edebiyatların başlangıcından beri desek, yanlış olmaz...

Bu masallar, bilindiği gibi, dadıların anlattığı hikâyelerdi aslında. Aynı masalın yalnız Fransa'da değil dünyanın çeşitli ülkelerinde birçok benzerleri bulunmuştur. Mesela *Parmak Çocuk*, mesela *Ormanda Uyuyan Güzel*. Meseleye eğilen folklorcular bunların sayısız çeşitlemelerini ortaya çıkarmışlardır. Her ülkede bu hikâyelerle karşılaşıldığına, o kadar uzun bir zamandan beri mevcut olduklarına ve zamanımızda bile bu kadar çekici olduklarına göre, bu masallara saçma sapan diyemeyiz pek. Perrault, masallarının altına kıssadan hisseler eklerken aldanıyordu şüphesiz veya yalandan aldanmış görünüyordu. Ama bu kıssadan hisseleri, anlattığı hikâyelere fazla karıştırmamak bilgeliğini de gösteriyordu, ne yazık ki aynı bilgeliği daha sonraki yazarlarda bulamayacağız; Perrault işittiği gibi anlatıyordu bu hikâyeleri, şifahî geleneğe saygısı vardı. Nitekim daha sonra Grimm Kardeşler ile Andrew Lang da aynı şeyi yapacaklardır.

Bu masalların düşmanı çok: akıl, ahlâk, pedagoji adına çatmayan kalmadı bu masallara, ama yine de herkes onlara bayılıyor; bu sürekli ilginin sebeblerini aydınlatmak kabil belki de. Onlarda hayali kanatlandıran birtakım simgeler var; kaynaklandıkları inançlar, dün insanlığın çocukluğuna, bugün insanların çocuklarına bağlı duygularla iç içe. Bu masalların kahramanlarını hayatın ilk tecrübeleriyle cebelleşirken, bir başlarına, ormanda bırakılmış olarak görüyoruz. Bu

yönleriyle masalların öğretici bir değeri var, akıl dışı denecek ama çocuk hayalini derinden derine etkilemeleri bundan değil mi? Bu peri masalları gerçekçi de. Bunları yaratanlar halktan kişiler ve Perrault da özgünlüklerini koruyabilmiş. Garip bir iç içelik: tabiî ile tabiat üstü sarmaş dolaş. Perrault ilk masallarından itibaren bu beraberliği sürdürmüş, salonlar çağında küçümsenemeyecek bir ustalık; eseri yaşatan ve türün özelliklerini yapan da bu...

Perrault'nun masalları şairane olmasına şairane ama yine de eğitici bir değerleri var. Onları da pekâlâ Fénelon'un *Telemak*'ına benzetebiliriz...

Çocuk edebiyatının gelişmesini sağlayan, çocuk okuyucuların sayıca artması olmuştur.

Masallar hâlâ çocuk edebiyatının şehrahı. Paul Hazard, Perrault'nun *Geçmiş Zaman Masalları* için şöyle diyor: Tarihte ilk defa olarak Fransa'nın, daha sonra da bütün dünyanın çocukları gönüllerince bir kitap buldular, o kadar güzel, öyle taze bir kitaptı ki bu, bir daha ayrılmak istemeyeceklerdi.

Yeni doğan peri masalları, nispeten saf iken, çığrından çıkar, Madam d'Aulnoy ile ve daha başka bayanlarla salon pandomimlerine dönüşür...

Çocuk edebiyatı, onsekizinci asrın başlarını istila eden bu masal tufanından büyük bir fayda sağlamaz önceleri. Ne var ki Galland'ın çevirdiği *Binbir Gece Masalları* bir sürü yeni masallara yol açar: "Binbir Gün", "Binbir Çeyrek Saat" ve bilhassa Moğol masalları, Çin hikâyeleri gibi... Daha ciddi yazarlar tarafından işlenen bu hikâyeler, türü zenginleştirir ve tazeler.

Madame de Beaumont'un pedagoji kaygısı, masalları ve perileri yeryüzüne indirir ve vaaz bataklığına saplar. Çocuk edebiyatı iki kayalık, iki gerçek dışılık arasında yalpa vurur, eğlenceli olmak isteyen münasebetsiz tuhaflıklarla, lü-

zumundan fazla ahlâkçı didaktik niyetler. Madame de Beaumont'un eserinin adı başlı başına bir program: *Çocukların Dünyası*. Niyeti halisane: kibar çocuklara ahlâk dersi vermek ve dünyayı tanıtmak, faydalı hikâyeler, kıssadan hisseler vs... 1757'den beri, başka bir deyişle iki asırdır amaçlar pek az değişmiş fakat bu amaca ulaştıracak yollar düzelmiştir.

Grimm Kardeşler ise, masalları başka türlü ele alırlar: şiire ve halk inançlarına merak salmış birer filologdurlar, ciddidirler, vatanperverdirler, bununla beraber, "gnomlar"ı dünyayı dolaşır ve bütün ülkelerin çocuklarını büyüler. Onlardan sonra her yazar kendi halk edebiyatını araştırmaya koyulur; bazı gayretkeş aktarıcılar, komşu folklorları çevirerek yağma eder ve dünya çocuk kütüphünesini zenginleştirir...

Hans Christian Andersen hem folklordan yararlanır hem de muhayyelesinden. Bu kunduracı çocuğu, hayatı bir rüya gibi, hikâyelerini ise gerçek gibi yaşar. Hikâyeleri, edebiyatın su götürmez şaheserlerinden biridir. Yetişkinlerin hatırı kalmasın: *Çocuklara Anlatılan Hikâyeler*'dir bunlar (1835)...

Çocuk edebiyatı, özellikleri ne olursa olsun, çok geçmeden bütün dünya çocuklarının ortak hazinesi olur. Fransız çocuk edebiyatı resmen Perrault ile başlar. Bununla beraber Daniel Defoe'nun *Robinson Crusoe*'si (1719) bütün ülkelerin çocuklarını fetheder ve onlar sayesinde ün kazanır. Başlangıçta çocuklar için yazılmamış eserler, Walter Scott'un, Fenimore Cooper'in romanları gibi, bazen de Swift'in *Gulliver*'i, Cervantes'in *Don Kişot*'u gibi... bozularak benimsenirler. Çocuk edebiyatının bir cephesi de budur, çocuk edebiyatını onun için yazılmamış şaheserlerden mahrum bırakamayız.

Hayatın fethine çıkan çocuk, adasına ayak basan Robenson kadar cahil ve endişelidir. Yaşanan ve hayal edilen bu macera, genç gönülleri büyüleyecektir bunun için...

Çocukları çok seven İngilizlerin bu konudaki katkıları

öteki milletlerinkinden fazladır. İlk çocuk tütüphanesini onlar kurar 1748'de. Bugün de, İngiltere'ye, Rusya'ya, Amerika Birleşik Devletleri'ne, İskandinav ülkelerine kıyasla Fransa geridedir. Gençlerin sevgisini kazanan ve onlar üzerinde etki yapan bir başka İngiliz de Charles Dickens'dir. Andersen'in dostu olan bu zat, edebiyata, talihsiz çocuğu, pansiyon hayatını, yetim tipini sokmuş, mücadeleci ve talepleri olan bir edebiyat yaratmış, hem *Sefiller*'in Kozet'ini hem de Alphouse Daudet'nin *Petit' Chose*'unu müjdelemiştir.

Birkaç yıl önce, Fenimore Cooper Avrupa'yı kızılderililere istila ettiriyordu. *Mohikanların Sonuncusu* (1826) toplumun içinde bulunduğu durumu ifşa eder...

Zamanımızda en çok okunan çocuk kitabı: Hector Malot'nun *Sans Famille* adlı eseri (1878). Hector Malot da çocuk edebiyatının klasikleri arasındadır...

Çocuk edebiyatının gelişmesine yardım edenlerin başında kitapçı Hetzel var. Yabancı dillerden birçok eserler çevirmiş, zamanın en büyük yazarlarını çocuklar için yazmağa teşvik etmiştir. Jules Verne'in ilk yayımcısı da odur. Fransız çocuk edebiyatı anglo-sakson çocuk edebiyatının yanında saygıdeğer bir yer tutabilmişse, daha çok Jules Verne sayesinde olmuştur bu. Yüzbir cilt tutan eserin adı: *Bilinen ve Bilinmeyen Dünyalarda Harikulade Seyahatler*. Dünyanın fethi bu yüzbir ciltle başlar ve atom çağının akla durgunluk veren keşiflerine rağmen hâlâ çekiciliğini sürdürür...

Macera romanının klasiğini gerçek bir seyyah kaleme alacaktır: R. L. Stevenson: *Hazine Adası* (1883). Stevenson, romanını önce bir çocuk dergisinde yayımlar. Hikâyeyi, romanın genç kahramanı anlatmaktadır. Gerçekle hayalî iç içedir. Eserin büyük çekiciliği oradan gelir. Stevenson'a göre, romanın kahramanlarla büyük bir ilgisi yoktur. İyi ahlâk gibi bir amaç gütmemeli roman. Eserin can alıcı noktası "nasıl olmuş?" sualine verilecek cevaptır. Mühim olan: olaylar-

la onların sergileniş tarzıdır. Fazla bilgiçlik göstermek, zekilik numarası yapmak lüzumsuz. Bütün hüner: anlatmasını becermekte. Çocuk edebiyatından söz ederken *Alis Harikalar Diyarında*'yı (1865) unutmak olmaz. Lewis Caroll, fantezinin çocuklara nasıl sunulacağını çok iyi anlatmıştır. Sahici bir fantezi, realizmden üstündür, çünkü eskimez. Akıldışı başkadır, abes başka. Büyüler de, peri masalları da akıldışıdırlar; ama hayale geniş ufuklar açar ve daima taze kalırlar. *Alis Harikalar Diyarında* da, *Aynanın Öbür Yüzünde* de uyanıkken görülen rüyalardır. Bu modern peri masallarının kendilerine göre tutarlı bir mantıkları vardır. Çocuk hikâyelerinin kahramanları, okuyanların yaşdaşıdır çok defa. Çocuk, kendini onların yerine koyabilmeli, yaşadıkları macerayı benimseyebilmelidir.

Hazine Adası'nın yayımlanmasından bir yıl sonra, dünyanın bütün çocukları için bir dost oluveren bir kahraman yaratıyordu Mark Twain: *Huckleberry Finn* (1884), *Tom Sawyer*'ın (1876) arkadaşı idi bu. *Hazine Adası*'nın kahramanı da, Alice de yazarlarına pek benzemez. Tom ile Huck ise, Mark Twain'in çocukluk hatıralarına bağlıdır. Gerçekçi olmak isteyen bir eser. Kullanılan dil, hayattan alınmış. Çevre olduğu gibi çizilmiş. Serüvenler biraz hayalî. Ama *Hazine Adası*'nda olduğu gibi yazarın kabiliyeti sayesinde, okuyucular hemen benimsemiş kahramanları. Evet, *Huck Finn*'de insanlığın, sömürgeciliğin, köleliğin hicvi var şüphesiz, fakat kitabın değerini yapan o bölümler değil, Misissipi'ye verilen yer çok daha önemli. Bu eşsiz romanın çekiciliğini yapan: mizah, dost bir gönül, halk sevgisi, köklü idealizm ve çocuklara duyulan sahici muhabbet. Kahramanı delikanlılar olan nice realist roman yazılmış, mesela Erich Koestner'in *Emil ve Dedektifler*, Molnar'ın *Pal Sokağının Çocukları*... ama hiçbirinde Twain'in havası yok.

Birleşik Devletler için Huck Finn, İtalya için Pinokyo, Da-

nimarka için Deniz kızı, İngiltere için Peter Pan millî birer kahraman sayılmıştır. Heykelleri dikilmiş, akın akın ziyaretçileri olmuş.

Huck Finn, sevimli bir yumurcak. Ama onun doğuşunda Comtesse de Ségur'ün hiçbir payı yok. Oysa Kontes andığımız yazarlardan önce Fransız çocuk edebiyatının belki köşe taşlarından biri olmuştur. Kontesi ünlü "Bibliothèque Rose"dan ayıramayız. *Bir Eşeğin Hatıraları*, *Sophie'nin Başına Gelenler*... Kontes, perilerin büyülü asası yerine sık sık kamçıya başvurur. Belki *Sophie'nin Başına Gelenler*, yazarın kendi çocukluğundan alınmış oldukça acı olaylara dayanmaktadır. Şüphe yok ki Rusya'da geçen çocukluğu ilhamını kamçılamıştır. Bir dönemi yansıtan bu minnacık insanlık komedisi hâlâ okunuyor, okunmaya lâyıktır da. Çocuklar hayvanları sever, bu sevginin geniş ölçüde sömürüldüğü de bir hakikat. Comtesse de Ségur'den öğrendiğimiz, hayvanlara nasıl davranılması gerektiğidir.

Çocuk edebiyatının son büyük temsilcilerinden biri Rudyard Kipling. Kipling hayvanları canlandırmasını bilmiştir. Yalnız ele aldığı hayvanlar evcil hayvanlar değildir.

Sevilen bir çocuk yazarı olmak için, Avrupa'nın dışında doğmuş olmak hiç de fena değil: Jules Verne adada doğmuş, Comtesse de Ségur, Rusya'da bir generalin kızı, Rudyard Kipling Hindistan'da dünyaya açmış gözlerini. Başka bir dil bilmek, başka bir folklordan faydalanmak da çok yararlı. Çocuk edebiyatı türünde egzotizm'le üniversalizm aynı şey. Mesela küçük Mowgli, Cangıl'la efsanenin çocuğu. Annesi dişi bir kurt Romus ve Romulus'unki gibi. Çocukken dinlediği hikâyeler olmasa, Amerikan çocuk edebiyatının önde gelen temsilcilerinden Joele Chandler Harris, *Remus Amca*'sındaki (1880) hikâyeleri yazmamış olsa, Trafalgar Square arslanlarının simgelediği İngiltere'nin emperyalist gücü doruğunda olmasa, yani binde bir görülecek birtakım olay-

lar bir araya gelmese, Kipling de olamazdı. *Cangıl Kitabı* örnek izciler ve centilmenler için bir ahlâk alfabesi: itaat etmesini bilmek, susmak, nefsine hâkim olmak; Bagheera'nın kanuna yan çizenlere savurduğu darbelere kin duymadan katlanmak, eyleme perestiş... Kipling meslekdaşlarından hiçbirinin başaramadığı bir işi başarmış, sıkıcı olmadan bir hikâyeye bütün bir ahlâkı sokabilmiştir...

Hayvan komedisi de çocuk edebiyatında sık sık başvurulan bir konudur. Çünkü hem tabiata uygun bir mutluluk anahtarı verir bize, hem bir bilgi aracıdır, hem de beklenen yoldaşları sunar çocuklara.

Masalların anlattığı tarih de, çocuk edebiyatının belli başlı dallarından biri olmuştur, ister istemez. Emekleme çağındaki bu edebiyatın çiçeklenişi, Fransa'da 1870 bozgunu ile yaşıttır. Kahramanlığın yüceltilmesi ve günümüz Fransız İmparatorluğu'nun şanını terennüm eden kitaplar kalıcı eser bırakmamıştır pek. Galiba az çok uzak bir geçmişe uzanmak daha hoşa gidiyor. Mesela Alexandre Dumas'nın *Üç Silahşörler*'i, Walter Scott'un Ortaçağ romanları, *Qua Vadis* veya *Pompei'nin Son Günleri*, Rosny'nin tarih öncesi hikâyeleri. Tek kelimeyle, Scott usulü yazılmış tarih en çok hoşlanılan eserler arasında. Gelecekle, geleceğin sakladığı sırlar, yaşanılan hayattan daha çekici. Ama modern ilmî bilgilere rağmen, "fanteziler rafı"nda en çok beğenilen kitaplar hâlâ H. G. Wells'inkilerle Jules Verne'inkiler. Çocuk dergilerinin çizgi romanları muhayyelemizi henüz bilmediğimiz bir geleceğe kanatlandırıyor.

Evet, çocuk dergilerini anmadan çocuk edebiyatı tamamlanmış olmaz. İz bırakan eserlerden çoğu bu dergilerde doğdu. Mesela Jules Verne'in kitapları ile *Hazine Adası*.

1822 ile 1854 arasında Perrault'nun masallarından Madam Angot'unkilere kadar birçok eserler resimlerle anlatılmıştır. 1900'lerde kurulan birçok periodikler hâlâ yaşamak-

tadır. Gücü günden güne artan bu dergiler eleştirilere yol açtı. Çocuk edebiyatı milletlerarası bir nitelik taşıdığı için, çocuk dergileri ister istemez milletlerarası problemlere yol açacaktı. Bu dergilerde boy gösteren şiddet ve sadizm, babaları da pedagogları da telaşlandırmıştır. Bununla beraber, "Pieds Nickelés"nin yerini, birçok ailelerde "Tintin"le "Spirou" almıştır. Bu yayımların gördüğü rağbeti sağlayan resimli hikâyelerdir (comics). Bu renkli resimlerin telkin gücü sayesinde gerçek dışılık, durumların olağanüstülüğü, gezegenler arası yolculuklar, çöllerdeki serüvenler olağan şeylermiş gibi görünmektedir. "Comics"ler, dili baloncuklar içine teksif ederek "doğrudan üslubun" nefis örneklerini sunmaktadırlar. İtalyanlar buna "fumetti" diyorlar. Leopar derisinden donu ile yenilmez Tarzan, silindir şapkası ile kurşun işlemez "Mandrake" bu garip mitolojinin başlıca kahramanları. Bu resimli dergilerde ne şiir var ne şairanelik; hepsini birden kötüleyemeyiz ama kalıcı eserler verdikleri de söylenemez.

Çocuk edebiyatının bir dalı da çocuk şiiri. Çocuklar için yazan şairler, güldesteler mevcut; bu şiirin kaynakları da biliniyor. Çocuklar için bu, belki de en az göze çarpan fakat en canlı olanı. Oyun için yazılan ahenkli, kafiyeli bu şiirlere Fransa'da "comptines", İngiltere'de "nursery rhymes" denir. Masallar kadar esrarengiz, masallar kadar cihanşümul bir tür, "chanson"un kardeşi.

Bu kafiyeli hikâyelerdeki peri masallarını ezberlemek için okuma yazma bilmeye lüzum yok. Yeni yeni yazıya geçiriliyorlar. Hugo'nun şiirleri arasında da çocuklara seslenenler var. Sully-Prudhomme, François Coppée, Lucie Delarue, Mardrus de çocuklar için şiirler yazmak istemişler ama pek başarılı olamamışlardır. Zamanımızda da birçok şairler "Comtines"leri taklit ediyor...

Şiirle masal arasında, "chantefable"la "fable" var. Çocuklar hâlâ La Fontaine'i okuyor. Fransız veliiahtını düşündür-

mek için Ezop'tan aktarılmış çoğu. Çocuklar anlamazmış La Fontaine'i... Bal gibi anlarlar. Ama onlar da, bizim gibi, kendilerine göre anlarlar. Fabl'ler çocuklar için biçilmiş kaftan: konuşan hayvanlar, güzel anlatılmış hikâyeler aracılığıyla ahlâk dersi verilir. Fabl'lerden kalkarak hikâyeler yazılabilir, hikâyeler de roman için değerli bir kaynak. Fransız çocuk edebiyatı oldukça talihli. Babaları: Charles Perrault ile Jean de la Fontaine.

Çocuklar için yayımlanan nefis anksiklopedilere, hem lüks hem de ucuz albümlere ve sayısız kitaplara bir göz atarsak şöyle bir hükme varırız: bu edebiyat ısmarlama bir edebiyattır, ahlâkın emirleriyle, psikolojinin, ticaretin ve hürriyetin emirleri arasında emekleyerek yolunu aramaktadır henüz. Bununla beraber görevini de saygıdeğer bir biçimde yerine getirmektedir. Fransa dışından gelen kitaplar önemli yer tutmakta, çoğu da nitelik bakımından Fransız yazarlarınkinden üstün. Bu eserler çeşitli filtrelerden geçiyor, filtrelerin çeşitliliği karışıklıklara sebep oluyor ama gerçek değerlerin korunmasını da sağlıyor. "Veliahtlar için yazılmış" ("ad usum Delphini") kitaplardan oluşan bir edebiyat söz konusu değil artık, dünyanın bütün çocuklarına seslenen bir edebiyat peşinde insanlık. Yaş, cinsiyet, din, içtimaî sınıflar, mazi, hal, istikbal dikkate alınmak isteniyor. Bu iş için büyüklerin yardımına da ihtiyaç var. Saint-Expéry'nin *Küçük Prens*'i yazması gibi...[12]

12 *A.g.e.*, "Les Littératures Marginales" içinde: "La Littérature Enfantine" (Çocuk Edebiyatı), yazan André Bay, s. 1604-1621.

POLONYA'NIN EN BÜYÜK ŞAİRİ

Serseri bir tecessüs, inzibatsız ve serkeş: Polonya'da neler oluyor? Dava, talihsiz bir kavmin çilesine eğilmek, tarihin derinliklerinden ibret dersleri çıkarmak değil, Sovyet Rusya'nın dillere destan Makyevelizmini bir kere daha yermek. Oysa Polonya meselesi Osmanlı tarihçilerini sık sık uğraştıran bir konu. Lehistan niçin ve ne zamandan beri Polonya olmuş? Merak eden yok. Polenezköy'ün nefis piliçleri Polonya'nın çileli tarihinden daha çok ilgi uyandırıyor. Oysa bu talihsiz ülkenin insanları düşünce hayatımızda da silinmez izler bırakmış. Mustafa Celaleddin 1848 İhtilali'ne katıldığı için vatanını bırakmak zorunda kalan Polonya asillerinden Constantin Bergenski'dir. "Bu zat 1828'de Kleszov'da doğmuş ve civardaki papaz mektebinde tahsil görmüştür. Polonya istiklal savaşlarında başarı kazanamayınca birkaç vatandaşı ile Türkiye'ye sığınmış, yüzbaşı olarak Osmanlı ordusuna girmiş, harita şubesine memur edilmiş, İslâmiyeti kabul etmiş, Şeyhülislâm kendisine Mustafa Celaleddin adını vermiş... 1875'te Karadağ savaşlarında yaralanarak ölmüş. Celaleddin Paşa'nın ünlü eseri *Eski Türkler* Les An-

ciens Turcs. Paşa eski Yunan ve Latin kaynaklarına dayanarak ilkçağ kavimleri arasında Türklerin çok geniş bir yeri olduğunu iddia eder, söylediklerine delil olarak da Heredot, Strabon, Thukidides vb. gibi klasik tarihçilerin eserlerini gösterir... Önemli olan nokta, içlerinde doğru tarafları olan bu filolojik fantezilerin çevrildiği hedef, yani Türklerin kendi kendilerini küçük görmemeleri, büyük bir kavimler ailesinden gelmiş olduklarını hatırlatmasıydı. Nitekim Mustafa Celaleddin'in bu tezi sonraki nesillerde de tutundu ve ardından gidenler oldu".[1]

Ne var ki dünya edebiyatı ile uğraşanlar için Polonya Adam Mickiewicz'in vatanıdır.

---

1 Hilmi Ziya Ülken, *Türkiyede Çağdaş Düşünce Tarihi,* 2 cilt toplam 817 sayfa, Selçuk Yayınları, Konya 1966, s. 100 ve 127. Ülken, Mustafa Celaleddin'in eserinin ismini "Les Anciens Turcs" olarak zikretmekteyse de (M. Djelaleddin, *Les Anciens Turcs,* 1869, İstanbul Imprimerie Courrier d'Orient), asıl isminin *Les Turcs Anciens et Modernes* (Eski ve Yeni Türkler) olduğu bilinmektedir, Fransızca olarak 1869'da İstanbul'da, 1870'de de Paris'te basılmış, başka Avrupa dillerine de çevrilmiştir. Mustafa Celaleddin bu eserinde "Fransız, Alman, Rus ve Leh kaynaklarına dayanarak Türklükten, Türklüğün dünya tarihindeki rolünden söz eder; daha da önemlisi touro-aryanisme diye adlandırdığı nazariyesinde, Türklerle Avrupalıların aynı ırka mensup olduklarını ileri sürer... Lengüstikle ilgili meselelere de girip tuhaf etimolojik analizler yaparak Türkçenin Latinceyle akrabalığını ispat etmeye çalışmıştı. Onun bu görüşleri oğlu Enver Celaleddin Paşa, yani Nâzım Hikmet'in dedesi tarafından devam ettirilmiştir. Özellikle dil devriminde öncü rolü oynayan Samih Rıfat, Enver Celaleddin Paşa'nın damadıydı". Bkz. Beşir Ayvazoğlu, Nâzım Hikmet'in dedesine dair, *Zaman*, 26 Ekim 2009, www.tarihimiz.net/v3/Haberler/Tarih/Nazim-Hikmetin-dedesine-dair içinde. Asıl adı Konstanty Borzecki olan Mustafa Celaleddin (1826-1876), yoksullaşmış asil bir Polonyalı ailenin çocuğuydu. İyi bir lise eğitimi gördü, iki yıl güzel sanatlar okuluna gitti. 1848 Polonya İhtilali'ne karıştığı için, önce Fransa, sonra da Osmanlı İmparatorluğu'na sığındı. Bazı kaynaklara göre Paris'te Harp Okuluna gitti, subay olmak istemekteydi ama bu arzusu gerçekleşmedi, 1849'da birçok Polonyalı mülteci gibi İstanbul'a geldi, henüz 23 yaşındaydı. Müslüman olup Osmanlı ordusuna katıldı. Maiyetinde çalıştığı Ömer Lütfi Paşa'nın takdir ve sevgisini kazandı, kızıyla evlendi. İstanbul Harp Okulu'nda uzun yıllar harita hocalığı yaptı, birçok savaşa katıldı, genç yaşta paşalığa kadar yükseldi. Karadağlılarla savaşırken şehit oldu (1876). Türkçülük akımının öncülerindendir. Daha ayrıntılı bilgi için bkz. Jerzy S. Latka, *Lehistan'dan Gelen Şehit: Mustafa Celaleddin Paşa/Konstanty Borzecki,* Boyut Yayıncılık, İstanbul, 1987.

İspanyol yazarı Ganivet, Don Kişot'u çağdaşlarına şöyle tanıtır: "Her kavmin gerçek veya muhayyel bir kahramanı var. Bu kahramanda kendi vasıflarını somutlaştırır kavim. Her edebiyatın bir ana yapıtında yaşayan bu kahraman zamanının toplumuyla bağlantı kurar.. Yunanlının hası: Ülis.. İspanyolların Ülisi: Don Kişot... İspanya'nın dışında çağdaş bir Ülis ararsak, en güzel örnek, Anglo-sakson Ülis'i: Robenson. İtalyan Ülis'i *İlâhî Komedi*'nin mimarı Dante, Alman Ülis'i ise *Doktor Faust*." Biz de İspanyol yazarından esinlenerek Polonya'nın gerçek temsilcisi Adam Mickiewicz'dir diyoruz.

Büyük şairin fırtınalı hayatına bir göz atalım. 1798'de, yani Puşkin'den bir yıl önce, Litvanya'da doğar. Müreffeh bir ailenin çocuğudur, liseyi bir papaz mektebinde bitirir, sonra ülkenin belli başlı ilim mihraklarından Wilno Üniversitesi'ne girer. Genç üniversite mezununu az sonra bir lisede hoca olarak görüyoruz. Ömrünün ilk yılları balta girmemiş ormanların kucağında geçmiş. Delikanlılığında Rusya'ya doğru ilerleyen Napolyon ordusunun satvet ve heybetine şahit olmuş, sonra da aynı ordunun ibret verici ricatını görmüş. Değerli hocalar, sıkı bir öğrenim hayatı. Bu arada "filomat" mahfilleriyle yakın temaslar. Filomatlar, masonik düşüncelerle Genç Almanya devrimciliğinden esinlenen gençler topluluğudur. Şairimiz romantizmle de tanışmıştır, dilber Maryla'ya tutulmuştur, hayal kırıklığıyla sona eren bir aşk. Yirmidört yaşına gelinceye kadar, hayatının özeti bu.

Fakat duygularını ahenkli mısralarla terennüm eden genç öğretmen, ülkesinin tanınmış bir şairidir. Rus makamları "filomat"ların faaliyetlerinden kuşkulanırlar, şair tutuklanır, bir süre haphishanede yattıktan sonra Rusya'ya sürülür (1824). Gözaltında geçen sürgün hayatı, şairimiz için dayanılmaz bir çile değildir, Rus aydınları onu büyük bir sevgiyle bağırlarına basar ve Mickiewicz bu dostlar çevresinde edebi-

yat çalışmalarını rahatça sürdürür. O da Puşkin gibi Kırım'a seyahat eder, şair için yepyeni bir ufuktur bu, Byron'un etkisi altındadır ve Kırım, hayalindeki Doğu'dur şairin. *Kondrad Valenrod*, sansürün dikkatsizliği sayesinde yayımlanır (1828). Dostlarının himayesi takibata uğramasını önler, bir pasaport elde edip Almanya'ya kapağı atar, artık kimse tarafından rahatsız edilmeyecektir.

1830 devrimine inanmadığı için eyleme katılmaz, fakat millî hareketin başarısızlığa uğraması ruhunda fırtınalar yaratır, önce Dresden'dedir sonra Paris'te. En güzel eserlerini bu üç yıl içinde kaleme alır.

Kazandığı büyük ün sayesinde sürgündeki Polonyalıların, daha doğrusu bütün Polonyalıların manevî başkanı olarak kabul edilir. 1834'te edebiyat alanındaki faaliyeti sona ermiştir. Artık yazı yazmak gibi bir çaba peşinde değildir: amacı konuşarak gönülleri tutuşturmak, vatandaşlarına yön vermektir. Aynı yıl dünya evine girer, Lozan'da hoca olur. 1840'tan 1844'e kadar Collège de France'da Slav edebiyatı okutacaktır. Hayatının geri kalan yıllarını André Towianski'nin fikirlerini yaymağa adayacaktır. Bu Litvanyalı "mürşit" yeni bir mesianizmin (mehdicilik) tebliğcisidir, hem Hıristiyan hem millî, bir yanıyla dinî, bir yanıyla siyasî bir mehdicilik. Zavallı Mickiewicz, ömrünün son yıllarını hayal kırıklıkları içinde geçirir, karısı hastalanır ve ölür, fakat o, bütün bu çilelere kahramanca katlanır. İstanbul'a gider, oradaki Polonyalıları toplayıp ülkesini esaretten kurtaracaktır, bu hayal gerçekleşemez, şairimiz 1855'te koleraya yakalanır ve İstanbul'da hayata gözlerini yumar.

On iki yıl süren bir edebî faaliyet. Tarihçiler üç döneme ayırırlar bu faaliyeti: Litvanya dönemi, Rus dönemi, Dresden ve Paris'te geçen parlak dönem.

Mickiewicz'in ilk şiirleri *Balad ve Romanslar* (1822), Polonya edebiyatında romantizmin manifestosu mahiyetinde-

dir. 1823'te yayımlanan şiirlerinde (*Grazyna* ile *Atalar*'ın iki bölümü) çok daha olgun, çok daha kendisidir.

Rus döneminde güzel bir Şark kasidesi "Faris", nefis *Kırım soneleri* ve *Kondrad Valenrod* kaleme alınmıştır. *Kondrad*'da Byron'la Puşkin'in etkisi açıktan açığa hissedilir.

Şair daha sonra da aynı konuyu işleyecektir: tabiat düzenine karşı ayaklanan kahraman. Güstav, millî, daha doğrusu, beşerî ıstırapların sözcüsüdür kitapta. Romantik şiirin zirvelerinden biri olan konuşmasında Tanrı'yı insaniyetin çilesine kayıtsız kalmakla suçlar. Huzura kavuşmanın yolu tevekkül ve teslimiyettir şaire göre.

Aynı yıl *Polonyalılar ve Polonya'ya Seyahat Üzerine Kitaplar* (1832) yayımlanır. Şair yeni bir doktrinin müjdecisidir burada: çarmıha gerilen Polonya, insanlığa kurtuluş ve fedakârlık yolunu gösteren bir mesih millettir. Aynı dönemde kuğunun son şarkısını yazmağa başlar: *Mesir Tade*, eser on sekiz ay sonra Paris'te tamamlanacaktır (1834). Onikibin mısralık epik bir poem. Bambaşka bir insan tarafından yazılmış gibidir. Romantik coşkunluktan hiçbir eser yoktur kitapta, tam bir düzen, ideal bir sadelik. Yüce özlemlerden örülen şiir, bir ümit neşidesidir de. *Mesir Tade*'de bütün Polonya canlanır, gerçek ve yüceltilmiş, hakikî ve sembolik bir Polonya, fazilet ve zaaflarıyla mazideki Polonya ve geleceğin ideal Polonyası.[2]

---

2 Adam Mickiewicz (1798-1855), Polonyalı şair ve yazar. Bir avukatın oğlu. Wilno Üniversitesi'nde klasik edebiyat okudu. 1819'da Polonya'nın bağımsızlığına son vermek ve ülkeyi Rusyalılaştırmak isteyen çara karşı çıkan Leh inteli jansiyasına destek vermek amacıyla ilerici ve vatansever gençlik örgütlerine (Filomatlar ve Filaretler) katıldı. İlk şiirleriyle ve ezilmiş milletinin ıstıraplarını dile getiren *Atalar* adlı yapıtıyla, geniş bir okuyucu kitlesine ulaştı, genç yaşta meşhur oldu. 1819'da tarih, edebiyat ve hukuk öğretmeni olarak Kovno lisesine atandı. Büyük aşkı Maryla ile burada tanıştı, aşkı hüsranla sonuçlandı. 1822'de yayımladığı *Balad ve Romanslar*'la romantik okulun en önde gelen ismi oldu. 1823'te yayımlanan *Atalar* ise lirik bir dramdı, şair ezilenlerin yanında yer alıyor, aynı zamanda da umutsuzca âşık bir delikanlının ruh halini gözler önüne seriyordu. Aynı yıl tutuklandı, beş ay hapis yattıktan sonra

Rusya'ya sürgüne gönderildi. Saint Petersburg, Odessa ve Moskova'da bulundu. 1826'da *Soneler*, 1827'de de *Konrad Valenrod* yayımlandı. Vatansever Polonya gençliğinin yüreğini titreten lirik boyutunun yanı sıra *Valenrod*, Polonyalılar için açık bir ayaklanma çağrısıydı da. Mickiewicz 1829'da Rusya'dan ayrıldı, Almanya, İtalya ve İsviçre üzerinden Dresden'e gitti, *Atalar* adlı eserinin 3. bölümünü burada yazdı. 1832'de Paris'e geldi. Polonyalı göçmenlerle ilgili bir kitap kaleme aldı. Sürgünde yaşanan yurt özleminden doğan bir Polonya destanı olarak kabul edilen ve "Polonyalılık ruhu"nu öne çıkaran *Bay Tade*'yi 1834'te yayımladı. Aynı yıl Polonyalı bir göçmen kızla evlendi. 1839'da Lozan Akademisi'nde bir yıl Roma edebiyatı dersleri verdi. 1840'ta Paris'teki Collège de France'da yeni kurulan Slav dili ve edebiyatı kürsüsünün başına getirildi. Polonyalı Towianski'nin mehdiciliğinden fazlaca etkilendiği düşünülerek 1844'te kürsüden uzaklaştırıldı, 1852'de de Fransa hükümeti kürsüyü lağvetti. Arsenal Kütüphanesi'nde kütüphaneci olarak çalıştı. Kırım Savaşı sırasında İstanbul'a gitti, istanbul civarında kurulmakta olan Polonya askerî birliklerini ziyaret ederken koleraya yakalanarak, İstanbul'a geldikten iki ay sonra öldü. Naaşı Paris'e götürüldü ve Montmarency Leh Mezarlığı'na gömüldü. 1890'da Krakov'daki Wavel Katedrali'ne nakledildi. Paris'te Polonya Kütüphanesi'nin bulunduğu tarihî binada oğlu Ladislav Mickiewicz'in önerisiyle, 1903'te "Adam Mickiewicz Müzesi" kuruldu. Bugün aynı binada Chopin ve Bregas müzeleri de yer almaktadır. 2000 yılında Varşova'da "Adam Mickiewicz Entitüsü" açıldı. İstanbul'da Tarlabaşı'nda oturduğu ev de 1955'te "Adam Mickiewicz Müzesi" olarak düzenlendi, 1984'te elden geçirildi. Mickiewicz'in eserleri: *Balad ve Romanslar* (1822), ilki 1823'te yayımlanan *Atalar* (2. ve 4. Bölümler), *Kırım Soneleri* (1826), *Konrad Valendrod* (1827), *Atalar* 3.bölüm (1832), *Polonya Halkının ve Polonya Göçünün Kitabı* (1832), *Bay Tade* (1834), ölümünden sonra yayımlanan *Atalar* 1.bölüm (1861). Dünya edebiyatının klasikleri arasında sayılan birçok eseri çeşitli Batı dillerine çevrildi. Bütün eserleri toplu halde basıldı. Collège de France'daki dersleri de bir kitap halinde yayımlandı. Eserlerinin bazı Fransızca çevirileri şunlardır: *Balades, Romances et Autres Poèmes*, choisis, présentés et traduits du polonais par Roger Legras, Editions l'Age de l'Homme, Lozan, 1998, *Les Aieux*, traduction et préface par J. Donguy et M. Maglovski, Editions l'Age de l'Homme, Lozan, 1992, *Sonnets de Crimée suivis des Sonnets d'Amour*, traduits du polonais et présentés par Roger Legras, Editions L'Age de l'Homme, Lozan, 2000 ve 2011, *Le Livre des Pélérins Polonais*, traduction de CJournet, L'Age de l'Homme, Lozan, 1982, *Pan Tadeusz (Messire Thadée)*, traduction Roger Legras, Editions l'Age de l'Homme, Lozan, 1992, *Les Slaves, Cours du Collège de France, 1842*, Kincksieck, Paris, 2005. Mickievicz ve Leh edebiyatı hakkındaki bazı Türkçe eser ve çalışmalar da şunlardır: Neşe Taluy Yüce, *Polonya Edebiyatında Aydınlanma, Romantizm, Realizm*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2005; Ewa Odachowska-Zielenska, Neşe Taluy Yüce, *Genç Polonya Dönemi Edebiyatı*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2004; Sabire Arık, "Polonyalı Şair Adam Mickievicz ve Kırım Soneleri", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 45/1, 2005 içinde, http://dergiler.ankara.edu.tr/26/1257/14460.pdf; Seda Köycü Arslantekin, "Adam Mickievicz ve İstanbul", *Ankara Üniversitesi*

Sözü bir edebiyat tarihçisine bırakalım: "Paris'in bir tavan arasında Mickiewicz eşsiz bir eser yaratıyordu. Polonya'ya mahrum olduğu millî destanı kazandırmakla kalmıyor, modern zamanların biricik destanını da yazmış oluyordu, aşırılığa kaçmadan homerik diye vasıflandırabileceğimiz biricik destan. Önce bir insanın mitosunu yazan şair, şimdi de bir milletin mitosunu geçekleştiriyordu. En son ve en muhteşem eseri, doktrinlerinden çok bu eseriyle milletinin gönlünü fethetmiştir ve ebediyete kadar kalbinde yaşayacaktır" (Cyril Wilczkowski).

Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi, 45/2, 2005 içinde, http://dergiler.ankara.edu.tr/26/1007/12121.pdf; Seyyal Körpe, "Leh Edebiyatında Romantizmden Realizme Geçiş: Adam Mickiewicz'in *Pan Tadeusz* adlı yapıtı", Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Batı dilleri ve edebiyatları ana bilim dalı, Slav dilleri ve edebiyatları bilim dalı, İstanbul, 2005, http://www.belgeler.com/blg/19vx .

UNESCO

Çağımızda topluluklar insanî vasıflarını kaybettiler. Kaderimize alfabenin harfleri hükmediyor. S.S.C.B., A.B.D., NATO vs. Bu rastgele haflerin arkasındaki gerçeği keşfedebilmek için büyük emekler harcamak zorundayız. Birbirleriyle dövüşen, birbiriyle çatışan insanlar değil, harf yığınları. Büyük milletler, kişiliklerinden vazgeçip alfabenin işaretlerine sığınınca, insanlar da sloganlara teslim oldular. Sloganlar da mânâsını idrâk edemediğimiz onbeş-yirmi harf kümesinden ibaret değil mi? Düşünce yok artık. Kinler de, sevgiler de birtakım işaretlerin emrinde: Kızıl karşısında kuduran azgın boğalar gibiyiz.

UNESCO... Bu garip harflerin esrarını çözebilmek için, ne kabalizme başvurmak yeter, ne hurûfilikten anlamak. Daha doğrusu her çağın kabalizmi ayrı. UNESCO, muteber kaynaklara göre, Birleşmiş Milletler Eğitim, Bilim ve Kültür Teşkilatı demek. İnsanlığın asırlardan beri rüyasını gördüğü büyük ve muhteşem kuruluş. 16 Kasım 1946'da doğmuş.[1] Adını ürpertili bir saygıyla tekrarladığımız bu muhte-

1 UNESCO, Ingilizce "United Nations Educational, Scientific and Cultural Or-

şem müessese otuz dört yılda neler yapmış acaba? Önce güzel bir tarih yayımlamış: *İnsanlığın Kültürel ve İlmî Gelişmesinin Tarihi* (1969).[2] Draper, ondokuzuncu yüzyılda Avru-

ganisation" kelimelerinin baş harflerinden oluşmaktadır. Türkçeye, "Birleşmiş Milletler Eğitim, Bilim ve Kültür Kurumu" olarak tercüme edilmiştir. Birleşmiş Milletler'in özel bir kurumu olarak, İkinci Dünya Savaşı sonrasında, Londra'da 16 Kasım 1945 tarihinde kuruldu. "Birleşmiş Milletler Eğitim, Bilim ve Kültür Kurumu Sözleşmesi"ne göre, "kuruluşun amacı ırk, cins, dil ve din farkı gözetmeksizin Birleşmiş Milletler Anayasasında dünya milletlerine tanınan insan hakları ve esas hürriyetlerine, kanunlara ve adalete müşterek bir saygı yaratmak için, milletler arasındaki işbirliğine eğitim, bilim ve kültür yoluyla yardım ve böylelikle barış ve güvene hizmet etmektir" (*T.C. Resmî Gazete*, sayı 6316, 25 Mayıs 1946). Türkiye bu sözleşmeyi 20.05.1946'da onadı ve UNESCO'ya ilk üye olan yirmi devlet arasında yer aldı. UNESCO'ya üye devletlerin sayısı 195'e ulaşmıştır. Merkezi Paris'te bulunan UNESCO'nun 3 organı vardır: Genel Konferans, Yürütme Konseyi ve Sekreterlik. UNESCO amaçlarını kendisine üye olan devletlerde kurulan "Millî Komisyon"lar aracılığıyla gerçekleştirir. Millî Eğitim Bakanlığı'na bağlı olarak kurulan "UNESCO Türkiye Millî Komisyonu" da eğitim, bilim, kültür ve iletişim işleriyle yükümlü kamu kurum ve kuruluşlarıyla özel kuruluşları UNESCO tarafından yürütülen çalışmalar konusunda bilgilendirmek, bunların faaliyetlerine katkı ve katılımlarını sağlamak, UNESCO ile ilgili iş ve konularda hükümete danışmanlık yapmak ve UNESCO merkeziyle işbirliğini sağlamak amacıyla 25 Ağustos 1949 tarihli bir Bakanlar Kurulu kararı ile kuruldu. Komisyon başkanı Profesör Arsın Aydınuraz'a göre: "Bu örgüt ilgi alanına giren eğitim, bilim, kültür ve iletişim alanlarında bir düşünce laboratuvarı olarak işlev üslenirken, bu alanlarda uluslararası nitelikte kabul görmüş standartlar geliştirerek daha yaşanır, gelecek kuşaklara sulh ve sükûn içinde bir dünya bırakmayı hedefler" (www.edubijixri.com/.. /unesconun kurulus gunu hakkında bilgiler). UNESCO ayrıca 1948 yılından itibaren, önceleri aylık, sonra 3 aylık bir eğitim, bilim ve kültür dergisi de yayımlamaktadır: "The UNESCO Courier, A Window Open on the World" ismini taşıyan, önceleri 35 dilde, halen İngilizce, Fransızca, İspanyolca, Portekizce, Rusça, Arapça ve Çince olmak üzere yedi dilde basılan bu dergi, 1973-1989 arasında: "UNESCO'dan Dünyaya açılan Pencere: Görüş" başlığıyla Türkçe olarak da Arkın Kitabevi tarafından İstanbul'da yayımlandı. Genellikle her sayının bir konuya ayrıldığı, değişik ülkelerden çeşitli uzmanların görüşlerinin yan yana getirildiği, kalkınmadan teknolojiye, insan haklarından, kültür birikimine uzanan geniş bir yelpazede çağımızın en önemli sorunlarının ele alındığı bir süreli yayın. Dergiye internet üzerinden de ulaşılabiliyor: www.unesco.org/fr/courrier.

2 *Histoire du Développement Culturel et Scientifique de l'Humanité*, sous les auspices de l'UNESCO (İnsanlığın İlmî ve Kültürel Gelişmesinin Tarihi, UNESCO'nun katkılarıyla), 6 cilt, Robert Laffont, Paris, 1969. 1947 yılında Mexico'daki UNESCO Genel Konferansı'nda yazılması kararlaştırılan insanlık tarihiyle ilgili çalışmalara 1952'de başlandı, altı ciltlik eser 1968'de Fransızca, İngilizce, Yunanca, Sırpça, Slovence ve İspanyolca olarak yayımlandı. Ne var

pa'nın entelektüel tarihini üç ciltte okuyucuya sunmuştu.[3] UNESCO, aynı planı genişletmiş, Asya ve Afrika'yı da tarihi-

---

ki 1978 yılına gelindiğinde UNESCO Genel Konferansı, yaklaşık otuz yıl önce yazılmasına başlanan bu eserin bir özeleştirisini yaparak, insanlık tarihini fazla Avrupa merkezci bir yaklaşımla ele aldığı, dünyanın birçok bölgesine ve birçok ülkesine yetersiz ve yüzeysel yer verdiği, bazı uygarlıkları değerlendirirken deforme ettiği için... ilk baskının revizyonuna karar verdi. 1980 yılının Eylül ayında revizyonla görevlendirilen Uluslararası Yazı Kurulu'nun, revizyonun yetersiz kalacağını ve eserin yeni baştan yazılmasının daha yerinde olacağını vurgulaması üzerine, yeni bir insanlık tarihi yazılması kararlaştırıldı. Yedi cilt olarak düşünülen bu yeni eserin ismi de değişiyor ve kısaca "İnsanlık Tarihi" oluyordu. Eser bütün bilim dallarını kucaklayacak, konusunda uzman yazarlar tarafından kaleme alınacaktı. Uluslararası Yazı Kurulu ve değişik coğrafî ve kültürel ufuklardan gelen 450 kadar uzman yazarın katkılarıyla, İngilizce, Fransızca ve Rusça olarak hazırlanan eserin İngilizce ilk cildi 1994'te yayımlandı (*History of Humanity, Scientific and Cultural Development,* Cilt 1: "Prehistory and the Beginnins of Civilization", Routledge, Londra, 1994, 750 s. 30x21.5 boyutunda). Fransızca ilk cildin yayımlanması ise 2000 yılını buldu (*Histoire de l'Humanité,* Cilt 1: "De la Préhistoire aux Débuts de la Civilisation", UNESCO, Paris, 2000, 1.658 s. 12.5x19 boyutunda). Eserin yedinci ve son cildinin İngilizce baskısı 2008'de (The Twientieth Century") Fransızca baskısı da 2009'da ("Le XX ème Siècle, de 1914 à nos Jours") yapılarak *İnsanlık Tarihi*'nin bu yeni versiyonu tamamlanmış oldu. Eserin "Uluslararası Yazarlar Kurulu" başkanı Belçikalı G. H. Dumont'tu. Üyelerin dağılımı ise Kurul'un uluslararası özelliğini gözler önüne sermekteydi. Afrika'nın yedi ayrı ülkesinden yedi üye, Kuzey Amerika'dan, A.B.D.'den bir, Kanada'dan bir olmak üzere iki üye, Güney Amerika ve Karaipler'den dört üye, Asya'dan beş üye, Avustralya'dan bir, Arap ülkelerinden üç, Batı Avrupa'dan Türkiye dahil (Halil İnalcık) beş, Doğu Avrupa'dan üç üye, biri Irak'tan, biri Danimarka'dan iki de şeref üyesi. Cemil Meriç'in kütüphanesinde eserin 6 ciltlik ilk baskısı bulunmaktadır.

3 John William Draper, *A History of the Intellectuel Development of Europe,* Harper and Brothers, New York, 1863, 3 cilt.

Draper, John William (1811-1882) 1832'de Amerikan vatandaşlığına geçen İngiliz bilim adamı, filozof, doktor, kimyacı, tarihçi ve fotoğrafçı. Gezgin bir metodist papazın oğlu. Eğitiminin bir bölümünü 1829'da açılan London University College'de sürdürdü. Kimya ağırlıklı bir eğitim aldı. Hocasının da yönlendirmesiyle ışığın kimyasal etkileri üzerinde yoğunlaştı. Bu tercihi belki de hayatının dönüm noktası oldu. 1831'de evlendi. Babasının ölümü üzerine, annesi, üç kız kardeşi ve karısıyla Virginia'ya yerleşti. 1834-1836 arasındaki bilimsel çalışmaları ve makaleleri sonucu Pennsylvania Üniversitesi Tıp Bölümü tarafından doktor unvanıyla taltif edildi. 1836-1839 arasında Virginia'daki Hampton Sidney Coliege'in kimya ve tabiî felsefe kürsüsünde hocalık yaptı, bir yandan da bilimsel çalışmalarını sürdürdü. 1839'da New York Üniversitesi'nde kimya profesörlüğüne başladı, üniversitenin tıp bölümünün kurulmasına önemli katkılarda bulundu, kimya profesörlüğüne bu bölümde devam etti.

ne misafir olarak kabul etmek cömertliğini göstermiş. Peşin hükümlerden sıyrılmış mı? Sanmıyoruz. Osmanlı ve İslâmiyet bu on ciltte çok mütevazı bir yer tutmaktadır. Geçelim...

UNESCO'nun İslâm dünyasına gösterdiği bir teveccüh de, İbn Haldun'un *Mukaddime*'sini Fransızcaya kazandırmak.[4]

1850-1873 arası bölüm başkanlığı yaptı. 1876'da Amerikan Kimya Derneği'nin ilk başkanı seçildi. Fotokimya dalında önemli araştırmalara imza attı, 1837'de, ışığın hassaslaştırılmış yüzeyler üzerindeki etkisiyle ilgili çalışmalarından hareketle çeşitli objelerin kopyalarını elde etti, Daguerre'in kamera görüntülerini tespit konusundaki buluşlarının ardından, 1839'da ilk portre fotoğraflarını gerçekleştirdi, bugüne kalan ilk porte fotoğrafı da Draper'in 1840'ta çektiği kız kardeşinin portresidir. Aynı yıl ayın yüzeyinin fotoğrafını çeken Draper astronomi fotoğrafçılığının da öncüsü oldu. Yaptığı bir dizi deney sonucu elektrik kullanılarak uzun mesafelere mesajlar yollanabileceğini keşfeden Draper, elektro-manyetik telgrafı hayata geçiren Samuel Morse'un çalışmalarına katıldı. Auguste Comte'un pozitivizminden etkilendi, 1863'te *A History of the Intellectual Development of Europe* isimli 3 ciltlik kitabını yayımladı. İsmi Buckle'la, Darwin'le birlikte anılır oldu. Dine karşı bilimi savunan Draper 1874'te de bu görüşlerinin yer aldığı ünlü eseri *History of the Conflict between Religion and Science*'ı yayımladı, kitap birçok dile çevrildi. Galileo, Copernicus, Kepler, Locke, Mill gibi o da Papalığın hışmına uğradı. 1882'de Hastings-on-Hudson'daki çiftlik evinde öldü. Diğer bazı eserleri *Thoughts on the Future Civil Policy of America* (New York, 1865), 3 ciltlik *History of the American Civil War* (New York, 1867-1870), bir otobiyografi niteliğinde olan *The Scientific Memoirs: Being Experimental Contributions to a Knowledge of Radiant Energy* (New York, 1878). Hakkında yazılan ayrıntılı bir biyografi için bkz. www.jwd.it/idraper.pdf, "Memoir of John William Draper, 1811-1882", by George F. Barker, read before the National Academy, 21 Nisan, 1886. *A History of the Intellectuel Development of Europe*, 1868 yılında *Histoire du Développement Intellectuel en Europe* adıyla L. Aubert tarafından Fransızcaya çevrildi, 3 cilt (A. Lacroix, Verboeckhoven et Cie éditeurs, Bruxelles, Livourne, Leipzig, Librairie Internationale, Paris). *History of the Conflict between Religion and Science,* 1875 yılında *Les Conflicts de la Science et de la Religion* başlığıyla, çevirenin adı belirtilmeden, Fransızcaya çevrildi (Librairie Germer Bailliè-re, Paris). Cemil Meriç'in kütüphanesinde bu çevirinin 11. baskısı bulunmaktadır (Félix Alcan, Paris, 1903). Ahmet Mithat Efendi, eserin şerhli ve reddiyeli bir çevirisini yapar: *Niza-ı Ilm-ü Din,* 4 cilt (Tercüman-ı Hakikat Matbaası, İstanbul, 1895-1900). Bkz. Sema Ermiş, "Ahmet Mithat Efendi'nin Niza-i ilm ü Din eserinde din-bilim ilişkisi", Marmara Üniversitesi sosyal bilimler enstitüsü, ilahiyat anabilim dalı, kelam bilim dalı, basılmamış yüksek lisans tezi, 2004.

4 *Ibn Khaldun, Discours sur l'Histoire Universelle (al-Muqaddima).*Traduction nouvelle, préface et notes par Vincent Monteil, en 3 tomes. Beyreuth. Commission Internationale pour la traduction des chefs-d'oeuvre (UNESCO), 1967-1968.

Evet ama, Rosenthal, aynı kitabı çok daha önce, İngilizceye çevirmiş bulunuyordu. Bunu da geçelim...

UNESCO'nun dünya düşüncesinden çağdaş insana sunduğu şaheserler daha çok kendi şaheserleri. İbn Haldun'dan önce İtalyan Vico. Sonra Voltaire vs. UNESCO da, Avrupa kafasının yarattığı bütün müesseseler gibi, önce Avrupa'yı ele alacak. Bu gayet tabiî. Arada bir Asya'yı hatırlamak lütfunda bulunuşu ne devlet!

Şüphesiz daha meşkûr hizmetleri de var UNESCO'nun. Öğretim alanında, Filistinli Arap mültecilerine yardımlar yapmış. Latin Amerika'da ilk öğretimin yaygınlaştırılmasına hizmet etmiş. Hindistan ve İsrail'de çöl enstitüleri kurdurmuş. Avrupa'da nükleer araştırmaları geliştirmiş...

Batı' nın mimarı olduğu her kuruluş gibi, UNESCO da deniz kızına benzer; muhteşem bir baş altında sefil bir kuyruk. UNESCO Avrupa'nın binbir aldatmacasından biri. UNESCO ideali bir çeşit afyon.

Zavallı Asya! İkinci Dünya Savaşı'nda Asya'nın hiçbir günâhı yok. Milyonları kudurmuş sürüler halinde birbirine saldırtan yalanları o imâl etmedi. Irkçılık Fransa'da doğdu, Almanya'da gelişti, Amerika'da uygulanmaktadır. Sevgili Amerika bir yandan sulhun, hürriyetin havarisidir, bir yandan kendi vatandaşlarına kuduz köpek muamelesi yapar.

UNESCO, açıkgöz düşünce cambazlarının büyük bir iştiha ile memelerine sarıldıkları garip bir inek. Süslü kutularla sunulan bir ayfon UNESCO. Amacı: Asya ile Afrika'yı terbiyeli bir sirk hayvanı haline getirmek, kurdun dişlerini törpülemek ve köpekleştirmek.

Zend Avesta "Işık göklerin sesi, söz gönüllerin ışığı" diyor. Tevrat'a göre önce Söz vardı. Söz yani ses.

İsrailoğulları Arz-ı Mev'uda geldikleri zaman karşılarında Jeriko'yu buldular. Yalçın ve aşılmaz duvarlarıyla, düşman bir ülkeydi Jeriko. İsrailoğullarının topu tüfeği yoktu. Jeriko'nun duvarlarını ilâhîler yıktı. İlâhîler yani ses. İnanıyorum. Gandi'nin bu dost ve yumuşak sesi de tahakkümün duvarlarını iskambilden şatolar gibi devirmedi mi? Üç yüz milyonun şuuruna takılan bu zinciri bu ses kırdı. Berrak, telaşsız, sâkin. Ama İsrafil'in sûr'u kadar heybetli. Yalnız Hint'e, yalnız Asya'ya, yalnız esir milletlere değil, bütün insanlığa sesleniyor.[1]

Sömürgeciliğin alnına Mane Tekel Fares[2] damgasını vu-

1 Bu metin, Hint Kültür Cemiyeti'nde, Gandi'nin sesi banttan dinlendikten sonra, Cemil Meriç tarafından irticalen yapılan konuşmanın, geliştirilmiş ve yazıya geçirilmiş halidir. Yılını tam olarak bilmememize rağmen, konuşmanın 1962 veya 1963'te yapılmış olduğu düşünülebilir.

2 Latince deyim. "Mané Thécel, Pharés" olarak Fransızcalaştırılmış. Türkçe okunuşu "Mane, Tesel, Fares". Tevrat'ta geçen bir deyim. Baltazar'ın sarayının duvarına görünmeyen bir el tarafından yazılmış: "Mane", Allah senin krallığını saydı ve sona erdirdi; "Tesel", terazide tartıldın ve eksik bulundun; "Fares", ül-

ran, bu dost, bu güzel, bu mübarek ses karşısında saygı ile eğiliyorum. Bana öyle geliyor ki tarihe yol gösteren bütün resuller böyle konuşurdu; ak saçlı arya çobanları tanrılara bu sesle hitap etmişlerdi; *Vedalar* bu sesle okunur; *Upanişadlar* bu sesle fısıldanır; *Ramayana*'nın şarkıları bu sesle haykırılırdı.

Britanya adalarında kurt sürüleri dolaşırken, Himalaya dorukları bu sesle ürpermişti. Bu seste bütün Hint var, bütün Hint hatta bütün insanlık.

Bir sesi böylesine kadirleştiren hangi mucize? Hangi sesler milletlerin hafızasına ateşten harflerle yazılabiliyor? Hangi sesler gökte yıldız oluyor, gönülde ışık? Bir milletin emellerini dile getiren sesler, inanan adamın sesi, gönülden gelen ses.

Nietzsche felaketler diliyor dostlarına. Hakkı var. İnsan denen balçığı tunçtan bir heykel haline getiren, ızdırabın yıldırımlarıdır.

Yıl 1893. Güney Afrika'dayız. Pretoria'ya giden trenin birinci mevki kompartımanında genç bir adam var. Hukuk tahsilini Londra'da yapmış. Etrafındakilerden saygı görmeye alışık vakur ve içine kapalı bir genç. Hintliden çok Avrupalı. Milliyetini gösteren yalnız başındaki sarıkla, derisinin rengi. Bu sakin delikanlıyı yakasından yakalayıp tarihin girdabına fırlatan, bir kondüktör'ün eli. Esmer olduğu için trenden atılan genç avukat mezelletin ne olduğunu o yolculukta öğrendi. Tokatlandı, tekmelendi, otellerden kovuldu. Acılar eritti o elmasın cürufunu. Bir vicdanla bir imparatorluk arasındaki cenk o gün başladı. Bir yanda, dövüşmekten çok dua etmek için yaratılmış nârin Mohandas... Ötede, topları tüfekleriyle koca bir imparatorluk. Ve elliyedi yıl süren kavga. Mohandas politikayı ulvileştiren adamdır. "İnsanlığı bir

ken bölündü ve Medlere ve Farslara verildi. Günümüzde sonunun geldiği anlamında kullanılıyor.

boğa yılanı gibi kıskıvrak saran" politikadan, hiçbir zaman hoşlanmamıştır Gandi.[3]

---

3 Mohandas Karamçand Gandi 2 Ekim 1869'da Porbandar'da Hindu bir ailenin çocuğu olarak dünyaya geldi. 13 yaşında evlendi, ilki bebekken ölen beş çocuğu oldu. Gençliğinde ortalama bir öğrenciydi. 18 yaşında avukat olmak için hukuk eğitimi almak üzere Londra'ya gitti, eğitimini tamamladıktan sonra İngiltere ve Galler barosuna kaydoldu, ülkesine döndü, Bombay'daki ilk avukatlık deneyimi hüsranla sonuçlanınca Rajkot'a geri döndü, öğretmenlik, arzuhalcilik gibi geçici işler yaptı, Britanya İmparatorluğu'nun bir parçası olan Güney Afrika'daki bir Hindistan firmasının önerdiği işi kabul ederek Güney Afrika'ya gitti. Burada Hintlilerin maruz kaldığı ırkçılık, önyargı ve haksızlıklara tanık oldu . Hintlilerin oy kullanmasını engelleyen bir yasa tasarısına karşı çıktı, Güney Afrika'daki kalış süresini uzattı, "Natal Hint Kongresi"ni kurarak buradaki Hintlileri ortak bir siyasî güç arkasında topladı, Hintli nüfusun zorla kayıt altına alınmasını öngören yasaya, satya-graha ve pasif direniş yöntemleriyle karşı çıktı, yedi yıl süren bu mücadele sırasında şiddet içermeyen başkaldırılar nedeniyle aralarında Gandi'nin de bulunduğu binlerce Hintli hapsedildi, kırbaçlandı hatta vuruldu. 1906'da çıkarmaya başladığı "Indian Opinion" gazetesinde kimi görüşlerini dile getirdi. 1893-1914 yılları arasında Güney Afrika'daki çeşitli yurttaşlık hareketine önderlik ettikten sonra Hindistan'a döndü, kendisini Hindistan Bağımsızlık hareketine adadı (1916-1945). Yoksul çiftçi ve emekçileri, baskıcı vergilendirme politikasına ve yaygın ayrımcılığa karşı protesto etmeleri için örgütledi. "Hindistan Ulusal Kongresi"nin liderliğini üstlenerek ülke çapında yoksulluğun azalması, kadınların serbestisi, farklı din ve etnik gruplar arasında kardeşlik, kast ve dokunulmazlık ayrımcılığına son, ülkenin ekonomik yeterliğine kavuşması, en önemlisi Hindistan'ın yabancı hâkimiyetinden kurtulması konularında, ülke çapında kampanyalar yürüttü, 1930'daki "Tuz Yürüyüşü" ile ülkesinin Britanya'ya karşı başkaldırmasına öncülük etti. Hem kişisel arınma hem de protesto amacıyla oruçlar tuttu. Güney Afrika'da olduğu gibi, ülkesinde de birçok kere hapsedildi. İkinci Dünya Savaşı sırasında Hintlilerin savaşa sokulmasına karşı çıktı, savaş ilerledikçe bağımsızlık isteği yoğunlaştı, hazırladığı bir çağrı ile Britanyalıların Hindistan'ı terk etmelerini istedi. "Hindistan'ı Terket" hareketi, mücadelenin tarihindeki en kuvvetli eylem oldu. Toplu tutuklamalar ve şiddet önemli boyutlara ulaştı, binlerce eylemci polis ateşiyle öldü, yaralandı, tutuklandı. Gandi de 1942'de Bombay'da tutuklanarak iki yıl Pune'de Ağa Han sarayında tutuldu, sağlığının bozulması sonucu salıverildi. İç savaşı önlemenin tek yolu olarak Hindistan'ın bölünmesine, istemese de razı oldu. 30 Ocak 1948'de Yeni Delhi'deki evinde bir Hindu radikal tarafından öldürüldü. 1930'da *Time* dergisi tarafından "yılın adamı" seçildi, 1937-1948 yılları arasında beş kez Nobel'e aday gösterilmesine rağmen Nobel Barış Ödülü'nü alamadı. Birleşmiş Milletler Genel Kurulu'nun 2007'de oybirliğiyle aldığı bir kararla, doğum yıldönümü "Uluslararası Şiddete Hayır Günü" olarak kutlanmaktadır. Ayrıca doğum günü Hindistan'da ulusal bayram kabul edilmiştir. Gandi'nin yaşamı 1982'de Richard Attenborought tarafından sinemaya uyarlanmış, film 8 dalda Oscar ve 3 dalda Golden Globe

ödülü almıştır. Üretken bir yazar da olan Gandi'nin Güney Afrika'da bulunduğu yıllarda çıkardığı "Harijan", Gücerati ve Hindu dillerinin yanı sıra İngilizce olarak da çıkmış, haftalık "Indian Opinion" İngilizce olarak yayımlanmış, Hindistan'a döndükten sonra İngilizce olarak çıkardığı haftalık "Young İndia"nın yanı sıra Gücerati dilinde çıkardığı "Navajivan" dahil, pek çok gazete ve derginin yazarlığını ve editörlüğünü yapmıştır. Aralarında, otobiyografisi *Doğrulukla olan Deneyimlerimin Öyküsü*'nün de (*An Autobiography or The Story of my Experiments with True*) bulunduğu eserleri 1960'da *Mahatma Gandi'nin Tüm Eserleri* (The *Collected Works of Mahatma Gandhi)* adıyla Hindistan hükümeti tarafından yüz cilt olarak (yaklaşık 50.000 sayfa) basılmıştır (Publications Division, Ministry of Information and Broadcasting, Govt. of India). Gandi'nin eserlerinin pek azı Fransızcaya çevrilmiştir. Bunlar arasında bazıları: *Autobiographie ou Mes Expériences de Vérité,* PUF, Paris, 2003; *Leur Civilisation et notre Délivrance (Hind Swaraj or Indian Home Rule),* Lanzo del Vasto'nun Giriş Yazısı ile, Denoel, Paris, 1957; *La Jeune İnde,* İngilizceden çeviren Hélène Hart, Romain Rolland'ın Girişi, Stock, Paris, 1924, ikinci bası 1948. Bu özet için wikipedia.org/wiki/Mohandas_Karam'ın Türkçe, İngilizce ve Fransızca versiyonlarından yararlanılmıştır. Gandi'nin yaşamöyküsü Türkçeye de çevrilmiştir: *M. K. Gandhi, Bir Özyaşam Öyküsü, Yaşadığım Gerçeğin Öyküsü,* çeviren Vedat Günyol, Cem Yayınları, İstanbul, 2001, 496 sayfa. Bir başka çeviri için bkz. *Mahatma Gandhi,* çeviren Emre Miyasoğlu, Konak Yayınları, İstanbul, 2009, 496 sayfa. Güceratca yazılan eser önce İngilizceye sonra da Fransızcaya çevrilmiştir. İngilizce çeviri 1940 yılında Mohadev Desai tarafından yapılmıştır: *An Autobiography or The Story of my Experiments with Truth* (Gandhi Book Center, Bombay; Navajivan Publishing House, Ahmedabad). Fransızca çeviri bundan 10 yıl sonra Georges Belmont tarafından gerçekleştirilmiş, eserin sunuş yazısını ve notlarını Pierre Meile kaleme almıştır: *Expériences de Vérité ou Autobiographie,* PUF, Paris, 1950, 679 sayfa. Bu çeviri, *Autobiographie ou Mes Expériences de Vérité* başlığıyla ve Olivier Lacombe tarafından gözden geçirilerek, Quadrige/PUF Yayınevi tarafından, 1964-2007 arasında defalarca basılır. Eser, 1999'da Harper Collins Publishers tarafından seçilen "Yirminci yüzyılın en önemli yüz spiritüel eseri" arasında yer alır. Çeşitli nümerik versiyonları bulunmaktadır. Gandi'nin kısa bir yaşam öyküsü için bkz. Cemil Meriç, *Bir Dünyanın Eşiğinde,* "Mahatma Gandi", İletişim Yayınları, 1. baskı, İstanbul, 1994, s. 264-267 arası. Cemil Meriç'in kütüphanesinde Gandi'yle ilgili bazı eserler: Romain Rolland, *Mahatma Gandhi,* yeni baskı ve "Sonsöz" ilavesiyle, Librairie Stock, Paris, 1924, 204 sayfa. Kitap üç ay içinde 41 baskı yapmış, 21.000 adet basılmış. Gandhi, *La Jeune İnde,* Fransızcaya çeviren Hélène Hart, Girişi yazan Romain Rolland, Librairie Stock, Paris, 1924, 380 sayfa. İkinci baskı 1948. 1919'la 1922 yılları arasında Gandhi'nin siyasî yazılarından yapılan bir seçki. *(Young India,* 1919-1922 with a brief sketch of non-cooperation movement by Babu Rajendra Prassad, S. Ganesan Publisher, 1922, 1.199 sayfa). Krishôrlâl Mashrouwala, *Gandhi et Marx,* Çeviri: F. Didier, Giriş: Vinôbâ, Önsöz: Lanza del Vasto, Denoel, Paris, 1957, 212 sayfa. Türkçe olarak: Louis Ficher, *Emperyalizme Karşı Silahsız Savaşçı Mahatma Gandi,* çeviren Engin Tonguç, ikinci basılış, Varlık Yayınevi, İstanbul, 1971, 286 sayfa. Jeanette Ea-

Çağımızın ve belki de, bütün çağların en büyük destanı bu. Bu korkunç kavga yanında Davut'la Golliat'ın dövüşü ne kadar gülünç. Bu destanı da, bütün destanlar gibi, bir millet yarattı. Hint: Zulmün süngüsünü kanının alevinde eriten ve yalnız kendi istiklâli için değil, insanlığın kurtuluşu için de feda-yı can eden mesih-millet ve Gandi, ona, benliğindeki azameti keşfettiren yol gösterici. *İlyada, Şehname, Mahabharata*, Mahatma'nın yarattığı epope yanında ne kadar zavallı. Mahatma yani büyük ruh. Aşk ve marifet yolu ile Tanrı'ya erişen.

Tagor'u dinleyelim: "Nihayet Gandi göründü. Binlerce bedbahtın kulübesi önünde durdu. Onlar gibi giyinmişti, onların dilini konuşuyordu. Kitaplardan öğrenmemişti söylediklerini. Hakikat dile geliyordu dudaklarında. Onun için Mahatma dediler Gandi'ye. Bu onun gerçek adı. Hind'in bütün insanları onun bir parçası. Hakikatla temas eden Hint, kendi ruhundaki kuvvetleri keşfetti. Ve gerçek Aşk Hintlinin kapısını çalar çalmaz, o kapı ardına kadar açıldı. Tereddütler kalktı ortadan, hakikat hakikatı uyandırdı".[4]

Soyları, dilleri, dinleri birbirinden farklı üç yüz milyon insanı tek kalp haline getirmek... Mahatma bu mucizeyi nasıl başardı? Kalabalıkları bir masal küheylânı gibi, dilediği ufuklara kanatlandırırken, hiçbir zaman efsanelerin hâlesine tenezzül etmedi. Düşmanlarının bile kendisinden evliya gibi bahsettikleri bu adam her türlü tabiat üstü unvandan müteneffirdi. Hem de hurafelerin hakikatla sarmaş dolaş olduğu bir ükede. Karşısında diz çöken kalabalıklara, o kalabalıktan herhangi biri gibi hizmet etti. Mahatma ikbâlin sarhoş edemediği tek büyük lider. Mahatma lahutî sesler duymak iddi-

ton, *Gandhi, Kılıçsız Mücahit*, Türkçesi Sofi Huri, Amerikan Bord Neşriyat Dairesi, İstanbul, 1961, 217 sayfa.

4 Romain Rolland, *Mahatma Gandhi*, içinde s. 123. Sonsöz eklenmiş yeni baskı, Stock, Paris, 1924.

asında bulunmayan tek büyük mistik. "Hayatın ezelî hakikatları üzerinde tecrübeler yapan, arada bir aldanan", sizin, benim gibi bir insan. Ama yalnız kendisinin değil, dalgalandırdığı insan okyanuslarının da sorumluluğunu yüklenecek kadar dürüst ve fedakâr. Belki onu bu kadar sevişimiz de bize çok yakın oluşundan. Tarihin hiçbir kahramanı Gandi kadar mütevazı değildir, alkış rahatsız eder onu. Vahiyle ilgisi yoktur. Jeanne d'Arc gibi sesler duymaz. Tam bir samimiyet. "Ben de her Hintli gibi dua ederim. Ama Tanrı'nın hiçbir ilhamına mazhar olmadım. Tanrı'nın sesi her insanın vicdanında tecelli eder. Ama içimizden yükselen o sese kulaklarımızı tıkarız. Ben Hind'in ve insanlığın âciz bir hizmetkârı, âciz bir işçisiyim. Bir tarikat kurmak istemiyorum. Yeni hakikatler getirdiğim yok."

Perse canavarlar avlarken yüzünü bir bulutla örtermiş. Gandi'nin en çok iğrendiği şey: Sis ve sır. Başı bulutlar arasında kaybolan bir masal kahramanı değil Mahatma. Ama mitolojinin bütün kahramanlarından daha yüce. Bröton savaşçıları, zırhlı düşmanlarıyla çıplak dövüşürlermiş. Çıplak ve yalın kılıç. Gandi düşman süngülerine göğsü ile karşı koyan adam. Bu son şövalyenin tek silahı var: feragat kılıcı. Bu kılıç Gandi'ye ecdadından kalmış. Önce ellerini kana boyayan ihtiyar Rişiler kılıcın faydasızlığını anlamakta gecikmemişler ve yeni bir silah icat etmişler: ahimsa. Ahimsa bütün kapıları açan anahtar: Cana kıymayacak, gönül yıkmayacaksın. Şiddet, uçuruma açılan bir yol. Bütün tarih bunu haykırmıyor mu? İnsanlığın kurtuluşu bahsinde son ümit: Ahimsa. Ahimsa'nın tevekkülle ilgisi yok. Kollarını kavuşturup beklemeyeceksin. Meydan okuyacaksın ölüme. Ve ölüm korkacak senden.

Zafere götüren tek yol: Satya-graha, Hak yolu, aşk yolu. "Kuzey kutbu ile Güney kutbu arasında ne kadar fark varsa, Satya-graha ile pasif mukavemet arasında o kadar fark

var. Pasif mukavemet zayıfların silahıdır, zayıflar hedefe varmak için şiddet de kullanabilir. Halbuki Satya-graha kuvvetlinin silahıdır ve şiddeti reddeder.[5] Birinin hakikat sandığını, öteki hata sayabilir. Hakikatı aramak için karşısındakine şiddet kullanmamak, hasmını sabır ve sempati ile hatadan kurtarmak lâzım. Sabretmek, acıya katlanmak demek... Hayat ölümden doğar. Başağın fışkırabilmesi için tohumun çatlaması lâzım. Izdırap kanunu varlığımızın bir parçası. Hürriyet bir mükâfat. Feragatın mükâfatı". Gandi'nin başbuğluk ettiği orduda korkağa ve alçağa yer yok. "Öldürmeden ölmek cesaretlerin en büyüğü. Kavgadan kaçacağına silaha sarıl. Şiddet, alçaklıktan daha üstün. Zor hayvana yakışır, Ahimsa insana. Hayvanın gücü pençesindedir, insanınki ruhunda. Bir tek adam bütün bir imparatorluğa meydan okuyabilir. Zafer, ızdıraba katlanmasını bilenindir, zor'a başvuranın değil. Hint zillet içinde yaşayacağına silâha sarılsın, daha iyi. Ama onun silahı tank ve tüfek değil, ruhundaki sonsuz güç, büyük feragat."[6]

Gandi milliyetçidir. İnsanlığı sevdiği için milliyetçi. Millet sevgisi ile insan sevgisi aynı şey ona göre: "Hind'e hizmet edeceğim diye İngiltere veya Almanya'ya kötülük edemem. Evimin dört bir yandan duvarla kuşatılmasını, pencerelerimin kapatılmasını istemem. Her ülkenin kültürü bir bahar rüzgârı gibi serbestçe esebilmeli odamda. Ama beni önüne katıp götürmemeli. İman bir zindan değildir. Tanrı'nın bütün yaratıklarına açıktır bu iman. Ne ırk ayrılığı tanırım, ne din ayrılığı ne renk ayrılığı."[7]

Hıristiyanların Tanrısı dünyaya bir kere iner. Bu onun

5 Satya-graha. Kelime anlamı haklı deneme. Haksızlığa karşı koymak mânâsına kullanılıyor. Gandi'nin tarifine göre, "Hakikate bağlanmak, Hakikatin gücü, sevginin gücü veya ruhî güç". Sonra da "ruhî güç ve sevgi gücü sayesinde Hakikatin zaferi". Satya-graha Gandi'nin buluşu (C.M.).

6 Romain Roiland, *a.g.e.* içinde, s. 54.

7 Romain Roiland, *a.g.e.* içinde, s. 122.

için büyük bir fedakârlıktır. Hind'in Tanrısı evrensel savaşa sık sık katılır, dünyayı karanlıklar basınca tarih sahnesinde boy gösterir ve yeni bir devir açar, kızmadan, heyecanlanmadan başarır işini. Tanrı'nın zaman zaman insan kılığında belirmesi, kâinatın bitip tükenmeyen operasında bir nevi leitmotiv.

Krişna, Rama, Buda... ve Gandi, bu ezelî cevherin binbir tecellisinden birkaçı değil mi?

ZORA YOK DEMEK

Lanza del Vasto[1] acı acı şikâyet ediyor: "Gandi'nin eseri ancak yarı yarıya çevrilmiş Fransızcaya. Zor-yok hareketinin

1 Lanza del Vasto (1901-1981). İtalyan asıllı Fransız filozof, şair, ressam ve heykeltraş. Romain Rolland'ın Gandi'yle ilgili eserinden de etkilenerek, 1936'da Hindistan'a gider, Gandi'nin yanında üç ay kadar kalır, zor-yok prensibini benimser. Fransa'da, ilkini 1948'de kurduğu komünlerde, spiritüel yaklaşımı, sade bir yaşam biçimini, pasifizmi ve ekolojiyi öne çıkarır. Düşüncesinin temelinde yatan, Hıristiyan bir dünya görüşüdür ama komünlerine başka inançta olanları da, inancı olmayanları da kabul eder. Öncelikle zor-yok prensibini kabul eden, çalışmayı seven, ziraatte hayvan gücünü kullanan, dualar eden, oruç tutan, çeşitli eğlenceler düzenleyen kadınlı erkekli topluluklardan oluşmaktadır komünler. Del Vasto 1957'den itibaren sesini duyuran bir aktivisttir de. Fransızların Cezayir'de başlattıkları savaşa, işkencelere; atom bombası yapımı için plütonyum üreten Marcoule nükleer santraline; bazı askerî tesislerin genişletilmesi için Larzac köylülerinin topraklarına el konmasına; Fransa'daki Creys-Malville nükleer santraline şiddetle karşı çıkar, açlık grevleri yapar. 1963'te Papanın, genel olarak her türlü savaşa karşı olduğunu kabul ve ilan etmesi için 40 günlük bir açlık grevine daha gider. Lanza del Vasto'nun bazı eserleri: Hindistan yolculuğunu anlatan ve 1943'te yayımladığı *Le Pélérinage aux Sources* (Kaynaklara Dönüş), Denoel, 1943, Gallimard, 1989, Le Rocher, 1993; *Commentaires de l'Evangile* (İncil Yorumu), Denoel, 1951, Le Rocher, 1994; "Gandi Düşüncesi" dizisinden çıkan sekiz eserin önsözleri (1965-1985 arası); *Approches de la Vie Intérieure* (İçsel Yaşama Yaklaşım), Denoel, 1962, Le Rocher, 1992; *La Montée des Ames Vivantes* (Yaşayan Ruhların Yükselişi), Denoel, 1968; *Technique de la Non-Violence* (Zor-Yok Tekniği), Denoel, 1971, Gallimard, 1988...

(Kumarappa ve Maşruvala gibi Hintli, Richard Gregg gibi yabancı) en büyük nazariyecilerini kimse tanımıyor. Gandi'nin yerine geçen Vinoba da bir meçhul. Gandi'nin Batı'daki kaynaklarını da merak etmiyoruz. Ne Tolstoy'u *Tanrının Beldesi İçinizdedir*, ne Ruskin'i *Sonuncuyu da Kendin Gibi*, ne Thoreau'yu *Medenî İtaatsizlik* okuyan var".[2]

Anlaşmazlıkları zor-yok'la çözmek, tek kurtuluş yolu del Vasto'ya göre.

"Korkunç bir tehlikenin arifesindeyiz. Çatışan milletlerle sınıflar, gelişen teknik: uçuruma açılan iki ray... Dünyamız hiçbir zaman, birleşmeğe bu kadar yakın, birlikten bu kadar uzak olmamıştır.

İmparatorluklar yok artık, iki blok var. Bu blokların içindeki milletler de sadece 'kitle', yani şekilsiz, ağır ve önlerindeki her şeyi ezerek aşağı yuvarlamaya hazır nesne. Hâkim devletler bir ülkenin adını taşımıyor, isimleri baş harflerden ibaret. Pençeleri birbirinin karnına geçmiş iki canavar.

---

2 Leon Tolstoy'un (1828-1910) bu eserinin Rusça ilk baskısı 1893. *Tanrının Beldesi İçinizdedir*'in İngilizcesi *The Kingdom of God is Within You*; Fransızcası *Le Royaume des cieux est en vous* (Fransızca son baskılarından biri Editions Le Passager Clandestin, Paris, 2010, 192 sayfa).

John Ruskin'in (1819-1900) *Sonuncuyu da Kendin Gibi*'nin orijinali *Unto this Last,* bir dergide yayımlanan dört denemeden oluşur (1860). Kitap olarak 1862'de basılır. Fransızcası *A ce Dernier comme à* Toi. Kitabı 1904'te keşfeden Gandi, eserin Güceratça dilinde bir adaptasyonunu yapar: *Sarvodaya* (1908). Bu adaptasyon 1951'de Valji Govindji Desai tarafından İngilizceye çevrilir (Navajivan, Ahmedabad). "Les ouvriers de la Dernière Heure" başlıklı bir felsefe doktorası hazırlayan Yann Forget de bu metni Fransızcaya kazandırarak, çalışmasının başına koyar: "Unto This Last, une paraphrase par Mohandas K. Gandhi" (1993).

Henry David Thoreau'nun (1817-1862) *Medenî İtaatsizlik* adlı kısa eserinin İngilizcesi *Civil Desobedience* (aslı "Resistance to the Civil Governement" başlığını taşıyan 1848 yılında verdiği bir konferans). Kitap olarak ilk baskısı 1849; Fransızcası *La Désobéissance Civile*. Son baskıları arasında: Guillaume Villeneuve çevirisi," Mille.et.Une.Nuit, Paris, 1997, 64 sayfa; Editions le Passager Clandestin, Paris, 2007, 75 sayfa; L'Escalier Eds, 2011. Elektronik kitap olarak da birçok nümerik baskısı var (fwww.desobeissancecivile.org).

Ayrıca bkz. Henry David Thoreau ve M. K. Gandhi, *Sivil İtaatsizlik ve Pasif Direniş,* çevirenler Fatma Ünsal, C. Hakan Arslan, Vadi Yayınları, İstanbul, 1997.

Bu azgın düşmanların en göze çarpan tarafı benzerlikleri. Benzerliklerinin başında da insanı sevmeyişleri geliyor. Canavar sıfatı bile hafif onlar için. Canavar, hayvanî ve tabiî bir ucube. İnsan cemiyetleri ise hayvanî tabiatlarını bile kaybettiler. Birbirine çevrili iki makina, bütün insanları ezmeğe hazır.

Her iki blokun rejimi de kanlı bir ihtilâl üzerine kurulu. Temellerinde zor var ve zor sayesinde ayakta duruyorlar. Zor veya yalan. İkisi de bir. Gandi, zor-yok'la hakikat aynı şeydir diyor. Demek ki zor da yalandan ayrılmaz. Zorlamak bozmaktır.

Zorlanan hakikatlerden, yani yalanlardan ilki her iki rejimin de zora dayandıklarını inkâr etmeleri ve barışçı olduklarını ileri sürmeleridir. Oysa ikisinin de iftihar vesilesi: atom.

Birinci blokun temelinde Fransız İhtilâli var. Mecburî askerlik hizmetini kanunlaştıran o; topyekûn savaşa ilk hazırlık.

İkinci blok, kadınları da silahlandırdı.

İkisi de barış diye meliyorlar, 'ama sesleri ejder sesi, boynuzları kuzu boynuzu'... Vasıtaları bir: şiddet. Kanunları aynı: madde. Bu lanet zincirini ancak hakikat, adalet ve aşk kırabilir. Kavga kanlı bir abesten ibaret, zafer yok.

Tekniğin son mucizesi: bomba. Batı'nın iki çehresi: kapitalizmle komünizm. Biri kumarhane, öteki mahpes.

Üçüncü yol: zekânın yolu. Silahı: zor-yok. Zora yok demek, erkekçe bir direniş, boyun eğen bir direniş değil. Bu kavgada, tembelliğe, tarafsızlığa yer yok. Korktuğu için haksızlığa boyun eğen, zora yok demiş olmaz. Cinayete ses çıkarmayan, caninin suç ortağı olur. Zor-yok barış mı savaş mı? Savaş.

Her zorba yiğitlikten dem vurur. Sahte bir kahramanlık! Zorba kuşatılınca teslim olur, tehlike karşısında sıvışır. Zo-

ra yok diyen, her an tehlikeyle karşı karşıyadır. Kendini korumaz, gerilemez, susmaz, bir yana çekilmez. Tek gerçek yiğitlik: zora yok demek.

Zora yok demek, insana güvenmektir. Düşmanı dost ederek yoketmek, kaçırmak değil, vicdanıyla başbaşa kalmak. Küçültmek değil, küçültmekten kurtarmak. Hakkın gücüne inanan zor-yok diyebilir, hakkın ezelî, cinanşümul gücüne.

Düşman aldanandır. Savaş bir diyalog, ışıkla karanlığın diyaloğu. Düşman, gözü bağlı olandır. Savaşın amacı bu bağları çözmek, kinin, öfkenin bağlarını, peşin hükmün, küçümseyişin, güvensizliğin, inadın bağlarını.

Zora yok diyen şuna inanır: haksız olduğunu anlayan kavgayı sürdüremez. Bunun için Gandi, hakikatle zor-yok aynı şey, diyor. Bunun için zor-yok savaşının adı 'satya-graha', hakikatle-kaynaşma.

Zor-yok mücahidinin davası açık olmalı, bir vehim uğrunda savaşıyorsa bozguna uğrar, yani haksız olduğunu kabul etmek zorunda kalır. Zora yok demek, hakka hak vermektir."[3]

3 Lanza del Vasto'nun (1901-1981) yönettiği "Gandi'nin Düşüncesi" koleksiyonunda yayımlanmış bir eserin, Lanza del Vasto tarafından kaleme alınmış "Sunuş" yazısından Cemil Meriç'in yaptığı özet (s. 9-42 arası). Eserin yazarı Krishörlâl Masrouwala, *Gandhi et Marx*, Fransızcaya çeviren F. Didier. "Giriş"i Vinoba Bhaâve yazmış (s. 45-91 arası). Editions Denoel, Paris, 1957, 207 sayfa.

Yedinci Bölüm

1- BÜYÜK ADAM'IN MENŞEİ

"Çağımızın aşırı rasyonalizmine karşı bir tepki olan kahramanlar nazariyesi'nin kaynağı Almanya'dır. İlhama mazhar kişiler doktrini Fichte'dendir. Fichte'ye göre, her şey bir nevi libas veya görüntüdür. Bu görüntülerin derununda bir öz vardır: ilâhî ruh. Yığın dünyanın kabuğunda yaşar, içindeki özü göremez. Büyük adam bu ilâhî özü görmek ve bize göstermek için gönderilmiştir dünyaya. İlâhî ruh her nesilde başka bir dille konuşur. Şair bu dili anlayan ve anlatan.

Carlyle için büyük adam, yani yaratıcı ve yıkıcı güç, İlâhî Ruh'un idraki ile eşittir. Tarih büyük adamların yaptıklarından ibarettir. Topluluk ne başarmış, ne yapmışsa, hepsinin de kılavuzu, mimarı, örneği büyük adam olmuştur hep.

İnsan hayatının en önemli unsuru: din. Varlığın vasıflarını tayin eden, inanç. Kahraman da, önce, bir ilâhî ilham kaynağı olarak ele alınır. Hadiseler, şartlar, bir malzemedir sadece. Tutuşmaya hazır olan bu malzemeyi, ilâhî bir ateş olan kahraman tutuşturur. Carlyle'in *Kahramanlar*'ı ne bir sosyoloji

kitabıdır, ne bir tarih incelemesi. Büyük sezişlerle dolu coşkun bir beyanname."[1]

Ferdin tarihteki rolü asırlardan beri tarih felsefesinin başlıca konusu. Bu kördüğümü çözmeye uğraşanlar meseleye üç ayrı cevap getirmişler:

1- Fert, tarihin gerçek âmilidir, faaliyeti ile tarihî hareketi yaratan odur. En köklü, en yaygın inanç. Aydınlıklar Çağı'nın tarih felsefesi bu temele dayanır, filozoflar insanlığın kaderini büyük adamla izah ederler. Wood, milletlerin tarihini hükümdarlarının kişiliğine bağlar. Max Weber bile çağımızı tehdit eden bürokrasi afetinden ancak büyük adamlar sayesinde kurtulabileceğimize kanidir. Çağdaş psikoloji büyük adama karşı duyulan bu susuzluğu kâh hürriyet korkusu ile izah eder (Jung), kâh bir baba bulmak ihtiyacı ile (Freud). Sidney Hook, şöyle diyor: "İnsanlar daima kendilerini kurtaracak birini ararlar. Sosyal ve siyasî işler sarpa sarınca kahramana karşı duyulan alâka daha da artar. Buhran ne kadar aşırı ise buhranı alt edecek kahramana duyulan iştiyak da o derece yoğundur. Bu iştiyak sessiz bir dua şeklinde de tecelli edebilir, maşerî bir teşvik suretinde de. Kahramana bazan kurtarıcı denir, bazan şövalye, bazan peygamber veya sosyal mühendis."

2- Fert, tarihin yapıcısı değil, eseridir. Büyük adamı, tarihin gerçek çehresini gizleyen bir paravana sayanlar da var. Şahısların arkasında hadiselerin gerçek mimarı olan girift şartlar var: Sosyal ve iktisadî şartlar. Vico ile başlayan bu görüşün en tanınmış temsilcisi Buckle'dir. Buckle'a göre, hükümdarlar, kumandanlar, devlet adamları kültürün gelişmesini engellemişlerdir. Hiçbir tarihî değeri olmayan birer 'kukla'dırlar. Şu veya bu olayı falan veya filan insan yapmış olabilir. Ama bu sadece aldatıcı bir görünüştür. Tarihî olay-

1 Cazamian Louis, *Carlyle,* "Les Grands Ecrivains Etrangers" serisi, Bloud & Cie, Paris, 1913, s. 155 vd.

ların arkasında bu insanı yaratan şartları, onu bu harekete iten sâikleri araştırmak lâzımdır. Spencer, o kadar ileriye gitmez: büyük adam uzun bir gelişmenin son halkasıdır.

3- Sübjektif ve objektif görüşün terkibi. "Fert, tarihin akışına şuurlu ve etkin bir faktör olarak katılır. Oysa tabiî, ekonomik, sosyal çevre ister istemez pasiftir. Tarihî akışı yaratmak için objektif şartların insan tarafından idrâk edilmesi lâzımdır. Bu şartları değerlendirecek olan insandır. Objektif çevre ancak o zaman tarihin malzemesi olabilir. Çevre ancak fert aracılığı ile kendini ifade eder. Nesneler kendi kendilerine tarihî hadiseleri tayin edemezler. Etkin ve şuurlu tek faktör vardır: çevresini işleyen fert... Tabiî veya sosyal çevre, şuurlu fert tarafından verimlileştirilmedikçe, asırlardan beri toprağın derinliklerinde yatan maden damarlarına benzer" (Rappoport).

Büyük Adam Uzun Bir Gelişmenin Son Halkası

Asrımızın başlarında Türk aydınlarını, geniş bilgisi, kuvvetli mantığıyla hayran bırakan Herbert Spencer *Ulum-u İktisadiye ve İçtimaiye* dergisinde adı en çok anılan düşünce adamlarından biridir. Rıza Tevfik kendini Stuart Mill ile Herbert Spencer'in şakirdi olarak takdim eder. Filhakika Spencer, pozitif sosyolojinin belli başlı kurucularından biridir.[2]

2 Spencer, Herbert (1820-1903), İngiliz filozof, biyolog ve sosyolog. Charles Darwin'in evrim teorisinin sosyal alanda uygulanması olan "sosyal darvinizm" kuramını ilk geliştirenlerden. Darwin'in "doğal ayıklama"sıyla ilişkilendirdiği "en uygun olan hayatta kalır" görüşü de onun. Evrim teorisini felsefe, psikoloji, sosyoloji gibi alanlara taşıdı. 1848-1853 yılları arasında *The Economist* dergisinde yazılar yazdı, editör yardımcılığı yaptı. Aynı zamanda *Social Statics* adlı ilk eserini kaleme aldı (1851). İkinci eseri 1855'te yayımlanan *The Principles of Psychology*. 1858'den itibaren, evrim ilkesinin biyoloji, psikoloji, sosyoloji ve ahlâk gibi sosyal bilimlere de uygulanabileceğini kanıtlamak amacıyla "sentetik bir felsefe sistemi" üzerinde çalışmaya başladı. 10 cilt olarak tasarladığı

Ferdin tarihte rolü konusuna ayırdığımız bu araştırmayı Spencer'in düşünceleriyle başlatmayı uygun gördük. Tarih felsefesinin en can alıcı tartışmalarından birinin ağırlık merkezini teşkil eden meseleyi Spencer'in *Sosyolojiye Giriş* adıyla Fransızcaya çevrilen kitabından hülasa ediyoruz. "Her sene sonbahar gelince, kehanetler duyarız: Kış bu yıl sert olacak çünkü yaban gülleri bol. Bu söz şöyle bir inançtan kaynaklanır: kar yağacak, don olacak, kuşcağızlar yiyeceksiz kalmasın diye Tanrı yaban güllerini ihsan ediyor. Çok yaygın bir düşünce tarzı bu. İlahî iradeyi insan mutluluğu ile doğrudan ilgisi bulunmayan alanlarda bile etkin sayan böyle bir anlayış, fert veya toplum olarak insan kaderi üzerinde ilahî iradeyi elbette ki daha büyük bir güvenle sahneye çıkaracaktır. Metodistler, yolculuğa çıkmadan veya ev değiştirmeden önce *Kitab-ı Mukaddes*'e başvururlar, karşılarına çıkan ilk cümle Tanrı'nın davranışlarını tasvip ettiğinin veya etmediğinin delilidir. Politikada şöyle bir iddia ileri sürülür zaman zaman: İngiltere Kara Avrupası'na kıyasla daha müreffeh çünkü pazar tatiline daha riayetkâr veya para basılırken "Dei Gratie" formülü unutulduğu için kolera afeti zuhur etmiş.

çalışma yirmi yıl sürdü. Serinin ilk cildi 1862'de yayımlanan *First Principles*, son cildi ise 1896'da çıkan *The Principles of Sociology*'nin üçüncü ve son cildi. 1870'li yıllarda döneminin en ünlü filozoflarından biri kabul edilen Spencer'in eserlerinin birçoğu Almanca, İtalyanca, İspanyolca, Fransızca, Rusça, Japonca, Çince ve başka birçok dile çevrildi. Avrupa ülkelerinden ve Kuzey Amerika'dan çeşitli ödüller aldı. Zamanının en ünlü sanat ve bilim derneklerine üye oldu. Ne var ki hayatının son on yılı hayal kırıklıkları ve yalnızlık içinde geçti. 1880'lerde siyasî görüşleri de değişti, demokrat bir radikal olan *Social Statics* yazarı, kadınların oy hakkına karşı çıkan, toprak ağalarının haklarını savunan, sosyalizm karşıtı bir yazar olarak ortaya çıktı. O dönemdeki siyasî görüşlerini 1884'te yayımlanan *The Man versus the State* adlı kitabında dile getirdi. Muhafazakârlığına önemli bir istisna ise emperyalizme ve militarizme karşı takındığı tavırdı. 1902'de Nobel Edebiyat Ödülü'ne aday gösterildi. 83 yaşında öldü. Başlıca eserleri: *Social Statics or the Conditions Essential to Human Happiness* (1851), *System of Syntetic Philosophy*, 10 cilt (1862-1896 arası), *The Study of Sociology* (1873 ve 1896), *The Man Versus the State* (1884), *Essays: Scientific, Political and Speculative*, 3 cilt (1891), *An Autobiography*, 3 cilt (1904). (http://en.wikipedia.org/wiki/Herbert Spencer)

Tarihî yorumlarda da aynı telakkiye sık sık rastlıyoruz. Her yorumcu ilahî iradeyi kendi işine gelen tarzda yorumluyor.

Tabiat kanunlarında illiyete inanıyoruz; insan söz konusu olunca, Tanrı'nın müdahalesine başvurmak ihtiyacını duyuyoruz.

Her konuda ilâhî irade işe karışınca, sosyal bir ilimden elbette ki söz edilemez.

Sosyal olayları ilmî olarak izah etmekten âciz bir zümre daha var. Mesela Carlyle der ki "Benim anladığım mânâda cihan tarihi büyük adamların yaptıklarından ibarettir." Hepimiz aşağı yukarı bu telkinlerle yetiştik. Bu inanç nereden geliyor acaba?

Ateş başında toplanan yabaniler, o gün yaptıkları avın nasıl geçtiğini anlatırlar. İçlerinden kim maharet göstermişse övülür. Savaş dönüşünde en çok konuşulan, başbuğun veya başka cengâverlerin cesaret ve ustalığıdır. Şayet o gün dikkate lâyık bir hadise olmamışsa, ya az önce vefat eden ünlü bir başbuğ söz konusu olur ya kabilenin efsanevi bir kurucusu. Bazan şarkıların anlattığı zaferler dramatik bir raksla kutlanır. Kabilenin mesut günlerini hatırlatan bu hikâyeler, büyük bir alâka görür. Musikinin, dramın, şiirin, biyografinin, tarih ve edebiyatın ortak kaynağıdır bu hikâyeler. Yabaninin hayatında dikkate alınacak başka hadiseler yoktur.

İlk tarihî kavimler için de öyle, Mısır'ın kabartmaları, Asurilerin duvar resimleri, büyük adamların zaferlerini ebedileştirir. Dikilitaşlardaki kitabeler hükümdarların yaptıklarını nakleder hep. Resim, hiyeroglif ve kitabe gibi iptidaî vesikalardan, hükümdar menkıbeleri dışında, elde ettiğimiz bilgiler istidlal yolu iledir. Yunan destanlarından çıkardığımız bilgiler de öyle değil mi?

Bugün medenî çocuklara verilen dersler barbarlarınkin-

den çok mu farklı? Onlar da, insan tarihinde hatırlanmağa değer belli başlı hadiselerin ünlü kişiler tarafından yapıldığını öğrenmiyorlar mı? Din dersleri de öyle: İbrahim, Saul, Davud. Tarih de başka mı sanki? Mitolojide de hükümetlerin ve askerlerin önemi hep ilk plandadır. Mühim olan Agamemnon'la Sezar'dır, müesseseler değil.

İlme büyük değer verilir şüphesiz. Zeus'un aşklarını bilmemek veya Maraton'daki kumandanlardan habersiz olmak yüz kızartıcıdır. Likürg'den önceki sosyal durumu veya Aeropaj'ın menşe ve vazifelerini bilmezmişsiniz, ne çıkar..

Demek ki, tarihte büyük adamlar nazariyesi her ülkede taraftar bulacaktı; çünkü yabaninin kafasında yaşayan inancın aydınlık bir ifadesi idi bu. Bütün ilkel geleneklerde aynı kanaata şahit olmuyor muyuz? Mekteplerde sayısız örneklerle perçinlenen görüş bu değil mi? Büyük adam nazariyesinin kamuoyunu fethedişinde daha özel sebebler de var.

Kahramanlara herkes hayrandır. İlkel insan için bir meziyet olan bu hayranlık hâlâ sürüp gidiyor. Bu tutku çocukken başlıyor. Bana masal anlat diyen çocuk, bir kahramanın maceralarını dinlemek istemiyor mu? Gençler bu ihtiyacı polis raporları, saray hadiseleri, boşanma vakaları, kaza haberleri vs. ile karşılar. Sokak konuşmalarında bile duyarsınız, her dakika şahıs zamirleri kullanılır. Bir kimsenin zekâ derecesini ölçmek istiyorsanız, şaşmaz bir ölçü var: sözlerinde genelle özelin nisbeti. Hangi ölçüde kişilere ait somut hakikatlerin yerine, insanlar ve hadiselere ait geniş tecrübelerden çıkarılmış, soyut hakikatler geçmiştir? İnsanları bu bakımdan ele alırsanız hemen görürsünüz ki yüzde doksanı, sosyal hadiseleri sadece biyografik bakımdan ele alır.

Dahası da var; büyük adam teorisi hem birşeyler öğretiyor hem de eğlendiriyordu. Deniliyordu ki, medeniyetin nasıl geliştiğini anlamak için seçkin insanların hayat hikâyelerini okumak kâfidir. Ne kadar cazip bir doktrin. Sonra bu

yoldan elde edeceğiniz bilgiler hem çok sade hem de kolayca anlaşılır mahiyettedir.

Müphemle yetinirseniz, söylenenler sizi tatmin de eder, ama konuyu bir parça derinleştirince tutarsızlıklarla karşılaşırsınız. Diyelim ki toplumların ilerlemesi büyük adamların eseridir, iyi ama büyük adam nereden geliyor? Büyük adamın menşei ya tabiat-üstüdür, ya tabiîdir. Büyük adamı Tanrı gönderiyorsa konu ilmin sınırlarını aşar. Büyük adamların ortaya çıkması akılla izah edilebiliyorsa, büyük adam toplumdaki bir gelişmenin sonucudur.

Her nesil önceki nesillere bağlı olduğu gibi büyük adam da toplumun daha önceki durumuna bağlıdır. Asırlar boyu el ele veren bir sürü kuvvetin muhassalasıdır, müesseseler, dil, ilim, töre gibi. Büyük adam her ülkede ve rastgele içtimaî şartlar içinde zuhur etmez. Newton, Hotantolar arasında doğabilir mi? Milton'un bir kızılderili ailesinden çıkması mümkün mü?

Büyük adam uzun bir gelişmenin son halkasıdır. Tutalım ki büyük adam içinde yaşadığı toplumun yapısını ve davranışlarını değiştirdi ama toplum o gelmeden de değişmiyor muydu ve değişmeyecek miydi? O, toplumu değiştirmeden önce, toplumun onu inşa etmiş olması gerekmez mi? Başardığı değişikliklerin asıl kaynağı kendisinden önce gelen nesillerdir. Değişikliklerin de, büyük adamın da izahı asırları kucaklayan içtimaî şartlarda aranmalıdır.

Bir an için kabul edelim: büyük adam, kucağında yaşadığı toplumdan çok farklı bir insandır; toplum belli bir seviyeye gelmemiş, maddî ve manevî bir zenginliği tevarüs etmemişse büyük adam ne yapsın? Çevresinde insanlar, zekâlar ve sosyal bir teşkilat olacak ki iş görebilsin. Emrinde İngilizce gibi bir dil, önünde sayısız tecrübeler olmasa Shakespeare dramlarını yazabilir miydi? Demirin olmadığı bir ülkede Wait ne işe yarar?..

Büyük adam toptaki barutu ateşleyen kapsüldür. Top olmadıkça, barut olmadıkça ne işe yarar?"[3]

Etkin ve Şuurlu Tek Faktör

Charles Rappoport çok geniş kültürü olan bir düşünce adamıdır. Anatole France'ın yakın dostu. Dünya dillerinde yayımlanan oniki ciltlik tek *Sosyalist Ansiklopedi*'nin mimarlarından arasındadır. Ayrıca *Bir Gelişme İlmi Olarak Tarih Felsefesi* isimli nefis bir eserin de yazarıdır. İbn Haldun'u Batı dünyasına tarih felsefesinin kurucusu olarak tanıtan kitap, tarihin belli başlı meselelerini de ele almaktadır. Rappoport iktisatçıdır ve Rus intelijansiyasının Fransa'ya yerleşmiş temsilcilerindendir.[4] Okuyacağınız parçayı *Tarih Felsefesi* adlı kitabından derliyoruz.

---

3 *Introduction à la Science Sociale* par Herbert Spencer, Germer Baillère, "Bibliothèque Scientifique Internationale" serisi, Paris, 1875. 1873'te yayımlanan İngilizce kitabın ismi *Study of Sociology*. Chapitre II: "Y-a-t-il une Science Sociale" (Sosyal bir bilim var mıdır?), s. 25-37.

4 Rappoport, Charles (1865-1941), Litvanya doğumlu, Yahudi asıllı Fransız düşünür, siyasetçi yazar ve gazeteci. 1883'ten itibaren aktif bir devrimci, 1887'de liseyi bitirdi, aynı yıl polis takibinden kurtulmak için Rusya'yı terk etmek zorunda kaldı, Almanya'ya sığındı, 1895'te Berlin'den sınır dışı edildi, Fransa'ya yerleşti. 1887-1897 arasında İsviçre'de yaşadı, bu ülkeye yerleşmiş devrimci göçmen Rusları destekledi, Zürih Üniversitesi'nde felsefe tahsilini tamamladı, 1897'de felsefe doktoru olarak Paris'e döndü. 1899'da Fransız vatandaşlığına geçti. 1904'te Fransız sosyalist partisine (SFIO) üye oldu, partinin 1914 Savaşı'nı destekleyen tavrına karşı çıktı. 1920'de Tours Kongresi sonunda sosyalist partinin ikiye ayrılması ve yeni bir parti kurulması sürecinde önemli bir rol oynadı. Komünist Enternasyonal'in Fransız Seksiyonu olarak siyaset sahnesine çıkan, sonra da Fransız Komünist Partisi'ne (PCF) dönüşen yeni partinin Yönetim kadrosunda yer aldı (1920-1922). Partinin Stalin yanlısı tutumuna ve Rusya'ya verdiği desteğe karşı çıkarak 1938'de partiden ayrıldı. Sosyalist hareketin en önemli simalarından biri olan ve kendini "Ortodoks Marksist" olarak tanımlayan Rappoport aynı zamanda velut bir yazar ve sevilen bir hatipti. 1908'den itibaren, 1920'lerde Fransız Komünist Partisi'nin yayın organı haline gelecek olan, *L'Humanité* gazetesinde, Partinin dergisi *La Revue Communiste*'de, *Revue Marxiste*'de yazılar yazdı, 1923-1936 yılları arasında, Rusya'da çıkan *Izvestiya* gazetesinin Paris muhabirliğini yaptı. 1912 ila 1921 arasında, 12

"Ferdin tarihteki rolünü araştıranlar üç çözüm yolu getirmişlerdir:

1- Fert, tarihin gerçek âmilidir. Faaliyetiyle tarihî hareketi yapan odur.

2- Ferdin kendisi tarihî gelişmenin mahsulüdür.

3- Fert bazen tarihin âmilidir, bazen eseri.

1) Fert tarihin en önemli ve nispeten en bağımsız faktörüdür. Gelişmenin hem başlangıç noktası ve hem de hedefidir. Her şey fertle ve fert için. Tarihten o sorumludur. Geçmişi de bugünü de yargılar. Menfaatine, ihtiyaçlarına, hak ve hakikat idealine aykırı olan ne varsa mahkûm eder. Taçlandıran da, lânetleyen de odur. Asırları ve kahramanları o yüceltir veya yerin dibine batırır. Tabiî çevre de –sosyal bir çevre gibi– fert için bir malzeme deposudur. Bu görüşün en tanınmış temsilcisi Carlyle'dır: "Tarih büyük adamların biyografisidir." En gülünç temsilcisi ise Stirner'dir. Tarihçilerin genel olarak, uyguladıkları bu görüş, psikolojik tarih görüşüne bağlıdır.

2) Hegel gibi metafizikçilerin, organisistlerin ve objektivist olduğunu söyleyen sosyologların görüşüdür. Hepsinin birleştiği iddia şu: Fert, bir çevrenin eseridir. Hegel'e göre ruh veya zamanın ruhudur bu faktör. Organistlerde biyolojik organizma; objektivist sosyologlarda sosyal çevre. Hepsinin de ortak karakteri şu: Ferdin seviyesini de davranışlarını da tayin eden üstün bir güç var. Fert kendi başına ve

---

cilt olarak yayımlanan *Sosyalist Ansiklopedi*'nin (*Encyclopédie Socialiste, syndicale et coopéerative de l'Internationale Ouvrière,* Aristide Quillet, Paris, 1912-1921) yazı kadrosunda yer aldı, Ansiklopedinin birinci, dördüncü ve onuncu ciltlerini kaleme aldı. Başlıca eserleri: *La Philosophie de l'Histoire comme Science de l'Evolution,* G Jacques, Paris 1903; 2. baskı, éditions Rivière, Paris, 1925; *Un Peu d'Histoire, origines, doctrines et méthodes socialistes, Encyclopédie Socialiste,* cilt 1, Paris, 1912; *La Révolution Sociale,* cilt 4, Paris, 1912; *Pourquoi sommes-nous socialistes?*, Paris, 1919. Anıları ölümünden çok sonra bir araya getirilerek yayımlandı: *Une Vie Révolutionnaire, 1889-1940, Les Mémoires de Charles Rappoport,* Maison des Sciences de l'Homme, Paris, 1991.

kendisi için yaşamaz. Tarihî sürecin, büyük bütünün, çağlar ve kavimler içinde gelişen düşüncenin bir ânıdır. Toplumа hâkim olan fizyolojik iş bölümünün bir hücresidir. Toplum bir organizmadır. Uzuvlarını da, işleyişlerini tayin eden de bu organizma. Organisist nazariye Menenius Agripa masalının ilim kılığına sokulmuş ifadesidir. Objektivist görüşte fert belli bir teşkilatın az veya çok uysal bir ajanıdır. Fert hareket eder. Hatta görünüşte şuur ve irade sahibidir. Ama sadece görünüşte... Ferdî iradenin üstünde olan sosyal güçler onun davranışlarını dikte eder.

Ferdin şuuru büyük bir tarihî rol oynamaz. Birbiriyle çatışan ferdî temayüller, etkinliklerini kaybederler. Geriye maşerî muhassalalar kalır. Objektif sosyoloji, ferdi, bağımsız ve tayin edici bir faktör olarak kabul etmez. Düşünen ve yaratan fert değil, onun aracılığı ile sosyal çevredir. Objektif sosyolojinin özelliği soyut ve müphem oluşudur. Bu itibarla da pek ilmî değildir. Ferdi hep aynı kalan basit bir unsur olarak alır. Oysa fert bilinen ve hep aynı kalan bir unsur değildir. Evet... insanın belli başlı ihtiyaçları her devirde aynı gibi görünür ama bu ihtiyaçların tatmin yolları da, neticeleri de ülkeden ülkeye, çağdan çağa değişir. İhtiyaçlar da boyuna artar ve yoğunlaşır. İki medeniyetin farkı, ihtiyaçların yekûnu ile ölçülür. Terakkinin belli başlı özelliklerinden biri de insan ihtiyaçlarının çoğalmasıdır. Boyuna artan ihtiyaçların gerek tabiî kaynakların eksikliği yüzünden, gerekse sosyal eşitsizlikten tatmin edilememesi, buhranların ve devrimlerin başlıca sebebi değil midir? İnsanı sabit bir unsur saymak yanlıştır. İnsan boyuna değişen bir güçler, düşünceler, ihtiyaçlar bütünüdür. İlmî olduğunu söyleyen ve tekâmülü, sisteminin mihveri yapan objektivist nazariyenin bu basit olayı görmemesi hazin değil mi?

3) Sübjektif ve objektif görüşün terkibi. Objektif görüşün başlıca hatası çok genel ve çok soyut oluşu. Bununla bera-

ber metodolojik yönden önemi büyük. Tek boyutlu görüşleri reddettiği için daha rasyonel bir anlayışa yol açar. Şöyle diyebiliriz:

Fert tarihin akışına şuurlu ve etkin bir faktör olarak katılır. Oysa tabiî, sosyal, ekonomik çevre ister istemez pasiftir. Tarihî akışı yaratmak için objektif şartların insan tarafından idrak edilmesi lazımdır. Bu şartları değerlendirecek olan insandır. Objektif çevre ancak o zaman tarihin malzemesi olabilir. Objektivistler de ister istemez kabul ederler bunu. Çevre ancak fert aracılığıyla kendini ifade eder. Nesneler kendi kendilerine tarihî hadiseleri tayin edemezler. Etkin ve şuurlu tek faktör vardır: Çevresini işleyen fert. Demek ki objektivist anlayış yetersizdir. Çevre pasif olduğuna göre, çevrenin tarihteki yeri alet olmaktır. Fert tarafından işlendiği ölçüde, terakki imkân olmaktan çıkar, gerçek olur. Tabiî veya sosyal çevre, şuurlu fert tarafından verimlileştirilmedikçe, asırlardan beri toprağın derinlerinde yatan maden damarlarına benzer. Onlardan faydalanmak için madencinin kazmasına ihtiyaç var. Fert, faaliyetiyle çevreyi harekete geçirmelidir. Tarih o zaman başlar.

Kaldı ki çevre daima bir ilerleme faktörü de değildir. Çok defa tarihin akışına bir engeldir. Terakki demek mücadele demektir. Tabiî engellerle mücadele. Terakkiyi engelleyen çeşitli menfaatlarla mücadele. Kendi tutkularımız, kendi zaaflarımızla mücadele. Budalalıkla, kötülükle, cehaletle mücadele. Tecrübe ile ilim, binbir güçlükle alteder bu engelleri. Demek tarihin akışına yardım eden faktörler de var, onu dizginleyen faktörler de. Her iki durumda da biricik etkin ve şuurlu faktör ferttir. Fert, bazan tarihi bir adım ileri götürmek için çevresindeki müspet unsurlardan faydalanır. Bazan terakkiye engel olan menfî unsurları yokeder. İlerlemek isteyenler vehimlerle avunmamalıdırlar. Güçlükle elde edilen fetihler her an tehlikededir. Terakkinin fert dışında kendine

has bir korunma gücü yoktur. Muhafaza edilmesi için her an çaba göstermemiz lâzım. Kaldı ki terakki sandığımız şey çok defa ciladan ibarettir. Toplum tabakalarından çoğu hâlâ ilkel. Batı medeniyetinin yayıldığı bölgeler yeryüzünün küçük bir kısmı. Dünyanın birçok bölgelerinde cehalet, sefalet, taassup hüküm sürüyor. Namuslu insanların görevi büyük. Nikbin ve çocukça bir objektivizme bel bağlayamayız. Terakki kendi kendine olmaz. İnsanoğlu uzun zaman kendi dışındaki güçlere güvendi. Tarihî sürecin objektif gücü gibi yeni tanrılara inanmıyoruz. Tek ilerleme gücü, ya tek başına yahut toplu olarak çalışan insandır. İnsanın maddî, fikrî ve ahlâkî kurtuluşu kendi eseri olacak veya hiçbir zaman gerçekleşmeyecektir".[5]

Büyük Adam ve Sosyal İhtiyaç

Sidney Hook, zamanımızın en tanınmış beşerî ilimler uzmanlarından biri. Tarihle, Marksizmle ilgili birçok çalışmaları var.[6] Üstadın en dikkate lâyık eserlerinden biri *The He-*

5 Rappoport, Charles, *La Philosophie de l'Histoire comme Science de l'Evolution* (Bir Gelişme İlmi olarak Tarih Felsefesi), 2. baskı, Editions Rivière, Paris, 1925.

6 Hook, Sydney (1902-1989), Amerikalı filozof. Avusturya'dan Amerika'ya göçen Yahudi bir ailenin çocuğu olan Hook, 1923'te New York'ta liseyi, 1927'de de Columbia Üniversitesi Felsefe bölümünü bitirerek New York Üniversitesi'nde felsefe profesörü oldu, 1972'de emekli olana kadar da aynı görevi sürdürdü, 1948-1969 arası felsefe bölümü kürsü başkanlığı yaptı. Marksist felsefe uzmanı olarak kariyerine başladı. Kendisi de Marksist olan Hook, Sovyetler Birliği'yle ilgili coşkulu yazılar yazdı. 1932 Amerika başkanlık seçimi sırasında Amerikan komünist partisini destekledi. Ne var ki Rusya'nın izlediği politikanın Almanya'da nazizmin yükselişine neden olduğunu ileri sürerek 1933'te Komintern'le bağlarını kopardı. Artık her türlü totalitarizme karşı çıkan bir anti komünist olmuştu. Hook kendisini hep bir sosyal demokrat ve hümanist olarak gördü. 1940'lı yılların sonundan itibaren "Kültürel Özgürlük"ten yana olan çeşitli kuruluşlarda yer aldı. 1960'lı yıllarda Amerikan Yeni Sol'unu eleştirdi. 1965'te "Amerikan Sanat ve Bilim Akademisi"ne seçildi, 1985'te "Başkanlık Özgürlük Madalyası"na lâyık görüldü. 1987'de hayatını ve anılarını *Out of Step* ismini verdiği bir kitapta topladı. *The Hero in History* adlı eserinde, toplumların gelişmesinde kahramanların ve büyük adamların rolünü inceledi.

ro in History (Tarihte Kahraman). 1950'lerde yayımlanan bu araştırmada konuyu bütün ayrıntılarıyla ele alıyor. Okuyucuya kitabın özetini kalın çizgilerle sunmak istiyoruz:

"Bizi kurtaran kahraman'dır. İnsanlar daima kendilerini kurtaracak birini ararlar. Sosyal ve siyasî işler sarpa sarınca kahramana karşı duyulan alâka daha da artar. Kişinin siyasî rengi ne olursa olsun buhranın sona ereceği ümidi güçlü ve zeki bir liderin zuhur edeceği ümidinden ayrılmaz. Buhran ne kadar ağırsa buhranı alt edecek kahramana duyulan iştiyak da o derece yoğundur. Bu iştiyak sessiz bir dua suretinde tecelli edebilir, maşerî bir teşvik suretinde de. Kahramana bazan kurtarıcı denir, bazen şövalye, bazen peygamber veya sosyal mühendis.

Programlar, önemlidir şüphesiz ama yüksek gerilim dönemlerinde unutulmaya mahkûmdur. İhtiyaç veya tehlike herkesin kapısına dayanmıştır. Kaldı ki program denilen şey niyet ve vaitten başka nedir?

Spencer'de tekâmül doktrini metafizik bir prensiptir. Sosyal determinizm nazariyesi bu doktrinden neş'et eden birtakım mantıkî prensiplerdir. Marksistlere göre kendi determinizmleri sağlam tarihî tecrübelere dayanır. Temel faraziyeleri şu: üretim biçimlerindeki değişiklik ve bundan doğan sınıf menfaatlerinin çatışması beşer tarihinin tayin edici faktörüdür. Hegel mistiktir, Spencer eklektik, Marksistler kendilerini ilimci monist olarak takdim ederler. Marksizm, tarihte büyük adamların rolünü de kabul eder.

Engels'e göre tarih alanında zaruret hâkimdir. Bu zaruret kendini, günlük tecrübelerimizi meydana getiren bir sürü olay aracılığı ile belirtir. Bu zaruret aslında iktisadî bir za-

---

Başlıca eserleri: *The Metaphysics of Pragmatism,* Chicago, 1927; *Towards the Understanding of Karl Marx: a Revolutionary Interpretation,* New York, 1933; *The Meaning of Marx,* 1934; *From Hegel to Marx,* 1936; *The Hero in History, a study in limitation and possibility,* 1943; *Political Power and Personal Freedom,* 1959; *The Place of Religion in a Free Society,* 1968...

rurettir. Kâinatta hâkim olan dialektik, zaruretin spesifik bir tecellisi. Madem ki tarihi yöneten iktisadî zarurettir, insanların faaliyetleri ya bu zarurete uyacaktır yahut karşı koyacaktır. Karşı koyarsa etkisiz kalmağa mahkûmdur. İnsan faaliyeti ancak iktisadî zaruretle el ele veriyorsa etkili olabilir. İktisadî gelişmenin motoru, üretim güçlerinin aralıksız gelişmesidir. Toplumdaki bu gelişme kendiliğinden olmaz. Gelişen güçlerle bu güçleri baskı altında tutan üretim münasebetleri arasında devamlı bir çatışma vardır.

Tarihi insanlar yapar. Bu gelişmeyi engelleyen saikler insanlar tarafından altedilir. Çatışma ne kadar uzarsa değişikliği yapacak insanlara olan ihtiyaç da o kadar artar. Düşünce adamı, insanların şuurunu sosyal değişmelerin gerektirdiği devrime hazırlar. Aksiyon adamı, devrimin zafere ulaştıracağı veya yenilgiye uğratacağı sınıflar arasındaki kavgayı organize eder. Büyük adamın kim olacağı meçhul. Ama ne zaman böyle bir adama ihtiyaç duyulmuşsa mutlaka ortaya çıkmıştır. Ne düşünecek, neler yapacak, bilemeyiz.. Ne olursa olsun, üretim güçlerini baskıdan kurtarmağa ve yeni bir içtimaî sistemi kurmağa yardım edecektir.

Engels'e göre, belli bir zamanda, belli bir ülkede şu veya bu vasıfta bir insanın ortaya çıkması tesadüf işidir. Çıkmadı diyelim... İhtiyaç olduğuna göre, mutlaka iyi kötü, onun yerini dolduracak başka bir insan bulunacaktır. Cumhuriyet savaşlarıyla perişan olan Fransa'da bir Napolyon'un zuhur etmesi düpedüz talih. Napolyon olmasa onun yerine bir başkası çıkardı. İyi ama, toplumun büyük adama, ihtiyaç duyduğunu nereden bileceğiz? Ortaya çıktıktan sonra mı? Engels'e göre, büyük adam, sosyal bir ihtiyacın kaçınılmaz cevabıdır. O halde her zaman mevcuttur. Tarih bugün de bir iktisadî zaruret alanıdır. Ama bu zarureti dile getiren büyük adamlar olacaktır. Engels, "büyük adamlar nadiren tarih sanesine çıkarlar" diyor.

Carlyle'ın kahramanın tarihteki rolü konusundaki aşırı iddiaları, tepki uyandırmakta gecikemezdi. Evet, tarihte kahramana ihtiyaç vardı. Ama kahramanın en etkili olmasını tayin eden: tarihî kanunlar yahut kahramanın ortaya çıktığı dönemdeki ihtiyaçlar. Her filozof bu ihtiyaçları başka başka yorumluyordu: metafizik, ideal, kültürel, siyasî, iktisadî ihtiyaçlar. Hepsini birden ifade etmek için sosyal diyeceğiz. Bu sosyal kuvvetler ânın tarihî icaplarını yerine getirecek bir kahramanın ortaya çıkmasına sebep oluyordu.

Bazı filozoflar için ise kahramana ihtiyaç yoktur. Ânın ihtiyacını kitle ve sınıflar karşılar.

Hegel için de, onu takip eden Spengler için olduğu gibi, büyük adam, maddî (sosyal veya biyolojik) şartların ürünü değildir. Yaşadığı zamanın ruhunu veya belli bir kültürün özünü ifade eden bir varlıktır.

Hegel için bu varlık hürriyete kavuşturacaktır insanlığı. Tarihin diyalektik akışına uygundur. Sosyal ve ekonomik olaylarla herhangi bir ilgisi yoktur. Spengler için de, her kültürün kendine göre büyük adamları vardır. Büyük adamın hüviyetini o sahneye çıktıktan sonra fark edebiliriz. Her kültür gerçekleştireceği ideali, büyük adam vasıtasıyla gerçekleştirir. Her iki anlayış da hadiselere değil metafiziğe dayanır.

Büyük adam ya erken ölür (İskender gibi) ya katledilir (Sezar gibi) yahut sürgüne yollanır (Napolyon gibi). Hayatı dağdağa içinde geçer çünkü vazifesi yarını kurmak ve tarihin akışına yardımcı olmaktır. Spengler der ki: Hiçbir fert tarihi yeni baştan inşa edemez. Zamanıyla, kültürüyle hudutludur. Eşsiz bir zekâsı, eşsiz bir gücü olabilir. Ama istediklerinin de, yapmak istediklerinin de kökleri objektif zihniyet'tedir, bugünkü antropologların tabiriyle ferdin kültürüne, dil, aile, din, hukuk, sanat ve ilim gibi fert-üstü müesseselere bağlıdır. Bu mânâda büyük adamın faaliyeti, ferdin çevreye karşı faaliyeti olarak değil, kültürün bir yönüyle öte-

ki yönü arasında karşılıklı bir etkileşme olarak ele alınmalıdır. Büyük adam ancak kültürünün imkân verdiği şeyleri yapar. Çok mühim bir nokta: Kültür ancak bir yönde gelişmeyi mümkün kılar. Gerçek bir alternatifi yoktur.

Spencer, büyük adam hakkındaki nazariyesine tarihi tetkik ederek varmış değildir. Bu, içtimaî tekâmül hakkındaki teorisinden çıkarılmıştır. Bu teoriye göre her toplum aynı şekilde, tedricî olarak ve ileriye doğru gelişir. Herhangi bir dâhi veya maceraperest, toplumun yolunu değiştirebilse toplumların gelişmesinde biteviyelikten sözedilemezdi; daha da kötüsü tedricilik kalmazdı. Devrim, tekâmülün birikimlerini etkisiz bırakabilirdi. İçtimaî tekâmülü anlamak için büyük adamların haltercümesini okumak hiçbir işe yaramaz. Spencer, Buckle kadar ileri gitmez. Buckle'a göre hükümdarlar, kumandanlar, devlet adamları... kültürün gelişmesini engellemişlerdir. Hiçbir tarihî değeri olmayan birer "kukla"dırlar. Şu veya bu olayı falan veya filan insan yapmış olabilir. Ama bu sadece aldatıcı bir görünüştür. Tarihî olayların arkasında bu insanı yaratan şartları, onu bu harekete iten saikleri araştırmak lâzımdır. Spencer'e göre de büyük adam toplumu yeni baştan kurmaz, onu inşa eden toplumun kendisidir. Acaba öyle mi? Evet... Sosyal çevre ve terbiye şahsiyetini yoğurmadan önce, her fert biyolojik bir varlıktır. Ama aynı sosyal çevrede yetişmiş insanlar arasındaki farklılığı nasıl izah edeceğiz? Bütün insanları yapan toplumdur ama bazı insanlar toplumun çehresini değiştirebiliyorlar".[7]

Ferdin Rolünü Belirleyen, Toplumun Yapısı

Plekhanov, geçen asrın Rus intelijansiyası içinde Batı felsefesini en yakından tanıyan bir Marksist. Üstatlarının düşün-

7 Hook, Sydney, *The Hero in History, a study on limitation and possibility,* The John Day Company, New York, 1943.

cesini geniş kültürüyle destekleyen bir ilim adamı. "Ferdin Tarihte Rolü" hürriyetle zaruret münasebetlerini aydınlatan bir yazı. Üstat, tarih felsefesiyle ilgili görüşlerini bir bir anlattıktan sonra konunun can alıcı noktasına gelir. Önce Rusya'daki muarızlarını eleştirir. Unutmayalım ki üstat, ciddî bir düşünce adamı olduğu kadar da çetin bir polemikçidir.[8]

8 Plekhanov, Georgi Valentinovitch (Georges) (1856-1918), Rusya'da sosyal demokrasiyi kuran Marksist teorisyen ve devrimci. 1866'da, 10 yaşındayken girdiği askerî akademiden 1873'te ayrıldı. 1874'ten itibaren halkçı hareketin içinde aktif bir rol oynadı, 'Terre et Liberté" partisinin lideri konumuna geldi (1877). Politik savaşı sosyalist yöntemlerle sürdürmekten yanaydı, terör taraftarlarıyla yolları ayrıldı. Yine de tutuklanmamak için Cenevre'ye gitmek zorunda kaldı, uzun bir sürgün dönemi yaşadı (1880-1917). Bu dönemde çalışmalarını önce Marksizm üzerinde yoğunlaştırdı, Marx ve Engels'in eserlerini okudu. 1883'te Rusya'daki ilk Marksist devrimci örgüt olan "Libération du Travail"i kurdu. *Le Socialisme et la Lutte Politique* (1883) ve *Nos Divergences* (1885) adlı eserleriyle Marksist Rus düşüncesine önemli teorik katkılarda bulundu. Marksist tarih görüşünü ortaya koyduğu *Essai sur le Développement de la Conception Moniste de l'Histoire* (1895) adlı eseriyle Avrupalı sosyal demokratlar arasında uluslararası bir üne kavuştu. Lenin ve Engels eserden övgüyle söz etti. Plekhanov'a göre tarihin itici gücü, materyalizmin "ekonomik determinizm" modeliydi. 1898'de çıkan kitabı *Le Rôle de l'Individu dans l'Histoire*'da "burjuva" filozofların tarihte büyük adam teorisine, ekonomik determinizm adına karşı çıktı. 1900'den itibaren Lenin'le beraber çıkardıkları sosyalist *Iskra* gazetesine yazılar yazdı. Gazetenin asıl amacı dağınık Marksist grupları, bu arada Bolşevik ve Menşevikleri, tek bir bayrak altında toplamaktı. Bu gayretlerin sonucunda Rus Sosyal-Demokrat İşçi Partisi kuruldu. Ne var ki 1903'te Partinin 2. Kongresi'nde ortaya çıkan görüş ayrılıkları sonucu, Plekhanov Menşeviklerin yanına geçti. Ekim 1917 Rus Devrimi ve Lenin'in zaferinden sonra Finlandiya'ya gitti ve bir yıl sonra 60 yaşında öldü. Başlıca eserleri: *Le Socialisme et la Lutte Politique,* 1883, Fransızcası *Oeuvres Philosophiques,* Editions du Progrès, Moskova, 1976 içinde *(Sosyalizm ve Siyasî Mücadele,* çeviren Aydemir Güler, Daktylos Yayınevi, İstanbul, 2009); *Nos Divergences,* 1884, Fransızcası *Oeuvres Philosophiques, a.g.e.* içinde; *Anarchisme et Socialisme*, 1895, Fransızca çeviri Ed. Librairie de l'Humanité, Paris, 1923 ve Editions du Sandre, Paris, 2007; *Essai sur le Développement de la Conception Moniste de l'Histoire* (N. Beltov takma adıyla) 1895, Fransızca çevirisi Editions en Langues Etrangères, Moskova, 1956, Editions Sociales, Paris, 1972, Editions du Sandre, Paris, 2008; La *Conception Marérialiste de l'Histoire*, 1897, Fransızcası Editions en Langues Etrangères, Moskova, 1946; *Le Rôle de l'Individu dans l'Histoire,* 1898, Fransızca çevirisi Editions en Langues Etrangères, Moskova, 1946, l'Harmattan, Paris, 2010 (*Tarihte Bireyin Rolü,* çeviren Nahide Özkan, Yazılama Yayınevi, İstanbul, 2010); *Les Questions Fondamentales du Marxisme*, 1908, Fransızca çevirisi Editions Sociales, Paris, 1947 (*Marksizmin Temel Sorunları,*

"1870'lerde Kablitz, "İlerleme faktörü olarak zekâ ve duygu" başlıklı bir makale yazmış. Spencer'e dayanarak, insanlığın ilerlemesinde duygunun esas rolü oynadığını, zekânın ise ikinci planda kaldığını ispata çalışıyor. Mikhailovski, zekâyı arka plana iten bu anlayışı alayla karşılamış. Hatası şu: sosyal hayatta şu veya bu faktörün mutlak bir rolü olduğunu iddia etmek yanlış. Faktörler nazariyesi sosyal hayatın çeşitli yönlerini birbirinden ayırmakta yani bütünü görememekte, birtakım tecritlere başvurmaktadır. Mihaylovski, Kablitz'in meseleyi ortaya atmasını eleştirmeliydi. Öyle yapmamış. Çünkü kendisi de eklektizmden kurtulamamış. Kablitz'den farklı olarak, sosyal hayatta bütün faktörlerin eşit derecede rolü olduğu görüşündedir Mihaylovski. Diyalektik maddeciliği tenkit ederken de bu noktadan hareket eder: ekonomik faktör bütün diğer faktörlerden önemli tutulmuş ve kişinin tarihteki rolü sıfıra indirilmiştir, ona göre. Ekonomik zaruretten söz edilen yerde de kişi hürriyetinden bahsedilemez".

Plekhanov aksi kanaattedir. "Kaldı ki" der, "maddeci görüşü savunanlar, uzun zamandan beri benzer tenkitlere maruz kalmışlardır. Nitekim ünlü İngiliz âlimi Prestley'in teorisini tahlil eden Price, maddeciliğin hürriyet kavramına ters düştüğünü ve her türlü kişisel teşebbüsü yok ettiğini ileri sürer." Plekhanov'a göre, kesin olan, maddeci görüşte, insan iradesinin en ener jik insan faaliyetleriyle bağdaştığıdır.

"Lanson'a göre: insan iradesinden en fazlasını isteyen bütün doktrinler, prensip olarak iradenin aczini kabul ettiler, ihtiyarî hareketi yok sayıp, dünyayı kaderciliğe teslim ettiler. Aşırı bir iddia. İrade-i cüziyeyi inkâr etmek mutlaka kaderciliğe götürmez insanı. Kaldı ki Lanson da çok önemli bir tarih olayını aydınlığa çıkarmış; fatalizmin kendisi de, ey-

---

çeviren Cenap Karakaya, Erden Buri, Orhan Suda, Sosyal Yayınlar, İstanbul, 1994); *L'Art et la Vie Sociale,* 1912-1913, Fransızca çevirisi Editions Sociales, Paris, 1949.

lemi kösteklemek şöyle dursun, bazan eylemin kaçınılmaz psikolojik temeli olmuştur. Hatırlatalım: onyedinci yüzyılda püritenler enerji bakımından bütün öteki partileri gölgede bırakmışlardır. Hz. Muhammed'in sahabeleri de öyle: kısa bir zaman içinde Hindistan'dan İspanya'ya kadar çok geniş toprakları hâkimiyetleri altına almışlardır. Bir olaylar dizisinin kaçınılmaz olduğuna inanmak başka, onların gerçekleşmesine çalışmak veya gerçekleşmeleri için emek harcamak yine başka.

Harcayacağım çaba, zorunlu olaylar zincirinde bir halka mıdır değil midir? Mesele bu. Lüzumlu bir halka ise tereddüde mahal yok. Hemen karar verip eyleme geçelim. Zorunlu bir olaylar zincirinde falan adamın davranışı, zorunlu bir halka ise, adam da buna inanmışsa, bu şuuruma, başka türlü hareket edemem, inancı şeklinde intikal eder. Luther ne demiş: "Buradayım, çünkü başka türlü yapamam." İnsanlar bu sayede inanılmayacak zaferler başarırlar. Hamlet bu ruh haletinin yabancısıdır. Onun için sadece yakınır, düşünceleri içinde kaybolur. Hürriyetin, bir zaruretin şuuruna vararak hareket etmek şeklinde yorumlandığı bir felsefeyi Hamlet'in kabul etmesi hiçbir zaman söz konusu değildir tabiî ki. Fichte'nin haklı olarak dediği gibi: "İnsanına göre felsefe".

Stemler'e göre, Batı'nın birçok doktrinleri çelişkilerle dolu imiş. Örnek olarak ay tutulması hadisesini gösterir. Saçma sapan bir örnek. Çünkü ay tutulması için insan müdahalesine ihtiyaç yoktur. Ay tutulmasını sağlamak için bir parti kurmak fikri ancak tımarhanelerde belirebilir. Diyelim ki, ay tutulmasının şartlarından biri de insan çabası. Biz olmadan ay tutulması olamaz inancında olanlar sırf bir ay tutulması temaşa etmek için böyle bir partiye girerler miydi? Hayır. Böyle yapacakların kiyetizm'i (dingincilik) lüzumsuz, bu itibarla faydasız bir hareketten sakınmak olacaktır. Bildiğimiz kiyetizm'den çok farklı bir davranış.

Bir adam düşünün. Yaptığı, yapmakta olduğu ve yapacağı hareketlerin hepsi de kaçınılmaz geliyor ona. Böyle olunca, Allah'ın resulü Hz. Muhammed veya kendini karşı konmaz bir kaderin seçtiği insan sayan bir Napolyon veya ondokuzuncu asrın bazı siyasileri gibi kendini karşı konmaz bir tarihî hareketin sözcüsü sayan kimseler, Hamlet'lerin önlerine yığdığı bütün engelleri, iskambilden şatolar gibi devirirler. İradem hür değildir, böyle bir şuura varmak, yaptığımdan başka türlü hareket edemeyeceğime inanmaktır. Eğer hareketlerim yapılması mümkün olan hareketler arasında en çok hoşuma gidenler ise, benim için zaruretle hürriyet aynı şey olur. Şu mânâda hür değilim: hürriyetle zaruretin aynı şey olmadıklarını iddia edemem, zaruretin karşısına hürriyeti çıkartamam; zaruret benim için sıkıntı değildir. Ama bu hürriyetsizlik aynı zamanda hürriyetin en kâmil belirtisi değil midir?

Simmel şöyle demiş: Hürriyet daima başka bir şeye nisbetle mevcuttur, hürriyet bir engelin zıddı olarak düşünülürse mânâ taşır. Doğru ama bu harcıâlem hakikat, insan zekâsının en büyük keşiflerinden biri olan "hürriyet, şuuruna varılan zarurettir" tezini çürütmez ki!

Hegel'e göre hürriyet, kendini kanıtlamaktan ibarettir.

Bir olayın kaçınılmaz olduğunu anlamak, bu olayın gerçekleşmesini isteyen ve kendini bu gerçekleşmeyi tâyin eden güçlerden biri olarak gören kimsenin gayretini arttırır. O kimse adı geçen olayın kaçınılmazlığını anlamış da gerçekleşmesi için en küçük bir çaba harcamıyorsa, hesap bilmiyor demektir. A olayı ister istemez gerçekleşecek, amenna, yalnız bunun için lüzumlu şartlar toplamının (buna S diyelim) bir araya gelmesi lâzım. Bana gösteriyorsunuz ki, gerekli şartlardan bir kısmı şimdiden mevcut; gerisi de ilerde (T anında) var olacak. O zaman "A"nın olmasından yanayım. "Alâ" diyorum. Hadisenin gerçekleşeceği mutlu günü bekle-

yerek sırt üstü yatıyorum. Netice: "S" toplamı bir araya gelmediği için (bu toplamda benim eylemim de hesaba katılmıştı) durum değişiyor. Benim yerime bir başkası harekete geçse, gerekli şartlar bir araya gelmiş olabilirdi.

Böyle biri yoksa, arzu edilen sonuç da gerçekleşmeyebilir.

İyi ama, kaçınılmaz olanın gerçekleşmesini istemeyen biri nasıl davranacak? Direnme gücü kırılabilir mi? Belki... Olayın kaçınılmazlığını gösteren alâmetler tartışılmaz ise böyle bir sonuç ortaya çıkar.

Ne var ki, olayın kaçınılmazlığı, aleyhindekilerin hepsinde aynı tevekkülü uyandırmayabilir. Hatta, bazıları kaçınılmazlığı düşünerek gayretlerini hızlandırabilirler; ümitsizliğin verdiği bir gayret. Tarih bunun örnekleriyle dolu.

Sübjektivistler tarihte ferdin oynadığı rolü, lüzumundan fazla büyütürler. Hasımları da tarihte kanunların ağır bastığını ileri sürerek fertlerin etkisini inkâra kalkışırlar. Her iki davranış da ciddiyetten uzak. Tez de yanlış, antitez de. Mühim olan: Her iki iddianın doğru yanlarını bir sentezde verebilmek.

Son zamanlarda tarihte büyük adamın rolü meselesi Alman tarihçilerini çok uğraştırdı. Karl Lamprecht büyük adamların (bilhassa Bismarck'ın) şahadetine dayanarak, büyük adamın tarihte önemli bir rol oynamadığını ispata çalışmış. Bismarck 16 Nisan 1869'da şunları söylemiş parlamentoda: Ne mazinin tarihini görmezlikten gelebiliriz, ne geleceği inşa etmek elimizdedir. Bazıları saatin yelkovanı ile oynayarak zamanın akışını hızlandıracaklarını sanıyorlar. Yanlış. Umumiyetle benim olaylar üzerinde büyük etkim olduğu söyleniyor. Oysa ben sadece olaylara dayandım. Tarihi inşa ettiğim kimin aklına gelebilir?! Gerçi sizlerle el ele vererek bütün dünyaya karşı koyabiliriz, ama tarihi inşa etmek haddimiz değildir. Yapacağımız şey: tarihin oluşumunu izlemekten ibaret. Lambanın altına koyarak meyveyi olgunlaş-

tırmayınız. Ham meyveyi koparmak neye yarar? Olgunlaşmasını önlemeğe ve çürütmeğe değil mi?

Bismarck, başka yerlerde de aynı inancı dile getirmiş: Büyük siyaset olaylarını biz imal edemeyiz, hadiselerin tabiî akışını izlemek zorundayız. Yapabileceğimiz: olgunlaşan hadiseleri tesbit etmek.

Lamprecht'e göre, derin bir hakikat bu, hakikatin bütünü, tarihçi görüş ufkunu kısa bir zaman çerçevesi içine hapsetmemeli. Genel tarihî şartlar, en büyük insanlardan çok daha güçlüdür.

Lamprecht, kendi anlayışını cihanşümul olarak vasıflandırır. Lamprecht'in zayıf yönü nerede? Bismarck'tan aktardığı hükümler psikolojik bir belge olarak çok dikkate lâyık şüphesiz. Ama Bismarck'ı "tevekkül"le suçlamak kimsenin aklından geçmez.

İrticaın savunucusu hiç de bir lafebesi değildir.

Lamprecht de, Monod gibi, kişilerden çok, müesseseleri ele almak gerektiğini söyler. Ve iktisadî şartlara dikkati çeker. Ne var ki, bu yeni bir görüş değildir. 1820'lere doğru tarih ilimlerinde meydana çıkmıştır. Temsilcileri ise: Guizot, Mignet, Augustin Thierry ve daha sonra Tocqueville'dir. Yalnız bütün bu tarihçiler de ferdin tarihte oynadığı role kesin ve aydınlık bir cevap getirememiştir. Restorasyon devri tarihçilerinin görüşleri onsekizinci yüzyıl görüşlerinin bir çeşit antitezidir. O asrın tarihçileri bütün hadiseleri kişilerin şuurlu aksiyonu ile açıklıyorlardı.

Fransız Devrimi'nden sonra, tarihin birtakım fertler tarafından inşa edildiği inancı sürüp gidemezdi. Kaldı ki, bu tarih felsefesi, burjuvazinin halkçı temayüllerine ters düşüyordu.

Chateaubriand, yeni tarih görüşlerini kaderci olarak tanımlar. Ona göre bu mektebin araştırıcılardan beklediği görev şu idi: "Kılı bile kıpırdamadan en büyük zulümleri hikâ-

ye etmek, en büyük faziletleri dile getirirken de en küçük bir sevgiye yer vermemek. Toplum karşı konmaz birtakım yasaların etkisindeydi, her şey kaderin emrine uyarak cereyan ediyordu ve edecekti, kızmak da boşunaydı sevinmek de".

Şüphesiz ki, yanlış bir hüküm... Yeni mektep tarihçiden hissiz kalmasını istemiyordu. Thierry diyordu ki, siyasî tutkular araştırıcının zekâsını biler ve hakikati ortaya çıkarmasına yardımcı olur. Guizot'un, Thiers'in, Mignet'nin eserlerine bir göz atın, hepsi de aristokrasiyle savaşan burjuvaziden yanadırlar. Kesin olan şu: Yeni tarih mektebi 1820 ile 30 arasında ortaya çıkarken burjuvazi aristokrasiyi yenmiş bulunuyordu. Sınıfları zafer kazanmıştı ve tarihçiler bunun gururu içindeydiler. Yenilenlere karşı şefkat beslememeleri, mensup oldukları sınıfın katı kalpliliğinden ileri geliyordu. Guizot, "En güçlü zayıfı yutar, bu onun hakkıdır" diyecekti. Yeni mektep, tarihi kanunların yönettiğini belirtmek istiyordu, bu itibarla büyük şahsiyetlerle uğraşmak gibi bir amacı yoktu. Onsekizinci asrın tarih görüşü ile yetişenlere abes geliyordu bu. Tartışmanın hâlâ da sonu gelmemiştir.

Sainte-Beuve, Mignet'nin *İhtilâl Tarihi*'ni tenkit eder, ona göre genel kanunların yanında, hadiselerin akışını değiştiren ferdî hususiyetler de dikkate alınmalıdır. Yerinde bir tenkit ama ferdî hususiyetlerin etkin olması için yine sosyal kanunların işlemesi lâzım gelmez mi? Kişi ancak içtimaî münasebetlerin elverişliliği ölçüsünde tarihî bir faktör durumuna yükselebilir.

Kabiliyetleri de söz konusu değil midir? Söz konusudur tabiî ama toplumdaki yeri, bu kabiliyetleri göstermesine uygun olduğu ölçüde. Yani hep sosyal yapı ön plandadır. Ferdin rolünü tayin eden toplumun yapısı. Sosyal gelişme kanunlara uyar; ferdin rolü bu kanunlarla çelişebilir mi? Hayır. Sadece mevcut olan imkânlardan birinin gerçekleşmesi üzerine etki yapabilir.

Tarihte tesadüflerin de rolü vardır, fakat tesadüfler toplumun bütün akışını değiştirmez. İlmin konusu bitendir, her bitende tesadüfün payı vardır... Olayları ilmî olarak kavrayabilir miyiz? Evet. Tesadüf nisbî'dir, kaçınılmaz süreçlerin kesiştiği yerde karşımıza çıkar. Avrupalıların Amerika'da boy gösterişi Perulu ve Meksikalılar için tesadüfî olmuştur. Şu mânâda ki, ülkelerindeki gelişmeyle bir ilgisi yoktu bu olayın. Ama Ortaçağ sonlarında Batılıların denizlere açılması bir tesadüf değildi. Yerlilerin direnişini kolayca yok etmeleri de tasadüf eseri olmamıştır. Amerika'nın fethinin amillerini iki sebebe bağlayabiliriz: fethedilen ülkelerin iktisadî durumuyla fatihlerin iktisadî durumu, bu da ilmî bir araştırmaya pekâlâ konu olabilir. Sonuç olarak, tesadüf unsuru, olayların ilmî olarak incelenmesine bir engel teşkil etmez.

Evet, kişilerin bir toplumun kaderi üzerinde etkileri olduğunu kabul ediyoruz ama bu etkinin, o toplumun iç yapısına ve diğer toplumlar karşısındaki durumuna bağlı olduğunu da biliyoruz. Yine de, kişinin tarihteki rolü problemini tamamiyle halletmiş sayılmayız. Meseleye başka bir açıdan da yaklaşmak gerekecek.

Sosyal münasebetleri şekillendiren, son tahlilde, üretim güçlerinin içinde bulunduğu durumdur. Kişiler, üretim güçlerini ve bu güçlerin ortaya çıkardığı sosyal münasebetleri doğrudan doğruya etkileyemezler. Ama, kişi, birtakım özellikleriyle, mevcut iktisadî münasebetlerden doğan sosyal ihtiyaçları kolayca karşlayabilir veya onları kabul etmeyebilir. Kişi, zekâsının üstünlüğü ve diğer bazı özellikleri sayesinde, olayların bir bölümünü ve sonuçlarını, kısmî olarak, değiştirebilir ama olayların akışını etkileyemez, bu akışı belirleyen bambaşka kuvvetler vardır.

Ayrıca, büyük adamların tarihteki rolü üzerinde düşünürken, hemen daima şu hataya düşüyoruz; bir büyük adamın ortaya çıkması, ortaya çıkabilecek diğer büyük adamla-

rın ortaya çıkmamasına yol açar, bunu unutmamak gerekir. Mesela, Napolyon yerine tarih sahnesine çıkabilecek ne kadar çok general vardı Fransa'da ve onlar da aynı rolü, onun kadar iyi olmasa bile, benzer şekilde oynayabilirlerdi. Ama toplum, ihtiyacı olan güçlü bir askerî diktatör bulunca, bütün diğer yetenekli askerlerin hiçbir şansı kalmıyordu artık. İşte olaylara bakış açısındaki hata burada: ortaya çıkan kahramanın kişisel kudreti hakkında çok mübalağalı bir sonuca varmamız. Kahramana arka çıkan bütün sosyal itici gücü de onun kişiliğine bağlıyoruz. Oysa onun bize istisnaî bir kahraman gibi gözükmesi, kendisine benzer kişiliklerin hayat hakkı bulamamalarından da kaynaklanıyor.

Büyük adamın ortaya çıkması ve olayları etkilemesi için iki şart lâzım. Birincisi, kahramanın, kabiliyetleri sayesinde, zamanın sosyal ihtiyaçlarına, diğerlerinden daha iyi çözümler bulabilmesi. Elbette ki Napolyon, askerî bir deha yerine, Beethoven'in müzik ustalığına sahip olsaydı, Fransa'ya imparator olamazdı. İkinci olarak da, mevcut sosyal düzenin, belirli bir anda, gerekli ve faydalı kabiliyetlere sahip kişiye engel olmaması. Fransa'da ihtilalle yıkılan Eski Rejim yetmişbeş sene daha sürseydi, Napolyon öldüğü zaman, kimsenin pek tanımadığı teğmen Bonapart olarak kalmağa mahkûm olacaktı.

Kabiliyetli kişiler, hemen daima, kabiliyetlerinin gelişmesine uygun bir sosyal ortamda görülürler. Bu da, ortaya çıkan, yani sosyal bir kuvvet haline gelen her kabiliyetin, sosyal münasebetlerin bir meyvası olduğunu kanıtlar. Yukarda söylediğimiz gibi, kabiliyet sahibi kişiler olayların bir yüzünü değiştirebilirler ama genel akışını etkileyemezler, onlar bu akışın içinde ve sayesinde vardırlar, onsuz olamazlar.

Özetlersek: büyük adamların özellikleri, tarihî olayların bir cephesini etkiler ve şekillendirir, tesadüf unsuru da bunda rol oynar, ama tarihî olayların akışını asıl şekillendiren

genel sebeplerdir. Bu genel sebepler de, üretimin ekonomik ve sosyal sürecinin insanlar arasında doğurduğu ilişkiler bütünüdür, üretim güçlerinin gelişmesidir. Büyük adam, zamanının ihtiyaçlarına bütün diğer çağdaşlarından daha iyi cevap verecek özelliklere sahip olduğu için büyüktür, kişiliği tarihin akışına yön verdiği için değil".

Plekhanov bu konudaki görüşlerini, bütün insanların büyük adam, kahraman ya da yol gösterici olabileceğine olan inancını belirten iyimser düşüncelerle noktalıyor. Okuyalım: "Carlyle, ünlü kitabında büyük adamlara 'yol göstericiler' diyor (initateurs/beginners). Çok yerinde bir kelime. Evet, büyük adam bir yol göstericidir, ileriyi görür, diğerlerinden çok daha fazlasını düşünür ve ister. Toplumun entelektüel gelişmesinin ilerde ortaya çıkaracağı meseleleri öngörür ve çözer. Ayrıca toplumun sosyal gelişmesinin de doğurabileceği meselelerin ilk farkına varan ve çözmeye çalışan odur.

O bir kahramandır ama, olayların tabiî akışını durdurabileceği veya değiştirebileceği için değil, bu olayların şuuruna vararak hareket ettiği, toplumun psikolojisini kavrayabildiği için. Toplumun psikolojisini bilmek ve etkilemek de, bir anlamda, tarihî olayları etkilemek demektir.

Bu geniş hareket ve etkileme imkânı, sadece 'yol gösterici-ler'e ve büyük adamlara da mahsus değil. Görmek için gözleri, duymak için kulakları ve gelecek nesilleri sevecek bir yüreği olan herkese açık bir imkân. Büyük adam deyimindeki büyük kavramı nisbî bir kavram. Ahlâkça büyük olan, İncil'in de dediği gibi, hayatını bir sonraki nesil için feda edebilendir".[9]

---

9 Plekhanov, Georges, *Le Rôle de l'Individu dans l'Histoire,* Editions en Langues Etrangères, Moskova, 1946. Son Fransızca baskısı, l'Harmattan, Paris, 2010.

2- CARLYLE'I TANIYOR MUYUZ?

Reşat Nuri, *Kahramanlar*'ı elli küsur yıl önce çevirmiş Türkçeye.[10] Dalkavukluğa yatkın aydınlarımız için mukaddes bir kitap olmuş eser, Carlyle'ı okumadan Carlyle'cı kesilmiş, intelijansiyamız. Tarihçiler, caize koparmak için onun şahadetine sığınmış. Cumhuriyet döneminin birçok mitosları İskoçyalı şairin ruhaniyetinden yararlanılarak inşa edilmiş. Üstadın Batılı âşıkları da *Kahramanlar* yazarına rüyada sevdalanmışlar.

Taine, uzun zaman İngiliz üniversitelerinde okutulan *İngiliz Edebiyat Tarihi*'nin beşinci cildinde Carlyle'ı Fransızlara şöyle tanıtır: "İngilizlere, düşünce adamlarınız kimdir diye sordunuz mu verecekleri ilk isim: Carlyle'dır. Ama sakın okumaya kalkmayın, bir şey anlamazsınız, diye de eklerler. Dinlemezsiniz tabiî, Carlyle'ın yirmi cildine saldırırsınız, garip heyecanlar duyarsınız okudukça ve her sabah bir önceki fikrinizi değiştirirsiniz. Nihayet anlarsınız ki harikulade bir varlık karşısındasınız, kökü kurumuş bir soyun enkazı, yabancı bır dünyada bir nevi mastodont"...

Carlyle'da her şey yeni: düşünceler, üslup, cümlelerin biçimi, hatta kelime hazinesi. Paradoksları birer prensip olarak çıkarır karşımıza, sağduyuyu abes gibi gösterir. Meçhul bir dünyaya ayak basmışsınızdır. Bu dünyanın insanları başaşağı yürürler, palyaço libasları içinde beyefendiler ve manyaklar görürsünüz; kıvranır, zıplar ve çığlık atarlar. Afallarsınız, tıkamak istersiniz kulaklarınızı. Yepyeni bir dili sökmek zorundasınız...

---

10 Cariyle, *Kahramanlar,* Reşat Nuri Güntekin tarafından Türkçeye çevrilmiştir, Semih Lütfi Kitabevi, İstanbul, 1943, 207 sayfa. Başka bir Türkçe tercümesi de Behzat Tanç tarafından yapılmıştır: Thomas Carlyle, *Kahramanlar,* Türkçesi Behzat Tanç, Kutluğ Yayınları, İstanbul, 1976, 351 sayfa. Bu çeviri 2004'te Ötüken Yayınları tarafından tekrar basılmıştır: Thomas Carlyle, *Kahramanlar,* çeviren Behzat Tanç, Ötüken Yayınları, İstanbul, 2004, 306 sayfa.

Onsekizinci asrın tahlilci yazarları mantık kasaplarıdır ona göre, modern bilginlerin katalog ve tasnifleri için münasip gördüğü ad: kastorların ilmi...

Carlyle bir cermen, kendi de itiraf eder: Cermanya ormanlarına dalmış yabanî bir boğa.[11]

1795'te İskoçya'nın Dumfreshire bölgesinde dünyaya gelmiş. İlk eğitimini doğduğu şehirde tamamladıktan sonra Edinburg Üniversitesi'nde okumuş. Hocalarının derslerinden çok kendi iç dünyasının ifşalarına açık bir mizaç.[12]

---

11 Taine, H., *Histoire de la Littérature Anglaise, Tome cinquième et complémentaire: Les Contemporains* (İngiliz Edebiyatı Tarihi, tamamlayıcı cilt: "Çağdaşlar"), bölüm V: "La Philosophie de l'Histoire, Carlyle", 17. baskı, Librarie Hachette et Cie, Paris, tarihsiz, s. 205-296. Alıntı, s. 207-218 arasından yapılmış.

12 Thomas Carlyle (İskoçya, Ecclefechan 1795-Londra 1881), İskoçyalı düşünür, yazar ve tarihçi. Katı kalvinist bir ailede dünyaya geldi, ailesi papaz olmasını istemekteydi. Ancak Edinburg Üniversitesi'nde ilahiyat eğitimi görürken papaz olmaktan vazgeçti. Matematiğe büyük bir yatkınlığı vardı. Bu sayede üniversiteyi bitirir bitirmez bir lisede öğretmenlik buldu. Kısa bir süre sonra Edinburg'a dönerek hukuk ve teoloji eğitimine başladı, tatmin olmadı ve kendisini bütünüyle edebiyata verdi. İlk yazıları *Edinburg Ansiklopedisi*'nde yayımlandı (1819-1820), bunlar Montaigne, Montesquieu ve Pascal üzerine yazdığı biyografilerdi. Alman dili ve edebiyatı üzerinde yoğunlaştı, *Wilhelm Meister*'i İngilizceye çevirdi (1824), *Life of Schiller*'i kaleme aldı (1825). Goethe'yle mektuplaştı, çeşitli dergilerde incelemeleri ve tenkit yazıları çıktı (*Critical and Miscellaneous Essays*, 1839, 4 cilt). 1826'da Jane Welsh'le evlendi, karısıyla beraber Craigenputtock çiftliğinde altı yıl yaşadı (1828-1834). *Sartor Resartus, the life and opinions of Herr Teufelsdrockh* adlı eseri önce "Frazer's Magazine"de (1833-34) yayımlandı, 1836'da Boston'da, 1838'de Londra'da kitap olarak basıldı. 1834'te Londra'ya yerleşti, *The French Revolution* (1837) adlı eserinin elde ettiği başarı sayesinde Avrupa çapında ünlendi, geçim derdi de kalmadı. Verdiği bir dizi konferansı *On Heroes, Hero Worship and the Heroic in History* (1841) adlı kitabıyla taçlandırdı. Hem dil, hem de düşünce olarak sosyal içerikli özgün bir eser kaleme aldı: *Chartism* (1839). Bu eserini *Past and Present* (1843) adını verdiği bir çalışması izledi. Arkasından hiciv yazılarını bir araya getirdiği *Latter-Day Pamphlets* (1850) adlı yapıtını çıkardı. Arada *Oliver Cromwell's Letters and Speaches with Elucidations*'ı (1845) yayımladı. *Life of John Sterling* (1851) adlı eserini *The History of Frederik II of Prussia* (1858-65) adlı yapıtı izledi. 1866'da karısının ölümü Carlyle'a pişmanlıklarla dolu hüzünlü bir yaşlılığın kapılarını açtı. Kendi pişmanlıklarını dile getirdiği *Reminiscences* adlı eseri kaleme aldı (eser ölümünden sonra 1883'te yayımlanacaktır). *Letters of Jane Welsh Carlyle* başlığıyla karısının mektuplarını ve anılarını bir araya getircli (bu kitap da 1883'te yayımlanacaktır). Ünlü ama yalnız 1881 yılında hayata veda etti. Arkasında birçok da

Üniversiteyi bitirdikten sonra bir lisede matematik hocası. Önce rahip olması isteniyormuş, din hakkındaki görüşleri büyük bir sarsıntı geçirdiğinden kendini yazı hayatına vermiş. O sırada yayımlanan bir ansiklopediye makaleler yazarak başlamış mesleğe, bilhassa Montesquieu, Montaigne, Nelson ve iki Pitt üzerine makaleler (1819-1822). *Schiller'in Hal Terümesi*'ni kaleme almış (1823-1825). Eser, az sonra Goethe'nin önsözüyle Almancaya çevrilmiş, 1824'te Goethe'nin *Wilhelm Meister'in Çıraklık Yılları*'nı İngilizceye kazandırmış. 1825'te evlenmiş ve çiftliğine çekilip birkaç yıl edebiyat ve felsefeyle uğraşmış. 1827'de "Edinburg Review"nun yazı ailesine katılıyor; ilk yazısı: "Jean-Paul Richter". Çeşitli dergilerde çıkan makaleleri *Müteferrik Yazılar* başlığı altında kitaplaştırılmış. İngiltere'ye adını tanıtan ilk eser 1837'de yayımlanan *Fransız İhtilâli. Sartor Resartus*'u 1830'da yazmış ama hiçbir tâbi basmaya yanaşmamış, 1838'de basılınca Carlyle modern Avrupa'nın en ünlü yazarlarından biri oluvermiş. 1839'da *Chartism* adlı eseri basılmış.

İnzivasından ayrılıp Londra'ya yerleşen Carlyle, 1837'de Alman edebiyatı ve umumiyetle edebiyat üzerine konferans-

---

yazışma bıraktı: Emerson'la, annesiyle, karısıyla olan yazışmaları da yayımlandı. Carlyle'ın Fransızcaya çevrilmiş bazı eserleri şunlardır: *Sartor Resartus, vie et opinions de Herr Teufelsdroeckh*, Fransızcaya çeviren Edmond Barhélémy, Mercure de France, 2. baskı, Paris, 1904, 364 s.; *Sartor Resartus. La Philosophie du Vêtement*, İngilizce-Fransızca baskı, İngilizceden çeviren ve önsöz Louis Cazamian, Aubier-Montaigne, Paris, 1973, 448 s.; *Histoire de la Révolution Française*, İngilizceden çevirenler Elias Regnault, Odisse Barot ve Jules Roche, Baillère, Paris, 1865-1867, 3 cilt; yeni baskısı, Félix Alcan, Paris, 1912, 3 cilt; *Les Héros, le Culte des Héros et l'Héroique dans l'Histoire*, Fransızcaya çeviren J. B. Izoulet-Laboutières, Armand Colin, Paris, 1888, 337 s.; yeni baskısı, İngilizceden çeviren François Rosso, Maisonneuve et Larose, Paris, 1998, 444 s.; *Cathédrales d'Autrefois et Usines d'Aujourd'hui. Passé Et Présent*, ingilizceden çeviren Camille Bos, Editions de la Revue Blanche, Paris, 1901, 468 s.; *Olivier Cromwell, sa correspondance, ses discours*, İngilizceden çeviren Edmond Barthélémy, Mercure de France, Paris, 1910-1914, 3 cilt, toplam 1.471 s.; *Pamphlets du Dernier Jour*, İngilizceden çeviren Edmond Barthélémy, Mercure de France, Paris, 1906, ikinci baskı, Editions du Trident, Paris, 1989...

lar vermeğe başlamış. Bu dersler büyük bir ilgi ile karşılanmış. 1837'lerde "Modern Avrupa'daki Devrimler" üzerine dersler vermiş. Derslerin gördüğü ilgi, daha sonra kitap halinde neşredilecek olan "Kahramanlar" üzerine konferanslar vermesine sebep olmuş. 1844'te *Dün ve Bugün*, 1845'te *Cromwell'in Mektupları ve Nutukları*, 1858'de II. Frederik'le ilgili büyük eseri.

Carlyle'ın Alman edebiyatı üzerine denemeleri, tenkit tarihinde yeni bir dönem açar. İngiltere, Alman edebiyatının güzelliklerini ilk defa Carlyle'dan öğrenir. Denemelerinden birinin sonunda tenkitçilere şu öğütleri verir: "tenkit edilecek eseri tanımak için onu derinden derine inceleyin, mühim olanı mühim olmayandan ayırın."

Tarihi, bitip tükenmeyen bir biyografiler hazinesi olarak tarif eder Carlyle. Siyasî veya ahlakî tecritlerden hiç hoşlanmaz, daima ferdî'yi, müşahhası ve muayyen'i arar. Başka yazarlar, tarihî araştırmalarına biyografiler serpiştirmişler. Carlyle tarihi, monografilere teksif eder. Bu sistemin en mükemmel ifadesi siyasî bir destana benzeyen *Fransız Devrimi*'dir. Cromwell'in hatıralarına ve mektuplarına dayanarak yazdığı Cromwell'le ilgili eseri, Cromwell aleyhine yerleşmiş hükümleri, alt üst etmiş. *II. Frederik* de hâlâ benzeri yazılmamış ve daha yıllarca canlılığını koruyacak bir biyografi şaheseri.

Üslup ise okuyucuyu büyüleyecek kadar canlı. Mekteplerdeki belagat kaidelerine hiç aldırmaz Carlyle, bir düşünceden diğerine zıplar, okuyucuyu dehanın beklenmedik şimşekleriyle aydınlatır, elektrik şokuna benzeyen bir etki. Üslubuyla o anki düşüncesi öylesine kaynaşmıştır ki aynı ciltdin içindeki yazılar başka insanlar tarafından yazılmış sanılır. Ama yönelinen hedef tektir. Bu hedefe varmak için seçilen yollar başkalarınınkine benzemez. Süslü ibarelere de, alışılmış istidlallere de boş verir.

Kısa, canlı, kesik ve çarpıcı cümlelerle yazar. Tekrarlara bayılır, hep "kanatlı sözler" peşindedir.

Bu deha'nın en ele avuca sığmayan, en seyyal yönü: "humour", Cervantes'deki kadar ince, Swift'inkinden çok daha insanca, Richter'inki kadar coşkun bir "humour".

Kahkaha ile gözyaşını kaynaştıran bir üslup, günümüzün çelişki ve akıldışı'lıklarına ışık tutan mahrem bir kavrayış, bir nevi çifte bakış, bakışlardan biri varlıkların hüzünlü ve acı yönünü görür, öteki gülünç yönünü. Carlyle, Sokrat'ın istihzasına sık sık başvurur, ustaca yöneltilen birçok sorularla hasmı kendi kendini çürütmeğe zorlar. Alaydan rikkate geçer. Ahlâksızlıklar ve safsatalar sözkonusu olunca yıkıcı bir istihza, acılar karşısında bağışlayan bir şefkat. Kahramanı *Teufelsdrockh* da öyledir, kinle sevginin inanılmaz bir bileşimi olan bu esrarengiz şahsın kahkahaları bir hıçkırık içinde sona erer.

İyi ama Carlyle'ın bir filozof, bir düşünür olarak değeri nedir acaba? Carlyle için de, bütün mistikler için olduğu gibi her şeyin çift anlamı vardır. Metinler de nesneler de iki tarzda yorumlanabilir. Biri herkesin yapabileceği maddî yorum, öteki birçoklarına kapalı olan yüce yorum. Birincisi gündelik hayat için geçerlidir. İkincisi ideal hayat için. *Sartor Resartus*'u okuyalım: Sokaktaki adam için insan nedir? Pantolon giyen iki ayaklı bir hayvan. Akla sorarsanız bir ruh, bir zekâ, ilahî bir tecelli. Bu tenden libas altında esrarlı bir ben gizlidir.

Carlyle'a göre dil, şiir, sanatlar, kilise, devlet hep birer remiz. Bütün bu değersiz görünüşler altında ne var? Bize ifşa ettikleri tanrı nasıl bir tanrı? Carlyle'ın cevabı şu: "bilen yok, tabiat gözlerimizin önünde uzanan şaşaalı bir gökkuşağı; ama bu kuşağı yaratan güneş arkamızda kalıyor hep, onu göremiyoruz. Var diyoruz sadece ama mahiyetini bilemiyoruz. Hissediyoruz ki, kâinat güzel ve korkunç ama özü-

ne bir isim bile veremiyoruz... Nereden geliyoruz, nereye gidiyoruz? Duyularımız cevap vermiyor. Yalnız seziyoruz ki, bir muammadan başka bir muammaya gitmedeyiz. Geliş de Tanrı'dan, gidiş de Tanrı'ya... İçimizde mutluluğa karşı duyduğumuz sevgiden daha yüce bir duygu var. Onun sayesinde eriyoruz hakikate; Tanrı bu duygudadır. Böyle bir duygu olmasa, ilâhî, sonuna kadar meçhulümüz kalırdı. Onun sayesinde meçhul ve ulvî bir dünyayı seziyoruz. Bu yüce kabiliyet sayesinde ruh hodgâmlıktan sıyrılıyor, hazdan vazgeçiyor, kendine boşveriyor, perestiş ediyor ızdıraba, velileri anlayabiliyor. Duyuların hiçbir zaman erişemeyeceği, aklın tarif edemeyeceği, hayalin bir hükümdar, bir kişi olarak tasarladığı bu karanlık mavera, velilerin dünyasıdır, ledün'dür. Kahraman orada yaşar. "Varlıkların iç dünyasında, hakkın, ilahî'nin, ezelî'nin dünyasında; bu dünya her zaman vardır, dünyevî'nin, bayağı'nın altındaki bu âlemi yığın göremez". Fazilet bir vahiydir, kahramanlık bir nur, vicdan bir felsefe. Carlyle'ın ahlâkî mistisizmini şöyle belirtebiliriz: Tanrı bir sırdır, bu muammanın adı: ideal.

Carlyle'da Hıristiyanlık çok serazad bir anlayış, onun için panteist olduğu söylenilir. Ona göre Hıristiyanlık bir mitos'dur, özü ızdıraba tapış olan bir mitos. Bütün dinleri kabul eder Carlyle... Nefret ettiği tek din vardır: gönlün sesine kulaklarını tıkayan, ezberletilmiş âyinlerle, dualaın mihanikî tekrarıyla, mânâsı anlaşılmayan düsturları mırıldanmakla yetinen din. Saint-Edmond'un kemikleri önünde diz çöken onikinci asırda yaşamış bir keşiş'in huşu'u, bugünün Protestanlığındaki soğuk ve beylik ibadetten çok daha saygıya lâyıktır. İbadet bütün değerini duygudan alır, bu duygu ahlâk duygusudur. Bütün dinlerin ortak amacı zaten aşağı yukarı bildiğimiz bir hakikatı hatırlatmaktır: Salih bir insanla, kötü bir insan arasında sonsuz bir fark var. Birini bütün gönlünle sevip sayacaksın, ötekinden ise fersah fersah kaça-

caksın. Vazifen, birincisine benzemek, öteki olmamağa bütün gücünle çalışmaktır."[13]

Carlyle'ın karanlık ve girift kişiliği bir yönüyle aydınlandı mı acaba? Hiç bilmediğimiz bir dünya bu. Zaman zaman İslâm velilerini hatırlatan bir düşünce irtifaı. Profesör Watt, Batı'nın Hz. Muhammed'e karşı beslemeye başladığı hayranlıkta *Kahramanlar* yazarının büyük payı olduğunu belirtir. Carlyle'ın o konudaki konferansını kaç Müslüman lâyık olduğu dikkatle okumuştur acaba?

Bu çok kısa hatırlatmalardan sonra üstadın nasıl bir çağda yaşadığını da anlatalım.

İngiliz edebiyatının dünyaca tanınmış tarihçilerinden Cazamian, Carlyle'a ayırdığı bölümü "İdealist Tepki" başlığı altında sergilemektedir: "İnsiyakın havarisi, tahlilin düşmanı. Kavgasını müpheme kaçmadan tâyin edecek kadar şuurlu, kitap ve bilgi sevgisi içinde geçen yıllar. Sonra gençliğinin putlarına isyan. Buhran ve kesin olarak teşekkül eden kişiliği. Çevresindekilerin çoğu berrak düşünce peşinde, Carlyle böyle bir tutkudan uzak. Yaşadığı çağdan iğrenir o.

Kendi özünü keşfeden Carlyle, bu mizacı gittikçe geliştirecektir. İskoçyalıdır, İskoç ruhunun iki yönü var: faydacılık veya mantığa dayanan zalim bir incelikle bulanık sessiz bir mistisizm. Carlyle, ilhamını, henüz ifadesini bulamayan bu mistik püritanizm'den alacaktır. Kanından ve ilk terbiyesinden gelen özellikler Alman idealizmini güçlendirecektir. Onsekizinci yüzyılın en parlak örneğini sunduğu Fransız entelektüalizmiyle savaşmak için karşı kanatta yer alacaktır. Latinlerin berrak düşünceye âşık temayüllerine karşı, Cermanizm'i düşüncesine vatan yapacaktır.

Dünya görüşünde Almanya'nın etkisi büyük. Herder'den, Fichte'den, Schelling'den, Novalis'den, Jean-Paul Richter'den ve Goethe'den çok şeyler almış. *Sartor Resartus* dü-

13 Taine, H., *a.g.e.*, s. 256-270.

şünce ve imajlarla dolup taşan bir kitap, çoğunun kaynağı Almanya. Eseri kanatlandıran Carlyle'ın ruhu. *Kitab-ı Mukaddes*'deki profetizm, bir filozof şair tarafından yeniden yaşanan püriten coşkunluk, Ezechiel'in alev alev imanına eklenen metafizik bir idealizm.

Sartor'da bütün düşünceler, bütün tohumlar var. Kahraman'ın muammalı kişiliği arkasında yazarın biyografisi gizli. Ruhunun tarihçesi: hodgâm bir endişeden, marazî bir benlik kaygısından, ezelî inkârdan kesinliğe ve tasvibe geçiş. Atlattığı buhranın merkezinde ferdiyetçi bir ahlâk; fakat bu ferdiyetçi ahlâk sosyal bir ahlâka bırakıyor yerini. Modern toplum hastadır; bu iç bozuluşun alâmetleri ise romantizm afeti, şüphe ve çocukça bir kasvet. Byron çağı, yerini Goethe çağına bırakmalıdır. *Wilhelm Meister* dünyaya sunulan bir şifa incili. Psikolojik sıhhatin kanunları: kendini unutmak, feragat ve aksiyon. Kişiliğe gücünü veren bu vasıflar; onlar olmadan başarı kazanılamaz hayatta. Toplum da onlar sayesinde dirilecek, canlanacaktır. İnkılapların kaynağı insanın iç dünyasıdır. Müesseselerin büründüğü birer libas olan amelî faaliyetler, örfler, ruhî bir gençleşme sayesinde yenilenecektir.

Carlyle'ın eseri bu ana düşünceler etrafında gelişir. Gündelik hayata işleyen ve ona destek olan bu mistik unsur –ilahî tecelli– üstün bir seziş halinde birtakım imtiyazlı varlıklarda yoğunlaşır: Mürşitlerde, sürünün çobanlarında. Onları nasıl tanıyacağız? İhlaslarından, güçlerini yapan o anlatılmaz itimadı nefisden, bütün engelleri aşan irade güçlerinden, bütün dünyanın emellerine cevap verişlerinden. Kahramanlıkları, tabiat üstü bir bilgi ve aksiyon mihrakı ile aralıksız temaslardan gelir. İnsanoğlunun geçmişi bu büyük ilham sahiplerinin saçtığı ışıkla aydınlanır; birbirini takip eden medeniyetlere kendi damgalarını vurmuştur bu insanlar; yeni doğan medeniyetin kanun koyucuları da, rahip ve hükümdarların bugünkü vârisleri olan, düşünce adamlarıdır.

Başka tarih felsefesi olamaz. Fransız Devrimi, ruhu ölmüş bir toplumun sonu, içi kof bir vücudun yerle bir oluşudur. Zarurî olan bu tahripten hiçbir hayat prensibi doğmamıştır. Haksızlığı yokedip yeni bir adalet koyacak kadar güçlü bir kahraman çıkmamıştır ortaya. Zincirden boşanan tutkuların mantığı icabı Fransa anarşiden kaosa sürüklenmiş, nihayet ümitsiz düzen ihtiyacı, zalim bir kurtarıcıyı, Napolyon'u, işbaşına getirmiştir. Oysa bir II. Frederik savaştan, bir Cromwell din ayaklanmalarından doğmuştu ve kavgaların menfi zaruretlerine rağmen yaşadılar, kurucu dehalarını sosyal bir inzibatın tesisine harcadılar.

Ezelden beri ilhama mazhar aksiyon, şerle mücadele halindedir. Kâinatın ilâhî planı her gün tehlikeye düşer ve her gün yeniden kurulur. Makine asrının da kendine göre çetin problemleri var. Bugün muvazenesizlik içtimaileşmiştir. Sanayi talî bir kuvvet. Ama kör olduğu için toplum bünyesini ezip yaralıyor. Sefil halk yığınlarını çekiyor kendine ve darmadağın ediyor. İktisat hocaları için tek kurtuluş yolu: iktisadî çarkların daha hızlı, daha hür işlemesi. Bilimsel bir 'bırakyapsın'cılık toplumu kurtaramaz. Şartizm, acı çeken bir halkın bulanık bir meddücezri. Bu meddücezir, kozmik bir ritme tâbi; meşruiyeti kendi içinde; kof bir rasyonel dogma ile durdurulamaz. Ayaklanma dalgasını zaptırapt altına almak için, onu tahrik eden haklı tutkuyu yatıştırmak lâzım, çalışmayı bir düzene sokmak şart. Mutlak bir zaruret bu. Otorite olmadan düzen olamaz. Bu kerim ve babaca otorite, servetin canlı araçlarını insan olarak ele almalıdır. İktisadî akitlerin yerine beşerî anlaşmalar geçmeli. Örnek mi istiyorsunuz? Kilise. Ortaçağ'da uyanık bir rahip, dünyevî bir hükümdar değil miydi? Sanayi şefleri arasında da yeni bir aristokrasi kurulmaktadır. Görevlerine lâyık olsunlar. Gelecek onların elindedir."[14]

---

14 E. Legouis ve L. Cazamian, *Histoire de la Littérature Anglaise* (İngiliz Edebiyatı Tarihi), Hachette, Paris, 1924. 11. Kitap: "La Recherche de l'Equilibre

Edmond Barthélemy'nin Carlyle ve "humour"u ile ilgili yazdıkları da, özetle şöyle: "Goethe için, mühim olan güzellik. İnsan hayatına istikamet veren kutup yıldızı, o. İyilik güzelliğin içindedir. Klasik bir davranış. Carlyle için ahlâk ve vazife, bütün mefhumların üstünde. Bu bakımdan, Almanlar arasında en çok Jean-Paul Richter'e yakın. Carlyle klasik edebiyatla pek uğraşmamış ve Yunana büyük bir hayranlık duymamıştır. Daha çok çağının insanıdır. Sevdiği yazarların başında Jean-Paul Richter gelir ve Jean-Paul Richter'e göre de Yunanlılar çocuktur.

Hülasa edersek Carlyle'ın düşünce dünyasını yoğuran, önce Spinoza sonra Goethe nihayet Jean-Paul Richter. Tabiî Fichte'yi de unutmamalıyız. Carlyle'ın üslubunda ağır basan "humour". Bu vasfın gelişmesinde Richter'ın de etkisi olmuş. *Sartor*'da karşımıza çıkan hep bu yanı.

Emorson'un tabiriyle İskoçyalı bir halk çocuğu Carlyle. Üstelik tesadüfen büyük bir âlim ve güçlü bir yazar. İskoçyalı bir bahçıvan düşünün: boş zamanlarında Eflatun'la Shakespeare'i, Saint Augustin ile Calvin'i okuyor ama yine bir bahçıvan gibi ukalâlığa kaçmadan konuşuyor.

"Humour" gündelik hayatın adiliklerine karşı, bu hassas mizacın bir çeşit zırhı. *Sartor*, Swift'in *Fıçı Hikâyesi*'ne benzeyen bir hiciv ve mizah şaheseri. İnsanı yapan elbisedir. Şan, mevki, vakar hep elbiseden gelir. Belli ölçüde hermin veya herhangi bir kürk parçası belli bir insanın üstüne yerleştirilmiş ise alın size bir yargıç. Carlyle en çok hor gördüğü nesnelere büyük bir itibar gösterir gibidir. Kılı kırka yaran bir ciddiyet. Zalim ve insafsız bir alaycılık. Toplum baştan başa kumaş üzerine kurulmuştur. Düşünce birliği falan palavra. Kumaş olmasa ana uzvumuzu, ruhun merkezini, iç-

---

(1832-1875)" (denge arayışı), 3. Bölüm: "La Réaction Idéaliste" (idealist tepki), 2. Kısım: "L'Idéalisme Philosophique: Carlyle" (felsefî idealizm: Carlyle), s. 1068-1073.

timaî vücudun gerçek beyinciğini yani kesemizi nereye koyardık? Otorite nedir? En liyakatlinin kazandığı bir nüfuz mu, haklı gücünü kabul ettiren kimsenin bir vasfı mı? Hayır efendim. Kumaşın rengine bağlı bir fark meselesi. Karşımızda iki insan var: biri parlak bir kırmızı kumaş giymiş, öteki kaba saba bir elbise. Kırmızı kumaş hırpaniye şöyle der: asıl ve parçalan. Hırpani titremeye başlar ve garip bir mucize zuhur eder, hırpani kuzu kuzu darağacının yolunu tutar. Boğazına bir düğüm takarlar. Bir saat sallanır. Sonra cerrah gelir, uzuvlarını parçalar zavallının ve iskeletini tıp öğrencilerine armağan eder. Bunun hikmeti nedir? Kırmızı elbisenin hırpani libas üzerinde hiçbir maddî gücü yoktur. Hikmeti, kırmızı elbisenin başında hermin kürkünden bir takke olması. Herkes bilir ki bu takke hâkimlerin başında bulunur. Elbette ki bu dünyanın kahramanı 'dandy'lerdir. Elbise her şey olduğuna göre, içindeki insana ne lüzum var? İbadetlerimizi terzihanelerde yapmalıyız".[15]

3- TARİH, BÜYÜK ADAMLARIN YAPTIKLARINDAN İBARETTİR

"Kahramanlık Üzerine Konferanslar"da (1840) büyük adam doktrini, insanlık tarihine tatbik edilir. Carlyle'ın felsefesi gittikçe aksiyona yönelir. Başlıca konu ferdî ve sosyal hayatın ahlâk kurallarıdır. *Sartor*'da metazifik zirvelerde dolaşan düşünce, *Kahramanlar*'da müşahhas sağlam zemine iner. İngiliz zihniyetinin yeni bir zaferidir bu. Almanya'nın düşüncesine zerk ettiği entelektüel humma, sükûnet bulmuştur artık. Bununla beraber ahlâkî enerjinin kaynağı hep bu idealizmdir.

---

15 Barthélémy Edmond, *Thomas Carlyle, essai biographique et critique* (yaşamöyküsü üzerine eleştirel bir deneme), Mercure de France, Paris, 2. baskı, tarihsiz, s. 102-126.

İlhama mazhar kişiler doktrini, Fichte'den alınmıştır. "Edebiyatçı Olarak Kahraman" konferasında, borcunu açıkça ifade eder Carlyle. Fichte'ye göre, dünyada gördüğümüz veya vasıta olarak kullandığımız her şey –biz de dahil bütün insanlar– bir nevi libas veya görüntüdür. Hepsinin de derununda, bir öz vardır: "Dünyanın ilahî idesi". Yığın kâinatta böyle bir özün bulunduğunu fark etmez. Edebiyatçı, bu ilâhî ideyi görmek ve bize göstermek için yollanmıştır dünyaya. Her yeni nesilde başka bir dille konuşur ilahî ide. Edebiyatçının görevi bu dili anlamak ve anlatmaktır.

Carlyle'ın kahraman nazariyesi, bu düşüncelerin kendi mizacından süzülen ifadesidir. İnsanın en önemli vasfı iradedir. İrade ilham mefhumuna yeni bir renk katar. Mistik vahiy tarzları arasında saf en iyi (yani amel), başta gelir. Fichte'nin ektiği otorite tohumlarını geliştirir Carlyle. Ona göre, yaratıcı veya yıkıcı güç, ilâhî idenin idraki ile eşittir.

İlk konferansından itibaren inancını keskin çizgilerle belirtir: tarih, ferdî amillerle izah edilir ve büyük adamların yaptıklarından ibarettir. Topluluk ne başarmış, ne yapmışsa hepsinin de kılavuzu, mimarı, örneği büyük adam olmuştur hep. Tezini izah için zaman ve mekânın en uzak bölgelerinden, altı sınıf kahraman seçer. Dış görünüşleri ile birbirinden çok farklı kahramanlar. Bu farklar görünüştedir sadece. Temel, hep aynıdır.

İnsan hayatının en önemli unsuru: din. Varlığın vasıflarını tayin eden inanç. Kahraman da, önce, bir ilahî ilham kaynağı olarak ele alınır.

Kahramanlar, paganizmin tetkikiyle başlar; paganizmde kahramanın ilahî bir prestiji vardır. Peygamberlerle peygamberleştirilmiş tanrı birdir: Odin. Bir hata olan paganizmin ruhu hakikattir; tabiatta ve insanda ilahîyi sezişdir paganizm. Tanrı'ya yapılması gereken ibadeti, tabiata yapar ama tabiatın en asil ferdine. Filhakika insan Tanrı'nın tim-

sali ve barınağı değil midir? İskandinav mazisinin gecesinde bir hakikat kıvılcımı parıldar. Bütün dinlerde karşımıza çıkan: bu kıvılcım. Gerçekten büyük olana teslimiyet. Her insan topluluğu bu ilkeye dayanır. Yaşayacak olan bütün toplulukların, kahramanlık ölçülerine göre kurulmuş bir değerler dizisi vardır. Yoksa devrimler sökün eder, demokrasi çıkar ortaya. Demokrasi yalana karşı zarurî bir ayaklanma; kendisi de Tanrı'nın kurduğu mertebeler dizisini unutunca yalan olur. Aklın bu değerler dizisini yıkmaya çalışması boşuna. İlim de demokrasi gibi, milletlerin tarihinde ferdin üstünlüğünü inkâr etmiştir. Bugün, çağı büyük adamla değil, büyük adamı çağıyla izah etmeye çalışıyorlar. Bu çabayla alay eder Carlyle. Hadiseler, şartlar bir malzemedir sadece, tutuşmaya hazır olan bu malzemeyi, ilahî bir ateş olan kahraman tutuşturur. Kahramana karşı duyulan sevgi bu çılgın gayretlere rağmen sürüp gidecektir. Hiçbir asır, hiçbir millet bu sevgiden vazgeçememiştir. Daha büyük olana saygı ve itaat, her insanın kalbine kök salan ezelî bir insiyak. İmanın sarsıldığı bir çağdayız, toplumlar ve ruhlar çalkalanıyor. İnsanlığın istikbaline inananlar için bu hayranlık ve itaat duygusu, ümit verici bir temel.

Carlyle, Odin'in yaşadığından emin değildir; Alman araştırıcıların bu konudaki menfi hükümlerini biliyor ama yine de dogmatik inancında ısrarlı: bir zamanlar Odin diye biri vardı. Vahye mazhar olmuş, üstün ve yiğit bir insan, Anglosakson ruhunun en asil yönü onda tecelli etmiş: samimiyet.

Valkiri'lere inançta da İskandinavların bir başka meziyetini buluyor: cesaret. Bu ezelî olmayana saygı, kurtuluş yolunda bir durak.

Sonra Muhammed ve İslâmiyet. Sonra şairde kahramanlık: Dante ve Shakespeare, Rahip: Luther ve Knoks. Reform ve püritanizm. Edebiyat adamı: Johnson, Rousseau ve Burns. Hükümdar: Cromwell, Napolyon. İstikbalin kahra-

manı ve kâhini düşünce adamı olacak ama daha acil, daha yeni bir kahramana ihtiyaç var: yıkılan düzeni kuracak olan, aksiyon adamı.

Aşağıdaki sayfalar, eseri Fransızcaya çeviren Izoulet'nin *Kahramanlar*'a yazdığı önsözden alınmıştır: "Güneş tutulunca yabaniler ışık öldü diye dövünürlermiş. İdeal kararınca da biz medeniler, ellerimizi göğe kaldırarak çığlığı basıyoruz: Tanrı öldü. Biz, yabaninin afallayışına nasıl gülümsüyorsak, gelecek nesiller de bize gülecek.

Evet doğru.. Güneşin tutulması birkaç dakika sürer, idealinki ise yüzyıllarca sürebilir. Üstelik astronomideki inkilapların kanunu, toplumdaki inkilapların kanununa kıyasla çok daha kolay kavranabilir. Zamanımızdaki birçok Batılının kapıldığı endişeye, hadi ümitsizliğe demeyelim, şaşmıyoruz. Bu itibarla, imanın bedahetini ve kendinde ümit dolu sözler söylemek hakkını bulan herkesi heyecanla karşılıyoruz. Çağdaş İngiltere'nin düşünce kahramanı Carlyle da bunlardan biri işte. Asrının büyük censeur'ü demişler ona. Yanlış anlamaya yol açan bir sıfat. Censeur denince asık çehreli karamsar bir insan gelir akla. Oysa Carlyle güçlü bir iyimserdir. İyimser ama zamanın gidişatından hiç de memnun değil. Günü kabul ediyorsa, gelecek bir hayrın müjdecisi olduğu içindir. Arz-ı mevud uğruna açlığa, susuzluğa, çöle katlanan İsrailoğulları gibi. Mahzun bir iyimserlik, muzdarip bir ümit, acılı bir sevinç, acılı fakat kahramanca.

Kitaptaki ana fikirlerden ikisi şu: Toplum, ezelî değişim içinde ve bu değişimin mimarı: Kahramanlar.

Carlyle'a göre Batı üç medeniyet merhalesinden geçmiş: Antikite ve Paganizm, Ortaçağ ve Hıristiyanlık, Modern Zamanlar ve...

1- Antikite ve Paganizm. Avrupa'nın ilk tarihi paganizm. Paganizmi de ikiye ayırmak lâzım: güneydoğu paganizmi

veya Helen paganizmi ile kuzeybatı paganizmi veya İskandinav paganizmi. Carlyle'ın incelediği, ikinci paganizm, çünkü ırkının inancı bu, on birinci asra kadar da yaşamış. Bu asırda Norveçliler hâlâ Odin'e inanıyorlardı. Ne zaman başlamış bu inanç bilmiyoruz. Son biçimini *Edda*'da buluyoruz. *Edda*'yı bir Hıristiyan papazı kaleme almış: Saemund. Edda ata demek. Bu *Eski Edda*. Yenisini Saemund'un torunu Snorro Sturlesan'a borçluyuz...

Ne oyun, ne yalan paganizm, Hakikatin kendisi. Paganizm de, dinler de bir metafizik, bir de etik ihtiva ederler. İskandinav dininde de iki sembol var: biri Hayat Ağacı: İgrasil, öteki Bakire Savaşçılar, Valkiri'ler. Hayat Ağacının kökleri derinlerdedir: Ölüm tanrıçası Hela'nın ülkesinde. Gövdesi göklere uzanır bu ağacın, dalları bütün kainata. Kutsal Kaynaktan gelen ve Hayat Ağacını besleyen üç kol var: Mazi, Hal, İstikbal.

Valkiri'ler kurbanları seçer, kurbanların kaderinin önüne geçilemez, öldürülecekler seçilmiştir. Kurbanları Odin'in Sarayı'na yollamak da Valkiri'lerin işi. İhtiyar hükümdarlar da ölümün yaklaştığını anlayınca bir gemiye biner ve sefineyi tutuşturarak sonsuz denizlere açılırlarmış... Valkiri'ler ve Odin'in Sarayı'na duyulan inancın arkasında önüne geçilemez bir kader anlayışı vardır.

İgrasil dünyanın teorik bir açıklamasıdır, Valkiri'ler pratik bir açıklaması. Metafizik sembol: Ağaç, etik sembol: Valkiri'ler.

Carlyle Dünyanın mekanik mizahı ile, hayatın faydacı izahından rahatsız olmaz. Dünyanın kökünde ilahî'yi, hayatın kökünde de kahramanlığı arar ve bulur...

2- Sonra Hıristiyanlığın zaferi: Ortaçağ ve Hıristiyanlık. Carlyle İsa konusunda son derece saygılı. Ama dinini meskût geçer. İşlediği, Roma ve Vatikan'dır... Hıristiyan Ortaçağı'nı anlatmak için kaynak: Dante'nin *İlâhî Komedya*'sı...

İtalyan Dante Ortaçağ'ın sözcüsü. On asrı ilahî bir musiki şeklinde ifade eder...

Duyular dünyası, bir görüntü, bir duman, uçurumu gizleyen bir köpük, bir duvara vuran oynak gölge. Görünmeyen dünya üç bölüm. Cehennem, Araf, Cennet. En mühim bölge: Araf. Hıristiyanlığın baş fazileti: nedamet. Nedamet, mağfiret sayesinde affa mazhar olur. Metafizik sembol, üç bölümlü bir katedral, fizik sembol: Mağfiret Dağı...

Carlyle, Katolikliğe de hayrandır, Feodaliteye de. Ona göre, Avrupa'nın en büyük eseri Feodalite. Ama o da ölmüş. Çünkü gurura kapılmış insanlar... Papalar Cenneti parsellemiş ve satmış. İhtiyaç kalmamış Tövbeye... Dünyevînin ruhu manevîdir. Hakikat Fazilettir. Sıhhati de gücü de yaratan Onlar, bozulunca bütün medeniyet bozulur. Hatâ ile günah, hastalık ve hamakat kaynağıdır. Katolikliği Papalar öldürdü...

Avrupa'nın tarihi üç yüz yıldan beri oynanan üç perdelik bir dram: Reform, Püritanizm, İhtilâl. Üç perde, daha doğrusu üç İhtilal. On altıncı asırda Luther, on yedinci asırda Cromwell, on yedinci asırda Mirabeau, Danton, sonra da Bonaparte. Almanya, İngiltere, Fransa.

Çağımız İhtilaller Çağı. Reform'la başlamış bu ihtilaller, 1789'da sona ermiş. Hep hayaletlerle savaş. Protestanlık ruhanî sultaya karşı bir ayaklanıştır. İngiliz Püritanizmi dünyevî sultaya karşı bir ayaklanış. Fransız İhtilali, manevî ve maddî sultaların sona erdiğini veya ereceğini ispat eden bir isyan. Avrupa tarihinin kökü Protestanlıkta...

Modern insanın kurtuluş kavgası bitmedi henüz. Worms Diyeti, Luther'in, 17 Nisan 1571 günü bu Diyete verdiği erkekçe cevap, modern Avrupa'nın en önemli olayıdır Carlyle'a göre. O olay, medeniyet tarihinin de beslendiği kaynak...

3- Modern Zamanlar ve... Avrupa ruhanî sultadan kurtuldu, Katoliklik yaşamıyor artık. Gerçi yer yer bir canlanma

görüyoruz ama bu sahte dirilişe aldanmayalım: Protestanlık ayaktadır, onun da Goethe'leri, Napolyon'ları var. İşte Alman Edebiyatı, işte Fransız Devrimi...

Peki Papalık büsbütün öldü mü? Bir inanç hiç kimseyi bahtiyar etmiyorsa Tarihten silinmeye mahkûmdur, yoksa tükeninceye kadar yaşar!

Protestanlık tabiî mecrasından uzaklaşan Hıristiyanlığı eski saffetine kavuşturmuştur. Protestanlık nihaî Hakikattir. Avrupa yolunu bulmuştur artık. Fakat Protestanlık da Almanya'da çabucak yozlaştı. Ya İngiltere'deki Presbiteryanizm? O da haşin ve sakat...

Protestanlık da ikiye ayrılmalı: hudutlu ve hudutsuz. Birinciler sadece ismen Protestan; ikinciler gerçek Protestan, yani hür düşünceliler (libre-penseur)...

Carlyle'a göre, dünün hakikatleri ile bugününkiler arasında elbette farklılıklar var. Ama insanlık tarihi de bu farklılıklardan beslenmiyor mu? Devrimler, yeni çağlar... eski hakikatlerden hareketle yeni hakikatlerin ortaya çıkması ve kendilerini kabul ettirmesi değil mi? Eski hakikatleri de anlamak ve manevî mirasına katmak lazım. Ne var ki kalabalık yeni hakikatten hoşlanmaz. Hakikatin bir kısım insanlar tarafından görülüp kabul edilmesi de yetmez. Bu durumda İnsanlık iki düşman kampa ayrılmış olur sadece. Oysa dünkü hakikatlerle bugününkileri kaynaştırmak kabildir, yeter ki hatâlarından temizlensinler. Bir halita değil, bir tertip söz konusu...

Demek ki tez'de antitez de var. Mesele bir sentez kurmak. Hakikat tektir, sadece zaman ve mekânda parçalara ayrılmıştır. Özü cüruftan ayırmak ve parçaları birleştirmek lazım...

Mesela paganizm dönemi medeniyetlerinin temel fazileti Cesaretti; Hıristiyan medeniyetinin Merhamet. Zıt mefhumlar diyeceksiniz. Görünüşte öyle. Merhamet Hakikatse, Ce-

saret de Hakikat. Terkip bir günde olmaz. Alacakaranlıklar, doğacak fecirlerin müjdecisidir...

İstikbalin Cihan Kilisesi Avrupa'nın büyük ve ilhama mazhar düşünce adamları tarafından kurulacaktır Carlyle'a göre. Terakki parçalara bölünmüş bir yılan, parçaları birleştirmek için büyük çaba gerek, uzun zaman gerek. Shakespeare'ler, Milton'lar, Goethe'ler... kurulacak Kilise'nin Azizleri, Rahipleri, Kahramanları.

Kahramanlar, Avrupa'nın düşünce tarihi. Dün, Bugün, Yarın. Yani Paganizm, Hıristiyanlık ve Carlyle'ın ismini koymadığı bir gelecek...

Kitaptan alınacak iki ders var. Carlyle Avrupa'daki iki Avrupa'ya veya Fransa'daki iki Fransa'ya hitap ediyor. Bunlardan biri anti-Katolik Fransa (ister ortodoks Protestan, ister liberal Protestan, ister Hür Düşünceli olsun). Bu Fransa'ya diyor ki, dünyevînin ruhu manevîdir; her siyasî yeniliğin temelinde dinî bir yenilik yatar. Eski Krallık düzeninden daha âdil ve daha sağlam bir düzen kurmak istiyorsak, eski inançtan daha derin bir inanç kurmamız lâzım.

İkincisi Katolik ve Yeni-Katolik Fransa. Bu Fransa'ya da diyor ki, dinde ve siyasette devrim mukadderdir. Hakikatler zamanla yozlaşır, onlara eski saflıklarını kazandırmak lâzım. Yeni hakikatler çıkar ortaya, onları da eski hakikatlere katmak gerek.

Bir kelimeyle, Katolik Fransa'nın önde gelen düşünürleri, dinin yaşayan bir olgu olduğunu, yaşadığı için de canlı kalmak ve değişmek zorunda olduğunu kabul etmelidirler.

Tarih demek ruh ve zekâ demek. Dinler, müesseseler, felsefeler mutlak ideali arayan, Allah'ını arayan ruh sayesinde gelişirler.

Yıldızların hareketsiz, dağların ebedî olduğuna inanıldığı müddetçe, medeniyetlerin, toplumların ve nasların da değişmez olduğuna inanılabilirdi. İnsan zekâsı hiçbir şeyin ebedî

olmadığını keşfetti. Hiçbir şey asli halinde kalmaz, tufanlar ve ihtilaller bile bir şekil değiştirmeden ibarettir. Ölen vücuttur, ruh değil. Her tahrip daha geniş bir ölçüde bir yaratışın müjdecisidir."[16]

16 Thomas Carlyle, *Les Héros, le culte des héros et l'héroique dans l'histoire*, Fransızcaya çeviren ve önsöz Izoulet Jean, Armand Colin, 12. baskı, Paris, 1922. Önsöz: "Le Crépuscule des Dieux" (Tanrıların alacakaranlığında), s. 7-39.

Sekizinci Bölüm

BATI'NIN YENİÇERİLERİ: GENÇ OSMANLILAR

Osmanlı, akından akına koşan bir mücahitler ordusu. Dağınıklığı içinde yekpare, alacalığı içinde mütecanis. Medeniyetin yalnız yaratıcısı değil, taşıyıcısı da. Kahramanların sözle kaybedecek zamanları yok. Fatihler için tek mukaddes kelâm vardır: "Kelâm-ı Kadim". Ötesi: eğlence, satranç gibi, cirit gibi; ötesi yani edebiyat. Milletler de ihtiyarladıkça gevezeleşir. Hamlenin yerini belagat alır, hayatın yerini söz. Genç bir toplulukta, yaşayan bir toplulukta, tezatlarını kâh kılıç, kâh imanla halleden bir toplulukta laf ebeliğine ne lüzum var?

Yükseliş çağında küffarı irşat ederdik, küfürle istişare değil. Politika kulislerinde kazanılacak zafer, uşakların zaferi. Tanzimat, uçuruma açılan bir tereddiler dehlizi. Gafil bir intelijansiya, sirenlerin şarkılarını dinleyerek diyar-ı küfre yelken açar. Peri-i ilhamın narin omuzlarında, bir târike-i dünya libası değil, çıplak gerdanında göz kamaştırıcı mücevherler var. Avuçları memnu meyvelerle dolu, dudakları vaitlerle. Aydınlarımız, bu tehlikeli nâzeninin kollarında maziyi unuturlar, maziyi, gazalarını, zaferlerini, yiğitliklerini.

Osmanlı, yâdelleri kanıyla vatanlaştırmıştı, kanıyla ve adaletiyle. Kâfir çocuklarına kucağını açmış, onlara kendi ruhunu nefhetmişti. Mağlupların evlatları birer cihan pehlivanı oldular: "Ruy-u zemine şemşir gibi" saldığımız "demir kuşaklı birer cihan pehlivanı". Yeniçeri, hidayete eren küfür, dost olan düşmandır. Damarlarında yabancı kanı taşıyan yüzbinlerce insan, küfrü yok etmek için kanlarını sebil ederler. Yeniçeri, Osmanlının en büyük mucizesi. Avrupa'yı Avrupa'ya, kâfiri kâfire kırdırmak. Evet ama, zulmeti nura kalbetmek için... O zafer şahinleri, birer sulh güverciniydiler. Ülkelere sefalet değil, hakikat ve medeniyet götürüyorlardı. Bir davetçiydiler, kardeşliğe, adalete, saadete davet.

Avrupa, bize karşı aynı silahı kullanmak ister. Aynı silahı mı? Osmanlı, aydınlatarak dost yapmıştı düşmanı. O en güzide evlatlarımızı ayartarak koyulur işe. Edebiyatı bir aldatmaca olarak kullanır. Ve kelimelerle büyüler intelijansiyamızı, kelimelerle yani yalanla. Edebiyat, irfan kalemize sokulan tahta at; Genç Osmanlılar, Avrupa'nın yeniçerileri.

Batı, bir köleler topluluğuydu asırlarca: köleler, eşkiyalar ve keşişler topluluğu. "Tiers Etat"nın kılıcı söz. Nas'a karşı düşünce. Burjuvazi, idrakine vurulan zinciri kırarken balyozlaştırır sözü. Matbaa, sözün ölümsüzleşmesidir. Kozasını yırtan düşünce, ülkeden ülkeye, çağdan çağa kanatlanır, saraylara girer, kiliselere kurulur. Bütün kaleleri zorlar, bütün baskıları alteder. Osmanlı için bir oyuncaktı matbaa, Avrupa'dan gelen her oyuncak gibi tehlikeli. Aydının kalabalığa ifşa edeceği bir hakikat yoktu. Aydın kalabalıktı, kalabalık aydın. Ve "Kelâm-ı Kadim" her müminin hafızasında veya elindeydi. Avrupa'nın en güzide âlimleri, Osmanlının "arif-i ümmi"leri yanında birer tıfl-ı ebcedhandır.

Tekrar ediyoruz: Osmanlı medeniyeti, bir kelime medeniyeti değildir. Avrupa medeniyeti, baştan sona tecrit. Libera-

lizm kelime, sosyalizm kelime... Birkaç "şibh-i hakikat" etrafında kümelenen nâmütenahi kelime.

İnanan için felsefe, hasta bir tecessüstür sadece. İslâm, Yunandan mantığı alır, mantığı yani metodu. Avrupa Kiliseyi felsefeyle devirir. Abese karşı bâtıl. Amaç: Şatoyu yıkmak, Kilisenin payandaladığı şatoyu. Politika tehlikeli bölge, bu itibarla hesap mücerrette görülür, mücerrette yani metafizikte. En samimi evlatlarının itirafıyla sabit: Filozof denen hayvan, bir çoban köpeğidir Batı'da. Kurulu düzenin emrinde, kâh uyuz, kâh kuduz bir çoban köpeği.

Bizde ne kilise var, ne imanı imtiyaz haline getiren içtimaî bir zümre. Sınıfların kurulmadığı ve kurulamayacağı bir "düzende" mümin kiminle kavga edecekti? Avrupa'nın "mabâdüt tabiyesi" (metafiziği) neyi halletmiş? Felsefe, bütün ifşalarını Eski Yunan'dan beri tüketmiş bulunmuyor mu? Hakikatta incir çekirdeğini doldurmayan ifşalar. Osmanlının selim aklı, bu gevezeliklere elbette ki iltifat etmeyecekti. İslâm'ın Devlet-i Aliyye'ye mirası laf cambazlığı değil, adalet ve imandır.

Ne yazık ki, kelimelerin kurbanı olduk sonunda, hürriyetin değil. Lafızların esir-i hüsnü olduk. Birer tılsım sandık, sloganları.

Bazı heceleri telaffuz etmek, cinleri hüddamlaştırmağa, topraktan hazineler fışkırtmağa, bir kelimeyle mucizeler yaratmaya kâfi idi. Pahalıya mal olan bir gaflet. Şunu anlayamadık ki, Doğu ile Batı iki ayrı dünya, meseleleri başka başka. Biri zenginleştikçe öteki fakirleşmeğe mahkûm. Batı, bütün zaferlerini yamyamlığına borçlu. Eski Yunan, demokrasi adını verdiği bir avuç insanın hürriyet ve hâkimiyetini, kölelik sayesinde gerçekleştirdi, çağdaş Avrupa, sömürgecilik sayesinde. Ama bunlar maziye ait tahliller. Bugün bir tek dünya var. Küffarın hükümran olduğu bir dünya. Bir kelimeyle hepimiz Avrupalıyız. Onun dilini konuşmağa, onun

silahlarını kullanmağa mecburuz. Avrupa, edebiyatı önce bir sınıf silahı, sonra bir istila vasıtası yaptı. Aşil'in açtığı yarayı, Aşil'in kılıcı tedavi eder. Biz de edebiyatı bir millî müdafaa silahı olarak kullanmağa mecburuz. Edebiyatı derken, Avrupa'nın uydurduğu bütün izm'leri kastediyorum. Topyekûn bir kavga bu. Ama yaşamanın, dayanmanın, direnmenin ilk şartı: şuur.

İslâm dünyasının Eski Yunan karşısındaki tavrı, mağrur bir tesamuh idi, Eski Yunan ve çağdaşı olan Avrupa karşısında. Ecdadımız, Avrupa'nın dinî akaidi bahis konusu olunca son derece ihtiyatlıydı. Misyonerler, başlarını yalçın bir kayaya çarptılar: İslâmiyet..

Devir değişti. Batı'nın din-i bâtılları karşısında gösterdiğimiz dürendişliği, siyasî yalanları karşısında gösteremedik. Misyonerin muhatabı millet, uyanık, şuurlu, tecrübeli bir millet. Siyasî misyoner muhatabını iyi seçti: İmanını kaybeden, köksüz ve zavallı bir mahluk, yani aydın. İnkiraz devri intelijansiyasının bedbaht ve serseri tecessüsünü avlamak için bir avuç yaldızlı söz yetti de arttı bile.

Hepimiz birer "Genç Osmanlı"yız. Kendi elleriyle gözlerini çıkaran birer idrak hastasıyız hepimiz. Hayaletlerin korkusu içinde çırpınıyoruz, eserimiz olan hayaletlerin. Çare? Zindanımızı yıkmak, mimarı ve işçisi cehaletimiz olan zindanı. Önce, kendimizi tanımalıyız. Maziden koparılmışız. Cami avlusunda bulunmuş bir çocuk şuursuzluğu içinde çırpınıyoruz. Nasıl bir tarihin çocuklarıyız? Ne soran var, ne bilen.

Vesikalara eğilmek, yerli ve yabancı tahriflerin, yerli ve yabancı tahriplerin, yerli ve yabancı cehaletlerin karışık bir yumak haline getirdiği tarihi bütün ihtişamı ile tanımak, fetihlerin en büyüğü, cihatların en mukaddesi. Çehremi, benliğimi kim tanıtacak bana? Bu isli, bu sırları dökülmüş ayna mı tarih? Heyhat, atılacak her adım, bir uçuruma sürük-

leyebilir insanı, uçuruma yani yasak bölgelere. Kimse boğayı boynuzlarından yakalamağa cesaret edemiyor. Boğanın boynuzları: kanunlar. Düşünce bir serdengeçtilik. Düşman: kendimiz. Bu hadım edilmiş idrakle, bu "izinli" hürriyetle kalkınmak mümkün mü? "Zehi tasavvur-u bâtıl, zehi hayal-i muhâl". Kimden korkuyoruz? Kendi boşluğumuzdan, kendi aczimizden, kendi sersemliğimizden. Bir medeniyet, bu çapta bir gafleti ancak tarihten silinerek ödeyebilir. Çanları duymuyor musunuz? Kulaklarınız tıkalı mı? Yalnızız. Ve düşman topraklarımıza girmek üzeredir. Birleşmek ve düşünmek zorundayız. Bu zincirleri ne zaman kıracağız? Kendi kendimize vurduğumuz zincirleri..

İstikbalimizin üzerinde yükseleceği tek sağlam zemin: Tabu tanımayan gerçek bir hürriyet. Anarşizm, yalanlara hapsedilen idrakin isyanı, şuursuz ve tehlikeli bir isyan. Bir yalandan başka bir yalana, bir abesden başka bir abese kaçış.

Her beşerî düzen kusurludur. Aydın, bu kusurları göremez, yani men edilirse, ya körü körüne saldırıya geçer yahut köleleşir. Aydın, toplumun vicdanıdır. Susmaya mahkûm edilirse, ısırır veya boğulur. Tenkit hakkının mutlak olmadığı her ülkede, alkış bir yalandır, küçülten, sefilleştirilen bir yalan. Bu yalanların devamında kimin menfaati var? Kimsenin. Üzerimize ölü toprağı serpilmiş. Zilletten gurur duyuyoruz.

İstikbalimizi kendimize karşı kazanmak zorundayız önce. En büyük tehlike: Bu tefekkür ataleti, bu zillete rıza, bu gururundan soyunuş, İnsanın tek izzeti: tefekkür. İnsan,"hayvan-ı natık" olduğu için, "ahsen-i takvim"dir. Beni hayvan-ı natık olmaktan men ediyorsunuz, ne haddiniz diyemiyorum size. Esaretimden memnunum demek. Ama ben vicdanınızım, vicdanınız ve şuurunuz. Uçuruma koşuyorsunuz, durun diyemiyorum. Bu teslimiyet, bir idrakin intiharıdır, bir idrakin yani bir milletin. Korkunuz..

Bu cihatta zafer, kurtuluşun ilk merhalesi: Sonra Batı'yla hesaplaşacağız. Kızmadan, aynı haklara sahip, aynı ağırlıkta iki muhatap olarak. Türk insanı büyük bir medeniyetin vârisidir. Kendisine sonsuz düşmanlıklar kazandıran bir mazi. Ve bugün tam bir mağlubiyet içindedir. Zaferin biricik şartı: Fedakârlık. Kavgaların en çetini karşısındayız: Kendimizle kavga. Haysiyet ve namus kavgası. Hakikat uğrunda bu kadarcık bir tehlikeyi göze alamayanların yaşamaya hakları var mı?

Soru – Kendinizi tanıtır mısınız?

Cevap – Yazar ve hocayım. Yarım asrı aşan hayatım okumak ve okutmakla geçti. Sekizi tercüme, dördü telif bir düzine kitabım ve yüzlerce makalem var. "Hisar", "Kubbealtı", "Türk Edebiyatı" adlı dergi ve haftalık gazetelerde tetkik ve tenkitlerim yayımlanmaktadır. Fransızca bilirim. İngilizceyi anlar ve Arapçayı sökerim. Başlıca işim düşünmek ve düşündüklerimi cemiyete sunmaktır.

Soru – Türkiyemiz bugün şiddetli buhranlar içinde yüzüyor. "Büyük Gazete" bu buhranların ana sebebi olarak Tanzimat'tan beri devam eden İslâm'dan uzaklaşma cereyanını görmektedir. Siz bu mevzuda ne düşünüyorsunuz?

Cevap – Buhran cihanşümuldür. Derebeylik nizamını devirmek isteyen Avrupa burjuvazisi, önce Kiliseyle hesaplaşır. Kiliseyi yıkarak nasları da devirir. Maddecilik bu yükselen içtimaî sınıfın kavga silahıdır. Derebeylik müessesesi de, rahiplerin saltanatı da sona erer. Fakat bu zafer Avrupa'ya çok pahalıya mal olur. Bâtıllarla beraber hakikatler de

imha edilir. Batı dünyası, yalnız muharref Hıristiyanlığı değil, Tanrı inancını da yok eder.

Madde üzerindeki fetihleri, Batı insanını doyuramıyor artık, fakat istismar hummasından da vazgeçemiyor. Allahsız bir dünyanın kanma bilmeyen ihtirası insanlığa çok pahalıya mal oldu.

Biz de dünyanın bir parçasıyız. Eskiden yekpare bir topluluktuk. Aynı iman etrafında kümelenen, beraber gülüp beraber ağlayan bir mü'minler topluluğu... Avrupa'nın taarruzları, halktan kopan aydınlar zümresini kolayca büyüledi. Önce Avrupa'da okuyan, Tercüme Odası'nda yetişen, bir kelimeyle yeni bir dünyanın iğvalarına herkesten çok maruz bulunan entelijansiya halktan koptu. Sonra başsız kalan kitle, ihtişamlı mazisinden uzaklaştırılmaya çalışıldı. Devleti Aliyye, temel direklerinden biri olan Yeniçerileri imha etmek suretiyle kendi ölümünü hazırlamış oldu. Yeniçeri, ulemanın biricik desteği idi. El ele veren bu iki zümre, saltanatın her türlü keyfî hareketini önleyen aşılmaz bir setti. Ulema Şeriatin temsilcisiydi. Şeriatin, yani ezelî hakikatlerin... *Kanunnâme-i Süleymanî* sonsuz bir selâhiyet veriyordu ulemaya. Hata eden hükümdarı ikaz etmek, onun vazifesiydi. Hatada ısrar edilirse, vükelayla bilistişâre ikazlarını tekrarlayacak, ciddî bir netice alamazsa orduya dayanarak hükümdarı tahttan indirecekti. Yeniçeri ortadan kalkınca ulema tabiî müttefikini kaybetmiş oluyordu. Bu itibarla İkinci Mahmud'un ve Abdülmecid'in istibdadı karşısında hiçbir engel kalmamıştı artık. Ulema ister istemez sahneden çekilecekti. Batılılaşma, sarayla etrafındaki bir avuç yabancılaşmış havasın, yani bürokrasinin eseridir.

Hülasa olarak diyebiliriz ki, İslâm'ın mukavemet kaleleri Yeniçeri ile beraber yıkılmıştı. Ulema sahneden çekilmiş, yerine hiçbir fikir çilesi, yerine hiçbir hazırlığı olmayan yeni bir zümre, yani entelijansiya geçmişti. Bugünkü buhran

uzun bir tarihin eseridir. Bunu yalnız Avrupa'nın taarruzlarıyle izah edemeyiz. Kaynaklarından uzaklaşan ihtiyar bir medeniyet, genç bir medeniyet karşısında mağlup olmaya mahkûmdu. Bu çözülüş hızla ilerledi. Bugünün şaşkın, zavallı ve paramparça topluluğu haline geldik.

Soru – Tanzimat'tan bu yana ısrarla yürütülen Batılılaşma hareketi millet, devlet ve ülkemizi ilerletmeğe muvaffak oldu mu, yoksa geriletti mi?

Cevap – Bir medeniyetin başka bir medeniyete istihale etmesi ham bir hayaldir. Bu hayali çok pahalıya ödedik. Batılılaşmanın, batmak olduğunu idrak etiğimiz zaman iş işten geçmişti. Bir medeniyet başka bir medeniyetten ancak malzeme alır. Bu malzeme bütün insanlığın ortak malıdır. Her müessese her iklimde gelişmez. Hangi müesseselerin hangi iklimlerde gelişeceği, ancak uzun bir tefekkür ve sabırlı bir tetkik ile anlaşılır. Kendi tarihimizi, kendi içtimaî bünyemizi bilmeden, tarihine yabancı olduğumuz, temellerine eğilmediğimiz, tezatlarından habersiz bulunduğumuz bir dünyanın siyasî müesseselerini aynen benimsemek hataların hatası idi.

Soru – Harf devrimi faydalı mı, zararlı mı olmuştur?

Cevap – Önce bu devrimin mazideki mürevviçlerine bir göz atalım. İslâm harflerinin terakkimize mani olduğunu ileri sürenler, Avrupa'nın bizi yok etmeye karar vermiş yazarlarıydı. Bir Volney, bir Baron de Tott vs. İslâmiyet'e düşmandılar. Başlıca hedefleri bizi tarihimizden, irfanımızdan, bir kelimeyle İslâmiyetten koparmaktı. Bu bedbaht telkinler önce birçok dürüst Türk münevverini de büyüler gibi oldu. Sonra meselenin vehametini kavramakta gecikmediler.

Yakın çağlarda Abdullah Cevdet gibi Avrupa irfaniyle sermest münevverler, elbise değiştirir gibi harf değiştirmemi-

zi teklife yeltendiler. Batılılaşmış entelijansiyamız bu teklifi can kulağı ile dinledi.

Harf devriminin fayda ve zararları ortadadır. Ziya Paşa gibi: *Eyvah bu bâziçede bizler yine yandık/Zira ki ziyan ortada bilmem ne kazandık!* demek budalaca bir şikâyet olur. Latin harfleri kabul edilmiş, bu harflerle aşağı yukarı elli yıldan beri kitaplar basılmış, dergiler çıkarılmış, gazeteler yayınlanmıştır. Dava bir karşı devrimle yeniden eski harflerimize dönmek değildir. Nesillerin hafızası ile oynamanın ne vahim neticeler doğurduğunu biliyoruz. Dava, irfanımızı yeniden fethetmek... Dava, ecdadın tefekkür hazinelerini bugünkü nesillerin tecessüsüne açmak, bir kelimeyle bugünü düne bağlamaktır. Dava, Latin harflerinin yanında İslâm harflerine de hayat hakkı tanınması, Osmanlıca'nın mekteplerimize girmesi, ilmin ve ihtisasın sesine kulak verilmesi; inkırazın eşiğine sürüklenen zavallı ülkemizin kaderi üzerinde hiçbir peşin hükme saplanmadan düşünülmesidir.

Soru – Türkiye niçin Ortadoğu'nun Japonya'sı olamadı?

Cevap – Niçin olsun? Ben Japonya'nın maddi fetihlerini, refahını, bir kelimeyle şevket ve ikbalini gıptaya şayan bulmuyorum. Üç kıtaya hâkim olmuş bir medeniyetin, dünyaya adalet ve kardeşlik dağıtmış bir ülkenin hiçbir zıpçıktı "uygarlığı" taklide ihtiyacı yoktur. Türkiye'nin kendisi kalması; insanlığın bütün keşiflerinden, bütün fetihlerinden faydalanarak ihtişamlı mâzisine lâyık bir istikbal inşa etmesi başlıca muradım...

Soru – Batı'nın faydalı taraflarını taklitte başarısızlığa uğramamızın sebebi sizce nedir?

Cevap – Batı'nın faydalı tarafı diye bir şey yok... İnsanlık bir bütündür. Tekâmül meşalesi elden ele dolaşır. Batı ile Doğu, insan beyninin iki yarım küresidir. "Hikmet İslâm'ın

kaybedilmiş malıdır, nerede bulursa almalı" emr-i celilini unutmamalıyız. Şöyle diyelim: Köklü bir medeniyetin iktibasları şuurlu olmak, aklın ve tecrübenin süzgecinden geçmek ve içtimaî bünyeye uymak şartiyle faydalıdır. Biz Batı'nın, bize teklif ettiği müesseseleri değil, kendi ihtiyacımız olan unsurları iktibas etmeliydik.

Tekrar ediyorum: Batı'yı Batı yapan fikrî temeller, insanlığın ve İslâm'ın ortak hazinesinden alınmıştır. Bizim için söz konusu olan bir istirdattır, yani kaybettiğimiz hazinelere sahip çıkmaktan ibarettir.

Soru – Son yıllarda çıplaklık, seks, müstehcen basın ve sinema, cemiyetimizi sardı. Bu hal, sosyal bir hastalığın belirtisi midir?

Cevap – Elbette öyledir. Bir hürmet ve muhabbet buhranı içindeyiz. Radyomuz sabahtan akşama kadar şuursuz lânetlemelerin yer aldığı bir cehennem makinesi halini aldı. Ülkemizde ferman dinleten tefrikadır. Maşerî şuurda on kişinin üzerinde birleştiği bir dünya görüşüne rastlamak imkânsız. Bu mefhum ve mukaddes hercümerci içinde hayvanlığın ve biyolojinin hayâsız zevklerine teslim olmak mukadder değil mi?

Soru – Sağ cephe çeşitli hizip, grup, fırka ve cereyanlara bölünmüş görünüyor. Bu parçalanma mevzuunda görüş ve temennileriniz nelerdir?

Cevap – Evet. "*Dost bi pervâ, felek bi-rahm, devran bi-sükûn, / Derd çok, hemderd yok, düşman kavî, tâli zebun*".

Sol perişan, sağ paramparça... Kaç insan varsa, o kadar düşünce, o kadar ideloji, o kadar ıslahat reçetesi. Evvela dillerimiz ayrı, kelimeler herkes için başka mânâlar taşıyor. Tarih bir küfürler kitabı. Bu facia dünyanın başka hiçbir ülkesinde görülmemiştir. İttihad ve Terakki, zaferini padişahlara haka-

retle sağlamak zavallılığına düştü. Sonra İttihad ve Terakki de yerin dibine geçirildi. Her yeni iktidar eski iktidarı horlamayı marifet saydı. Zavallı gençler bakışlarını mâziye çevirince, yüz kızartıcı bir facialar yığını ile karşılaştılar. Kime güvenecek, neye dayanacaklardı? Büyükleri bir tahrip humması içinde idiler. Şöhretleri, faziletleri, şahsiyetleri tahrip... Onlar da birbirlerini tahribe başladılar. Hem de sözle değil kurşunla, bombayla. Memleket bir intihar salgını içindedir. Tek çıkar yol, bu korkunç tefrikaya bir son vermek, çılgınlıklarımızı dizginlemek, başkalarına hürmet etmek ve kinin yerine sevgiyi ikame etmektir.

Kanaatimce sağ ve sol tasnifi Avrupa'dan ithal edilen bir bid'attir. Hepimiz aynı tarihin çocuklarıyız. Düşman bir dünyanın kucağında yaşıyoruz. Birbirimize kenetlenmemiz, ahmakça sloganların esiri olarak birbirimizi hançerlemekten vazgeçmez, İslâm'ın birleştirici bayrağı altında toplanmaz, İslâm'ın şiarı olan müsamaha, adalet ve sevgiye kulaklarımızı tıkamakta ısrar edersek, dünyanın en büyük medeniyetini gerçekleştirmiş olan bu zavallı milletin mezarcısı oluruz.

Soru – Sadece siyasî faaliyetlerle kurtulabilir miyiz?

Cevap – Hayır! Zira millî bünyemize musallat olan tehlike yalnız siyasî değildir. Siyaset bir zarftan ibaret.. Tanzimattan beri bu hakikati anlayamadık. İdareyi belli bir isimle damgalamak ve kurtuluşu rejim değişikliğinde aramak kendi kendini aldatmaktır. Aynı insanlar her rejimde aynı insanlardır. Önce insan... Yani, kim olduğunu bilen, dünya içindeki yerini tayin eden, mazinin büyük ve ağır mirasını taşıyacak ehliyette şuurlu insanlara ihtiyacımız var. Bir odadan ötekine geçer gibi, bir ideolojiden ötekine atlamak çocukça bir oyundur. Dikkati zarfa değil mazrufa çevirmeliyiz.

Soru – Gençlere, yetişmeleri için ne tavsiye edersiniz?

Cevap – Hadis-i şerif, "kendini tanıyan Rabbini de tanır", buyuruyor. Önce kendilerini tanımalılar; kendilerini yani ikbal ve idbarlariyle tarihlerinin bütününü, kendi dillerini, kendi dinlerini, kendi irfanlarını. Sonra insanlığın tarihine eğilmek, Asya ve Avrupa'nın her düşüncesini hiçbir peşin hükme saplanmadan incelemek. Bu çetin yolculukta iki çetin yardımcıya ihtiyaç var: 1) Milli irfan hazinelerini taramaya yetecek zengin ve köklü bir Türkçe (İslâm harflerini öğrenmeden böyle bir fethe çıkılabileceğini sanmıyorum). 2) Bir Batı dili. Avrupa'yı, imtiyazlı birkaç züppenin vesayetine ihtiyaç duymadan bizzat tetkik etmek için bir Batı dili bilmekten başka çare yoktur. Sonra "ikrâ" emr-i celiline uymak...[1]

1 "Büyük Gazete", 2 Haziran 1976, "Söyleşi".

Soru – Hangi tarihte başladığı tartışmalı da olsa, genellikle, Gazali'den sonra İslâm düşüncesinde bir durgunluk ve içe kapanmanın ortaya çıktığı, nitekim daha sonraki devirlerde mesela Gazali vs. çapında büyük mütefekkirlerin görülmediği biliniyor. Sizce bu durgunluk ve içe kapanmanın sebepleri nelerdir?

Cevap – Cevabı ciltler isteyen çok çetin bir soru. Bizce Gazali, dış kaynaklarla münasebetini kesen ve kendi içine kapanan bir düşüncenin son büyük hamlesidir. *İhvanı Safa Risaleleri*'nin açtığı çığır kapanmamış, İslâm düşüncesi insan düşüncesinin bütünüyle olan münasebetlerini kesmemiş bulunsaydı, çok daha cihanşümul bir inkişafa mazhar olabilirdi. Bununla beraber Gazali'yi bu düşüncenin son ve biricik hatimesi sanmak da yanlış. Gazali bütün azametine rağmen "rasyonel"den "irrasyonel"e sığınmıştır. Başka bir deyişle, çok zengin ve tefekkürün bütün cephelerini kucaklayan vahyin belli bir istikamette geliştirilmesidir. İbn Rüşd, İbn Sina, İbn Haldun, El Biruni *Safa Risaleleri*'nin açmış olduğu çığırı genişleten büyük düşünce fa-

tihleridir. Bir kelimeyle Gazali, İslâm düşüncesinin son sözü değildir.

Durgunluk ve içe kapanmanın sebepleri, İslâm'ın ruhuna tamamen yabancı olan taassup, yani insan zekâsını belli hudutlar içerisine hapsetmek gayretkeşliğidir. Her çağın kendi çapına göre mütefekkirleri vardır. Elbette ki zamanımızın düşünce adamlarından bir Gazali olmaları istenemez ama, bu İslâmî düşüncenin durduğu mânâsına gelmez. Mazinin ihtişamı gözlerimizi kamaştırmamalı, bizi daha büyük bir cehde, daha hür bir tecessüse ve insan düşüncesini bütünüyle fethe yöneltmelidir. Akif ne güzel söylemiş: "*Asrın idrâkine söyletmeliyiz Kur'an'ı.*"

Soru – O zamandan günümüze kadar ilim, felsefe ve düşünce sahasında önemli değişme ve gelişmeler kaydedilmiş, mesela ilim zihniyeti bile değiştiği gibi, kelâmî felsefe ile bugünkü felsefenin konuları bile değişmiştir. İslâm düşüncesi kendini inkâr etmeden bu mesafeyi nasıl kapatabilir?

Cevap – Tohumları İslâm dünyasında atılmış olan ilmî düşünce, en muhteşem meyvelerini Batı'da vermiş, bu itibarla, "hikmet müminin kaybettiğ bir hazinedir" diyerek bu hazineyi nerede bulursak istirdat etmek, hem dinî, hem dünyevî bir vazifedir. Batı'nın düşünce alanındaki bütün başarılarını temessül edecek, insanlığın ortak mirasını kendi irfan hazinemize katacağız. Bir El Biruni, bir İbn Haldun, bir İbn Sina ve bir İbn Rüşd, dikkatle izlememiz gereken büyük kılavuzlardır. Hatamız şu: Mazi erişilmez bir ihtişam arzediyor. Biz bu ihtişam karşısında gözleri kamaşmış, çağımızdaki düşünce adamlarını da yok farzediyoruz. Hiçbirimiz Gazali'yi okuyacak ve anlayacak seviyede değiliz. Ama yolumuzu aydınlatmak için ömür boyu çalışan muasır kıymetlerden de haberimiz yok. Bir Said-i Nursi'yi, Şehbenderzade'yi, Kenan Rıfai'yi, bir Samiha Ayverdi'yi, hatta bir Erol Güngör'ü

kaçta kaçımız tanıyoruz? Hayranlık, mazinin fetihleri karşısında, halin, mütevazı da olsa, arayış ve buluşlarını küçümsemek hakkını vermez kimseye. İlk vazifemiz, çağımızı ve çağımızın inanmış mücahitlerini tanımak ve değerlendirmektir. İslâm düşüncesi durmamıştır; yaşayan temsilcilerini lüzumu kadar okumalı. Geçmişteki büyükler, yaşayanlardan habersiz olmamızı gerektirmez.

Soru – Bugünkü bazı Müslüman düşünürler İslâm'ın özünü ve bunun çağımıza yönelen mesajını tam kavrayabilmek için "tarihî" olanla "dinî" olanın tefrik edilmesini, zira birçok "tarihî" şekil ve normun "dinî" zannedilmesinin zihnî ve sosyal gelişmeyi önlediğini iddia ediyorlar. Siz ne dersiniz?

Cevap – Bu hükme bütün gönlümle katılıyorum.

Soru – Bugün, İslâm toplumları ve İslâm kültürü, sosyalist ve kapitalist dünyaların baskılarından şikâyetçidirler. Genellikle az gelişmiş ülke durumunda bulunan İslâm toplumlarının zihnî olduğu kadar iktisadî ve sosyal gelişmesini sağlamak için İslâm düşüncesinin fonksiyonları ne olabilir ve olmalıdır?

Cevap – Cevdet Paşa ve Tunuslu Hayrettin'den başlayarak, Samiha Ayverdi ve Erol Göngör'e kadar uzanan düşünceler zincirinin üzerine eğildiği son derece önemli sorular... Denilebilir ki, Tanzimat'tan bugüne kadar Türk-İslâm düşünce tarihi, bu meseleler etrafında düğümleniyor. Bence yapılması gereken bizden önce verilen cevaplara eğilmek ve lüzumsuz tekrarlarla konuyu büsbütün içinden çıkılmaz hale getirmemektir. Cedlerimiz bizden daha aydınlık düşünebiliyorlardı. Uzağa gitmeye ne hacet! Sorularınızın cevabını bir Mehmet Akif'te bulabilirsiniz.

Kaldı ki, Sait Halim Paşa'dan Ziya Gökalp'e kadar birçok aydın, bu suallere parça parça da olsa aydınlık getirmiş-

tir. Örnek diye Akif'e sarılışım şundan: Akif çağının hiçbir problemini gözden kaçırmamış, uyanık ve ilerici bir Müslümandır. Kucağında yaşadığı toplumun bütün kepazeliklerini görmüş ve kurtuluşun gerçek İslâm'a dönüşte olduğunu idrâk etmiştir. Şairdir, yani samimi ve dürüsttür. Bazılarının sandığı gibi mistisizmden eser yoktur Akif'te. Gerçekçi ve akılcı bir sanat adamıdır. Tekrar ediyorum. Hayrettin'leri, Sait Halim'leri dikkatle okursak, irfan hayatımızın kördüğümlerini daha rahat çözebiliriz. Bize daha yakın olduğu ve bizim dilimizi konuştuğu için Akif'i anlamaya çalışmanızı teklif ediyorum. Hiç kimse bu çapraşık sualleri bir hamlede cevaplandıramaz. Elbette ki Akif, soğukkanlı bir düşünce adamı değildir. Yıkılan bir dünyada, tufana yakalanmış çağdaşlarını imanın gemisine çağıran bir nevi Nuh Peygamber. Hiç kimse hata işlememekle öğünemez. Bugünün insanı, Akif'in yazılarında birçok tenakuzlar bulabilir. Mesele, şairi devri içinde ele almak ve tezatların çok defa görünüşte olduğunu idrâk etmektir. Unutmayalım ki, tezat, hayatın kanunudur.

Akif, bize tezat gibi görünen bu "tutarsızlıkların" üstünde, ısrarla takip edilmesi gereken yolu işaret eden bir kılavuzdur. Yanlış anlaşılmasın. Cevdet Paşa'dan, Ahmet Mithat'tan, Sait Halim'den veya Samiha Ayverdi ile Erol Güngör'den vazgeçelim demiyorum. Ne`var ki milletimiz mizahça şairdir. Hakikatleri bir şairden dinlerse daha iyi anlar.

En büyük tehlike, uzun zamandır müptela olduğumuz yobazlık. Bize düşen, dertlerimizi ömür boyu gönüllerinde taşıyan insanlara sevgiyle eğilmek ve hödük idrâkimize hata gibi gelen kusurları cımbızla ayıklamaya kalkışmamak. Türk insanı, irfandan önce sevgiye ve anlayışa muhtaçtır. Fikret'i de, Akif'i de muhabbetle bağrımıza basarsak, ikisi de bize büyük dersler verebilir. Ben Akif'i daha çok severim. Ama bu sevgi inhisarcı değildir. Şiir bahçesinde çeşit çeşit çi-

çek var, en iyisi bütün bu çiçekleri zevkle okşamak, kokularından ve güzelliklerinden faydalanmaktır. Akif de, Fikret de, Yahya Kemal de bu toprağın mümtaz evlatları. Akif'i sevmek, Necip Fazıl'ı beğenmemek mânâsına gelmez. Bütün bu düşünce adamları, ülkemizin barındırdığı "milyonlarca ecsad" arasında pâk ve parlak birer "nasiye"dir. Onları sevelim ve tekrar tekrar okuyarak, yakından tanımağa çalışalım.

Kısaca, Türk aydınının başlıca derdi, bir düşünce geleneğinden mahrum olmaktır. Sevgi, düşünmenin ilk ve vazgeçilmez şartıdır. Batı tarihindeki her kepazeliği yüceltirken, kendi geçmişimizde karşımıza çıkan minnacık kusurlara takılıp kalıyoruz. Bu ne şuursuzluk! İslâmiyet bir yerde insaftır. İnsafını kaybedenler hiçbir hakikati bütünüyle kavrayamazlar.

Kısaca, sorularınız böyle bir anketin çerçevesi içinde cevaplandırılamaz. Ortaçağ'ın afaroz hacaletini bir yana bırakmak ve reçetecilikten vazgeçerek, çağdaşlarımızın kitaplarına eğilmek zorundayız. En azından bir Erol Güngör, bir Samiha Ayverdi ibret ve dikkatle okunmalı.

Hakikat hiç kimsenin inhisarında değildir. Fikret'le Akif, İkinci Meşrutiyet döneminde, aynı büyük hakikate eğilmiş ve her biri bu hakikati, kendi mizaç ve idrakinin müsaadesi nisbetinde anlamaya ve anlatmaya çalışmış iki şairimizdir. İkisi de, bu ülkenin içli ve dürüst birer münevveridir. Said-i Nursi ile Kenan Rıfai de aynı ilâhi kaynaktan feyz alan birer büyük düşünce adamı... Bugünün aydını, her ikisini de tanımak ve getirdikleri aydınlıktan faydalanmak zorundadır.

Hakikat bütündedir bize göre. Doğu ile Batı, insan beyninin iki yarım küresi. Elbette ki başlıca kaynağımız Kur'an ve Hadisler. Ama bu iki ilâhî kılavuzun kıstaslarına ters düşmeyen her düşünceyi benimseyecek ve gözlerimizi her yandan gelecek ışıklara açık tutacağız. Önce kendi irfanımız, sonra beşerî irfanın bütünü... Unutmayalım ki, İslâm büyükleri,

bir Sokrat'a, bir Pisagor'a, bir Eflatun'a tanınmamış peygamberler gözüyle bakmış ve Kur'an'ı anlamakta onların getirdiği aydınlıktan da faydalanmak istemişlerdir. Dinimizde kinin de, taassubun da yeri yoktur. İnanmış aydından beklediğimiz, Mevlânalara, Yunuslara, Hacı Bektaş Velilere yakışan bir anlayış yüceliği ve bütünü kucaklayan bir sevgidir. Kendi içimizdeki güzeli, ilahiyi sırf kendimizindir diye küçümsemeyelim. İlâhî nur her yerde ve herkeste takdir ve takdis edilmeli. Bilgiyi beşikten mezara kadar aramak, her Müslümanın başlıca vazifesi değil midir?

Tekrar edelim: Bu anketiniz çok yerinde bir teşebbüs. Bu teşebbüsün en yararlı tarafı, bazı hakikatleri tekrar etmeye vesile oluşudur. Bu hakikatlerin ilki, yapılmış çalışmaları değerlendirmek olmalıdır.[1]

1 "Hamle", haftalık aktüalite, haber, yorum dergisi, 9 Temmuz 1983,"Mülakat".

KÜLTÜRÜN TEK TAŞIYICISI

Mavera dergisi, aydınlar arasında bir anket tertip etmişti. Konu: Batılılaşma ile TV arasındaki ilişkilerdi.[1] Tekrarlana tekrarlana temcit pilavına dönen bu tatsız suallere istemeyerek cevap verdim.

Soru – Televizyon kültürü ile Tanzimatla başlayan Batılılaşma hareketi arasında nasıl bir ilişki bulunmaktadır?

Cevap – Tanzimat intelijansiyası için Batı, fethedilecek bir dünya idi. Bir çeşit, "kırk haramilerin mağarası". Dava en güzel ifadesini Şinasi'de bulmuştur: Avrupa'nın "bikr-i fikri" ile Asya'nın "akl-ı piranesi"ni evlendirmek. Böyle bir rüya gerçekleşemezdi, gerçekleşmedi de.

Fakat o nesil, her şeye rağmen, millî iffet ve haysiyetini koruyabilmiştir. Koruyabilmiştir çünkü maziyi yaşıyordu. Ne dilinden kopmuştu, ne dininden. Kaldı ki, Tanzimat için Batılılaşma diye bir amaç da yoktu. Batı, düşüncesiyle, edebiyatıyla millî kütüphaneye eklenecek bir raftı sadece. Tür-

1 "Mavera", aylık edebiyat dergisi, Ekim 1982, "Soruşturma".

kün henüz yıkılmamış olan zevki, Avrupa'nın fuhşiyatını titizce hudut dışı bırakmağa çalışmıştır.

Şu noktanın da altını çizeyim: Tanzimat derken çok hatalı bir genelleme yapıyoruz. Tanzimatın temsilcileri kimler? Tunuslu Hayrettin mi, Ahmet Mithat mı, Cevdet Paşa mı, yoksa Namk Kemal mi, Ali Suavi mi, Beşir Fuat mı? Her zümrenin sevdiği yazarlar başka başkaydı. Başka bir deyişle Tanzimat monolitik bir düşünce değildir. Bir avuç yazarın telkinleri ne kadar zararlı olursa olsun kitlelerin inançlarını zedeleyemez. Bugün kutsal saydığımız bütün mefhumlar tarihî birer hatıra. Tanzimatta kültür yoktu, irfan vardı. Aydının adı edip idi. Hümanizma ihtiyacını edebiyatla karşılıyorduk. Büyük bir çoğunluğu okuma yazma bilmeyen bu topluluk nasıl Batılılaşacaktı?

Soru – Televizyon kültürünün, kültür değişimini hızlandırması karşısında neler önerirsiniz?

Cevap – Televizyon kültürü diye bir mefhum tanımıyorum. Televizyon, aylak, şuuru iğdiş edilmiş, hiçbir zaman okumak ve düşünmek alışkanlığı kazanamamış sokaktaki adam için icat edilmiş bir nevi afyondur.

Televizyon, şuurdaki son pırıltıları da yokeden bir cehennem makinesidir. Kişiyi gerçek hayattan koparan ve bir hayal dünyasında yaşatan hissî bir istimna...

Tam bir kaçıştır televizyon. Yokluğa, boşluğa, şuursuzluğa açılan bir kapı... Bu korkunç tiryakilik, kurbanlarını Batılılaştırmaz batırır.

Kültürün dün de, bugün de, yarın da tek taşıyıcısı vardır: Kitap. Hiçbir düşünce emeksiz fethedilemez. Şahikalara ancak dikenli patikalardan tırmanılabilir. Tefekkür, sürekli bir cehdin hak edilmiş mükâfatıdır. Kısaca televizyon kültürü, kültürle münasebetlerini kesmeye karar verenlerin uydurduğu bir yalandır. Batı'nın bütün fuhşiyatını haremi-

mize taşıyan bu kanalizasyonun hayırlı bir işe yarayacağını ummak büyük iyimserlik olur. Sirenlerin şarkısı çok masum bir hayal.. Televizyonu dinlerken şuurumuz yarı uykudadır. Bu itibarla seslerin ve renklerin cümbüşü ile bir kat daha sarhoşlaşır ve kendimizden geçeriz. Eskiler "medenileşmek frengileşmek"dir ("la civilisation c'est la syphilisation") demiş. Televizyonun cömertçe dağıttığı medeniyet de bu çeşit bir medeniyet.

Kültürden İrfana ile on iki ciltlik Cemil Meriç külliyatı tamamlanıyor. Mefhumlar ve meseleler konusunda düşüncenin en ücra köşelerini yoklayan, yalınkat bir bilgi yerine kapsamlı, incelikli bir bilginin peşine düşen Cemil Meriç, *Kültürden İrfana*'da okurunu önyargıların köleliği yerine düşüncenin yoldaşlığına çağırıyor.

"Kültür, Batı'nın düşünce sefaletini belgeleyen kelimelerden biri: kaypak, karanlık, samimiyetsiz. Tarımdan idmana, balıkçılıktan medeniyete kadar akla gelen ve gelmeyen düzinelerce mânâ. Kelime değil, bukalemun. İrfan, düşüncenin bütün kutuplarını kucaklayan bir kelime. İrfan kendini tanımakla başlar. Kendini tanımak, önyargıların köleliğinden kurtulmaktır, önyargıların ve yalanların. Kültür, irfana göre, katı, fakir ve tek buutlu. İrfan, insanı insan yapan vasıfların bütünü. Batı, kültürün vatanıdır. Doğu, irfanın."

ISBN-13: 978-975-05-1189-9

İLETİŞİM 1874 • CEMİL MERİÇ BÜTÜN ESERLERİ 12